

ખિહારની કેામી આગમાં

મતુળહેન ગાંધી

નવજ્વન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવજીતી કાલ્યાણભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૧૪

સર્વે હક પ્રકાશક સરથાને આધીન

પહેલી આવૃત્તિ, પ્રત ૩,૦૦૦

પ્રકાશકનું નિવેદન

શ્રી મનુષ્યેન ગાંધી પૂ. ગાંધીજીનાં અતેવાસી તરીકે ૧૯૪૬ના ડિસેમ્બરમાં જોડાયાં અને એમના દેહાંત સુધી, એટલે કે ૧૯૪૮ ના જાન્યુઆરીની ૩૦મી સુધી તેમની જોડે હતાં. આ બધા સમયની તે રોજ ગાયરી રાખતાં; ગાંધીજી તે જોઈ જતા. એ રીતે આ તેમની ગાયરી ગાંધીજીના આ વખતના કામકામની અતિ મહત્વની નોંધ બને છે. આથી તેને પુસ્તક રૂપે બહાર પાડવાનું કામ ઉપાડવામાં આવ્યું છે. તે શ્રી મનુષ્યેને નવજીવનને સોંપ્યું છે તેને માટે તેમનો આભાર માનું છું.

આ કામ અંગે અત્યાર અગાઉ નીચેની ચોપડીઓ રૂપે આ ગાયરીનાં પાનાં બહાર પડ્યાં છે :—

૧. ‘એકલો જાને રે’—આમાં ગાંધીજીની નોઆખાણીની ધર્મયાત્રાની ગાયરી તા. ૧૯-૧૨-’૪૬ થી તા. ૪-૩-’૪૭ સુધીની આવે છે.

૨. ‘કલકત્તાનો ચમત્કાર’—આમાં તા. ૧-૮-’૪૭ થી તા. ૭-૯-’૪૭ સુધીની ગાયરી આવે છે.

આ ત્રીજું પુસ્તક ‘બિહારની કોમી આગમાં’ હવે બહાર પડે છે. એમાં તા. ૫-૩-’૪૭ થી તા. ૨૪-૫-’૪૭ સુધીની ગાયરી આવે છે. ત્યાર પછીની તા. ૨૫-૫-’૪૭ થી તા. ૩૧-૭-’૪૭ ની ગાયરીનું પુસ્તક હવે પછી તૈયાર થશે. આમ, ઉપર નોંધેલાં અગાઉનાં બે પુસ્તકો વચ્ચેના ગાળાની ગાયરી આવી જાય, તે પછી તા. ૮-૯-’૪૭ થી તા. ૩૦-૧-’૪૮ સુધીની ગાંધીજીના દિલ્હી-નિવાસની ગાયરી બાકી રહે છે. આ છેલ્લા દિવસોની ગાયરી હપતે હપતે વાચકોને ‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’ વાટે અપાતી રહી છે. તે પણ પુસ્તકાકારે બહાર પડશે, એટલે ગાયરીના પ્રકાશનનું આ કામ પૂરું થશે. તે હવે બનતી ત્વરાએ પૂરું કરવાની ધારણા છે. અગાઉનાં પુસ્તકો પેઠે આ ચોપડી વાચકોને ગમશે એવી આશા છે.

આમુખ

આ પુસ્તકને આમુખની જરૂર છે એવું હું નથી માનતો. છતાં ચિ. મનુષ્યદેવના આગ્રહને વશ થઈને કાર્મિક લખવા પ્રેરાયો છું. ગાંધીજીના જીવનનો આખરી કાળ કેમી આગને દારવામાં ગયો અને એમનું મૃત્યુ પણ એ જ કાર્યમાં થયું. આ કરુણ વાત આપણને સૌને અને દુનિયાભરનાં એમના જીવનમાંથી પ્રેરણા લેનારાં લાઈનહેનોને જગત કરવાને પૂરતી છે. ગાંધીજીનું પાર્થિવ જીવન સમાપ્ત થયું હોવા છતાં, એમણે દેશ અને દુનિયાના દિલ માટે પોતાના દીર્ઘ જીવન દરમિયાન જે પુરુષાર્થ કર્યો છે, તે એમના કાર્યમારકતે અને અક્ષરદેહ મારકતે જીવંત રહેશે.

વાચક જોશે કે, આ દળદાર પુસ્તકમાં બિહાર યાત્રા દરમિયાનના માત્ર બે માસ અને વીસ દિવસની કામગીરીનો સમાવેશ થયો છે. આટલી મોટી ઉંમરે પણ ગાંધીજી વહેલી સવારથી રાત સુધી અનેક ઝંઝાવાતોમાં પોતાના દૈનિક જીવનની નિયમિતતા જાળવી રહ્યા હતા. શિસ્ત અને સંયમ કેળવીને માણસ અનેક મોટાં કાર્યો પાર પાડી શકે એના દાખલા દુનિયાના ઇતિહાસમાં ઓછા નથી. માણસ સ્વાર્થપરાયણ થઈને, પોતાના અહમને પોષવાને અનેક દિશામાં મહેનત કરે છે. પરંતુ ગાંધીજીએ માનવસેવાના જોડા આદર્શવાળું ઉત્કૃષ્ટ જીવન જીવી બતાવ્યું છે, એનો જોટો કયાંય જડે એમ નથી. જોટલે અંશે આપણે એમના જીવનના આદર્શોનો આપણા જીવનમાં અમલ કરી શકીએ. તેટલે અંશે પોતાને અને જગતને વધારે સુખી કરી શકીએ, એવી મારી અસ્ત છે.

જગતના અનેક પેઠાઓએ માનવસમાજને પોતપોતાના દેશ-કાળને અનુરૂપ ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. તેમના અનુયાયીઓએ એ ધર્મનો સંપ્રદાય બનાવ્યો અને પેઠાઓને ઈશ્વર તરીકે પૂજ્યા. પછી પાછળથી ક્યાંક ક્યાંક ધર્મઝગૂટ કેળવાયું અને ધર્મને નામે ખુનામરફી પણ થઈ. ગાંધીજીએ બધા ધર્મોનો અભ્યાસ કરી, ધર્મના તત્ત્વ રૂપે સત્ય

અને અહિંસાના સિદ્ધાંતને સ્થાપિત કરીને પોતાના જીવનને સપ્રદાયોથી
 પર ક્યું એટલું જ નહીં, પરંતુ ધર્મ અને ગાંધીકારણનો અમન્ય
 કરીને જગતના બધા ક્ષેત્રોને આપરી લે એવો માનવધર્મ કે નીતિધર્મનો
 પ્રચાર કર્યો એમના આદેશોનો સાદ કે સપ્રદાય ટોઈ મનાવે એ
 એમને પસંદ નહોતું એટલે જ આજે જગતને ખૂણે ખૂણેથી લોકો
 જગતને શાંતિને રસ્તે વાળના માટે એમના જીવનની ખોજ કરવા
 પ્રેરાયા છે જેટલે અશે આપણે આપણને મળેલા અમૂલ્ય વારસાને
 આપણા દેશના પ્રજોના ઉકેલ માટે ઉપયોગ કરીશું, તેટલે અશે જગતના
 બીજા દેશો માટે પણ દાખના રૂપ બનીશ આ દૃષ્ટિએ આપણે કયા
 ક્ષીએ અને આપણી જવામતારી કેવડી મોની છે એનો ખ્યાલ કરવા
 હું વાચકોને વિનવતી કરું છું

ગાંધીજીને વિશ્વવિભૂતિ તરીકે સ્વીકારવા છતાં કેટલાક લોકો
 એમને ધૂની ગણી તેમના તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરકે છે, એમની વાતો સાચી
 અને સાદી હોવા છતાં તેનો અમલ થણો અઘરો છે એવું માની તે
 તરફ ઉપેક્ષા સેવે છે કોઈ પણ પ્રશ્ન નિષે એમનું વલણ વિદ્વાન કે
 અણુપદ બધાને સમજાય એવું તદ્દન સાદું અને સરળ હતું એઓ
 આપણને પ્રથમ નિર્ભય બનવાનું શીખવે છે નિર્ભય બની પ્રશ્નો
 વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી અભ્યાસ કરી નિર્ભય હિત આવીને તેનો સમગ્ર
 માનવ સમાજનું હિત ખ્યાનમાં રાખીને અમલ કરવો આ વૈજ્ઞાનિક
 પદ્ધતિ બધે અખત્યાર કરવામાં આવે, તો આપણે અનેક વાદો તથા
 સપ્રદાયોના ઝઘરામાંથી ઊગરી જઈ શકીએ એ મનુષ્યને ખૂબ ચીવટથી
 ગાંધીજીના જીવનપ્રસંગોની નોંધ રાખી છે અને તેને સાચવીને લોકોને
 ઉપયોગી થાય એ રીતે તૈયાર કરી છે, એ મન હું એમને અભિનંદન
 આપુ એ કદાચ એમને નહીં ગમે એમની મહેનત સૌ વાચકોને
 આશીર્વાદ રૂપ મનો એવી મારી પ્રાર્થના છે

કોસલી

મુબઈ-૬

૨૮-૪-૫૬

મોરારજી દેસાઈ

૫-૩-૪૭, બુધવાર
કલકત્તાથી પટણા તરફ જતી ટ્રેનમાં

ગાતના લગભગ ઉગ્ગરે જ થયો હતો. પૂ. આપુણ તો ઊંઘી જતા હતા. નિર્મળદા અને હું તો જગ્યાં જ હતાં શૈલેનભાઈ પણ જગતા હતા. રાતે જ મેં ફૂંડ ગણી નાખ્યું. હુનરભાઈએ ફૂંડ ગણવામાં મદદ કરી હતી. હાવરા સ્ટેશન પરનું કુલ રૂ ૭૦૦-૬-૬ થયું. અને ત્યાર પછીના સ્ટેશન પરનું તો બધું બેગું જ ચર્ચ ગયું. સવારે આપુણને જોટલું ગણાયું તેનો હિસાબ આપ્યો હાવરા સ્ટેશનમાં અર્ધા કલાકમાં આપુણએ સાતસો રૂપિયા એકઠા કર્યા. મેં વિનોદમાં દાતણ કરતાં આપુણને કહ્યું, “આપે હાવરા સ્ટેશન પર જોટલાં લોકોને લૂંટ્યાં, તેટલાં અમે ચાર ચાર જણાં હરિજન ફૂંડ માટે દરેક સ્ટેશને દર્શનાર્થીઓ પાસે પૈસા માગતાં હતાં છતાંય એટલા પૈસા નથી થયા.” આપુણ કહે, “મને તો દરેક સ્ટેશને ઊઠવું ગમે અને પૈસા લેવાય ગમે, પણ તો તબિયત ખીજાં કાર્યો માટે ન ટકે, એટલે એ મોહ જતો કર્યો જ છૂટકો.”

૩-૪૫ રોજ પ્રભાતે ઊડીને દાતણપાણી કરી પ્રાર્થના ચર્મ. પ્રાર્થના પછી આપુણએ મીઠું, લીંબુ અને ગરમ પાણી લીધું. પછી ખંગાળી પાઠ વાંચતાં વાંચતાં આપુણ કરી સૂઈ ગયા. ૫-૧૫ આપુણને રસ આપ્યો. અને મેં ડાયરી લખી. આટલી ડાયરી સવારે ટ્રેનમાં લખી હતી. ખાકીની આ રાતે લખું છું.

પટણાથી ૧૮ માર્ચ દૂર ૫-૩૦ વાગ્યે (સવારે) ફતવા સ્ટેશન પર અમારી ગાડી ઊભી રહી સ્ટેશન પર ગિદારના વડા પ્રધાન શ્રીકૃષ્ણ સિંઘા, ખિત્રવણી પ્રધાન ડૉ. સૈયદ મહમદ, નાણાપ્રધાન અનુબહનારાયણ સિંઘા, કોએસ કાર્યકર્તા ભાઈઓ, સ્વયંસેવકો, અખદલ બારી સાહેબ વગેરે ઘણા આપુણનો સ્વકાર કરવા આવેલા.

પટણા જક્ષન પગ બીડ થાય તેથી આ નાની ફાટક પગ ઉતારી
લેનાનું ગોઠવ્યું હતું

હું બેઈતો સામાન લઈને બાપુજી સાથે જ ઊતરી ગઈ
મૃદુલામહેન પણ સાથે જ ઊતરી મળીને સામાન લઈ નિર્મળદા,
દેવભાઈ, હનુરભાઈ, વગેરે પટણા જક્ષન ગયા

અને જેના ઊતરી કે બાપુજીએ ડો સૈમદ મહમદ સાહેબ,
અને બારી આદેમ સાથે વિનોદ કર્યો, “શું હજી તમે તો છવો છો ના ?”

મવા પ્રધાનોએ સૂતરના દારો પહેરાવ્યા અહીં પણ કેમેરાનાળા
પહોચી ગયા હતા, જેને શહેરમાં બાપુજી કયા ઊતરવાના છે તેની
મિલકુલ જાણ ન થાય તેની સાચ્યેતી તો રખાઈ હતી, પણ બાપુજીના
શબ્દોમાં “ખમરપત્રીઓ અને ફાટોગ્રાફરોને તો ભગવાનેય ન પહોચે”

એ જ્ઞાન સાન સાચ પડ્યું અને બધા વીટળાઈ ગયા

શ્રીકૃષ્ણમાણજીની મોટરમાં જ મીઠા અમે ડો સૈમદ મહમદ
સાહેબના મનને આજ્ઞા અહીં પણ સ્વયંસેનને, સેવિકાઓ અને
નાનકડો જનસમુદાય એકઠો થઈ ગયો હતો - ૩૦ વાગ્યે ઘેરે પહોંચ્યા
બધાને મળીને પગ ધોઈને બાપુજી અદર ખેડા તુરત જ રાજેન્દ્રમાસુ
આજ્ઞા અને પ્રધાનમંડળ પણ આ યુ કઈ રીતે ૧૫ મે ૨૨ અને શું
બનવા પામ્યું છે, તેના વિચારોની આપને જરી હું તો ધગ સાક્ષર
જરવામાં, સામાન મેળવવામાં, અને બાપુજી માટે પાણીની, ગાંડલાજીની
બનસ્થા કરવામાં રોકાઈ

બાપુજી બાપુજીના કામમાં હતા હું મારા ૧૫માં હતી તેમાં
એકાએક બાપુજીએ મને બોલાવી હું ગઈ મને કહે, ‘તું બેગમસાહિબા
અને મહેનોને મળી આવ, પગી ધમ મરને સુતી સાથે દોરતી
જરી આવ’ ડોખર સાહેબના દીપ્ત દમીઅભાઈ તો મેરાગ્રામ આવમ
મા ગેના, એટલે એમને હું એળખતી હતી બીજા કોઈને નહોતી
એળખતી તેઓ મને તેમના માતૃથી, બહેનો પાસે લઈ ગયા

આવી બાપુજીની વ્યાવહારિકતા છે હું તો એવી કામમાં ફૂળી
ગઈ હતી કે, મે કોઈને પૂછ્યુંય ન હતું કે જે ૨૨ સારંગનું દુગ કયા
છ એ લોકો પડેલ ગામે, એમને બાપુજી એ ના પેલ ત્યારે જ મળાય

પણ પ્રવાન મડળની ખીટિંગ ચાલતી હતી એ પણ કામમા પડ્યા હતા, તેમા બાપુજીએ મને બોલાવી અને મળી આવવાની સૂચના કરી ! મને તરત જ મારી ભૂલ અમલદાર જેમા આપણે મહેમાન મનીએ, ત્યા અગ્રગ્યા હોઈએ તોપણ મડુની સાથે જોળખાણ કરી તે કુટુમ્બમાના એક મની જવ આગ અડસમાતે જ જે પાગે મળે છે તે જનત થની જાય છે અને બાપુજી પામે દાણે દાણે ન ધામ્યુ ન પેયુ છતા જન ઉપરોગી જન ફેરના જાય તેવુ મૂલ્ય જાત મળે છે એ જ એમના સાનિધ્યમા રહેવાની મળ છે ખુશી છે

એમમઆદિમાને મળી તેમની માથે થોડો નાસ્તો કરી દૂધ પીને મારા મામે નગી મુદ્દલામહેને પણ ખૂબ જ મદદ આપી બાપુજી પ્રભાવતી હિન માથે રૂપો દુધરી નધી પ્રભાવતીમહેને નોઆખાલીના યજ્ઞની વાતો કરી (પ્રભાવતીમહેને જયપ્રકાશ નારાયણના પત્ની)

બાપુજીએ પિદારમા મિત્રાન નીમરા મામત, ખૂબ જ ભાર મ ચો ૧૦ નાએ બાપુજીને માવિગ વધુ આનાદિધી પગવાતા ૧૧૧ થઈ ગયા માવિશમા ૨૦ મિનિટ બાપુજી સૂઈ ગયા થા- પણ સાગી પે છે બોજનમા શાક, દૂધ અને એ- ખાખરો લીધો આ- વાએ બાપુજી આરામ કરના સૂતા પ્રભાતીમહેને બાપુજીના પગે ઘી નસ્યુ પ્રમાગડેને છે એજે મને મુ નિરાત છે અને સ્વભાવના પડુ મડુ જ મી । છે મને તો હે, ‘તને કોઈ ગમે તેવુ હે પણ બાપુ જીને છોડવાના જ નથી’ આગાખાત મહેનમાથી હટા પડ્યા માફ પહેલી જ રાગ અહી આજ્યા એજે નરાજૂની ધગી રાતો થઈ

અહી પાણીનો ગ્રામ છે મે તો પોગના ગાડીના અને બાજન ખૂબ કપડા ધોવાના પનાત્યા હતા પણ પાણીના અભાવે મદદા ધોવા પડ્યા જે વાએ પરનારી અને બાપુજી જે નાએ અમદુન અટીજ આહેમ જેઓ પોતાને ઘેરે ખૂબ માદા છે, ત્યા મળના જવાના હતા એટલે નાડીને ગાંધી બાપુજી સાથે ત્યા ગઈ હમીમભાઈ સાથે હતા (૧૯૫૦ સાહેમ ઉપર નગના ગયા તેઓ નકવા અને હન્યગમથી પીડાય છે ૨-૩૦ નાએ નરાગ ઇસ્માઈન આહેમને ત્યા ગયા ત્યાથી ૧૨ નાએ પાછા રૂપો મને તો - ડીને જૂથ પણ લાગી હતી અને

કાલ રાતનો સાવ ઉમ્મગરો હતો એટલે યાદી હતી. ડોક્ટર સાહેબને ત્યાં
 ૩ વાગ્યે લાંચ લેવાય છે. જોકે બાપુજીને આ ખચર નહોતી. મોટરમાં
 વળતાં મને પૂછ્યું, “તેં શું ખાધું?” મેં કહ્યું, ‘હજી હવે જમવું છે.’
 બહુ નારાજ થયા. પણ બધી વિગત જાણી અને પહેલો જ દિવસ
 હોર્ષ દોડીક મુનારહિત પણ નીવડી. પણ “કાલથી આવું નહીં ચાલે.”
 એ એતવણી આપી દીધી.

આવીને બાપુને માટી આપી હું જમવા જતી હતી ત્યાં જાપા-
 વાળા ખમરપત્રીઓ આંટા મારતા હતા. તેઓને નોઆખાલીમાં તો
 સુખ હતું કે તંબૂ તાણીને રહેતા. અહીં તો ખાનગી મકાન હોર્ષ ક્યા
 રહે? વળી શહેર પણ દૂર પડે છે. એં પીં આર્ધં ના ખમરપત્રીએ
 જો કંઈ સગવડ થાય તો કરાવી આપવાનું કહ્યું. હું બાપુજીને પૂછવા
 ગઈ. બાપુજી કહે, “એના મેનેજરને કહે કે, મારે જાપાવાળાઓનું
 કે ફોટોગ્રાફોનું કશું જ કામ નથી. એ લોકો જો મારાથી દૂર જાય
 તો ઉશ્ચરતી મોરા ઉપર મોટી કૃપા થયેલી માનીશ. અને તારે એ
 પણ જાણવી દેવાનું કે, બાપુને લીધે ડોક્ટર સાહેબ ઉપર આટલો
 બોળે પડે એ સહન ન થઈ શકે, એટલે તમે તમારું ફોટો લો.”

આંખ ઉપર પણ માટી મૂકી છે. ૩૧ વાગ્યે હુનરભાઈનો
 પત્રોત્તર સાંભળ્યો. એમનું પૂરું થયા પછી નિર્મળદાનો પત્રોત્તર
 સાંભળ્યો.

મુહુલાબહેને તો બાપુજીનું પોણું કામ શાંતિ અને અહીંની
 રાજદ્વારી વાતોને અગેનું ઉપાડી લીધું. જોઈએ તેટલું જ બાપુજીને
 પૂછ્યા આવે છે. મુલાકાતો એ જ ગોઠવે એથી એમણે મારી પાસેથી
 બાપુજીને આરામ અને સ્નાનાદિ અને બોજનનો વખત હોય છે એમ
 જાણી લીધું. આ બહુ સરળ રહેશે. અને બાપુજીને ફીક રાહત પણ રહેશે.

૪૧ વાગ્યે માટી કાઢી, દ્રાક્ષ, અધું સફરજન અને ૮ ઔંસ
 દૂધ લીધું. અહીં ગરમી બહુ જ લાગે છે. બાપુજીનો ખોરાક પહેલે જ
 દસડે ઓછો થઈ ગયો.

રાજેન્દ્રબાણજી આવ્યા. દિલ્હીની અને . . . અહીંના વાતાવરણની
 વાતો કરી. બપોરે તો પ્રજાબહેન આવ્યાં ગયાં હતાં. માંજે પ્રાર્થના

સમયે આવ્યાં. સાત વાગ્યે બાંકીપુર મેદાનમાં પ્રાર્થનાસભા ગોઠવાઈ હતી, ત્યાં બીડને લીધે મોટરમાં બધા નીકળ્યાં. લાખોની બીડ હતી અને મોટરમાં જતાં તો દમ નીકળી ગયો. એક તરફ ‘ગાંધીજીની જય’ ‘જય હિંદ’ વગેરે અનેક જાતના જયધ્વનિથી કાન ફૂટી જતા હતા. ખીજી બાજુ લોકો બાપુજીને ચરણસ્પર્શ અને હાથ અડાડી પાવન થવામાં સદ્ભાગ્ય સમજતાં હોઈ તે માટે હાથ અડાડવા તકપાપડ થતાં હતાં. અને ત્રીજી તરફ દર્શન કરવા અસંખ્ય ધસારો આવતો હતો.

નોઆખાલીના આટલા શાંતિમય ઇવન પછી આ અનુભવમાં ઘડવાનું આકરું હતું. બિહારની પ્રજા બાપુજીની પરમ ભક્ત છે એ પણ કારણ હતું.

પ્રાર્થનાના મંચ પર માંડ માંડ પહોંચી શક્યા. શરૂઆતમાં બાપુજીએ રામધૂન બોલવા કહ્યું, એટલે મેં રામધૂન શરૂ કરી. પછી આખી પ્રાર્થના કરી. પ્રાર્થનામાં ખૂબ શાંતિ જળવાઈ રહી એ બહુ સારું થયું. આટલી જળવાણે તેવી કસપના જ ન હતી.

આજનું પૂ. બાપુજીનું પ્રાર્થનાસભામાંનું ભાષણ એમનાં જિંદા હૃદયના ઉદ્ગાર હતા. એમના અવાજમાં અસંખ્ય દુઃખ અને વેદના ભરી હોય એટલું ગાંભીર્ય હતું. બાપુજીએ શરૂઆતમાં પ્રાર્થનાની ખૂબી ખતાવતાં કહ્યું કે, “જો સાચા હૃદયથી ઈશ્વરની પ્રાર્થના થાય તો તેની જે અસર પડે છે, એનું વર્ણન જ નથી થઈ શકતું. જો ઈશ્વર જેવી કોઈ શક્તિ દુનિયામાં કામ કરી રહી છે, (જોકે મારા મનમાં તો ને માટે લેશમાત્ર પણ શંકા છે જ નહીં) તો સમાજમાં પ્રાર્થના અવરય થવી જ જોઈએ. જેમ કે હિંદુઓ મંદિરોમાં પ્રાર્થના કરે છે, ખ્રિસ્તીઓ ગિરજાધરમાં, મુસલમાનો મસ્જિદોમાં કરે છે, તે તો સારી વાત જ છે, પણ સહુ મળીને પોતપોતાની પ્રાર્થના સાથે જ કરે તે તો એનાથી પણ ઉત્તમ વાત થઈ ના? બધાનું રહસ્ય તો એક જ છે. માત્ર નામો જુદાં જુદાં છે.”

બિહારની મુશ્કાલત સંબંધે ચોખ્ખા કરતાં બાપુજીએ કહ્યું, “બિહારે હિંદુસ્તાનનું નામ કુઆડ્યું. નોઆખાલી જેવાં ગંધર્વી કૃષોનું

અનુકરણ ન કરવાનું શીખવું, તેમ જ બદલાનો વિચાર ક્યાં સિવાય મૂલ્યને બેટીને માનવસદ્ગુણ રીતથી જગતીપણાનો સામનો કરવો એ જ નોઆખાતીનો બદલો લેવાનો ચોખ્ખો રસ્તો છે જો હિંદીઓ ખરેખર જ હિંદની આઝાદી ચાહતા હોય, તો તેમણે જગતી રીતોનું અનુકરણ કરવાની રીત છોડી દેવી જોઈએ જેઓ આવી રીતનો આશય નઈ રહ્યા છે તેમને જણાશે કે, તેઓ હિંદની મુક્તિનો દિન પાછો રેવી રહ્યા છે 'જય હિંદ'નો જયધ્વનિ પોકારવો અને કામ હિંદને ખુતમ કરવાનું હવે ? આથી હિંદનો જય કદીય ન થાય જો હિંદનો જય કરવો છે તો કામ એ પ્રમાણે કરવું પડશે દગ્ગર પોપમને જો પદ્મવતી તો તેઓ પણ સીતારામ ઢહેશે કે જય હિંદ હંમેશાં પણ એમ સીતારામ ઢહેથી થોડું જ સ્વર્ગે પહોંચી જવાશે ?

“૧૬ મિહારમા ઘણા વર્ષો પછી આવ્યો છું સાચું કહું તો મિહાર થકી જ હું આટલો બદલો પડ્યો ત્યાં પહેલાં તો હું વીસ વર્ષ આશિષ રહ્યો પણ જ્યારથી ચંપારણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી આખું હિંદુસ્તાન જગતી બાધું અને આજે વર્ષો પછી પણ હું અહીં આવ્યો છું તો એવું લાગે છે કે, જાણે કોઈ પરિચિત વ્યક્તિને ધણે વર્ષો જોઈને આનંદ થાય મિહારને મેં મારું મિહાર માન્યું છે એમણે હું માનતો હતો કે, મિહારની મુલાકાત લેવાનું કંઈ કારણ નથી તમાના લોકોને અહીં (નોઆખાતી) બેઠા સમજાવી શકીશ પણ મારે અહીં આવવાની ફરજ થઈ પડી કેમ કે પરિસ્થિતિમાં જોઈએ તેવો સુધારો ન હતો એના ખમર મળ્યા, એટલે અહીં આવ્યો અહીં તો મુશ્કેલીમાન મુશ્કેલી છે એની સાથે જે વર્તાવ થયો ૮ તેવો દત્તિ હાસમાં ક્યારેય નથી થયો, એમ કેટલાકની માન્યતા પણ છે ૧૬ તો એમાં એટલું બધું નથી માનતો, પણ એ જુદો જ વાત છે ગૂંચાઈના મુકામનો જ ન હોઈ શકે હેવાનિયતની સામે હેવાનિયત કરીએ તેમાં કોઈનીય જમ નથી, કોઈનીય ઉન્નતિ નથી મારી પાસે એવી પડવાત આવી છે કે, આમાં કોએમીઓનો પણ હાથ હતો જો ૧૭, આજે જ આવ્યો દોવાથી પૂરી હકીકતથી માહિતગાર નથી થયો.”

“૧૮ કાલ મુખીમાં કહી ગયો

“પણ એટલું તો સાચું જ કે, મિહાર ઉપર ત્રણી ટીપી તો લાગી જ છે ધારો કે એમ પણ બને કે જે અડી હેરાનિયત મની ગઈ તેમા એક પણ કોએમી ન હતો તોપણ રીડ વાત નથી એથી કોએસીઓ જવામદારીમાથી મુક્ત નથી જ થતા મે તો વહનમા એ દાવો કર્યો હતો કે, કોએસ તો મનની મેના જ કરે છે, અને હિંદુ સ્તાનની સાચી પ્રતિનિધિ સસ્થા એક જ છે જો પુણ્યોના કર્યોમા કોએસનો હિસ્સો હોય તો પાપમા તો આપોઆપ હોય જ આથી મંધી કોમો અને ગોના દુષ્ટ્યો અમે કોએમે પોતાની જવામદારી જ લેવી પડે આ ધેનઝયુક્ત આદોલનમા એ- પણ એમી મડોનાયો ન હતો એમ કહેવું એ વસ્તુ ખોટું જ છે

“આખા હિંદુસ્તાને એકીઆજે એમ કહેવું તોઈએ - અમાગમાથી જે ઈર્ષ તમને શીખના જેવું લાગે તે તમે લો નવીતર અમારું જીવ્યુ વ્યર્થ છે શુ આપણે એમમોમનો મુખમનો કરીશુ ? શુ આપણે હેરાનિયતનો મુનમયો હતુ પશુ નહુ આપણી હેરાનિયત દેખાડીને કરીશુ ?

‘ હિંદુસ્તાને તો દુનિયાની સામે એ- મુર ભગ્ન પત્રિત્ર ચીજ ‘અહિસા’ની મૂળી છે અને જે જ રસ્તે આપણે અગત્ય તાસન કરી શકીશુ

“મુસનમાનો સમજે કે અમે હિંદુને મિટાની દર્શિ, અને હિંદુઓ સમજે કે અમે મુસનમાનોને મિટાની દર્શિ, પણ એમ કરીને કરો શુ ?

“મુસનમાન હિંદુઓને મિટાની ધર્યામ ધર્મને ડાચો દરમિજ નહી લાવી શકે, ન હિંદુ મુસ્લિમને મિટાની હિંદુ ધર્મને બચો લાવી શકે આ તો એક વૃક્ષની જુદી જુદી ઝાળી છે, અને પાદડ છે એમલુ મમલ શમે તો જમ છે શાસ્ત્રોમા પણ કહ્યું છે કે, જેઓ બીજાઓના ધર્મની નિદા કરે છે તે પોતાના જ ધર્મની નિદા કરે છે

‘મે તો જધા ધર્મોનો અવ્યાસ કર્યો છે એથી જ હુ કુ કુ

“પણ જે થયું તે ન થયું નથી થાનુ અગ્રેજમા એક કહેવત છે કે ‘જેલો મોગે ગુનેગાર દરો, તેલો જ તે સત બનશે એટલે

હવે જો બિહાર સાચા હૃદયથી પ્રાપચિત કરશે તો પોતાનું નામ હતું તે કરતાં બિહાર રાજ્યને ધૈર્ય આપણને સદ્બુદ્ધિ આપે હમણા જ આ છોકરીએ ગાયુ, 'ધૈર્ય અ નાહ તેને નામ સમગ્ર સન્મતિ દે ભગવાન'”

પાછા વળતા બાપુજીએ ચારીને જ જવાનું પસંદ કર્યું મારણ કે મોટરમાં તો બિનમનુ ગભરાઈ જવાનું હતું બાપુજીની એક તરફ હુ હતી અને બીજી તરફ પ્રભાતીમહેન દત્તા પણ બાપુજીના ચરણરૂપથી કરવા મેદની બપડી અને મેડન તૂટી ગઈ હતી એક વાર પડી અને ચોડી કચરાઈ ગઈ બાપુજી માડ માડ મગી શક્યા પોલીસોની કોર્ડન પણ તૂટી ગઈ પોલીસના જૂર તો એના વાચ્યા કે ચામડી જ ઉતરકાઈ ગઈ મારું એક ચપન ઊડી ગયું, અને બીજી પગમાંથી ચાલુ ગયું મિચારા પ્રભાતીમહેનના તો મારા કરનાય ખરામ દાસ થયા ધરથી માડપુરનું મેદાન આખો બે મિનિટનો રસ્તો છે તે મપતા આ મેદનીમાંથી નીમગતા અર્ધો રનામ ગયો મિચારા પોલીસ ઓફિસરો તો રસ્તેવાથી રેમએમ થઈ ગયા દત્તા ચારીને મે બાપુજીના પગ ધોયા

પ્રભાતીમહેન ગયા દાધનાના મહારાણી અને તેમના કુમાર આચ્યા કુમારે ગીત ના મનોકો સભળાયા બાપુજીએ ઉચ્ચારમા બૂલો બતાવી નાનકડા-એક નાના જ કુમાર દત્તા

પછી દુધ કાઢીને (ગરમ દુધમાં લીજુનો નસ નિયોરીને) તે રીધુ બાપુજીને ખૂમ જ ચામ લાગે ? એથી પ થા પગ આજના બાપુજીની નોંધ મગવામીજીને લખાવી

રાતે ૧૦૧ વાગે બાપુજી સૂતા જતા પહેલા ધોડુ ક્યા ફેલી નખતે બેગમચાદિયા અને તેમની બે દીપરીઓ તથા ગેમરસાદેય આચ્યા બાપુજીની તો એક ન ન જ રોય પણ આખો દિવસ બાપુજીને માલુમોએ રેવા દત્તા એમને અચાર મગના આ થા બાપુજી ૧૧ રાત્રે પચારીમા પડ્યા બાપુજીના પગ દયાની, માયામા તેન ધમી મમગદાની નધ ફરી ચરી આવી (ધરથી સૂતાની જગ્યા થોડી દુર) બાપુજીના મગમે સુખા મકયા મરગ માટે બેગ મોલી ખા

કાગળો તૈયાર રાખ્યા. ડાયરી લખી. હવે સાડાગાર થયા છે. આંખો બંધ ખૂબ ભરાઈ છે. આમ આજે પટણનો પહેલો દિવસ શરૂ કર્યોમાં પૂરો થયો.

૬-૩-૪૩, શુક્રવાર
૫૨૯૫

રોજ પ્રભાતે પ્રાર્થના. પ્રાર્થનામાં દેવભાઈ, દુનગભાઈ, નિવાસી અને સ્વયંસેવકો હતા. પ્રાર્થના પછી બાપુજી અંદર જોરડામાં આવ્યા, ગરમ પાણી અને મધ લઈ ભંગાળી પાક કર્યો. મેં બાપુજીની પથારી ઉપાડી અને બીજું સવારનું કામ આટોપ્યું. પાંચેક મિનિટ બાપુજી જાંઘી ગયા. જીડીને પત્રવ્યવહારનું કાર્ય શરૂ થયું. થોડી વારમાં મોટી બાપુ આવ્યા. નવ વાગ્યા સુધી બિહારની પરિસ્થિતિ અંગે વિચારોની આપણે કરવા રહ્યા. એટલે બાપુજી ફરી શક્યા નહીં.

માસિકમાં અર્ધો કલાક સતા. જીડીને મારી સાથે પૂ. મોટીબાની દક્ષિણ આફ્રિકાની ટેલેગ્રાફ વાતો કરી. ૧૦૧ વાગ્યે બાપુજી નાર્દન પરવાર્યા. અરવિંદ બોલ પછી આવીને બેસા હતા તે બાપુજીને મળ્યા. નેતાજી વિષે વાતો કરી ગયા . . . ૧૨૧ વાગ્યે અહીંના ડોક્ટર બાપુજીને મળવા આવ્યા. બ્રહ્મચેશર તપાસી ગયા અને બાપુજીની ડાયરીમાં રિપોર્ટ આપી ગયા. હમણાં આરામ લેવાની સૂચના કરી.

બોજનમાં બે બાખરા, ૭ ઓંસ દૂધ અને ગોળપાપડીની એક નાનકડી ચોસલી લીધી. ફળમાં બે સંતરડાં. બાપુજી બોજન કરતા હતા તેવામાં પ્રભાવતીબહેન આવી ગયાં. એટલે એમને પંજો આપી નૂ નાહવા ધોવા ગઈ. જ્યપકાશજી પણ થોડી વાર પછી આવ્યા. ૧૨૧ સુધી વાતો ચાલી. ૧૧ કલાક આરામ લઈ એક વાગ્યે બાપુજી ઊઠ્યા. નિર્મળદા સાથે કાંતતાં પત્રોત્તર લખાવ્યા અને બે વાગ્યાથી મુલાકાતો શરૂ થઈ. લીગના ભાઈઓ બહાર મિત્રમ, મજહર મિત્રમ, યુનસ સાહેબ અને જાંપરાના હિંદુઓ સાથે ૪ વાગ્યા સુધી મુલાકાતો ચાલી. લીગના ભાઈઓની વાતો મને તો કંઈક અતિશયોક્તિભરેલી પણ લાગી. છતાં બાપુજીએ તો અહીં પણ ગામડાનો પ્રવાસ જાતે કરીને મેં પછી જ અભિપ્રાય આપવાનું કહ્યું છે.

હવે આજની પ્રાર્થનાની ગોઠવણી જુની રીતે કરવાની સૂચના મળી છે. “ મને મળ્યું છે તેની દાઢ આજના ભાગમાં કરી એથી ભાઈઓની નીચ મરો ઉપર ને નીચ પડે ”

આવી ગોઠવણી ઉપરાંત અગ્રદમાણ પશુ આગળથી ગયા અને શાંતિ જાળવવા અનુરોધ મો દત્તે આથી જતા આવા ગર્ગ શાંતિ નહીં પ્રાર્થના કરી ગમવું નથી કરવી રીતે નાન માપીને કિનાઈ હતી

પ્રાર્થનામળાના ભાગ્યમાં મળ્યું છે આજની નવમી નાતિ અને પ્રાર્થનામાં ગમવું નથી નથી નથી મારી રીતે ભાગ નીધો હતો તે મન ધયા નથી પરી આવતી મને નેણી દેવાથી તે મારી રીતે બિજાની એની શાંતિ પડવામાં મળ્યું મો પાડે “ એ જમાનો એવો હતો કે તિલ્લુ મુસ્લિમ એ મીનના તદેનાગેમાં, નવનાગેમાં ગોઠના પ્રમગે આનંદના પ્રસંગે એમીનની મદદમાં મદાનુભૂતિ દાખવતા આજે એવું બને નથી રહ્યું તોપણ આજ પ્રમગે એમ મીન પ્રમે વેગી તરી ને નથી નથી નથી

નોઆખાનીમાં પિગમાં દુ જેની હિદુઓ પાસેથી રાતો આજનાં તો નેની જ અડી મુસનમાનો પાસેથી આજના હુ આથી મને ખૂબ જ ગમ આજે છે તો એની સનાત આપુ હુ કે તમે માણસથી કરવાનું જોડી દો અને મુશ્વર પડ અદા ગળી તમે તમારો પુરુષાર્થ આગળ ધપાવો

નિદાર જેના પ્રાતમાં મુસનમાનો નહીં શકે ? તે મંદ મંદ મંદ જેના મંદ મંદ અને મુસ્લિમ મંદ મંદ પડ્યા છે, તેનો આ રીતે કાયમી શુદ્ધ ભાઈના હાથે ભાઈ પડ આજે જુલમ થાય કે આ આપણા સનાતી નામોશી છે આવી સ્થિતિનું પરિણામ મેં જ આવશે કે હિદુસ્તાન લોહીના સાગરમાં ડૂબી જશે પણ મારો દલ અભિપ્રાય છે કે આપણે હજુ પણ એવી જાઈ આવું ન થવા દેવાનો નિશ્ચય રીએ તો હજુ પણ આપણે ભાવિ ઉજાળવા જે અને આમાં સ્ત્રીઓ ઉપર દુ મ આધાર રાખુ હુ અન આજ ગળુ હુ કે મને ને આ

કાર્યમાં મદદ આપતી થઈ જાય તો ખૂબ ઉપયોગી થશે. હું માનું છું કે, સ્ત્રી અહિંસાની અને ત્યાગની જીવંત મૂર્તિ છે. એથી આપણે સહુ મળીને હોળી એવી રીતે બજાવીએ કે, અહીંના એક એક મુસલમાનને થઈ જાય કે, ના, હિંદુઓને અમારા તરફ હતો તેવો પ્રેમ છે જ. અને એની અસર આપોઆપ તોઆખાલીમાં પડશે જ. આવતી કાલેના ઉત્સવ ખરેખર મિત્રતાથી બજવાય તો હું માનીશ કે, હોળીનો ઉત્સવ ધાર્મિક પવિત્ર વિધિથી જ બજવાયો અને મારું આહ્વાન આવ્યું પણ સાર્થક થયું. મારી પાસે એવી પણ વાતો આવી છે કે, હજુ પણ મુસલમાન સ્ત્રીઓને હિંદુનાં ઘરોમાં જોંધી રાખવામાં આવી છે. આ વાત સાચી હોય તો હું વિનંતિપૂર્વક કહું છું કે, આવું ન કરો અને તે બહેનોને સહુ સહુને ઘેરે પહોંચાડી પ્રાપ્તિ કરો. જે એટલું કરતાં કદાચ તમને ડર લાગતો હોય તો હું કહું છું કે, કોઈ જાતનો ડર ગાખ્યા વગર તમે તે તે બહેનોને મારી પાસે કે રાજેન્દ્રબાબુને પહોંચાડી દો અને આ પવિત્ર તહેવારને દિવસે તમારા હૃદયને શુદ્ધ કરી નાખો. અને બહેનોને મારી ખાસ પ્રાર્થના છે કે, તમે મુસ્લિમ બહેનોને તમારી સગી બહેનની જેમ અપનાવજો.”

પ્રાર્થનામાંથી આવીને રોજ પ્રમાણે આપુજના પગ ધોયા. એવામાં શ્રી કૃષ્ણબાબુ અને અનુબ્રહ્માબુ આવ્યા. તેમની સાથે વાતો પતી ગયા પછી પ્રાર્થનાપ્રવચન સુધાર્યું. ૮૧ વાગ્યે રાજેન્દ્રબાબુ આવ્યા. એ દિવસી જાય છે એથી રજા લેવા જ આવ્યા હતા.

આજથી આપુજએ પ્રાર્થના સમયે મુસ્લિમ ભદત કંઈ ઉધગાવવું શરૂ કર્યું છે.

આપુજ વોટન સાહેબ સાથે વાતો કરતા હતા, ત્યારે મેં આ આ કંઈ ગણ્યું. ૩. ૩૯૬-૪-૮ થયું.

રાતે ૧૦૧૧ વાગ્યે ફર્યા. અને ફરતાં ફરતાં સેલેનભાઈ સાથે વાતો કરી.

છેલ્લે ૧૧૧૧ પછી આપુજ પથારીમાં પડ્યા. હું પણ આપુજને તેજ ઘસી, પગ દ્યાવી તરત જ સૂઈ ગઈ.

ગગન પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી જાતી ત્યારે ગિરિયા દાનજીવાણી
 પ્રાર્થના નોઆખાલીમા રૂંધવાના દિલી કે ગુન્દરાની ભરને
 પ્રાર્થનામા ગાતી અને આગના તો બગાળી જ ગાતી અને તે
 માનના બગાળી ન ગયાય, કેમ કે પ્રાર્થનાના મોટા ભાગના લોકો દિલી
 જ ન જાણતા હતા એમણે જુ બગાળી ભગ્ન જૂની ન જાણે તે ખાત
 માપુજીએ આજે સૂચના આપી કે, “તારે સવાગની પ્રાર્થનામા બગાળી
 ભગ્નો જ માન અને જોડના નવા શિખાય તે ના” શીખવા ”

પ્રાર્થના પછી અદર આરી બગાળી પાઠ થી અને ગુજરાતીને
 ગાળીમા તરબુમે લખ્યો

પછી એકના સતગના રસને મળે અદર કાળી દ્રાક્ષનો રસ
 મેળીને લીધો રસ પીતી વખતે મારી કમરી મે સભગાની અ
 બાપુજીએ સદી કરી આપી ત્યાર માદ તે કાગળ લખાવતા હતા
 તેમામા ડો સૈયદ મહમુદ સાહેબ આવ્યા (તે તેમને અખ્યાનન કહ
 હુ) એમની સાથે માતો કરી તેમણે આજે કહ્યું કે, પરમ દલાડાની
 પ્રાર્થનામા ઘણી ધુરખાવાળી મસ્તિમ બહેનો આવી હતી અને લગભગ
 રાજ આવે છે ”

બાપુજી કહે “તો હું એ બહુ સારી નિશાની ગણુ મારો
 તો મોંથી દાવો છે - કારણ કે હું સ્ત્રીઓના હૃદયને જાણુ છું
 - કે સ્ત્રીઓ મારી પાસે નિર્ભય છે અને તેનો તાળો દાખલો આ
 છોકરી છે એને મે કેટલી નિર્ભય થતા શીખતી છે એ કેટલી નિર્ભય
 થઈ છે, અને નોઆખાલીમા શુ શુ બધુ તે બધુ એને પૂછજો હું
 ચોક્કસ માનુ છું કે કદાચ જો સ્ત્રીઓ નિર્ભય બની જાય તો એમ
 અદ્ભુત શક્તિ રહેતી છે પણ તે શક્તિ અધ્યારે સૂતી છે કદાચ તે
 શક્તિને દોરનાર કોઈ નથી એ પણ કારણ હોય એથી જ મને થયું
 કે મારા આ થયેમા એ તરફ મારે પડુ લક્ષ આપવું જ જોઈએ ”

કરતા કરતા થોડીક દિસામ અગેની મને વાતો કરી અને
 મસ્તિમ રાહત થકી મારે અહીં બેઠા ખાતુ ખોલાવી લેવા મળે

જમિયનના કાઝી અદમદુદ્દમેન સાહેબ, મૌલાના અબ્દુલ નસીર સાહેબ, અબ્દુલ ખૈસ સાહેબ, મૌલાના તાજુલ્હીન સાહેબ આવ્યા બધા સલામ કરવા પૂરતા અને બાપુજી બિહાર આવ્યા તેને માટે ખુશાલી બતાવવા આવ્યા હતા. બાપુજી કહે, “પણ તમારે નોઆબાલી જોઈને એસવું પડશે અને જો કંઈ થશે તો હું અહીં મરીશ. હીક તના ?” આમ વિનોદમાં બાપુજીએ કેટલીય ગંભીર ચેતવણી આપી દીધી અને પેલા ભાઈઓને ખાંધી દીધા. ક્યારેક તો સાચે જ લાગે છે કે બાપુજી ખરેખર ‘વાણિયા’ છે.

આ ભાઈઓને હુદ્દામાં ઠીક ઠીક નુકસાન થયું છે.

ફરીને પાછા વળતા ત્યાં એક અંધ લિખારી બેઠો હતો. તે બાપુજીને જોઈ નહોતો શકતો, પણ તેને બાપુજીને પગે હાથ અડાડી અવિચલ બનવું હતું. આખા ગામમાંથી જે ગોઈએ પાઈ પૈસો આખ્યાં હશે તે એકલા થયેલા ચાર આના બાપુજીને મુસ્લિમ રાહત ફંડ માટે તેણે આપ્યા. જનનો હિંદુ હતો.

બાપુજીને ચરણે હજારો રૂપિયા ધરાયા હશે તેના આનંદ કરતાં અનેકાનેક ગણો આનંદ આ હિંદુ લિખારીએ બચાવેલા ચાર આના લેવામાં થયો. એમનો અહેસો હાસ્યના અને આનંદના ઉલ્લાસથી અગ્રી ઊઠ્યો. અને પેલા લિખારીનો વાંસો ચાખડ્યો, અને બીજા માગરાનું આજ્ઞથી છોડી દેવાનું અને અંધ માણસ પણ ઘણું કામ કરી શકે છે, કાંતી શકે છે, એમ કહી મને તે ભાઈને તકલી આપવાનું હતું તથા સદાકત આશ્રમમાં તેનો સદુપયોગ થાય તે જાતનું કાર્ય આપવા એક સ્વયંસેવક ભાઈને સૂચના કરી

આ લિખારી ઘણા આનંદમાં હતો, કેમ કે તેની પીઠ પર બાપુજીનો પ્રેમાળ હાથ રહ્યો હતો. એના જીવનનો ઉદાર થઈ ગયો. મને થયું, બાપુજીનો પ્રેમ કયાં સુધી પહોંચ્યો છે? અથવા તો કયાં નહીં પહોંચ્યો હોય ?

પગ ધોતાં બાપુજી મને કહે, “જસ તેં જોયું ના કે, આવા લિખારી જેવાએ પણ પોતાના પેટમાં આ પેસા ન નાખતાં ખાસ નામ પાડીને મુસ્લિમ રાહત ફંડ માટે આપ્યા છે? તેની સરખામણી

મારી દૃષ્ટિએ તો ૪ કરોડ કરતાં વધારે છે. આનું નામ સાચું દાન, આ છે બિહારની પ્રજા. બિહારમાં પગ મૂકવાને હજુ આજે ત્રીજો દહાડો છે ત્યાંજ આ નાનકડું દરમ જે ગતી ગયું તેની માગ મન ઉપર બહુ અદ્ભુત અસર થઈ છે. અને અહીં સુધી ઈશ્વરે મારે અવાજ પહોંચાડ્યો છે એ એની મહાન કૃપા છે. આપણે જેટલાં સાચાં હોઈશું, નિર્મળ હોઈશું, તેનું પ્રતિગિંય ઈશ્વર બતાવે જ છે. આજના આ પ્રમંથને તું વિચારજે.”

માલિશમાં ૨૦ મિનિટ આપુછ સૂતા. માલિશ પછી સ્નાનાદિનું પતાવી બોજન. બોજનમાં ગાક અને દૂધ લીધાં.

નિર્માણદાએ ફિદુમાં આવેજ દ્રવ્ય લઈનું બાપણ આપુછને વાંચી સંલગાવ્યુ.

આજે પ્રભાવતીબહેન નહેતાં આગ્યાં. ગરમી પણ પડવા લાગી છે. જમીને આગમ લેવા સૂતા ત્યાંજ માથા પર માટી મુકાવી. આંખ બહુ બગતી હતી અર્ધો કલાક આપુછ સૂતા તે દરમિયાન એ નાદવા ધોવાનું અને મારું બીજું કામકામ પતાવ્યુ જોકીને આપુછએ કાંત્યુ. કાંતતાં પ્યારેલાલજીને તથા કિશોરલાલકાકાને પત્રો લખાવ્યા. ૨-૩૦થી મુલાકાતો શરૂ થઈ મુલાકાતેન તો અહીં અથાગ પરિશ્રમ કરે છે એમનું કામ પણ બહુ બ્યવસ્થિત છે. ન છૂટકે જ આપુછને પૂછવા આવે. બાકી ઘણુંખરું આરોગ્યર પતાવી દે છે મને તો નાની બહેન કરતાંય વિશેષ પ્રેમથી સાચવે છે.

મુલાકાતો બધી જ એમની મારફતે ગોઠવાય છે. ૨-૩૦થી ૪-૩૦ સુધી એક પછી એક મુલાકાતીઓ ચાલુ થયા. તે આ પ્રમાણે છે. ૨-૩૦થી ૨-૪૦ અમીર ઉલદુસેન સાહેબ, ૨-૪૫થી ૩-૧૫ રેજા હિર રહમાન સાહેબ, સેક્રેટરી જમિયત ઉલમા અને મૌલેનીન, ૩-૨૦ થી ૪-૩૦ મૌલાના મખદુમ શાહ, જૈનુરી, અને એની સાથે મૌલાના અબદુલ સતાર, નાયબ સતાર અને કૌદાર ડિરેક્ટરના ભાઈઓ. પછી આપુછના સાંજના બોજનનો સમય હતો, તેટલી વાર મુલાકાતો બંધ રહી એક ખાખરો, એ એમણે કૂટ જોડીને તેને

બે બદમ, બે કાલુ, એક ચોસડું ગોળપાપડીનું લીધું. આને સવારે ખાસ કંઈ જ નહોતું લીધું. સાંજે દૂધ હોડ્યું.

ફરી પાંચ વાગ્યે મુલાકાતનો સિયોડો ચાલુ થયો. ખાદીભંડારના કાર્યકર્તાભાઈઓ આવ્યા. આપુછનું મગજ કંઈ વસ્તુમાં કામ નથી કરતું એ જ નથી સમજાતું. અર્ધા કલાક પહેલાં આવેલા મુસલમાન ભાઈઓને કુરાનસરીફનાં મદાવાદ્યો સંલગ્નાવ્યાં. પછી ‘મુસ્લિમ સ્ટુડન્ટ ફેડરેશનના’ જુવાનિયાઓને પ્રેક્ષાદન મળે તેવું કામ કરવાની ટ્રિશા ખતાવી દે, તેઓએ દિંદુ વિદ્યાર્થી ભાઈ-બહેનોને પોતાનાં માની સાથે લેસન કરવું, માથે ઝમતો વગેરે. પછી આવ્યા ખાદી કાર્યકર્તા ભાઈઓ. એમને ખાદીકામમાં પછી મુશ્કેલીનો માર્ગ ઝગેટ ગળે જિતે તેવો બતાવ્યો, અને જેવટ સાગ છ વાગ્યે પ્રાર્થના. પ્રાર્થનામાં જતાં બહેનોની બંને બાજુ દાગ કરવાથી આપુછને જ્યાં આવવા માટે કેટલો સરળ રસ્તો થઈ ગયો, તે પરથી સ્ત્રીઓથી કેયાં કામો થઈ શકે છે, તે બાબત મારી સાથે વાત કરી.

આને એક એવો તાર આવ્યો છે કે, “જિહાદના દિંદુઓને તમારે જરાયે કપકો ન આપવો, અને તેમણે જે ક્યું છે તે ફગાવવાની છે.”

આ તાર પર આપુછ બોલ્યા કે, “મને કહેતાં જરા પણ સંકેત નથી થતો કે, આવી જાનના તારથી કે પ્રચારથી નથી તેણે દિંદુની સેવા કરી, નથી દિંદુસ્તાનની સેવા કરી. મને મારા પોતાના ધર્મમાં અથાગ વિશ્વાસ છે. અને શ્રદ્ધા સાથે હું મને પોતાને સનાતની દિંદુ ગણું છું તે દાવે જ આ વાત કહું છું. હું જેવો સારો દિંદુ છું, તેવો જ મુસલમાન, પારસી, ઈસાઈનો પણ મારો દાવો છે. આપણે અહીં પ્રમુનું નામ લેવાને ખાતર એકાં થયાં છીએ, અને ને પછી હું તમને બે શબ્દો કહું છું તે પણ પ્રમુનું નામ લેવાનો એક ભાગ જ છે. કોઈ પણ ભલાઈ કે ધુણ અપણે કંઈ કોઈને માટે ઓછું જ કરીએ છીએ? એક અંગેજ વિદ્વાને ક્યું છે કે, જો માણસ સાદું કામ કરે છે તે પોતાની કરજ અદા કરે છે.

“હું અહીં ચાગ દલાડથી આવ્યો છું, છતાં આજે રાજે સાલગ્યુ
 કે હજીય કયાક લૂટકા/ ચાપા જ કરે છે આ સાલગીને મને શરમ
 તો આવે જ છે પણ હું કોઈ દેવી કિરસ્તો કે ચમત્કારિક માણુ
 નથી કે મારી શક્તિ અપાર હોય હું તો કામ કરી નહો છું. માનુ
 હૃદય તમારી પાસે ખોલુ છું અસર થવાની હશે તો થશે, બાકી તો
 ખુલે પાળનારો એ પગમેશ્વર જ છે એના ઉપર જ સાચો ભગેમો
 રાખો

“હું માનુ છું કે તમે (મિહારના દિહુઓએ) અહીં જે મ્યું
 છે તે ખોટું કર્યું છે તે મતાધી, તમારી આખ ઉધાડવામા હું મેવા
 કરી રહ્યો છું આજે પળનમા જે ખરણી થઈ રહી છે તે વાતો
 સાલગી અહીં તમારે ન ઉરેરાવુ જોઈએ હવે આપણે સ્વતંત્ર થઈ
 જવાની અણી પર છીએ તેવે સમયે તમારે તમારી જવાનદારીનું
 જાન રાખવું જ પડશે દિહુસ્તાનમા કોઈ પણ ભાગેમા ખોટા કામો
 થતા હોય તો આપણે એની નકવ ન જ કરવાની હોય સહુમાથી
 સારા ગુણો લઈ ગુણુઆહી મનીએ ”

પછી નિયમ મુજબ ૬૩ ઉપરાન્તુ ૬૩ના પૈસા માપુજના હાથમા
 દેવાની પડાપડી થતી હતી એકનુ પરચૂરણ ધૂમ જ આવ્યું છે
 નોટો મડુ ઓછી છે

પ્રાર્થનામાથી આત્મા માદ શૈલેનભાઈએ ખમર આપ્યા કે,
 અમૃતસરને ખાળ્યુ છે પળનમા રમખાણુ ચાલી રહ્યું છે

ક્રિપ્સ અને ખાનસાહેબની થોડીક ખમરો મળી ખાનસાહેમ
 (સરહદના ગાંધી) અહીં આવશે એમ લાગે છે

રાતે પ્રત્યન તપાસ્મા માદ ક્યો બેગમસાદિમા અને બહેનો
 આવી હતી અહીં ગંગાને કિનારે કરવાની અને સૂતાની મડુ સરસ્
 સમગડ છે ૧૦ વાગ્યે ખાપુજ પધારીમા પડ્યા ખાપુજને સુવડાવીને
 મે ૬૩ ગણ્યુ ૩ ૧૬૫-૨-૦ થયુ ત્રણ વખત ગણ્યુ પડ્યુ એક
 પેઆની બૂન થઈ જાય તો હોરાન થઈ જવાય એટલે મે ગણી લીધા
 માદ હુનરભાઈને તપામવા આવ્યુ તેમા ૪ આનાની શુલ પડી એટલે
 ત્રીજા ભાઈને આવ્યુ આમા ૧૨૧ વાગી ગયા ખાપુજની સમારની

એકક ઠીક કરી. પત્રોના નકલા કરા. બાપુજીની ગયરીની બે દહાડાની નકલ કરી અને મારી ગયરી લખી. બગાચર એકનો ટકોરો થાય છે. હું સવા બાઈ છું.

૮-૩-૧૮૩, રાનિવાર

પદ્મજી

રાજ પ્રમાણે પ્રાર્થના થઈ ...ભાઈ પ્રાર્થનામાં ન આવ્યા હોવાથી બાપુજીને તે ન ગમ્યું હોય તેવું લાગ્યું, કંઈક અંશે બાપુજી દુઃખી થયા. મને કહે, “હું એટલી શુદ્ધતાથી પ્રાર્થના નથી કરતો અથવા હું ન જાણતો હોઉં અને અજાણતાં મન બીજે લમણે હોય. ગમે તેમ, પણ એટલી એકાગ્રતા મારામાં નહીં હોય, નહીંતર એતી અસર મારી સાથે રહેનારામાં કેમ ન પડે? અને એક દિવસ પણ મારી સાથે રહેનાર પ્રાર્થના સમયે જાગીને પ્રાર્થના કરવા સારુ શા માટે જાગી ન શકે? ...ને એટલું કામ પણ નથી રહેતું. તું જોશે કે, નિર્મળબાપુ પ્રાર્થનામાં ભલે નથી માનતા પણ સમયસર આવ્યા વગર એક દહાડો-ય નથી રહ્યા. પરંતુ એ તો રહ્યા પ્રોફેસર. પણ મારી લડત ...ના કરતાં મારા મન સાથે વધુ છે. એટલે આજના પ્રસંગથી મારે મારા મનમાં જાણે અજાણ્યે કંઈક ખામી છે, એમ એતવું જોઈએ.”

ગરમ પાણી પીનાં મારી ગયરી સાંભળી તુરંત જ સહી કરી. કિશોરલાલકાકોનો કાગળ સાંભળાવ્યો. હમણાં તે ન મોકલવા કહ્યું. મને ગીનાજીના બે સ્લોકો કરાવી રજા આપી. આજથી રાજ સવારે ૧૦ મિનિટ આ સ્લોકો દ્વારા બાપુજી મને સંસ્કૃત શીખવશે.

હું રસ કાઢવા ગઈ. દરમિયાન બાપુજીએ જાને જ ...ને પત્રો લખ્યા. થોડી વાર બાપુજીએ આરામ કર્યો. પછી રસ લીધો. ફેરતી વખતે (જા વાગ્યે) ડોક્ટર સૈયદ મહમૂદ (અબ્બાજીન) સાથે એમના વિષે વાતો કરી. અને એમને ...એમનો ધર્મ સમજાવ્યો.

ફરીને યુનસસાહેબ સાથે વાતો કરી. પછી માલિશ માટે લે. ભગ ૯ વાગી ગયા હતા.

માલિશમાં મને કેદલીક કૌટુંબિક વાતો પૂછી. (એક મને અં પ્રશ્ન પૂછ્યો અને એનો જવાબ બાપુજીએ લેખિત આપવા

પ્રશ્ન જોકે અગત છે, પણ પૂ માપુજના એ પ્રશ્નમાના શબ્દો અહીં એટલા માટે ટાકુ છું કે, એમની તાલી કેટલી માની પડી તે સમજાય) - હુમની સતો પૂછતા પૂછતા પૂ માપુજ મને નહે, 'તને એક પ્રશ્ન પૂછુ ? એનો લેખિત જવાબ આપી શકે તો હું વધુ રાજ થઈશ મારી દમાતી મુઘી તુ આખન્દમ સુધી તો મારી સેવા કરવા છાજે છે, તે સિવાય તારો ઝેઈ નિચાગ નથી આ વિચારને તું પૂરી રીતે વળગીશ જ એની મારા મનમા જગાયે સમ નથી પરંતુ મારી તો ખાતરી જ છે કે, મારી આખર સરી તુ મેરા મરી શકીશ મે આ વખતે તને કસવામા નરાયે બાપી નથી રાખી એ પરથી દુ કહી શકુ છું મારી પામે તો તને મેરા માથે જાન મળ્યા જ કરે છે અને હું જોઈ શક્યો છું કે તને તેમા પૂરો સતોય છે જયમુખનામને તો હોય જ પરંતુ ધાર કે તુ મારી પાછળ રહી જાય તો તુ કઈ રીતે જીવન ગાળવા છાજે છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર લેખિત હોય તો સાદુ અથવા વિચાર ની દિન ખોલી મો મ્હીશ તોપણ વાધો નથી પણ લેખિત વધુ સાદુ આ રીતે તને તારા બાવિ જાનમા કઈક પ્રકાશ પાડી શકીશ કેમ કે હવે તારી તાલ્લાવર્યા સમાજની દૃષ્ટિએ પૂરી થશે મારી દૃષ્ટિએ તો તુ બાળક જ છે

આ વાત માલિશમા અને નાહતા મ્હી મે કહ્યું, હું લેખિત આપીશ માપુજને બોજન કરાવ્યું બોજનમા એ આખગ, કાનુ શાક અને આપ ઓસ દૂધ અને સૂઈ છીડીને ફળો સેરાનું હતું

પગે લી ઘસાવી માપુજ ૧૨૧ વાગે આરામ લેતા હતા ત્યારે ઉપરના પ્રશ્નનો મે લેખિત જવાબ આપ્યો બાપુજ છાંયા ત્યારે મે તેમના હાથમા આ જવાબ મૂક્યો આ જવાબ મારી ડાયરીમા જ લખવાનું મ્હું હતું “કે જોથી એ સચવાઈ રહે” આથી મે ડાયરીમા જ લખ્યો માપુજના હાથમા મૂકીને દૂ માપુજ માટે સતરા ડોલના ગઈ એ નતરા લીધા બાપુજ પામે બીબા મુનમતીઓ આવી જતા મારો મગજ ન જોઈ શક્યા વચ્ચે કેટલાક પત્રો લખાવ્યા — રાજનજ, મનુગા, અને લોહિયાને ૩ વાગે કાતના કાતના બાવનપુરના મુસત માનમાઈઓ સાથે સતો કરી એઓએ મ્હુ કે મારવાટી લોખોએ

મુસલમાનોને ખૂબ હેરાન કર્યા છે. તેમનું નામ સૈયદ મહમૂય અહમદ. ૩ થી ૩-૧૫ કર્નાલ મહમૂય અહમદ, આઝાદ હિંદ ફોજના. ૩-૨૦ થી ૩-૩૫ શિમા ડેપુટેશનમાં નવાબ મુબારકઅલી, નવાબ અબ્બાસઅલી. ૩-૪૦ થી ૩-૫૫ એસ અહમદ, સોડા વોટર અને આઈસક્રીમ ફેક્ટરી પટના ૫ થી ૫-૨૦ ડો. અગ્નિદાનંદ સિંહા ૫-૨૫ થી ૫-૩૦ મલિક અબ્દુલ હલીમ, જહાંગાદ મદ્રેસા કોંપ પટણા સિટી. વચ્ચે એક વખત ગરમ પાણી અને મધ લીધું. ૫-૩૦ થી ૫-૪૫ મહમદ મંજુમ દસન, સૈયદ અબ્દુલ અઝીઝ, પટણાને એક કાગળ લખ્યો. અને તેમને તેમની તમિયત માટે નૈસર્ગિક ઉપચાર ગતાવ્યો. તેમને મોકલવા માટે માટી તૈયાર કરવાની આપુલ્યે મને સૂચના આપી હતી. અને પ્રાર્થનામાં જવાને દસેક મિનિટની વાર હતી ત્યાં અનુમદનારાયણ સિંહા આવ્યા. તેમની સાથે અલીના ચાલતા ગોટાળાઓ વિશે વાતો કરી.

પ્રાર્થનામાં એકતા ઉપર જ ભાર મૂક્યો. દ્રંડું પ્રવચન હતું. આજે મુલાકાતીઓનો ધમરો એટલો અધો હતો કે આપુલ ખૂબ જ થાકી ગયા હતા. અને ગરમી પણ પડવા લાગી છે. સાંજે કશું જ ખાવાનું ન લીધું. પ્રાર્થના પછી ફરતાં બેગમસાદિયા અને બંને દોકરીઓ આવ્યાં. મહેબૂબભાઈ (ડો. સૈયદ મહમૂદ સાહેબના મોટા પુત્ર)નાં લમ ચવાનાં હોવાથી પાટી કરવી કે નહીં તે વિશે આપુલને પૂછ્યું. આપુલએ કહ્યું, “ મારી દ્રષ્ટિએ આપણે આ અંગારમાં છીએ ત્યારે પાટી ન જ આપવી જોઈએ. પણ હું કહું છું માટે મન દુભાવનાં અથવા ખુશ રહું તે ખાતર પાટી અથ ન રાખવી, પણ સમજાવવાંકે કરશે તો જ બગી નીકળશે.” બેગમસાદિયા તો તુરત જ માની ગયાં. અને કહ્યું કે, “ અમે કશું જ નહીં કરીએ આપની વાત મને સાવ ગમે જાતે છે. અમે સાદામંથી જ અધો ત્રિધિ પનાવીશું ” વગેરે વાતો કરી.

ફરીને આવીને ફક્ત થોડીક અંગૂર લીધી. આજે ખાનસાહેબ પણ આવ્યા. તેઓ અમારી સાથે જ ગદેશે. અને તેમની ખાવાપીવાની વગેરેની દેખરેખ જોઈ હું પહોંચી શકું નો આપુલ્યે મને મોંપવા

ધ્રુવ બતાવી મારે તો તેમની સેના કરવાની તક બેઠતી જ હતી એટલે બીજો વિચાર કરવાપણુ શુ હોય જ? મેં બાપુજીને વિનોદમાં કહ્યું, “બાપુજી! બને ગાંધી (એક સરહદના ગાંધી તરીકે ગ્રંથિત છે, બીજા મહાત્મા ગાંધી) બને શુદ્ધ, બને નેતા અને મને ફકીર એ બનેલી વચ્ચે મને સેના કરવાનો લક્ષ્યો મળે, તેમાં કેની મળા પડે છે ને તો આપ ન અનુભવો ત્યાં સુધી શી ખમર પડે?” બાપુજી કહે, “હા, વાત સાચી છે તને જાનસાહેબ પાસેથી ખૂબ જ જાણનાનું શીખનાનું મળશે હું તારા જેવડો હતો ત્યારે આવી તક નહોતી આપડી એટલે તારી વાત મને ગળે જીતરે છે ખરી પણ જોને પહોંચી વળે તો જ ઝામ ઉપાડજો, નરીતર નહીં,” આટલી ચેતવણી સૂતા સૂતા હું તેન ધસતી હતી ત્યારે બાપુજીએ મને આપી

આજનું દરિજન રૂ. ૨ ૧૩૨-૧૧-૩ ઓટોગ્રાફના ૧૫ રૂપિયા અને મુસ્લિમ રાહત રૂ. ૪૩ રૂપિયા થયા બધું જીલ્લા રાખી જમા મરી જીલ્લા જીલ્લા ડાંગમાં ભર્યું મારા કામઝાજથી પરવારી એક વાગ્યે સૂતી હતું બાપુજીએ મારી ડામરી આજે નથી તપાગી કેમ કે બહુ જ યાદી થયા છે ૯-૨૦ વાગ્યે સૂતા રૂ. ૬૬ ગજુરામાં મને ખૂબ જ મોઝ થાય છે છુટા પૈસા જ એટલા બધા આપ્યા કે તેનો જીલ્લો જીલ્લો કરી ગજુતા ગજુતા આજે તો ખરેખરી ખમર પડી આર વખત ગજુલુ પડ્યું, મરણ કે બધીય નખતે બાપુજી ત્રણ ગજુ રૂપિયાનો રૂ. ૨ આપ્યા કયો મનારે આટલી મોડી સૂતી છું તેની ખમર પડતા બાપુજી નાગજ ન થાય તો સારું જે થાય તે ખરું શરદી પણ ખમર થઈ છે

૯-૩-૪૭, રવિવાર
પદ્મજી

રોજ પ્રભાતે પ્રાર્થના નખતે બાપુજીએ મને બેએક રાહ પાડ્યા દરેક દુ તરત જાગી ન શકી રાતના મોટી સૂતી હતી અને બેએક દિવસથી મોડી શરદી થઈ હતી ગતે તાર દરેક જોડે મને તો કર્મ તાર જેવું નહોતું લાગતું પરંતુ બાપુજીએ મને રોજ એક આજાજથી જાગી હતી મેં મને આજે રોજે આજાજ થી ૫ થી ન જાગી મજા એથી

મારા કપાળ પર હાથ મૂકી મને હલાવી અને જોયું કે મારું શરીર તપે છે પણ હું તો નિયમ મુજબ જાગી બેઠી છાતણું કરતા મને ઝમ્પરેચર લેવા કહ્યું હું આશ્ચર્ય પામી કે બાપુજી આમ કેમ કહે છે મને બીજી વાર કહે, “જસ કહ્યું એટલે થતું જ જોઈએ તું જો તો ખરી, તારું શરીર કેવું તપી રહ્યું છે? કેટલા વાગ્યે સૂતી હતી? ” મેં જોયું તો ૧૦૦ ફે” હતું પણ પ્રાર્થના પછી ગરમ પાણી અને રસ આપીને મારો વાડ, હોઈ જાનીમાની સર્પ ગર્ભ ની સાથે પણ મારી જેમ થયું ને કહ્યું “તમારો ધર્મ નર્મ તાલીમને જોભાવનાનો છે ફક્ત કારકુનની જેમ મારું લખનાનું કે ટપાવ જોવાનું જ નથી મૌલિક કામ કરવાનો છે બધાનો પ્રેમ સપાદન કરવાનો છે તું તમારા ચારમા જો એકતા નહીં જોઉં તો આ મહાભારત કામમાં સફળતા નથી જ પામવાનો માટે દરેક રીતે બધું વિચારવું ”

આ વાતો થતી હતી ત્યાં હું રસ લઈને આવી એટલે આ જ વાત ફરી મને સભગાવતા કહે, “તું ચાકી હોય તો તું સર્પ શકે છે મેં તો તને અભયદાન આપ્યું છે કે, તું મને ઘોડી શકે છે, હું તને નહીં છોકું મારા કામ પાછા તપિયત ન સાચવે એમાં હું પાપ જોઉં છું જેને સેના કરવી છે તેણે પોતાની પહેલી સેના કરવી જોઈએ સ્વકબ્યાણુમાં જ મારું કબ્યાણુ સમાયેલું છે મારી સેવા કરના ખાના પીનાનો વખત મેજનીને નથી ખાતી એને હું સક્ષમ રીતે અહલાન કહું ખરો જેટલું ન થઈ શકે તે મને કહી દેવું પણ ખાના પીનાનું, અને સૂનાનું ટોડીને મારું કામ કરવું એ કાઈ સારી રસ્તું નથી ”

માકીનું રોજ પ્રમાણે બગાળી પાંચ વગેરે ચાલુ કરતી વખતે ખાનમાહેમ સાથે હતા સરહદની વાતો આવી માનિશમાં બાપુજી ૨૦ મિનિટ બેઠી ગયા સ્નાન બોજન વગેરે રોજ પ્રમાણે બોજનમાં બે ખાખરા, શાક, દૂધ લીધું બાપુજીને બોજન કરાવવા રહી તેમાં હું નાહી ન શકી અને બાપુજીના પગ ધરી, ખાનમાહેમને જમાડી પછી નાટી અને જમીને આની ત્યાં એક વાગી ગયો બાપુજી આ વખતે તો ફરીથી સખત નારાજ થયા, પણ પોતાની કાયમીમા પોને જ વાપ્યું કે,

“મનુકીને એનો ધર્મ સૂઝે ગીતે જતાંયો તેણે બધું નિયમનર
મરતા શીખવું હું એને જ્યાં સુધી જીવું છું ત્યાં સુધીમા કદી નહીં
હાફું જે મેં એને શ્રીરામપુરમાં અભયવચન આપ્યું છે પણ એ મને
હાફી રાકે છે તે મારા કામ પાછળ તબિયતનું ધ્યાન ન રાખે એમા હું
પાપ ભેદ છું જેને સેવા મરવી છે એણે શરીર પહેલું સાચવવું ભેદે
રાતના રૂડ ગણવામા એ વાગ્યો છતાંય બેચોગના જગરે ન સૂતી, એ
મને ખૂચતા એને રડાવતી ધન’

મારો આંતરે આખો દિનમ ખૂન જ ઉઠાગીનતામા ગયો એ-
જનનની ભૂન એ વખત થઈ અને ખીજી વખત માપુજી કપડે આપતા
હતા ત્યારે મારી આખમા આમુ આવી ગયા એરી માપુજી પાણી
હું ખી થયા અ’ તે દુખ આ રીતે ચોતાની ગાયત્રીમા શન થુ

૧૨-૫૦ રાગે રાકજી આ પા તેને વાત કહી કે મને તાર તાર
શરદી થયા મરે છે તો નૈસર્ગિક ઉપચાર કરવો એમણે મને એ ગીતે
આખા દિવસમા થુ થુ ફીમેન્ટ લેતી તે રખી આપ્યું એમા ધ્રાવી
વખત ગરમ તાથ મસ્તિનાન અને માગીતા પ્રયોગો કરવાના હોવાથી મેં
તો એમની આગાહ લેતાની માપુજીને ના મ્દી મારણ કે નૈનાદનામાથી
જ પરવારું નહીં

“વોલ્ટન સાટેમ અને જલ્દુમહેન સહાર્થ આન્ધા, તોપણ મેં પરના
 ન કરી કેમ કે મને એમ હતું કે મિત્રારમા મારું - પ્રક્રિયા લે
 તો હું અહીં જોઈ જોઈ ત્યાં જામ સલામીશ પણ જેના જ્યારે
 એ દો સાહેબનો કાગળ વાંચને મુસ્તક સાહેબ આ યા ત્યારે મેં તુલના
 જ અહીં આવનાનો મારો ધર્મ માન્યો, કેમ કે એ મૈત્રે મદમ
 સાહેબ સાથે મારો મુલાકાત સમય છે હવે અહીં આન્ધા છું તો
 મારે કરવું છે અથવા મરવું છે તમને (મર્મ - રનાગતોને) સમજાવી
 શું તોય મારું અહીં આન્ધુ આર્થિક થશે

“મારા હૃદયમાં જે મર્મ છે તે તમારી આગળ દાનવું છું માનું
 છું અને અનુમન્યું છે કે, નોઆખાલીમાં ખૂબ દુઃખાકાંડ થયો છે ખૂબ
 ગુણો લખ્યા છે પણ તેનો મદલો અહીં શા માટે હોય? ખગલ
 નસુમાં હરીફાઈ કરવાની હોય? મારા સાલગનામાં આવે છે, અને
 નિવસમાં કેળવવા મુમત્તમાનભાઈઓ આવે છે તેઓ હું છે કે પ્રધાને
 બના તો છે, પણ આપસ આપસમાં મેં નથી કોંગ્રેસ પ્રધાન નરતી
 નથી કા તો આ વાત આગળ નથી અને જો તેમાં કંઈ પણ તથ્ય
 હોય તો આપણે સુરવું ઘટે હું તો સાબજેની વાતો તમને સલામત
 હું મીઠી તરફ ઝીણાસાહેબનો આપણી ઉપર આરોપ છે કે મુસનમાનો
 માટે કોંગ્રેસ નથી એને તમે આ રીતે સિદ્ધ કરી મતાન્ધુ ના? પણ
 તમે જુઓ કે કોંગ્રેસમાં જાની જ કોમના માણસો કે ખાનસાહેબ
 જેવા રત્નો પડેલા છે પણ આજે અહીં જ એમના જેવા મેન-
 નડીમનામત નથી રાજ્ય મુસ્લિમ છે માટે આ આપણા માટે જે
 શરમજનક કલક કહેવાય? પણ તમે મર્મવર્તીઓ જ જ્યાં સુધી સુ-
 નધી બને, ત્યાં સુધી પ્રજા શુદ્ધ થવાની જ નથી તમે જો પોતાને
 કોંગ્રેસના કાર્યકર તરિક્ક જોળખાના માગતા હો તો તમારે સાથે
 સાથે તમારી જવામદારીનું લાન પણ ગાળવું ઘટે દુઃખેન પણ માલગું
 છું કે મર્મવર્તીઓ લાયરુશવતમાં ફસાઈ પડે છે આ બધું ધણું જ
 રૂપ અને દુષ્ટ છે ગંજેન્દ્રમાનુના મિહારમાં તો આવું હોવું જ
 ન જોઈએ તમે મર્મવર્તી થઈને લાયરુશવતમાં ફસાઓ તો આમ
 પ્રજામાથી કે અમનદારોમાથી આ મદી ખર્ચ રીતે કાઢી શકશો? અને

કાળાં બેઝાર કોઈ દહાડો નાબૂદ નહીં થાય. અને તમે વર્ષોથી કરેલી મેવા પર સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આજે તમારાં દ્વાર ખખડાવી રહ્યું છે ત્યારે, તે દ્વાર તમારે હાથે બંધ કરી પાણી ન ફેરવો.

“હું તો અહીં કરીશ અથવા મરીશ. આજે મને સેવાગ્રામ કે દિલ્લી મરવાનું પસંદ નહીં પડે. પણ બિહાર કે નોઆખાલીમાં જ મરીશ.

“મારી પાસેથી કોઈ હુકમ નહોતો. એક દહાડો હું હુકમ આપનાર હતો અને તમે માનનાર હતા. પણ બહુ જ બડાદુરીપૂર્વક સ્વચ્છતાથી કામ કરો તો તમે મારા કામમાં ખૂબ મદદગાર થશો. મેં કહ્યું છે જે મનમાં બધું હતું તે. જે કોઈ પોતાને સેવક ગણે છે તે પોતાની છાતી પર હાથ મૂકી તપાસે અને જરા પણ મારી વાતમાં તથ્ય હોય તો એક અનુભવી શુદ્ધો કહી રહ્યો છે તેની વાત માની પોતે જ પોતાને નુધારે અને તે દ્વારા પટણાને, બિહારને અને હિંદુસ્તાનને મુધારે.”

૪-વાગ્મે આ સભા પૂરી થઈ. ૪-૩૦ વિશ્વનાથ સહાય આગ્યા. પછી આનંદમોહન સહાય અને તેના પછી ડૉ. દેવેન્દ્ર મુખરજી, મિરજા મુખેદાર, એસ. એમ. અહમદ. અને તે પછી રાધેલાલજીનો અળસીનો ઉદ્યોગ અમે જોયો. ખૂબ સરસ હતો. એક દુવાલ અને એક બ્લૉકેટ બાપુજીને આપી ગયાં. કપડું ધોવાતાં પણ તેવું ને તેવું જ રહે છે. બાપુજી કહે, “આ ઉદ્યોગને ખીલવી શકાય તો બહુ ભારે કામ થાય.” નેપાળના મહારાજાએ એક શાલ આપી છે.*

આજના પ્રાર્થનાપ્રવચનમાં બાપુજીએ લખાવ્યો હતો તે જ સંદેશો વંચાવ્યો. આજના સંદેશામાં હતું કે, “સારું છે કે દરેક હપતામાં એક દિવસ મારો મૌનનો હોય છે. જો બધાં જ - આખો દિવસ બસે નહીં પણ સમગ્ર મુગ્ધ - અમુક કલાક કે અમુક મિનિટ પણ મૌન લઈ

* આ બંને શેઠાક દિવસો બાપુજીએ વાપર્યા હતાં અને પટણામાં માડું એમ્બ્રોસિસ ઓપરેશન થયું તે માંદગી દરમિયાન બાપુજીની વાપરેલી શાલો પ્રસાદિયાં તરીકે મને બાપુજીએ એટલાની હતી. અને આ અળસીના દુવાલની તો લગભગ ૧૦ મંદિના વાપર્યા પછી પેલી શાલના અનુસંધાનમાં એક એનિટાસિસ પ્રચારી તરીકે મેં બાપુજી પાસે માગણી કરી હતી. અને તે બાપુજીએ ૨૧ મારી એટલે એ જ મિતિમાં આ ખંચિત ચીજ છે.

શકે અને અંતરધ્યાન થઈ આત્મમંથન કે ૥ કેળવવા માગો. ૧૫૨
 બની શકીએ. અને આવા ગુના થાય જ નહીં પણ મરી મો...
 મારા વિચારો પ્રકટ કરવાનો આ અમમ નથી ગાળે તો...
 દત્તાકાંડમાં મિત્રકુ... લાગ કયામ નથી લીધો તેઓનો નિમિષ્ઠતા ને
 ધર્મ છે તે બતાવના માગું છું

“પહેલી વાત તો એ છે કે આપણે આપણા વિચારોને ના...
 ન્યા સુધી વિચારશુદ્ધિ નહીં થાય ત્યા સુધી આચારશુદ્ધિ અશક્ય
 જ માનું છું. દેખાદેખીથી આચાર શુદ્ધ નથી થતો. જેની વિચાર-
 શુદ્ધિ થઈ ગઈ તેનો ધર્મ થઈ જાય છે કે તેના પાડોશીઓને પોતા
 કાગ મુધારે વિચારશુદ્ધિની એટલી બધી અજ્ઞા એ-કે આચારશુદ્ધિ
 તો આપોઆપ જ થઈ જશે

“સ્વયંસેવકોનો ધર્મ હવે એ થાય છે કે જેણે ગુનો કર્યો હોય
 તેની બચકરના બનાવનામા કોઈને લાભ નથી. હન્યપનદો કામદાથી કરી
 જ નથી થતો પણ પ્રેમપૂર્વક પોતાના નહ વિચારો અમનવવાથી કામ
 છે ૧૬૫૫નદો થઈ જાય તો મારી દષ્ટિએ કામદા બનૂં બેકાગ છે ”

૫મી પીઠિત લાઈમનેનો માટેનું ૬૩ એકું કર્યું

પ્રાર્થનામાથી આનીને આપુણએ એક સ્ત્રીમ કંગેલુ સહજેત
 અને દૂધ ૮ ઔષ્ઠ લીધા. થોડાકે કાગજો તપાસ્યા

આજનું ૬૩ ૩ ૨૩૭-૧૫-૩ ૨૫ ઓરોગ્રાફના ૧૦ ૩ થયા
 આપુણ હા વાગ્યે સૂતા આજે મે પ્રાર્થનામાથી આનીને તુગત જ પ્રેમ
 વાળા ભાઈઓએ અને મુએ હાથોહાથ ગળી ત્રીધુ અને તુગત જ
 હા વાગ્યે સૂઈ ગઈ માપુણ આ જોઈને ખૂબ ખુશ થયા અને કાપથીમા
 સૂતા સૂતા લખ્યું. “મમ્, રોજ આમ કરે તો મને બધા જમે મપોગની
 ગીમ જીતી કે નહીં ?” (આપુણ હસ્તા દસ્તા લખતા હતા) મે કહ્યું.
 હા, થોડીકે જીતરી ગઈ છે ” એટલે જોગ્યી નાન ખેની દમારી દીધી
 અને નખ્યું, “તારી બૂન દતીને ?” મે કહ્યું “હા” “તો હવે પૂરી ગીમ
 ઉતારી નાખ અને મારી અથેના મિત્ર હોડીને નનનનાટ જીંઘી જા ”
 મે અને આપુણ દમી પડયા આમ દાદા અને દીદરી સ્વેની મિત્ર
 નોડી દસ્તા દસ્તા અને જણા ગગાના મિત્ર ના પુ જીંઘી મયા

૧૪ નિમન મુજબ પ્રાર્થના પ્રાર્થના પછી નગાળી પા
નગાળી પાઠ લખીને માપુલએ ગરમ પાણી આપી મધ લેતા મે
સોફે વાળ્યા હતા તે તપાસ્યા પછી હું ગમ કાઢતા ગઈ ગમિયાન
મે ૧૩ ૧ એક મગગ ૨૨-૨-૪૭ નો પોઆખાવી થઈ
બહી આજે મળ્યો એથી તેના ઉપર માપુલએ પોતે જ નખ્યુ
મળ્યો તા ૧૦-૨-૪૭ આ મગગ તથા જવાબ ૧ ને મને
મોખ્યા મનેની નકલ કરવાનું સૂચ્યું તે આ પ્રમાણે હતા

૨૨ ૧-૪૭

૧૫ જાપુની સેવામાં

આજે પચગનીમા મન પાસે બેસારીને જે શબ્દો સભળાયા હતા
તે મારા મનમાં તો પડ્યા હતા શેષ કયે શુ વળે? હવે તો માત્ર
રહવાનું બળ રહ્યું છે એટલે રડી રડીને યાકીશ ત્યાં સુધી રહીશ

આપ માર્ગસોને તો એક બલે જે ભલ વાપ છે મારે તો બીજે
ભલે ત્રીજે ભલ અનુભવનો દિવસ આવ્યો ને ઊડયા પછી સાગી
પડીશ એમ માન્યું હતું પણ સાગી ન પડ્યો ને તે દિવસનો ખડમાકડી
માફક આગળના જે પગ આપના પર ટૂંવીને પાછળના જે પગ ઉપાડયા
હતા આજે આપને ઊડું છું ત્યારે આગના પગ ઠેરવવાનું સ્થાન દેખાવું
નથી એટલે સાગી પડવાનો વધારે ભય છે છતાં ને કશું હતું તેમ જ
આપને કહું છું કે મારી જૂલ સમજશે ત્યારે એ જ જોળામાં આગોટવા
પાઠે આવીશ અને આપને આપની જૂલ સમજશે ત્યારે આપ મને
ત્રાણાવીને એકરાર કરશે. મે થી ને ઊડયા ત્યારથી એમનો જે
ગીખવ્યું તેને વધારે ચીવટથી વળગી રહ્યો છું તેમ જ આજે આપને
ઊડું છું ત્યારે પણ આપે જે આપ્યું છે તેને વધારે ચીવટથી વળગી
રહેવાનો વિચાર કરી જ છું, છું મારા દિવનું દુઃખ આપ સમજી શકશે.

લિ આજ્ઞાકિત હોયું ના સા પ્રધાન

આજે માપુલએ ત્યાં ૧ આ પો ૩

વિ

તમારો કડુલ કાગળ હમણા જ મળ્યો સાડુ છે આજે મોન છે
તમે રડો શાને? લાવાનો ધર્મ છે ૨ ન હગમ હોગ બેઈએ નેમ
ગજ્યા છે તે તમે જૂઓ મે તો સચચુ છે કે દડું પૂજના નથી

હું ખી યાય છે. હું ખ શાને ? અવર્મને ધર્મ માની બેઠો છું, તો મારો ત્યાગ કરે. જરાયે શંકાને સ્થાન હોય તો તેનો મને લાભ આપી બેસા કરો શું યાય છે તો. હું મોટો નથી, તમે નાના નથી. બધાય એક જ સેવના સાથી છીએ ... મારા વિચારો તો હદ થતા વધે છે. એ કુમતિ છે કે સુમતિ એ કેમ બાળું ? મારે મન તો સુમતિ છે. પણ એ તો 'રક્ત ગીર્મહ માત્ર જિમિ' વાળો ન્યાય થયો.

છેવટમાં આટલું જ; હું ખી ન થાઓ. નિરાશાને સ્થાન ન આપતાં તમારું કામ કર્યા કરો. મારો ત્યાગ સુખેથી કરો. હું તો અત્યારે અગ્નિ-કુંડમાં પડ્યો છું. કાં બગીચા કાં તરીરા. ફર પડ્યાં પણ પ્રાર્થના કરજો કે મને ઈશ્વર સન્મતિ આપે. બધાં કુરાળ રહેજો.

‘બાપુના આશીર્વાદ

આજના પત્રોત્તરથી તો પૂ. બાપુજીની ઉદારતા, નિરભિમાનતા, વિવેક અને હતાંયે કરેલા નિશ્ચયને અડગ રીતે વળગવાની શક્તિ ઉપર નો, જે મહાદેવકાકા હોત તો, એક નાનકડી પુસ્તિકા હપાય તેટલું વિવેચન લખત. અને જણાના કાગળ — અને તેમાંય બાપુજીના પત્રમાંનું છેવટનું વાક્ય કે “પ્રાર્થના કરજો કે ઈશ્વર મને સન્મતિ આપે,” — એવા છે કે, આવાં લખાણોમાં પૂ. મહાદેવકાકા યાદ આવી જ જાય. પણ આજે તો પૂ. મહાદેવકાકાને યાદ કરીને એ કાર્મલ કરી મારા ખજાનામાં મૂક્યો છે.

ખીજ પછી કેટલાકે પત્રો લખી બાપુજી થોડી વાર લાંબા થયા. ૧૫ મિનિટ બાપુજી સૂતા. જીડીને ગંગાના કિનારે જ્યાં નાનકડી સ્ટીમર પડી છે ત્યાં એકે પર ફરવા ગયા. સામેથી એક સ્ટીમર જતી હતી. મહાત્મા ગાંધી ડી જમ, અને દર્શન કરવા લોકો સામે ફાટીથી તલપાપડ થતાં હતાં. બાપુજીએ પણ બધાંની સામે હાથ જોડી દસતે મુખે વંદના ઝીલી. ખાન સાહેબ પણ સાથે જ ફરવા આવ્યા હતા. આવીને બાપુજીના પગ ધોયા. બાપુજીએ પોતાનું થોડું લખવાનું કામ કર્યું. તેવામાં મેં મસાજ, સ્નાન માટે ગરમ પાણી આપી. સ્નાનાદિથી પરવારતાં ૧૦૧ થયા. બોજનમાં ૬ ઓસ દૂધ, અને બે સંતરાં લીધાં. ખીજું બોડયું. માટી, કાંનવાનું વગેરે નિયમ

મુગ્ધ આદ્યુ. મૌન છે એટલે મુનકાતો મદુ ન હતી આવ્યા હતા
તે ફક્ત દર્શન માટે જ આવ્યા હતા ઘણાખરો મમય લખનામા જ
ગાળ્યો મપોરના લગભગ બે એક કનાક છૂગ છૂટા ધિયા હશે એથી
ઢંકિ આરામ લાગે છે

પોણા ચાર વાગ્યે એક દર્દીને મળવા ગયા હતા, ત્યાં રોજનીર્દા
માપુજીએ સાથે જ લીધી પરમ દહાડે મને પૂછેના મારા અગત
પ્રશ્નનો ઉત્તર હજી બાપુજીએ જોયો ન હતો ગસ્તામા મોટરમા એ
વાચી ગયા અને માપુજીએ લખ્યુ

બાપુ તારી આશા ને ધરજ ફોલા એવા મારા આશીર્વાદ ૧૦-૩-૪૭,
સોમવાર, મોટરમા જતા, પઠ્યુ

આ આશીર્વાદ મેગરીને હું તો ખૂબ જ અનદિત અને સતુષ્ટ
મની મને તો ડર હતો કે, મને જે પ્રશ્ન પુછાયો છે તેનો જવાબ હું
મારી રીતે આપી શકાશ કે નહીં. પરીક્ષામા બેઠેલા વિદ્યાર્થીની સ્થિતિ
જે દહાડે પરિણામ સંભળાનવાનું હોય અને જેની થાય તેવી સ્થિતિ
આજે મોટરમા મારી હતી

જાા વાગ્યે આવીને માપુજીએ ગરમ પાણી અને મધ લીધું મને
એક કાપનીમા લખ્યુ,

“જેમ તારા વિચારો ને તારી નીડરતાને ધન શક્યો છું તેમ
તાડુ શરીર ધન શકુ તો મને સંતોષ થાય”

હજુ મને અને બાપુજીને બંનેને શરદી છે તે પરથી લખ્યુ અો
ગરમ પાણી અને પથ્થ પીવા કહ્યું બાપુજી સાંજે બોજનમા કશું જ
લેનાના ન હતા મને થોડો વખત હતો એટલે મેં ફેટ્લીજનોને ટપાન
લખી પ્રાર્થના સમયે બાપુજીનું મૌન ખૂબ બાપુજીનું મૌન હોઈ બધું
જ નાતાનરણ સાન સનું સનું લાગે છે

આજે પ્રાર્થનામા ખૂબ જ અસાજ હતો બાપુજીએ શરૂઆતમા
કહ્યું કે, “તમે સહુ આ પ્રાર્થનાસભામા તમાશો જોવાને નહીં પણ
સાચા દિવથી ઈશ્વરનું નામ લેવાને સારુ, અને ઈશ્વરનું કામ કરવાને માટે
અઠી એમ્ના થયા છો

“ મારી ઉપર આરોપ મૂકવામાં આવે છે કે, હું અહીં પ્રાર્થના માટે આવું છું અને પ્રાર્થનાને બદલે રાજદારી વાતોનો પ્રચાર કરું છું. જેને ગાળો દેવી હોય કે કંઈક બીધી રીતે જોવું હોય તેનો તો શો ઉપાય ? પણ હું કહું છું કે, ધારો કે કદાચ હું રાજનૈતિક વાતો કરું પણ છું જો તો તે ધાર્મિક ભાવનાથી જ. જે માણસ ધાર્મિક જીવન જીવી રહ્યો હોય, આધ્યાત્મિક રીતે રહેતો હોય, તેની જિંદગી આમ જુદા જુદા વિભાગોમાં વહેંચાયેલી નથી હોતી. એક વેપારી પોતાના વેપારમાં દગો કરી પૈસો એકઠો કરે અને પછી તેમાંથી ધર્મોદ્ધો કરે, તો ભગવાન રિજાર્ડ નથી જતો. ભગવાન એવો ભોળો નથી. આ આખા જગતને એકસૂત્રે પેરોવી રાખનાર કાનૂન અને તે કાનૂનનો અનાવનારો એ બંને અલગ પાડી શકતા જ નથી. એવો માણસ જે ભાષા વાપરે છે તે વાપરીને હું એટલે સુધી કહી શકું છું કે ખુદ ઈશ્વર પણ પોતે પ્રવર્તાવેલા પોતાના નિયમના ચક્રને વશ રહીને જ ચાલે છે. ઘાસનું એક તણખણ પણ તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ફરકી નથી શકતું.

“ આપણે આપણો ધર્મ ઓળખીએ અને તે પ્રમાણે ચાલીએ. હેવાનિયત કયેં નહીં પાકિસ્તાનનું ભક્ત થાય, નહીં હિંદુસ્તાનનું ભક્ત થાય. આ બધી લૂંટફાટ, મારફટ કેના માટે થાય છે ? એમ કરીને શું કરશો ? અને હજી તો આપણે સહુ મુસ્લામીમાં તો પડ્યા છીએ ના ? ”

આને પૂ. બાપુજીએ પોતે જ બેસીને ફંડ એકઠું કર્યું. એક કક્ષાક બેઠા. અને નોટાનો, પરચૂરણ પૈસાનો જેતજેતામાં દગલો થઈ ગયો. લોકો બાપુજીને હાથોહાથ આપતાં હતાં. બહેનોએ એ જ વખતે રાહત ફંડમાં પોતાનાં નાક-કાન-હાથમાંથી દાગીના ઉતારીને આપ્યા. ખાનસાહેબ પણ મને આ બધું બેગું કરાવવામાં મદદ કરતા હતા.

પ્રાર્થનામાંથી આવીને ગરમી બહુ હોઈ બાપુજી બહાર બેઠા. પ્રેસવાળા ભાઈઓ સાથે થોડીક વાર વાતો કરી. અવચન જોયું. પગ ધોઈને સ્ટીમ લીધી સાંજે મુલાકાતીઓ પણ આવ્યા હતા. પ્રધાનો પણ આવ્યા.

મે ૬૭ મણુ આજના કડમા રૂ ૧,૬૫૪-૧૫-૦ થયા ઉપરાત
દાગીનામા ૮ વીની (સોનાની), ૧ સોડિટ (માણુ મોતીનું), ૧ મોનાની
અગડી, ૨ આદીની અગડી, ૫૦૦ રૂ નો એન્ડ એન્ડ અને ૧૦૦ રૂ ની
એ નોટ બાળી મધુ ૦૮ પરચૂરણ હતું

પ્રાર્થનામાથી આતીને પ્રધાનમડાની મીટિંગમા ન બેસતા મે
૬૦ મણી લીધું બીજા હાવાઓના અમરપત્રીઓ પણ ગણાવના છે.
હતા ૧૦ વાગ્યે માપુડને સૂસનો અખત થયો ત્યારે ૬૫ પણ ૬૩નો
દિમામ અખી તથા અર્ધ ગઈ

માપુડ આ જોઈને ગઈ થયા હો 'રાત્રી તેટલું કામ કરીએ
તો કામને પણ કાયદો થાય અને આપણને પણ કાયદો થાય

માપુડ ૧૦ વાગ્યે સૂતા માખીન કામકાજ ડી મારી રાજ
નીશી અખી ૧૦૧ વાગ્યે સૂતી

૧૧-૩-૪૭, મગળવાર

પદ્મ:

ગેજ પ્રમાણે પ્રાર્થના પ્રાર્થના પછી અમ પાછી પીતા કેટલાક
જ્યાણો મને લખાયા

એ લખાણમા

તારો લાભો કાગળ આખોય સાતજા ગયો અને મન્યો હતા
ખટખો પોતે પોતાના પ્રત્યે મૂક અને તીખા રહીએ બીજા પ્રત્યે
કહા રહીએ એ ત્રણેય દોષિત છે, એમ ગાનીએ નહીં દોષ વિના
કોઈ નથી, ત્યા કોણ કોનો દોષ કાઢે? જે દોષો હ કાઢે છે તે વિષે
નેવોને હ લખુ? તારો ધર્મ છે કે તે તે અક્ષિઓ પાસે વિનય
મખીને વાતો કવચી જોઈએ હ તને પોતાને વધારાને સાધકને ત્યા
અભિમાન થાય ત્યારે તેની પ્રતિ અટકે છે એવી મીઠ મને તારા
મગળની તા ૧૩ હોડો હવરને ને મને ૮૫એ હાલ તો આટલું જ

બીજા જગ્યામા પૂ મોની તા વિષે થોડું પણ અનોટ લખાણુ

તારો પ્રેમમય પત્ર (પત્ર) મળ્યું જેટલો પ્રેમ લેકડ ૩
તેટલું જ ને જ્ઞાન જોત તો વધારે રાહ થાત બા (૫ કસ્ટરબા)ની
સમાઈ દેવની જ ન હોવી નારે નવ તો બા આજે પત્ર છવની
મારી પાને છે હ જે કરતો હતો તે બા જાખની હતી બાને જેને
અગ ૮ જાણ તેટલે અરો મીન કોઈ ન નવે

અનારમ દિંદુ યુનિવર્સિટીમાં લખના એક કોલેજિય.
 લાંબો પત્ર હતો. તેણે આપુણ સાથે નિકટનો પંરિચય ધરાવના.
 ત્યાં લખતી એક આગાની ક્ષરિયાદ લખી હતી. તે ભાઈએ જણાવ્યું.
 લખ્યું હતું કે, આ ક્ષરિયાદથી આપને કંઈ માહું તો નહીં લાગેને? વગેરે.
 તેનો ઉત્તર આપુણએ વાળ્યો :

તુમ્હારા મત મિલ્યા. સહી હકીકત દેનેમેં બુરા કયા લગના
 યા? મોર કુણ જાનતે હો તો લિમો...

એક ખીજ લખાણમાં હિંદુસ્તાની વિશે :

મેં તો યહાસે જલદી નિકલ સકૂ એમા નહીં દેલના। કરના
 હૈ યા મરના હૈ।

હિન્દુસ્તાનીકા કયા કર રહે હો? મેરી સર્મોદ હૈ કિ
 હમ યાતમેં સરકારી નીતિ સ્પષ્ટ કી જાયગી। આજ હમ ગિર
 રહે હૈ। હમ હાલતમેં કોઈ તો ફૂઝ રહે.....

એક ખીજ જ્યામમાં :

હું તો નિત્ય એ જ જંબું છું કે અસત્યમાંથી સત્યમાં લઈ બદ.
 એ જ ભાવ 'Kindly Light' માં છેના? ભંગીનું કામ કર્યા કરો. આંખને
 દબે ભગવલે. અમવાકની ચોપડીઓ વાંચલે. બહુ છે ના?

... ને લખ્યું :

તમારો કામગ મગ્યો. પંચગનીની ફિકર તો દબે વમાદે અને
 રાંનિયાએ કરતી રટી. હું તો અલીથી જટ દટું એવું લેનો નથી.
 કરીશ કે મરીશ. ઉવટનું ભગવાન બહુ. ભંગીનું સમગ્યો. આમ લિયોગનું
 તો ભાઈ કુમારપા સાથે વિચારલે.

આજે સવારમાં જ આપુણએ હીક હીક પત્રો લખાવ્યા અને
 લખ્યા. બધામાં વિવિધતા છે અને સાથે ભરપૂર જ્ઞાન મળે છે. પત્રો
 લખાયા પછી કશો ગસ લીધો. રસ પીનાં મને સંસ્કૃતનો પાક
 આપ્યો. અક્ષરાન્તનાં રૂપો અને સંધિના નિયમો જાણ્યા. અને મારી
 આ નોટશુક પૂરી થાય છે તે મદુરા મોકલવાની આપુણ સાથે વાન
 કરી. આપુણ કહે, "હું છઠું છું કે આ રોગનીથી તું પડેલાં નોઆ-
 ખડી ચારેલાલટને મોકલ, કેમ કે આમાં લખાયેલી નોંધો ધૂળ જ
 અજ્યતી છે, એટલે તે એક વાર બાણી લે તો સારું. એને પખું

તને પત્રી એ સીધી ભલે જ્યમુખનાલને મોકલી આપે
 સચવાઈ રહેશે રજિસ્ટરથી મોકલને જેથી ગેરવસ્તે
 ખીક ન રહે કદાચ તારી આ રોગનીશીની અગત્ય તને આને
 સમજાય, પણ મારી દૃષ્ટિએ તેમા કીમતી માહિતીઓનો અં
 નાત્રાનો ઇતિહાસ ભરેલો છે જોકે તારી ભાષા હજુ જોઈ એ તે
 ધર્મ નથી પણ એ તો ધીમે ધીમે થઈ રહેશે એટલે આ ચીજ
 કયાય ગુમાઈ ન જાય તેની કાળજી રાખજે અને તુ ન કરી શકે તે
 નિર્મળમાણુ કે દેવને કહેજે એ તને કેટની ટિપ્પિટ ચોડવી અં
 રજિસ્ટર કરવાની શી પ્રિધિ હોય છે તે ખતાવશે”

અમારી વાતો ચાલતી હતી, તેવામા નિર્મળદા ટપાલ લઈ
 આવ્યા થોડીક ટપાન સાલળી તેવામા ૭-૩૦ થયા એટલે ફરવા
 જીપડયા ખાનસાહેબને આજથી રોજ સવારે સોનામુખીની પત્ની રાતે
 પનાળી સનારે આપવાનું બાપુજીએ સૂચ્યુ હતુ તે પ્રમાણે ફરવા જતા
 પહેલા આશુ તે ઉપરથી હસતા હસતા બાપુજીએ તેમને પૂછી લીધુ
 કે, હું તેમની ખરાબર સેવા કરુ છુ કે જૂમ્મા રાખુ છુ? ફરતા ફરતા
 તેમની સાથે મિહારના ગામડાઓમા પ્રવાસ કરવા નિમે વાતો મ્હી
 ફરી આનીને બાપુજીને અર્ધી અમચી ઇસપગેળા આપ્યે અને
 વિનોદાનદ જા, લોકન સે કે ગર્ભમેટના વાસુદેવપ્રસાદજી અને તેમની
 મહુળી આવી

માનિશ સ્નાન બાદ બોજનમા એક ખાખરો, એક સફરજન
 ૮ ઓસ દૂધ લીધુ આને જમતી વેળાએ ડોમ્ટર સાહેબના દીખીઓ
 અને બેગમસાહિબા આવ્યા હતા

બોજન પત્રી ના કલાક આરામ કર્યો મે પગે લી ધસ્યુ
 બપોરના ૬ નથી સતી તે બાપુજીને નથી ગમતુ એટલે પગ ધસીને
 પગ પાસે બધુ જ જમકાજ પડતુ મૂકીને જીવી જવાનો હુકમ બાપુજીએ
 કર્યો એટલે તે પ્રમાણે આને કર્યુ ૧૨૧૧ વાગ્યે બાપુજી જિન્દા તમારે
 મને હાડી

ખાનસાહેબે ૧૨૧૧ વાગ્યે તેમને માટે દૂધીનો હનવો કરેલો તે
 લીધો, બે રોટની અને બાફેલુ તથા કાચુ શાક અને ૮ ઓસ દહી

લીધું. એમને ૧૦૧ વાઝામાં બોજન કરવું નથી કાવતું એટલે આજથી
૧૨૧ વાઝે રોજ બોજન કરશે.

ખાનસાહેબને બોજન કરાવ્યા પછી હું નાહી, બાપુજીનાં તથા
મારાં કપડાં ધોયાં અને જમી. બાપુજીનું સતર દરડ્યું. માટીનો પાટો
તૈયાર કર્યો અને રેટિયો તૈયાર કર્યો, તેમાંમાં સહેજે છ વાગી ગયા. સમય
તો ક્યાં જમ છે તેની ખબર જ નથી પડતી. મુસલમાન ભાઈઓ
સાથે બાપુજી વાતો કરતા હતા. આ ભાઈઓનાં નામ મદમદ જુમેદ,
મોલવી હસન. પછી મહાસલાના નવલકિશોરપ્રસાદ અને તેમની મંડળી.
તે પછી મોલવી સૈયદ ઇબ્રાહીમ, જૈમત ઉસ્મા, ડા. થી ૪ જાલે-
શ્વરપ્રસાદ, શમ્સુદ્દીન સાહેબ અને લીંગના માણસો. લીંગના ભાઈઓને
બાપુજીએ સાદ સંભળાવ્યું કે, “જો તમારે તમારું દિત ધરવું હોય
તો તમે અતિશયોક્તિ ન કરો. અહીં જે થયું છે તે ખરાબ થયું છે
તે હું કપૂરું છું. પણ નોઆખાલીમાં હજુમ ડર નથી ગયો. તમારામાંથી
સ્વયંસેવકોએ જઈને ત્યાં ધૂણી ધખાવી બેસવું જોઈએ અને લોકોને
સમજાવવા જોઈએ કે, હજુ તો સંપૂર્ણ આઝાદી નથી મળી ત્યાં તમે
ભાઈઓ ભાઈઓ શા માટે લડો છો? અને હિંદુઓને કહો કે, તમે
તો શું, પણ તમારી નાનનડી ખાલિકા કે ખાલક પણ અમારાં જ
દીકરી દીકરા છે. તમે બેધિકર રહો. જો આટલું તમે કરશો તો અહીં
કે પંજાબમાં તો આપોઆપ શાંતિ સ્થપાઈ જશે. અને દુનિયામાં
તમારું નામ ઉજાવળ રહેશે. ભૂલ તો સહુ ડોઈથી ધઈ જામ, પણ તે
ભૂલ જો સમયસર ખરા હૃદયથી સુધારવામાં આવે તો એક ક્ષણમાં
આ ભૂલને લોકો વીસરી જશે.”

૪ વાઝે બાપુજીને માટી આપીને હું બાપુજી માટે તથા ખાન-
સાહેબ માટે સાંજનું ખાવાનું, અને આવતી કાલ માટે ખાખગ કરવા
તૈયારી ગઈ.

બાપુજી જે પ્રવચનો પ્રાર્થના પછી કરે છે તે સદિશાઓ
ગામડાંમાં પહોંચ્યાકા માટે વિહાર સમાચાર નામનું એક - પત્ર
નીકળશે. અને દરરોજ એરોપ્લેન દ્વારા સરકાર તરફથી ગામડાંઓમાં
જોપાનિયા રૂપે કેંકવામાં આવશે તેમ શ્રીઆણુએ નક્કી કર્યું. આવતી

કાલથી આનો અમલ થશે. અને અમારો પ્રવાસ પણ આવતી કાલથી શરૂ થશે. એટલે આસપાસનાં ગામડાંમાં પ્રાર્થના થશે અને રાત તો પહોંચે જ ગાળવાની. આગળ ઉપર પછી દૂર દૂરનાં ગામડાંમાં પણ રહેવા ખાતર જવાનું થશે.

સાંઝની પ્રાર્થનાસભા આજે તો નિયમ મુજબ ખાંડીપુર મેદાનમાં જ થઈ. પ્રાર્થના પહેલાં બાપુજીએ કહ્યું જ ખાવાનું ન લીધું. આવીને એક સફરજન (આફેલું) અને ૮ ઔંસ દૂધ લીધું.

આજના પ્રવચનમાં બાપુજીએ કહ્યું : “આજે અહીં મારી આ છેલ્લી પ્રાર્થના છે. કેમ કે આવતી કાલથી હું અંદરનાં ગામડાંઓના પ્રવાસે જવાનો છું. હું રાતવાસો અહીં જ રાખીને ગામડાંમાં ફરીશ. છતાં પણ તમે જે એક ખૂનસુરત કામ કરી રહ્યા છો અને જે લાગણીથી કાલે મુસલમાન રાહત ફેડ આપવામાં તમે મદદ કરી છે તે માત્ર જ રાખશો એવી આશા હું રાખું છું. કાલનો કાળો લગભગ એ દહાર જેટલો થયો, અને બહેનોએ દાગીનાઓ પણ આપ્યા. બહેનોને ધરેણાં કેટલાં વદાશાં હોય છે તે હું સારી રીતે જાણું છું. એટલે જ એક ભવ્ય મદદ તમે મને આપી રહ્યા છો. જેકે સ્ત્રીઓનો સાચો રક્ષકાર તો ચોખ્ખું અને પવિત્ર હાથ જ છે. અને તેનું સ્થાન તો શરીર પર કોઈ પણ ક્રીમની ધરેણા કરતાં અનેક ગણું વધારે ક્રીમતી છે.

“દમજાં એક ચિઠ્ઠી મળી છે તેનો જવાબ આપું કે, કોઈ માણસ મને ગાળ દે તો મારાથી તે સમયે ગાળ ન દેવાય. તેમ કરવાથી તો હીલદું વલતારજી બમડે છે. દિંસા તો અદિંઆથી જ શમે છે. જેકે અપ્રતિકારની બાવનાના આચ્છાદ્યને વિષ ઘણી ગેરસમજ છે. પણ સાચો અર્થ એ છે કે, દિંસાના જવાબમાં સમી દિંમા ન આવરવા છતાં તે તેની ગેરવાજ્જી અથવા અન્યાયની માગણી મામે ફરીય તાલમે નહીં થાય. મરજનું બેખમ ખેડીને પણ તેને નમનું નદીં આપે. દા. ત. કોઈ માણસ મને બગાડતીયી કહે કે, પાકિસ્તાનના માગ દાવાનો ફરીકાર કરે. તો તે દમજાની આમે હું સીધું દિંઆમક નદીં બરનાં નમનાથી, વિવેકથી પૂણું કે તમાગ દાવાનો મા અર્થ છે.”

જો મારું સમાધાન થાય તો હું તેને સ્વીકારું અને મને લાગે કે એ કેવળ જગરદસ્તી જ છે તો હું તેની સામે અપ્રતિકારની ભાવના રાખું. ભલે તે મને મારી પણ નાખે. અહિંસાના વ્રતવાળો માણસ હિંસાનો જવાબ હિંસાથી ન વાળે. પણ પોતાનો હાથ રોકી લઈ સાથે સાથે સામાની માગણીને તાળે ન થતાં તેની હિંસાને શમાવી દે, અને તેને નકામી કરી મૂકે. જગતનો વહેવાર આગળ ચલાવવાનો આ જ એક સુમાર્ગ છે. એટલે જોઈએ જોવાં મહા સંહારક સાધનોના ઉપયોગથી કોનું ભલું થવાનું છે? એટલે હિંસાની સામે હિંસા જ કરશે તો આપોઆપ આ ભયંકર શસ્ત્રનો ઉપયોગ થશે, અને જગતનો વિનાશ થશે.

“હિંસક લડાઈમાં જે જાતની જહાદુરી અને શરાતનની જરૂર પડે છે તેના કરતાં મેં અહીં કહેલા અહિંસક પ્રતિકારમાં વધારે અડિપાતા શરાતનની જરૂર પડે છે. સંસ્કૃત સૂત્ર છે કે ક્ષમા વીરસ્ય ભૂષણમ્ । ક્ષમા એ સાથે જ વીરનું બૂધાય છે, નામદંતું નહીં.

“અહિંસાનો ઉપદેશ દરેક ધર્મમાં કરવામાં આવ્યો છે. પણ હિંદની ભૂમિ પર અનેકાનેક ઋષિમુનિઓ અને સાધુસંતાઓ અહિંસાનું શાસ્ત્ર રચી, કઠોર તપ કરી પોતાનું જીવન અર્પણ કરી દીધાના દાખલાઓ આપણને જોવા મળે છે. તેથી કવિઓએ હિમાલય વિષે કહ્યું છે કે, હિમાલય પણ પોતાના ત્યાગથી પોતાની અશુદ્ધિઓને ધોઈને હિમના શ્વેત આચ્છાદનથી શોભાયમાન બન્યો છે. પણ આજે તો અહિંસાના આ બધા આચારનું કેવળ નામ જ રહી ગયું છે. એટલે દ્વેષનો પ્રેમથી, અને હિંસાનો અહિંસાથી જવાબ વાળવાના સનાતન નિયમનો પુનરુદ્ધાર કરવાની આવશ્યકતા અત્યારે જોખી થઈ છે. અને એ સનાતન નિયમની પુનઃસ્થાપના જનકવિઠેલી અને સિયાવર રામ-ચંદ્રજીની આ પુણ્યભૂમિમાં નહીં થાય તો ખીજે ક્યાં થવાની હતી?”

આજે પ્રવચન કરતાં પૂરો એક કલાક થયો. પણ હિંસા-અહિંસાનો જે તાત્ત્વિક ભેદ આપણે સમજાવ્યો તે અદ્ભુત હતો. પ્રાર્થના પછી ગર્ભ કાલની જેમ ઉધરાણું કર્યું. પછી દૂધ અને સફરજન લીધું. આપણે પ્રવચન તપાસ્યું, અને પ્રધાનોને મળ્યા. પ્રમિયાન મેં ખાનસાહેબને જમાડ્યા. અત્યારે શાક, રોટલી, ચોડીક દાળ અને દહીં

લીધું અને એ સતરા તેવામાં ટાપ થઈ ગયા બાપુજીની પથારી અને થોડુંક પરચૂરણ કામકાજ પતાવ્યું ત્યાં નવ થયા બાપુજી ફરવા બિચા ૨૦ મિનિટ રૂંધા ફરીને પગ ધોઈ ટાપ વાગ્યે પથારીમાં ગયા એ તેન ધરણી પગ દશાનીને ફડ મળ્યુવાનું આદ્યું આજે ૧૦૧ વાગ્યે ફડ ગયુના બેડી એટલે કોઈ મદદગાર ન હતું

આજનું ફડ તો સાવ ગરીમ પ્રજાનું હોય તેમ લાગે છે કારણ કે રૂપિયાની નોટ ફક્ત ૫૦ જ હતી માફી પાઈ, પૈસા, આના, બે આના, ૪ આના વધુ હતા એક પછી ૧૦૦ ની નોટ ન હતી, પાંચ ૧૦ ની નોટ, અને પાંચ પાંચની ૨૦ નોટ હતી કુલ ફડ પૂરું ૧૦૦૦ રૂ થયું અને દાગીનાઓમાં પગમાં પહેરવાના ચાદીના સામ્રાજી અને વણિયા હતા લોકવર્ણ હાથે પહેરે તેના ચાદીના પાંચ મરડા હતા, ત્રણ સોનાની ચૂક હતી, એક જોડ મીનાકારી એરિંગ અને બે વીટી ફડ ગણતાં એકનો ટકોરો ઘડિયાળમાં વાગે છે અને મારું બધું કામ પૂરું કરી સૂતા જાઉં છું

આડીની સે-ટન બેકમાં રૂ ૩,૩૫૭-૧૧-૬ આજે દેનભાઈ જમા કરાવી આ-આ હતા

૧૨-૩-૪૭, બુધવાર
પટણા

રોજ મમાણે આર્યના આર્યના પછી હું ક્યારે સતી તે વિષે બાપુજીએ પૂછ્યું મેં કહ્યું, લગભગ એક વાગ્યો હતો બાપુજી કહે, ‘તારી ઉપર હવે કદાચ જીનમ કરી રહ્યો છું ખાર વાગ્યે હું ‘યુરિનન’ લેવા પથારીમાંથી જઈતો, ત્યારે તારી મચ્છરદાની ખોલીને જોયું તો તું ન હતી અને તારી ઉપર ગુસ્સોય આવ્યો કે હવે આ છોપરીનું શું કરવું ? આસપાસ જોયું કોઈ ન હતું, એટલે ફરી સૂતો જીંઘ ન આવતા હાથમાં માળા લીધી પત્રી ક્યારે જીંઘી ગયો તેની ખબર ન પડી ફરી તને આ વાગે ઉપડવાનું મન નહોતું થતું, પણ આર્યના છોડાની બરાબર ન લાગતા ઉપડી પણ હવે આ જીંઘ તું બપોરનાં પૂરી કરીશ ત્યારે જ અને સતોષ થશે તે ધ્યાનમાં રાખજો”

ગઈ રાતનું ફંડ ૧૦૦૦ રૂ. થયું. આમાં મુખ્યત્વે પરચૂરણ જ હતું. નોટો ઘણી જ ઓછી હતી તે ગણવામાં હું એકલી જ હતી. જોકે પ્રેસના પ્રતિનિધિઓએ ૦૧૬ કલાક ગણાવ્યું હતું. પણ મૂલ પડતાં ફરી વાર ગણવું પડ્યું.

૬૧ બાપુજીએ મારો ગીતાપાઠ તપાસ્યો. તારાબહેનનો ખૂબ લાંબો કાગળ આવેલો એટલે ફરવા સુધીના સમયમાં તે કાગળ વાંચ્યો. ૬-૨૦ કલકત્તાથી ફરજનગર આવ્યા. તેઓને અત્રીઝ સાહેબ, જેઓ લકઠવાથી પીઝાઈ રહેલા છે તેમની સારવાર માટે, ખાસ બાપુજીએ તાર કરીને તેડાવ્યા હતા. તેમની સાથે વાતોમાં ઠીક ઠીક વખત ગયો. મને પણ તપાસવાનું કહ્યું.

બહાર ધુમ્મસ હોવાને કારણે મલિશ અંદર કર્યું. ખાનસાહેબ સાથે નિરાશ્રિનો વિષે વાતો કરી. સરહદમાં પણ આમ ફેલાવાનો ડર છે.

મલિશમાં ખાનસાહેબ માટે બાપુજી મને કહે, “તેં જોયુંને કે મેં વાત કરી કે દારવવા જઈશું તો અહીંનું બગડશે, પણ જો આપણું ઘર કે જપાંથી આ ચિનગારી શરૂ થઈ છે તેને જ દારશું તો આગળ બળવા નહીં પામે પણ બળેલું દરશે. એમણે આની સામે જરા પણ દલીલ જ ન કરી. એમનો તો હંમેશાં આવો જ સૂર રહેલો છે કે, ‘હુકમ આપો’. હુકમના તાબેદાર છે. પાંચ જ મિનિટમાં પતી ગયું.”

મલિશમાં બાપુજી ૦૧૬ કલાક જાંઘી ગયા. ભોજનમાં એ ખાખરા, શાક, દૂધ, બે ટ્રેપ્સ ફૂટ તથા બે લીમી લીધાં. શૈલનભાઈ જમતી વેળાએ છાપાં સંલગાવવા આવ્યા. બાપુજી હાંન છાપું ખાસ વંચાવે છે. મેં કહ્યું, વિરોધી છાપું શું વાંચવું? એકલી આપને અને કોંગ્રેસને ગાળો જ આપે છે, તે સિવાય બીજું કશું જ આ છાપામાં નથી.

બાપુજી કહે, “ત્યાં જ આપણે ભૂલીએ છીએ. કેટલીક વાર આપણા વિરોધી થકી જ આપણે ઉપર ચડીએ છીએ. આપણા ગુણગાન ગાતાં છાપાં વાંચવાથી આપણી પ્રગતિ ચાલ જ નહીં. વિરોધી છાપાં વાંચી તેમાં કશુંપ તથ્ય હોય તો આપણે સુધરવું. અને જો સાવ ભુલણું હોય તો તેનો રદિયો આપવો, બહાર નિવેદન કરવું. રામાયણનાં પાત્રોમાં જો કેકેપીનું પાત્ર ન હોત તો એ ગ્રંથની બહુ કિંમત ન... ” પણ

લીધું અને બે સંતરાં. તેવામાં ૮૫ થઈ ગયા. બાપુજીની પથારી ફરી અને થોડુંક પરચૂરણ કામકાજ પતાવ્યું ત્યાં નવ થયા. બાપુજી ફરવા બીધ્યા. ૨૦ મિનિટ ફર્યા. ફરીને પગ ધોઈ દાઝા વાગ્યે પથારીમાં ગયા મેં તેણે ધસી પગ દલાવીને કંડ ગણવાનું આદ્યું. આજે ૧૦૧ વાગ્યે કંડ ગણવા બેડી એટલે કોઈ મદદગાર ન હતો.

આજનું કંડ તો સાત ગરીબ પ્રજાનું હોય તેમ લાગે છે. કારણ કે રૂપિયાની નોટ ફક્ત ૫૦ જ હતી. બાકી પાઈ, પૈસા, આનાં, બે આનાં, ૪ આના વધુ હતા. એક પણ ૧૦૦ ની નોટ ન હતી, પાંચ ૧૦ ની નોટ, અને પાંચ પાંચની ૨૦ નોટ હતી. કુલ કંડ પૂરું ૧૦૦૦ રૂ. થયું. અને દાગીનાઓમાં પગમાં પહેરવાનાં ચાંદીનાં સાંકળાં અને વળિયાં હતાં. લોકવર્ણુ હાથે પહેરે તેવા ચાંદીના પાંચ કરડા હતા, ત્રણ સોનાની ચૂંક હતી, એક જોડ મીનાકારી એરિંગ અને બે વીંટી. કંડ ગણતાં એકનો ટોકરો ઇડિયાળમાં વાગે છે અને મારું બધું કામ પૂરું કરી સૂતા જાઉં છું.

આઢીંતી સેન્ટ્રલ બેંકમાં રૂ. ૩,૩૫૭-૧૧-૬ આજે દેવભાઈ જમા કરાવી આવ્યા હતા.

૧૨-૩-'૪૭, છુધવાઃ
પટણુ

રોજ પ્રભાતે પ્રાર્થના. પ્રાર્થના પંત્રી હું ક્યારે સૂતી તે વિષે બાપુજીએ પૂછ્યું. મેં કહ્યું, લગભગ એક વાગ્યો હતો. બાપુજી કહે, “તારી ઉપર હવે કદાચ જીવન કરી રહ્યો છું. બાર વાગ્યે હું ‘યુરિનલ’ લેવા પથારીમાંથી બીધ્યો, ત્યારે તારી મચ્છરદાની બોલીને જોયું તો તું ન હતી. મને તારી ઉપર ગુસ્સોય આવ્યો કે હવે આ છોકરીનું શું કરવું? આસપાસ જોયું કોઈ ન હતું, એટલે ફરી સૂતો. જિંધ ન આવતા દાયમાં માળા લીધી. પંત્રી ક્યારે જિંધી ગયો તેની ખબર ન પડી ફરી તને ડાઘ વાગ્યે ઉઠાડવાનું મન નહોતું થતું, પણ પ્રાર્થના છોડતી જરાજર ન લાગતાં ઉઠાડી. પણ હવે આ જિંધ તું ખપોરના પૂરી કરીશ ત્યારે જ મને સંતોષ થશે તે ખ્યાનમાં રાખજે.”

ગઈ રાતનું ફંડ ૧૦૦૦ રૂ. થયું. આમાં મુખ્યત્વે પરચૂરણ જ હતું. નોટો ઘણી જ ઓછી હતી તે ગણવામાં હું એકલી જ હતી. જોકે પ્રેસના પ્રતિનિધિઓએ ૦૧૧ કલાક ગણાવ્યું હતું. પણ ભૂલ પડતાં ફરી વાર ગણવું પડ્યું.

૬૧ બાપુજીએ મારો ગીતાપાઠ તપાસ્યો. તારાબહેનનો ખૂબ સાંખો કાગળ આવેલો એટલે ફરવા સુધીના સમયમાં તે કાગળ વાંચ્યો. ૬-૨૦ કલકત્તાથી કુલરજનબાણ આવ્યા. તેઓને અઝીઝ સાહેબ, જેઓ લકવાથી પીડાઈ રહેલા છે તેમની સારવાર માટે, ખાસ બાપુજીએ તાર ફરીને તેડાવ્યા હતા. તેમની સાથે વાતોમાં ઠીક ઠીક વખત ગયો. મને પણ તપાસવાનું કહ્યું.

બહાર ધુમ્મસ હોવાને કારણે માલિશ અંદર ક્યું. ખાનસાહેબ સાથે નિરાશ્રિનો વિષે વાતો કરી. સરહદમાં પણ આગ ફેલાવાનો ડર છે.

માલિશમાં ખાનસાહેબ માટે બાપુજી મને કહે, “તેં જોયુંને કે મેં વાત કરી કે હારવવા જઈશું તો અહીંનું બગડશે, પણ જો આપણું ઘર કે જ્યાંથી આ ચિનગારી શરૂ થઈ છે તેને જ હારશું તો આગળ બળવા નહીં પામે પણ બગેલું હરશે. એમણે આની સામે જરા પણ દલીલ જ ન કરી. એમનો તો હંમેશાં આવો જ સૂર રહેલો છે કે, ‘હુકમ આપો’. હુકમના તાબેદાર છે. પાંચ જ મિનિટમાં પતી ગયું.”

માલિશમાં બાપુજી ૦૧૧ કલાક બિંધી ગયા. બોજનમાં બે આખરા, શાક, દૂધ, બે ઝેર્રપ ફૂટ તથા બે લીચી લીધાં. શૈલનભાઈ જમતી વેળાએ છાપાં સંભળાવવા આવ્યા. બાપુજી ડૉન છાપું ખાસ વંચાવે છે. મેં કહ્યું, વિરોધી છાપું શું વાંચવું? એકલી આપને અને કોંગ્રેસને ગાળો જ આપે છે, તે સિવાય બીજું કશું જ આ છાપામાં નથી.

બાપુજી કહે, “ત્યાં જ આપણે ભૂલીએ છીએ. કેટલીક વાર આપણા વિરોધી થકી જ આપણે ઉપર ચડીએ છીએ. આપણા ગુણગાન ગાતાં છાપાં વાંચવાથી આપણી પ્રગતિ થાય જ નહીં. વિરોધી છાપાં વાંચી તેમાં કશુંય તથ્ય હોય તો આપણે સુધરવું. અને જો સાવ બુદ્ધિભર્યું હોય તો તેનો રદિયો આપવો, જાહેર નિવેદન કરવું. રામાયણનાં પાત્રોમાં જો કેકેયીનું પાત્ર ન હોત તો એ ગ્રંથની બહુ કિંમત ન રહેત. પણ

લીધું અને બે સંતરાં. તેવામાં ૮૫ થઈ ગયા. આપુછની પથારી કરી અને થોડુંક પરચૂરણ કામકાજ પતાવ્યું ત્યાં નવ થયા. આપુછ ફરણ બિંચા. ૨૦ મિનિટ ફર્યા. ફરીને પગ ધોઈ દાઝા વાગ્યે પથારીમાં ગયા મેં તેવ ધસી પગ દયાવીને ફંડ ગણવાનું આદ્યું. આજે ૧૦૧ વાગ્યે ફંડ ગણવા બેડી એટલે કોઈ મદદગાર ન હતો.

આજનું ફંડ તો સાવ ગરીબ પ્રજાનું હોય તેમ લાગે છે. કારણ કે રૂપિયાની નોટ ફક્ત ૫૦ જ હતી. બાકી પાઈ, પૈસા, આના, બે આના, ૪ આના વધુ હતા. એક પછી ૧૦૦ ની નોટ ન હતી, પાંચ ૧૦ ની નોટ, અને પાંચ પાંચની ૨૦ નોટ હતી. કુલ ફંડ પૂરું ૧૦૦૦ રૂ. થયું. અને દાગીનાઓમાં પગમાં પહેરવાનાં ચાંદીનાં સાંકળાં અને વળિયાં હતાં. લોકવર્ણુ દ્વારા પહેરે તેવા ચાંદીના પાંચ કરડા હતા, ત્રણ સોનાની ચૂંક હતી, એક જોડ મીનાકારી એરિંગ અને બે વીંટી. ફંડ ગણતાં એકનો ટકોરો ધડિયાળમાં વાગે છે અને મારું બધું કામ પૂરું કરી સૂતા જઈ છું.

અહીંની સેન્ડલ બેંકમાં રૂ. ૩,૩૫૭-૧૧-૬ આજે દેવભાઈ જમા કરાવી આવ્યા હતા.

૧૨-૩-૪૭, બુધવાર
પદવ્યા

રોજ પ્રભાતે પ્રાર્થના. પ્રાર્થના પછી હું ક્યારે સૂતી તે વિષે આપુછએ પૂછ્યું. મેં કહ્યું, લગભગ એક વાગ્યો હતો. આપુછ કહે, “તારી ઉપર હવે કદાચ ભુખમ કરી રહ્યો છું. ખાર વાગ્યે હું ‘યુરિનલ’ લેવા પથારીમાંથી બિંચો, ત્યારે તારી મચ્છરદાની ખોલીને જોઈ તો તું ન હતી. મને તારી ઉપર શસ્સોય આવ્યો કે હવે આ છોકરીનું શું કરવું ? આમપાસ જોઈ ન હતું. એટલે ફરી સૂતો. જિંઘ ન આવતા હાથમાં માળા લીધી. પત્ની ક્યારે જાંઘી ગયો તેની ખબર ન પડી ફરી તને આ વાગ્યે ઉઠાડવાનું મન નહોતું થતું, પણ પ્રાર્થના છોડવની ખરાબર ન લાગતાં ઉઠાડી. પણ હવે આ જિંઘ તું અપોરતા પૂરી કરીશ ત્યારે જ મને સંતોષ થશે તે ધ્યાનમાં રાખજો.”

પહેલાં એક ગ્રેમ્પ કૂટ લીધું. આને પ્રાર્થનામાં કુમરાહટમાં મંગલેશના તળાવ પર જવાનું છે અને આજથી બિહારનો પ્રવાસ શરૂ થાય છે.

.૪-૨૦ ઊપડયા. અમારી સાથે પ્રધાનોમાંથી અનુગ્રહયાત્રી હતા. અને મદુલાગહેન, ખાનસાહેબ, હું અને આપુણ પાછળની સીટ પર હતાં. આપુણ ૧૫ મિનિટ મોટરમાં મારા બોળામાં માથું રાખીને સૂતા. રસ્તામાં મદુલાગહેને કહ્યું, “૧૯૩૦ની ૧૨મી માર્ચની ઘાંડીફૂચ યાદ આવે છે.” ખાનસાહેબ ખૂબ પ્રેમથી આપુણના પગ ચાંપતા હતા. ખાનસાહેબની નમ્રતા તો અદ્ભુત છે અને બાપા પણ ઘણી જ મીઠી લાગે. જણે સાંભળ્યા જ કરીએ. અતિ સાદાર્થ છે. આમ બે મહાત્માઓની વચ્ચે વસવાની મને અનોખી જ લાહણ મળી છે.

રસ્તામાં મહમદ મુસ્તફાખાનનું ઘર જોયું. બધું પાડેલું હતું. ખારીખારણું લઈ ગયા હતા. મસ્જિદ ભરમીભૂત થયેલી પણ જોઈ.

પ્રાર્થનામાં પુષ્કળ બીડ હતી. મુસલમાન બહેનો પણ ઘણી હતી. પહેલાં તો રામધૂન શરૂ કરી ત્યારે જ કાંઈક શાંતિ રહી. પછી આખી પ્રાર્થના અને પ્રવચનમાં કુમરાહટમાં જોયું હતું તેનું વર્ણન બહુ દ્રવિત હૃદયે આપતાં આપુણએ કહ્યું,

“એક આત્મા કુટુંબની ધરવખરી અને સરસામાન ખતમ થઈ ગયો. કુટુંબ આખું તારાજ થઈ ગયું. તમે સૌ જાણો છો તેમ હવે અંગ્રેજો તો જવાની તૈયારીમાં છે. તે વખતે આપણી શા કરજ છોઈ શકે તે વિચારવું જોઈએ. ફટકાના બદલામાં બીજા ફટકા મારવાની નીતિને અપનાવીને શું આપણે કાયમી ગુલામી વહોરવા માગીએ છીએ ? અને તેમ કરી હિંદુસ્તાન, પાકિસ્તાન, બ્રાહ્મિસ્તાન, અહ્મતિસ્તાન વગેરે પાડી આપણે આપણી માતાના કટકા કરીશું તો આપણી ઉપર દુનિયા ચૂંકશે. ધારો કે કોઈ એકાદ માણસે મંદિરમાં જઈ પાગલપણું કરી મૂર્તિને ભાંગવાનું કામ કર્યું, તો શું આપણે મસ્જિદ તોડવી ? તેથી કોઈ રીતે હિંદુ ધર્મનું રક્ષણ થતું જ નથી તમે કબૂલ કરો કે ન કરો, પણ એટલું ચોક્કસ છે કે, આપણે સહુ એક યા બીજી રીતે મૂર્તિપૂજક જ છીએ. મારી તો હિંદુમુસ્લિમ બધી કોમને સલાહ છે કે, જ્યાં કોઈ સ્થળે જગરદસ્તી જુઓ ત્યાં બિલકુલ તાબે ન થતાં નમ્રતાથી તેનો

રોમણ કેવા એકવચની* અને ત્યાગી હતા તે બતાવવા તેની એ માતાને કરી. આવા તો ધણા ઘણલા પડ્યા છે. એટલે દૂકમાં હું તને એ કહેવા માગું છું કે, ગુણગાન ગજાતાં હોય તે ઓછું સાંભળવું, અને સાંભળાયું હોય તો આ મારાથી થયું છે તેથી કુલાર્થ ન જવું, પણ ઈશ્વરની કૃપા માનવી અને વિરોધી વાતો સાંભળી, તેમાં તથ્ય હોય તો સુધરવું. ગુસ્સો તો ચાલ જ નહીં. આથી માણસ ખૂન જીંચે ચઢે છે.”

પૂ. બાપુજી આવી નાની વાતોમાંથી પણ તેના સિદ્ધાંત સમજાવે છે. એટલું જ નહીં, પણ પ્રત્યક્ષ કાર્યમાં-આચરણમાં મૂકી બતાવે છે. ત્યારે ગીતાના કર્મયોગનો જાણે કે સાક્ષાત્કાર થાય છે. મને મારા મન પર ખરેખર આજે તો ખૂન શરમ આવી. પણ સાથે જ જીવન જીગ્જુ કરવાના અમૂલ્ય સિદ્ધાંતના પાઠો અકસ્માત મળી જતાં સાચા બાપુનાં દર્શન થતાં ખૂન સંતોષ અને આનંદ થાય છે.

દોહનમાર્ગ જાપાં સંભળાવવા લાગ્યા એટલે બાપુજીએ મને નાહી કપડાં ધોઈ પરવારી જવા કહ્યું. હું પરવારીને આવી ત્યારે બાપુજીએ જમવાનું પૂરું કર્યું. એટલે હું ધી ધસવા લાગી. એક પગ ધસ્યો ત્યારે બાપુજીએ મને પૂછ્યું, “તું જમી આવી?” મેં કહ્યું, ના. હું ધી ધસીને જઈશ. બાપુજીએ ધી ધસવાનું બંધ કરાવ્યું. અને “ખીન્ને પગ આવીને ધસજે; પહેલાં જમી આવ” એમ કહ્યું મારે ખીન્ને પગ મૂકીને જમવા જવું જ પડ્યું. દરેક વાતમાં તેમની આટલી બધી કાળજી છે.

જમીને આવી ત્યારે બાપુજી તો ઊંધી ગયા હતા. પણ ધીમેથી પગ લાઈને ધસ્યો. પગ ધસીને ખાનસાહેબને જમવાનું આપ્યું. તેમની પાસે બેમીને મારી ડ્રમરી લખી. ખાનસાહેબને જમાડીને આવી ત્યાં બાપુજી બેઠા. ગરમ પાણી આપી રેડિયો તૈયાર કરી બાપુજીનાં વાસણ માંડ્યાં અને ગા કલાક હું પણ સૂતી. રાત્ર વાગે બેઠી. બાપુજીને માટી મૂકી થોડીક ગોળપાપડી બનાવી. બાપુજી માટી લેતાં લેતાં ૧૫ મિનિટ સૂઈ ગયા બેઠા ત્યારે રામાનંદ મિશ્ર આવ્યા હતા. ૩-૪૦ મહમૂદીન, સરદાર જ્ઞાનસિંદજી ૪ રામમુકરજી, શ્રીમતી મુંદરીદેવી, એસ. એમ. શેર અને તેમની મંડળી, પછી અનુમહજાણુ હતા. પ્રાર્થનામાં જતાં

પહેલાં એક એકપિ ફૂટ લીધું. આજે પ્રાર્થનામાં કુમરાદટમાં મંગલેશના તથાવ પર જ્યાનું છે અને આજથી બિદારનો પ્રવાસ શરૂ થાય છે. ૪-૨૦ ઊપડ્યા. અમારી સાથે પ્રધાનોમાંથી અનુમદ્યાણુ હતા. અને મૃદુલાબહેન, ખાનસાહેબ, હું અને આપુછ પાઞ્જાની સીટ પર હતાં. આપુછ ૧૫ મિનિટ મોટરમાં મારા બોળામાં માથું રાખીને સૂતા. રસ્તામાં મૃદુલાબહેને કહ્યું, “૧૯૩૦ની ૧૨મી માર્ચની દાંડીકૂચ યાદ આવે છે.” ખાનસાહેબ ખૂબ પ્રેમથી આપુછના પગ ચાંપતા હતા. ખાનસાહેબની નમ્રતા તો અદ્ભુત છે અને ભાષા પણ ધણી જ મીઠી લાગે. જાણે સાંભળ્યા જ કરીએ. અતિ સદાઈ છે. આમ બે મહાત્માઓની વચ્ચે વસવાની મને અનોખી જ લાગણ મળી છે.

રસ્તામાં મહમદ મુસ્તફાખાનનું ઘર જોયું. બધું પાડેલું હતું. બારીબારણાં લઈ ગયા હતા. મસ્જિદ ભસ્મીભૂત થયેલી પણ જોઈ.

પ્રાર્થનામાં પુષ્કળ બીડ હતી. મુસલમાન અહેનો પણ ધણી દતી. પહેલાં તો રામધૂન શરૂ કરી ત્યારે જ કાંઈક શાંતિ રહી. પછી આખી પ્રાર્થના અને પ્રવચનમાં કુમરાદટમાં જોયું હતું તેનું વર્ણન બહુ દ્રવિત હૃદયે આપનાં આપુછએ કહ્યું.

“એક આખા કુટુંબની ધરવખરી અને સરસામાન ખતમ થઈ ગયો. કુટુંબ આખું તારાજ થઈ ગયું. તમે સૌ જાણો છો તેમ હવે અંગ્રેજો તો જ્યાની તૈયારીમાં છે. તે વખતે આપણી શી ફરજ હોઈ શકે તે વિચારવું જોઈએ. ફટકાના અદલામાં બીજા ફટકા મારવાની નીતિને અપનાવીને શું આપણે કામથી શુદ્ધામી વહેરવા માગીએ છીએ ? અને તેમ કરી હિંદુસ્તાન, પાકિસ્તાન, આફગાનિસ્તાન, અઘનિસ્તાન વગેરે પાડી આપણે આપણી માતાના કટકા કરીશું તો આપણી ઉપર દુનિયા ચૂંકરો. ધારો કે હોઈ એકાદ માણસે મંદિરમાં જઈ પાગલપણું કરી મૂર્તિને ભાંગવાનું કામ કર્યું, તો શું આપણે મસ્જિદ તોડી ? તેથી હોઈ રીતે હિંદુ ધર્મનું રક્ષણ થતું જ નથી તમે કશું કરો કે ન કરો, પણ એટલું ચોક્કસ છે કે, આપણે સદા એક યા બીજી રીતે મૂર્તિપૂજક જ છીએ. મારી તો હિંદુમુસ્લિમ બધી કોમને સલામ છે કે, બધાં કોઈ સ્થળે જરૂરહતી લુઓ ત્યાં બિલકુલ તાબે ન થતાં નમ્રતાથી તેને!

સામનો કરજો હું પોતે જો મારી ઈશ્વરને પૂજવાની રીતે—ભલે
આડીધેરી હોય તોપણ કોઈ તેના પર અકુશ મૂકવા આવે તો મારી
મૂર્તિના રક્ષણ કાળે મારા પ્રાણ આપવાનું બહેતર માનું તો જ
આપણે ખરા ભક્ત છીએ

“અહીં ખાનસાહેબ છે, તેમની જ વાત કહું કે તેઓ હિસાબ
રસ્તાથી કટાણી કંઈ રીતે અહિસક રસ્તે વળ્યા તેમનો જન્મ એવા
કુટુંબમાં થયો છે કે કટકાની સામે કટકાથી જ વાત કરાય તેવું જનની
એમનું કુટુંબ હતું અને જાપે દીકરાને માર્યાના દાખના હતા આ વેર
મટતું જ ન હતું આથી બાદશાહ ખાનસાહેબને યયુ કે, આ હિસાબી
તો વેર લખાય છે, એથી તેમણે અહિસાનો રાહ લીધો અને પહાણીમાં
એવું પરિવર્તન આવ્યું કે તે આશ્ચર્ય પમાડે છે અને તેઓ ગ્રેમથી,
સેવાથી સહુ કોઈના દિલને વશ કરે છે તેથી તેમને સહુ કોઈ ફકીર
ફકીને બોલાવે છે તેઓ તો દિનપ્રતિદિન સત્ય અહિસાની વધુ ને વધુ
નજીક પહોંચી ગયા છે કેમ કે અહિસા, સત્યનો મર્મ તેઓ સમજી
ગયા છે અહીં એકમ થયેના સહુ કોઈ આના બહાદુરીભરેલા રસ્તે
ચાલે અને દુનિયાને તેવું અનુકરણ કરાવે

“અહીં આનતા જે તારાજ થયેલું બધું જોયું અને બગાળામાં
પણ કરુણ ઘટનાઓ જોઈ તેથી માડું હૃદય ચિરાઈ રહ્યું છે આઝાદી
આપણા પગ આગળ આજોગી રહી છે ત્યારે આપણે શું કરી રહ્યા
છીએ તેનો જરાક તો નિચાર કરીએ?”

બાપુજીનું અવચન પૂરું થયા બાદ બહેનોમાં જઈને મે ઉચરાણું
ચાક કપડું બહેનો અને પમ્પી પકડીને ફડ મારે પૈસા આપતી હતી
કેટલીય ગરીબ બહેનોના દાગીનાઓ આદીના આન્યા અન્યનરથા બહુ
ચર્ચાઈ હતી છતાં ફડ ફીક ફીક પ્રમાણમાં બેગુ થયું

ઘેરે પદોચના બરાબર ૮-૩૦ થયા દેરમાર્ગને શીગસ જેવું
નીમ્બુ દેવાથી પ્રાર્થનામાં નહોતા આન્યા એટલે ઘેરે આનીને તુરત
જ મે મારી નોંખકમાં અવચન લખ્યું હતું તેને સાફ અક્ષરમાં
લખીને માપુજીને આપ્યું અને તે પરથી અંગ્રેજી ક્રુડ, એને તેમાં જ
૧૦ વાગી ગયા પરી બાપુજી ચોડક ફર્યા અને ૧૦ના વાગે પચારીમાં

સૂતા. સાંજે કશું જ ખાવાનું નહોતું લીધું શાહનવાઝ સાહેબ પણ આવ્યા તેઓ પણ હવે અમારી સાથે રહેશે. તેઓએ રાતે મને ૬૭ ગળુવામાં થોડીક મદદ આપતા નેતાજીની વાતો કરી. ૧૮૩૪ ૩ ૧૫ આ. સેન્ટ્રલ બેંકમાં જમા કરાવ્યા.

બાપુજીના સૂતરના તાર ૧૦૫ થયા હું પણ ૧૧૧૧ વાગ્યે વહેલી જ સૂતા હવે જાઉં છું. એમ નક્કી થયું છે કે, ત્રણ દહાડા બાળુબાળુનાં ગામડાંમાં પ્રાર્થના યોજાય અને એક દહાડો બાકીપુરના અહીંના મેદાનમાં. બાપુજી ખૂબ થાકેલા છે. ગરમી પણ અત્યારથી સખત પડવા લાગી છે રસ્તામાં ઠીક ઠીક હડદોલા લાગતા હતા બહુ સારો રસ્તો તો ન હતો જ ખાનસાહેબે સાંજે ૬૩૦ દહીં જ લીધું એ પણ થાકેલા છે.

૧૩-૩-'૪૭, ગુરુવાર
૫૮૯૫

અમે રોજ પ્રભાતે ગંગાના ઘાટ પર સૂતા હતાં પણ રાતે એટલે તો સખત પનન આવ્યો કે અમારી મચ્છરદાની હાથ જ ન રહી અને ઓઢવાના પણ ઊડવા લાગ્યાં. છેવટે અસહ્ય પનનથી હું અને બાપુજી એક વાગ્યે અદર આવી ગયા ત્રણ વાગ્યે દેવભાઈએ ફરીથી પ્રાર્થનાનો વખત થયાનું સમજી ઉડાડ્યા બાપુજીએ ધડિયાળમાં જોયું તો હજી ત્રણ જ વાગ્યા હતા. એટલે ફરી બધા સ્પર્ક ગયાં આમ રાતે બાપુજીની ઊઘ બગડી હોવાથી દિવસમાં સહેજ થાક જેવું જણાતું હતું.

પ્રાર્થના પછી ગરમ ખાણી પીતા નિયમ મુજબ મને ગીતાનો પાઠ કરાવ્યો અને મેં લખેના શ્લોકોમાં સહી કરી પરમ દહાડે એટલે તો. ૧૫મીએ સવારે બાપુજી મને શ્લોકો મોઢે લખવાનું કહેશે (શ્લોકોની પરીક્ષા લેશે) એટલે તેની તૈયારી કરવામાં ૧૫ મિનિટ મને આપી

પછી મારી ડાયરી તપાસી બાપુજીએ કહ્યું કે, “હવે તને શું લખવું અને કઈ રીતે લખવું તે ઠીક ઠીક આવડી ગયું છે તેથી તેનો વખત બચાવીને શ્લોકોના ઉચ્ચારમાં અને ખાસ કરીને અર્થો સમજાવવામાં વખત આપવો છે.”

ખીજી દમ મિનિટમા બાપુજીએ પોતાનો બગાળી પાઠ કર્યા પછી
ફળેનો રસ લીધો. કુનરજનમાણુએ બાપુજીને તપાસ્યા આરામ લેવાનું
ખાસ કહ્યું ખાનસાહેબને પણ તપાસ્યા છેલ્લો મારો વારો આવ્યો
મને બાપુજીએ પોતાની દેખરેખ નીચે તપાસાવી, પછી ફરવા ગયા.

ફરતા ખાનસાહેબ સાથે તેમની તમિયત અંગે વાતો કરી ફરીને
આવીને પણ ધોઈ મીઠા માનિશમા ગયા મ લિશમા બાપુજીએ મને
જ્યારે કુનરજનમાણુ તપાસતા હતા, ત્યારે પોતે શા માટે હાજર રહ્યા
તેનો ઉત્તરેષ કગતા રહ્યું,

‘ જ્યારે કુનરજનમાણુ તને તપાસતા હતા ત્યારે તે તો મને ના
કહી, કારણ કે હું મારું કઈક વધુ કામ કરી રાહુ એમ તારા મનમા
હરો પણ જેનું મહત્વનું મારું ખીજી કામ છે, તેનું જ મહત્વનું તારી
દેખરેખ રાખવાનું મારું કામ છે હું નો એક મા તરીકેની ફરજ પર
અત્યારે હું એલે એ મુડલાને કે કોઈને તારા કેસ ન સોંપ્યા તારા
નાકમાંથી વગર ગરમીએ અસાધારણ લોહી પડે છે અને એથી તને જે
ગુકસાન થઈ રહ્યું તે વગર સકોચે તેને કહી રાકે એવી મને
હજી ખાતરી નથી તારે તારું શરમાળપણ અને સકોચ છાડવા જ
જોઈએ મારાથી તો કશું છુપાવવાપણું હોય જ નહીં ને ?

બાપુજી હજી આ વાતો કહેતા હતા તેવામા જ મારા નાકમાંથી
એકદમ લોહીની સેર ફૂટી બાપુજીએ ઘુરત જ મને ત્યાં બેસાડી દીધી
ત્રેમથી વાસો થામકચો બાપુજીની સેવા મારે લેવી પડે એથી મને
ખૂમ જ દુ ખ થયું મારી આખમા પાણી આવી ગયા બાપુજીએ મને
ખૂમ જ વાત્સલ્યથી સાલવન આપ્યું કે,

‘ હું કઈ કહું તેની પણ મગજ ઉપર તું અસર કરી રહી હોય
એમ લાગે છે તું ખૂબ જ સેન્સિટિવ છે અને એથી મગજના દબા
છૂને અંગે યત લોટી વહે આ મારો નિયમ તને કંદુ છું શારીરિક
રોગમાત્ર માનસિક સ્થિતિના આધાર પર છે એટલું સત્ સમજ્યા,
ગોખીરા અને મગજમા ઉતારીશ તો આ નસકોરી ફૂટવાનો રોગ આપા
આપ જતો રહેશે એમા મને જરાયે શકા નથી પણ તને હું જે કહું
છું તેથી તું મળીરત પૂક અને કઈક બોલારૂપે મગજને યકારતી હોય
એમ તારા અહેવા પરથી લાગે છે કેમ કે હું તને કઈ પણ કંદુ છું

ત્યારે તું ગંભીર બની જાય છે. અકબર, ગંભીરતાથી પીઠપટ્ટા આવશે. ગંભીરતા ક્યારે હોવી જોઈએ અને ક્યારે નહીં તેનો વિચાર કરતી થઈ જા. ક્યારેક તને એટલી ગંભીર જોઈ જાય કે તું ૧૭ વર્ષની હોવા છતાં ૭૦ વર્ષની લાગે છે. એ દરમિયાન મને જરાયે જોડું ન ગમે. આ હમરે તો હસવું, ફૂલવું, ખેલવું, ખાઈ-પીને કમર ફસીને કામ કરવું. આમે કામ તો તું ખૂબ કરે છે. બીજાના કામમાં આજમુ નથી. પણ તારા પોતાના પ્રત્યે આજસ સેવે છે, એ જરાયે સારું નથી. ગાંભીર્યની મર્યાદા જોળખતી થઈ જાય. વિવેકપૂર્વકનું વ્યવહારુ ગાંભીર્ય આવશે ત્યારે ગમે તેવા જટિલ પ્રશ્નો હોય તોય ચહેરો અને મન સ્થિતપૂર્વક એનો જવાબ આપી જ દે. આવા સ્થિતના બે અર્થો થાય છે. એક તો નફ્ટાર્થનું સ્થિત, અને બીજું પોતે પોતાની બૂલ સમજી જવાથી અને ફરી એવી બૂલ નહીં કરવાના આનંદનું હારણ. "પછી મને પ્રેમથી ચાંપીને કહે, "હવે તું જો તારા મનને મક્કમ કરશે તો આ નસકોરીની લોહીની ધાર આ છેલ્લી જ થઈ જશે. અને સાથે સમરટલ હૃદયપૂર્વકનું હોવું જોઈએ. આ મુખ્ય શરત મનની પ્રકૃતિલક્ષણો સાથે હોવી જ જોઈએ."

પાંચેક મિનિટના આરામ બાદ આપુજની અધૂરી રહેલી મસાજ પૂરી કરી. પીઠ અને માથું જોળવાનાં હતાં તે ઝડપથી આપુજએ જોળાવ્યાં. આથમાં આપુજનાં આજનાં કપડાં હુનરભાઈને ધોવા આપવાનું આપુજએ કહ્યું. એમણે તો સહર્ષે એ કામને વધાવી લીધું.

જોજન રોજ પ્રમાણે. જોજન સમયે દોહનભાઈએ હાપાં સંભળાવ્યાં. જન્મા પછી મુનશી અને બીજાઓને પત્રો લખ્યા. ૧૨૧૧ ખાનસાહેબને જમાડીને આપુજના પગે ઘી ઘસ્યું. ૨-૩૦ વાગ્યાથી મુલાકાતો શરૂ થઈ. ૨-૩૦ દારકનાથ તિવારી, પછી શીખ પાર્ટી, પછી ૨-૪૦ શાહનવાઝ સાહેબ, એસ. એમ. મઝમુદાર, મહામાયાપ્રસાદજી, અનુમદગ્રામી, ભાલચંદ્ર શર્મા વગેરે આવ્યા. પ્રાર્થનામાં જતા પહેલાં બે ટ્રેપિ ફૂટ લીધાં. પછી પ્રાર્થનામાં જવા બેસ્યા. રસ્તામાં સિપારા ગામના માણસે એ અમારી મોટર રોડીને રૂપિયાની થેલી આપી. આ થેલી મેં રસ્તામાં જ ખોલી, તો તેમાંથી એક કાગળ મળ્યો, જેમાં લખ્યું હતું કે.

“અમે કરેલા અપરાધની હવે ક્ષમા આપશો અને અમારા હાથે જે મુસ્લિમોના જનમાલની હાનિ થઈ છે તેની અમને મારે દારમ છે, અને તેના બદલામાં ચત્કચિત્ આ કુપિયાની થેલી અમે આપને અર્પણ કરીએ છીએ, જેનો ઉપયોગ પીડિત ભાઈજાહેનો માટે છે. અમે માફી માગીએ છીએ. અને હવે પછી આવું કદીય નહીં કરીએ.”

પારસા ગામમાં બાળેનાં મકાનો જોયા પાકાં મકાનો ખંડિયેર કરી નાખ્યા હતા.

પ્રાર્થનામાં બાપુજીએ કહ્યું “મિદ્દારીઓ મોટે ભાગે શાત પ્રકૃતિના છે. પરંતુ થોડા વખતને માટે ફેલાયેલી અરાજકતાને પરિણામે આજે મેં રસ્તામાં મુસ્લિમોના તારાજ થઈ ગયેલા ઘરો જોયા અને આશ્ચર્ય થાય છે કે, આવા શાત પ્રકૃતિના ગણાતા લોકોમાં આવું પાગલપણ શી રીતે આવ્યું હશે? જો કોઈ એમ માનતા હોય કે, બિદારે નોઆખાવીનું વેર લીધું છે, તો તે સહુને હું કહું છું કે વેર લેવાનો પણ એ સાચો રસ્તો નથી હિંદુસ્તાનના જ એક ભાગના લોકોએ પોતાના જ દેશના બીજા ભાગના લોકો કે જેઓ ભાઈઓ સમાન છે તેઓને દુરમન ગણવા એ વૃત્તિ આત્મઘાતક છે અને એ વૃત્તિને પરિણામે હિંદુસ્તાનની યુવામી દેશની મુદત સ બાશે અને બીજી કશુંય નહીં થાય તોય આખરે એ વૃત્તિ માણસને એવી તો સાકડી મનોવૃત્તિ તરફ ધસડી જશે કે પોતાના જિલ્લા કરતાય પોતાના ગામની આઝાદીને તે વધુ કીમતી ગણશે પણ એમ કોઈ એક ગામ થોડું જ સ્વતંત્ર થઈ શકે? હું તો એ માગું છું કે, દરેક હિંદી-હિંદુસ્તી એવી લાગણી કેળવે કે તેને એવું લાગે હોય કે હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ ભાગમાં-કોઈ પણ ખૂણે-જો કંઈ ખોટું કામ થાય તો તેની સાથે મારો સંબંધ છે અને તેની જવાબદારી બીજાના જેટલી જ મારી છે અને તેથી અન્યાય દૂર કરવામાં દરેકે સક્રિય ભૂમિકા ભજવી શકે છૂટી જ જોઈએ મિદ્દારના મામલાને પ્રજાના આગેવાનોને સોંપી મારે પળખ જવું એવા સંદેશાઓ મારા પર આવ્યા કરે છે પણ બધેય સ્થળે સેવા આપવાને હું સમર્થ છું, એવું માની બેસવા જેટલો ફૂલણ નથી મને પોતાને હું કેવળ ઈશ્વરના હાથનું એક સાધન સમજું છું મિદ્દાર-બગાજની

સગી બહેનો જેવી બે કોમો વચ્ચે સુલેહશાંતિ થાય અને તેમ કરવામાં કાં તો હું કરું અથવા મરું. એ સિવાય મારાથી બીજો ન દોડાય. એટલે મને બીજો મોકલવો હોય તો આ સ્નેહ સંબંધ ફરીથી સ્થપાય તે માટે સહુ મહેનત કરો. અને મને ખાતરી થાય કે, હવે અહીં મારી કંઈ જ જરૂર નથી, તો હું આજે જ પ્રંજાય દોડી જાઉં.

"ગ્રામવાસીઓને હું વિનંતી કરું છું કે, તેઓ મુસ્લિમોના ધરમાંથી જે માલમિલકત લાવ્યા હોય તે મને કે સરકારને સુપરત કરે. ઉપરાંત જે દુષ્ટત્વને પરિણામે કચરાનો અને કાટમાળનો જે દગ પડ્યો છે તે સાફ કરી તમારા બાંધવો ફરીથી તેઓને ઘેર આવી શકે તેવું વાતાવરણ ફેલાવો. સહુ ગ્રામવાસીઓ સ્વેચ્છાથી સ્વયંસેવકો બની જાઓ. તમારા રસ્તાઓ સીધા અને સરખા કરો. ખાણો પૂરી કાઢો અને તેમને ઠેકાણે ગામના રહેવાસીઓના મનોરંજન માટે બગીચા બનાવો. ટ્રંકમાં તમારા ઉકરડા જેવા ગામને સુલેહશાંતિનું ને સુખતું ધામ બનાવો. મારી તો તમને સલાહ છે કે, કંઈ નહીં તો તમારા આંધળા અને બેવફૂરીભરેલા રોપમાં જે ગામોને તમે ખેદાનખેદાન કરી મૂક્યાં છે, ત્યાંથી જ મેં બતાવેલા તમારા કામની શરૂઆત કરો."

પ્રાર્થના પછી આવીને અંગૂર, દૂધ અને એક ખાખરા સાંભે લીધો. પ્રાર્થના ગામડે કરવા જઈએ છીએ અને પાછાં આવીએ છીએ તેમાં પાંચ છ કલાક તો સહેજે નીકળી જાય છે. હા પછી પ્રવચન તપાસ્યું. આપુજી બહુ યાદી ગયા છે. પછી આંખ બંધ કરીને આંત્ર માયાં. ૧૦૧ પછી આપુજી સૂતા. સૂતા પહેલાં આપુજીની કાંઈકમાંથી એક કાગળ ગોટે ચડ્યો તે શોધતાં વાર લાગી અને તે કાગળ... ભાઈએ લીધો હતો. પણ આપુજી મને કહે,

"એ કાગળ આ કાંઈકમાંથી આડોઅવળો ગયો તે બહે... એ લીધો, પણ તે બૂલ તો હું તારી જ ગણવો છું. જેટલી બૂલ હું તારી જેઈશ એટલી કોઈનીય નથી જોવાનો. ઓફિસ કામમાં. અંગત કામમાં કે ધરગમ્ય કામમાં, અથવા વ્યાવહારિક કાર્યોમાં કોઈનીય બૂલ હશે તો તારી જ ગણીશ. તારે તો એમ જ માનવાનું છે કે, હું નોઆખાવીની જેમ અહીં પણ એકલી જ છું. ત્યાં કોઈ દિવસ આવી બૂલ થતી, કારણ કે તારે એકલીએ જ સંભાળવાનું હતું. પણ

કસોડી થાય તેના કરતાં સમૂહમાં વધુ આકરી કસોડી થાય છે. એ સમૂહમાં રહેવામાં ઘણી વખત ખૂબ જ અનુકૂળ લાગે મળે છે. જ્ય સમૂહમાં રહેતા છતાં જો શું મફત અને નમત હશે તો પાવર થઈ જઈશ.”

સત્તા સત્તા આપુજીએ મને મારી જવાખદારીનું ભીન કરાવ્યું આજનું ફંડ આપુજી ઉધરાવતા રોકાયા ન હતા, છતાં

૩. ૩૪૬-૧૫-૬ થયું.

નાથજી અને સ્વામી આનંદ આવવાના ખમર આગ્યા. હ પરવારી. ૧૧૧ા હવે થયા, સૂતા જાઉં છું.

૧૪-૩-૧૯૭, શુક્રવા

૫૬૭

પ્રાર્થના પછી રોજ પ્રમાણે ગરમ પાણી પીતાં ખંગાળી પા અને મને ગીતપાઠ કરાવ્યો. કાલે તો આપુજી પરીક્ષા લેવાના છે થાય તે ખરું. ટિવસના વાંચવાનો વખત નથી રહેતો. આપુજી કહે “તારામાં ભુદ્ધિ છે. અને હું શીખવું છું એ પછી પણ જો એ પાઠો વાંચવા પાછળ કક્ષાકો ગુમાવવા પડે તો હું તો મને શિક્ષક તરીકે નાલાયક સમજું. એટલે કાલે તારી પરીક્ષા નથી થવાની, પણ મારી થવાની છે. કાં તો હું તને એટલું સારું નથી શીખવતો કે તને અપ્તારે જ મગજમાં એવું ઊતરી જાય કે ક્યારેય ભૂલ થાય જ નહીં. અને જો શિક્ષક તરીકેની શીખવવાની મારામાં કળા હોય તો પાછળથી વાંચવાની જરૂર જ સાની પડે? એટલે મારી આવડતનું કાલે પ્રદર્શન છે ના?” એમ કહી ખૂબ હસ્યા.

રસ પીને નોઆખાલીમાં સતીશજાણુ, ધ્યારેલાલજી, અમતુસ્સલામ-ખહેન, મુશીવાખહેન પેને કાગજો લખ્યા. પછી રાજગજ અને પેરીનખહેન ફેપ્ટનને કાગજ લખ્યા. ફરવાનું, માલિશ, સ્નાન નિયમ મુજબ આણ્યું. સ્નાન બાદ જમ્યા. ત્યાં સુધી ખાનગીમાં... ની સાથે વાતો આલી. તે લોકોની બોજનની વ્યવસ્થા કરવાનું આપુજીએ મને સોંપ્યું મેં કહ્યું... ને હું કદીય મળી નથી અને... મને જાણે છે, પણ સામુંય

જોતા નથી, જાણે કે મેં જ બધું બગાડ્યું ન હોય? મારી ... નો પૂર્વગ્રહ હોય એમ મને લાગ્યું. છતાં આપ કહો છો તો હું બધું જોઈશ. પણ તે કામ નિર્મળદા કે દેવભાર્ગવે સોંપો તો સારું. બાપુજીને મારી વાત ગળે ઊતરી અને તે કામ દેવભાર્ગવે સોંપતાં છતાં મને કહે, “જેણે સેવા કરવી છે તેણે કોઈનું મોઢું કાઢના પ્રયત્ને કેમ છે તે જોવાની જિજ્ઞાસા જ ન રાખવી જોઈએ.”

બાપુજી થોડીક વાર આંખ બંધ કરી પડ્યા રહ્યા. જિંઘ્યા નહીં. સવા વાગ્યે ઊઠ્યા. કાંતલી વખતે એક મુસ્લિમ બહેન આવ્યાં. પછી કે. કે. રામસદમજી શર્મા, પંજી લીગના બસહુરુદ્દીન અહમદ આવ્યા. એમણે બહુ ડાહી ડાહી વાતો કરી હતી. ૩ થી ૩૫ માટી લેતાં છાપાં સાંભળ્યાં. ૪ વાગ્યે પ્રાર્થનાસભામાં ગામડે જવા રવાના થયા. મોટરમાં બાપુજીએ ... ના ત્રિપે વાતો કરતાં કહ્યું કે,

“... એ તો ... ના થયના છે. અને એ થયનાં માણસો કોઈ જોને સ્પર્શ સુધાં ન કરી શકે. જોએ જો એ દીક્ષા લીધી હોય તો પોતાના સગા પાંચ વર્ષના પુત્રને તો શું, પણ પૌત્રનેય ન અડી શકે. પણ મારો બ્રહ્મચર્યનો સિદ્ધાંત જુદો છે કે, મનમાં કામ ક્રોધ ભર્યા હોય તો એ દીક્ષા લીધા છતાં તે વ્યાજબી ન, અને એમાં મહાપાપ જોઈ શકાય.”

આજ તો સવારના ૪ વાગ્યાથી બાપુજી કામે ચડ્યા છે. સાંજના ચાર સુધીમાં જરાયે આરામ નહોતો લીધો. રસ્તામાં મોટરમાં મારા બોળામાં માથું રાખ્યું અને ખાનસાહેબના બોળામાં પગ રાખ્યા. ખાનસાહેબ બહુ પ્રેમથી બાપુજીના પગ આપતા હતા. ખુશરપુર (પ્રાર્થના સ્થાને) જતાં રસ્તામાં જટલી અને શફીપુર રોકાયા હતા. શફીપુરમાં દરોગા જોઈ અને બે બાલેશાં મકાનો જોયાં. અહીંના ફવામાં બહેનોનાં કપડાં તરતાં હતાં. ખૂનના ગ્રંધાઓ પડ્યા હતા. આ દૃશ્ય ઘણું જ કરુણ હતું. બાપુજી અત્યંત ગંભીર બની ગયા. ખુશરપુર એક નાનો કસબો છે. પ્રાર્થનાપ્રવચનમાં બાપુજીએ કહ્યું,

“મારી ઇચ્છા બિહારી હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે પહેલાં જે લાગણીનો સંબંધ હતો તે લાગણી ફરી વેદા કરવાની છે. આને અહીં જે દુષ્ટ દૃશ્ય મેં જોયું તેનું વર્ણન આપવાનું મને મુશ્કેલી ભરેલું લાગે

મારી પાસે હવે એટલું જ માગુ છું કે, બંનેની બીનાઓ મૂલી નથે
તે હવે પછી તમારી શી ફરજ છે તે જ નક્કીને તે પ્રમાણે ચાલે.

“દેરાની આગળ બે જ રસ્તા પડેલા છે એક ને હાલમા પન્નને
લીવેડો છે તે—ફટકાના બદલામા સામો ફટકો મારવો. મીલે તંબ
અહિસાનો રસ્તો. હિસાને રસ્તે કદાચ બળબળરીથી અસુખ પ્રકારની
શાંતિ સ્થાપી શકાય. ૧૮૫૭નું પુનરાવર્તન ફરી નહીં થાય તેની ખાતરી
આગે તો નથી આવી જ છતાં સિપાઈ યુદ્ધને વખતે થઈ હતી તેને
વધારે અડિયાતા શસ્ત્રોથી દાબી દેવામા આવી હતી તો કે બહારથી બધું
ઠાઠું પડી ગયેલું દેખાતું હતું પણ અંદરથી બળબળરીથી લાફવામા
આવેલા રાજ્યઅમન વિષેનો તિરસ્કાર જોડો રહી ગયો અને એ
વખતના વચાચે તા બીજાના માઠા ફળ આજેય આપણે ચાખીએ છીએ
હિસાથી—ક્યારેય પ્રતિહિસા કરવાથી—અત નથી જ આવવાનો
તેની મને ધણા અનુભવો પછી ખાતરી થઈ છે તેથી એ અનુભવના
ફાવે હું આ કંઠુ છું અને તેની ખાતરી પહેલી જ આ જ બિહારમા
અપારણ્ણની સકલ સમયે થઈ તમારે નિખાવસ દિલે હવે વિચારીને
કહેવાતું છે કે હિસાને ગ્રસ્તે જવું છે કે અહિસાને? સાચી વાત
સામજીવાથી મારું દિલ નથી દુભાવાન પણ અહિસા આ રીતે પરાજય
પામે તે દિવસ જીવાને હું જીવતો રહેવા નથી માગતો. મારા હૃદયમા
રહેલી મારી હમેદને પાર પાડવામા મારા દેહ કયા પડશે તેની મને
પરવા નથી કેમ કે હિંદુસ્તાનના ગમે તે ભાગમા મારા હાડકા પડશે
તોય મારે મન તો મારું હિંદુસ્તાન જ હશે આમ છતાં હું હંમય એવી
આશાને વળગી રહ્યો છું કે આખરે ચોક્કસપણે અહિસાનો જ વિજય
થશે.

પુરાશ્પુરથી આજે છેક સવા આઠ વાગ્યે અમે આન્યા મે
આવીને બાપુજી માટે દૂધ ગરમ થઈ અને બાપુજી પોતાના કામે
લાગ્યા બાપુજીએ દૂધ ૮ ઓસ અને ૮ પેશી ખમૂરની લીધી દૂધ
પીના ખાનસાહેબ અને મૃદુલામહેન સાથે વાતો કરી.

૧૦૪૨ સાહેબના દોકરા મહેબૂમલાઈના લગ્ન આવતી કાલે
થવાના છે રાતે જાન જવાની છે. બાપુજીને પ્રણામ કરવા આવ્યા
મે એમને બહેન તરીકે તિનક કર્યું એમણે મને ૧૦૦ રૂની નો
ભાઈ તરીકે પરાણે આપી બાપુજીના હાથના સૂતરની વરકન્યા માટે
બે આંગીઓ આપી એ તો વરરાજાને બાપુજીએ જ પહેરાવી મે

૧૦૦ રૂની નોટ મુસ્લિમ રાહત ફંડમાં આ
 “હા, પમીનો પાડીને કમાતી તો નથી, પણ
 કેમ?”

હસતાં હસતાં રોષ્ટર સાહેબને કહે, “એક કહેવત છે,
 ભાર્ગને વા પાણી એ આનું નામ. અને છોકરીને તમે મંદિતનું
 પુણ્ય કરાવ્યું ના?”

થોડી વાર આમ વિનોદ ચાલ્યો. આજનું ફંડ ૩૦૫ રૂ. થયું.
 ૧૦૦૦નો એક એક ભુદો આંગ્યો છે.

આપુજી લગભગ ૧૦૧૧ વાગ્યે સૂતા ગયા. ૬ પછી ૧૧૧ વાગ્યે
 સૂતા ગઈ.

૧૫-૩-૪૭, શનિવાર
 પટણા

પ્રાર્થના પછી રોજ પ્રમાણે ક્રમ ચાલ્યો. આજે મારી પરીક્ષા
 લીધી. ૧થી ૩ અધ્યાયમાંથી કોઈ પણ શ્લોકમાંથી લખવાનું હતું. અને
 ૧થી ૫ અધ્યાયમાંના શ્લોકમાંથી મૌખિક પરીક્ષા થવાની હતી. મૌખિક
 પરીક્ષા ૧૦ મિનિટ ચાલી. અવાગન્ત, ઈકારાન્તવા રૂપો પૂછ્યાં. ત્રીજા
 અધ્યાયમાંથી ૧થી ૧૦ સુધીના શ્લોકો મોટે જોત્તાઆ અને તેમાંથી
 અર્થો પૂછ્યા તથા બીજા અધ્યાયમાંથી ૧ થી ૧૦ શ્લોકો લખવા
 આપ્યા. લખવા માટે પણ દસ ૪ મિનિટનો વખત આપેલો.
 મૌખિકમાં તો ખાસ જૂલો નહોતી પડી, પણ લેખનમાં ત્રીજા શ્લોક
 પછી “અર્જુન હવાચ” તથા આઠમા શ્લોક પછી “મજય હવાચ” એ
 નહોતુ લખ્યું. એટલે એ જ જૂલો પૂ. આપુજીએ મુશારી અને સ્ત્રી કરી
 આપી. પણ એકંદરે બધું ખરું પડ્યું એટલે એવો તો જોરથી ધમ્મો
 માર્યો કે વાંસો ચમચમી ગયો અને હુ પાસ થઈ તેના ધનામ તરીકે
 ગોરખપુરની અર્થોવાળી મોટી ગીનાજી બેટ આપી અને ગીતાજીના
 પહેલા પાના પર લખી આપ્યું:

ચિ. મનુને

તા. ૧૫-૩-૪૭, પટના, બાપુના આશીર્વાદ

માપુઝી સવારની પ્રાર્થનામા ગીતાપાઠનો ક્રમ આ પ્રમાણે હતો —

શુક્રવાર અં ૧-૨, શનિવાર અં ૩-૪-૫, રવિવાર અં ૬-૭-૮, સોમવાર અં ૯-૧૦-૧૧-૧૨, મંગળવાર અં ૧૩-૧૪-૧૫, બુધવાર અં ૧૬-૧૭ શુક્રવાર અં ૧૮ આ રીતે દર આવાડિયે ગીતાપારામણ્ય પૂરું થતું

માપુઝ કહે - “ તારા કરતા તો મને સતોષ થયો કે હું સફળ થયો ”

મે કયું “ વાચનાની મહેનત મે કરી અને અતે મશ આપ લો ડો ”

માપુઝ હસતા હસતા કહે “ પણ મારી તૈયારી ‘ અપજ્ઞા ’ લેવાની પણ હતી ના ? તારી એ તૈયારી નહોતી ને ? ”

આમ આજનો પ્રાત કાળ ખૂબ આનંદ-વિનોદમા ગયો. માપુઝ પણ જ્યારે ભણાવવા બેસે છે ત્યારે બરાબર શાળાના શિક્ષકની જેમ ભણાવના લાગી જાય છે અને ઘડીભર બૂની જગાય છે કે માપુઝ ‘ માપુ ’ કે માડુ પતાનીને ટુરત જ મગાળી પાઠ લખના બેસી ગયા અને પાઠ લખીને નિર્મળદને બતાવ્યો ઘડીક પહેલાના માપુઝ ‘ પરીક્ષક ’ હતા અને ઘડીક પછી પોતે વિદ્યાર્થી બની ગયા । આડુ મજનુ વાતાવરણ સવારનું હતું

ફરવા જતા પહેલા માપુઝએ પોતાની વિચારમાળા લખ રાતે ની સાથે વાતો કરી હતી તેનો ઉલ્લેખ હતો કે,

“ . . . ની સાથે એક કલાક વાતો કરી . . . તો દાગળ બહુ પ્રેમાળ છતાં મને હલાવી કેમ ન શક્યો એ સમજાવવામાં સમય લીધો તેથી ૧૧ વાગ્યે સૂઈ શક્યો. ૨૧ વાગ્યે પેશાબ કરવા ઊઠ્યો. તેમને કેમ મારી વાત સમજાવુ એના વિચારમાં પછીનો વખત ગયો. એમ છતાં થાક નથી લાગતો.”

આ લખીને નિર્મળદ સાથે વાતો. પછી . . . ની સાથે જા સુધી વાતો. કરતી વખતે શાહનવાઝ સાહેબ અને ખાનસાહેબ હતા. તેમને આજે તો મારી જ વાતો કરી અને હું બાપુજીને શું સગપણમાં થાઉં તથા મારા દાદાથી માંડીને છેક અત્યાર સુધીનો કૌટુંબિક ઇતિહાસ, અને અત્યારે આવી રહેલ વાતાવરણથી પૂરી રીતે માહિતગાર કર્યા.

માલિશમાં મને બાપુજીએ કહ્યું કે, “ખાનસાહેબ અને શાહનવાઝને દરેક બાબતથી માહિતગાર કરવા તે મારો ધર્મ છે. પણ તેં જોયું ના, કે એ તો મદાઅદાળુ માણસ છે. મારી એજ જ જોવા નથી માગતા. પણ તું એમની સાથે વખતોવખત વાતો કરતી રહેજે. તને પણ ઘણું ઘણું જાણવાનું મળશે. અત્યંત શ્રદ્ધાળુ માણસ હોય, તેના કરતાં મારી એજ જોનાર માણસો મને વધુ ગમે છે. કેમ કે એમાં મારી રક્ષા રહે છે કે, હું કોઈ ભૂલેલા પંથ પર તો નથીને?”

બાપુજીની નમ્રતાની તો હદ છે. ક્યાંય ‘હું’ પદ જ નહીં અને એક નાના બાળકની વાત પણ સમજવા જેવી હોય તે પૂરતા ધ્યાનથી સાંભળે.

મેં કહ્યું, “આપ રાતનાં ૨૧ વાગ્યાના જગો છો એટલે દમણી સૂઈ જાયો તો સારું ને? મેં તો આજના આપના લખાણ પરથી જ જાણ્યું કે આપ ૨૧ વાગ્યાના જગો છો અને પાંદું ‘બધું’ જ મને સમજાવવાની તકલીફ લો છો. આ બધું પાપ મારી ઉપર છે. એટલે આપ થોડી વાર સૂઈ જાયો તો મને સંતોષ વળે.”

બાપુજી માની ગયા અને ૨૦ મિનિટ સુતા. બેડીને કહે, “જો તારી સલાહ માની તો હું ખરેખર તાબો થઈ ગયો. (વિનોદમાં) હું કેવો કલ્પાગરો છું. બોલ!”

બાપમાં બાપુજીએ . . . ની સાથેની વાતો કહેતાં કહેતાં પોતાના મનમાં આવી રહેલા સૈદ્ધાંતિક વિચારો કહ્યા. અને મેં જે

કહ્યું હતું કે મને સમજાવનામા આપને આ બંધી પડતી તકનીકની નિમિત્ત હું બનું છું તે પરથી વાતો કહેતા બોલ્યા કે,

“તારા મનમા દુખ તે સાવ ખેદ છે ત ‘મનુ’ છે, પણ એ બી સી કોઈ પણ નિમિત્ત તો બને જ છે એટલે તારે ‘તને’ બૂલવી જોઈએ આ ચણમા, મારા બધા જ આદરો અને એકાદય પ્રતો તેના તાદરા દર્શન મારે કરવા જ જોઈએ એમા તુ નિમિત્ત થઈ. મે તને એટલે જ આ મહાયજ્ઞની બાગીદાર બનાવી તારે તો એમા જરાયે દુખ લગાડવાપણ હોઈ જ ન શકે પરંતુ એમાથી જો ઈશ્વરને કરવું હશે તો કઈક નવો ફલ્ગો ફૂટશે મને ઊડવા તૈયાર થમા છે . એ તો મારો ત્યાગ કર્યો છતાય મારું મન જરાયે હિચકિયાહટ નથી પામતુ એમા જરૂર કઈક ઈશ્વરી સંકેત છે નવી નવી શક્તિઓ, હિમત અત કરણમાથી મળતી જ નય છે અને મારી સામે જેમજેમ પ્રહારો થાય કે તેમ તેમ મારું મન દૃઢ થતુ નય છે કે ના, આ બધામા હું સાચો છું અને આ લોકો જોડે વાતો કરવામા મારું મન હળવુ ફૂલ જેવું થતુ નય છે જેમ લડાઈમા લોકોના બખતરો હોય અને બચાય છે તેમ જાણે કે રામજી (ઈશ્વર) મને આ લોકોના પ્રહારો સામે બખતર ન આપતા હોય એમ અનુભવુ છું હું નહોતો જાણતો કે મારામા આટલી શક્તિ છે અને જાા લોકો સામે હું દષ્ટી રાષ્ટ્રી કે મને ઊડશે તો મારાથી આમ આનંદ પૂર્વક નક્કરો એ બધા પ્રતાપ રામનામનો બાકી આશ્વાસન મળે છે ગુરુદેવના ‘એકલા થલો’ના બજનમા અને મેના ‘થાકે ન થાકે છતાં હો માનવી ન લેને વિસામો’ તેમા એક કડી તો બહુ બારે છે કે

જાખા જગતમા એકનો પ્રકારાને,
આવે અધાર તેને એકલો વિદારને,
ઊને આ આયજી હણાયે,
હો માનવી ન લેને વિસામો !”

* બાપુજીએ એ પ્રિય ગીત શ્રી વેળીબાઈ પુરોહિતજીને લખેલું છે આજી
ગીત નીચે આપ્યું છે

થાકે ન થાકે છતાયે, હો માનવી,
ન લેને વિસામો,
ને ગૂંચળે એકલ બાયે
હો માનવી ન લેને વિસામો

એટલે તારે તો ચિતા કરવાની જ નહીં. કારણ કે આ યજ્ઞમાં હું સાક્ષાત્ સત્ય, અહિસાનાં દર્શન કરવા માગું છું. અને તે દર્શન આ એકાદશ મતના પાલનથી જ થાય.”

બાથમાંથી નીકળ્યા બાદ ભોજન. ભોજનમાં આજે. ખાખરા નહોતા લીધા. દૂધ, શાક, ગોળપાપડીનું એક નાનું ચોસણું, ત્રણ બદામ અને ત્રણ કાળું.

જમતાં નિર્મળદાએ ટપાલ સંભળાવી. ૧૨૧ બાપુજી આરામ કરવા જરા વાર સૂતા. ૨૦ મિનિટ બાદ. બીડીને સંતરાનો રસ લીધો. ૧-૫૫ થી મુલાકાતો શરૂ થઈ. પંચાયનસાલ દાસ, મુનિશ મુકરજી, મસૂડીના મુસલમાન ભાઈઓ, જગતનારાયણસિંહ, રામલક્ષ્મણ શર્મા અને સરસ્વતીદેવી. ૪-૨૫ મુસલમાન ભાઈઓ, સ્ટુડન્ટ્સ ફેડરેશન, ઐયદ અઝીઝ સાહેબ અને તેની મંડળી

તારે ઉલ્લસવાના મારગ બુલામણા,
તારે ઉદ્ધારવાનાં જીવન દયામણાં.

હિંમત મ હારજે છ ક્યાયે,
હો માનવી, ન લેજે વિસામો!

જીવનને પથ જતા તાપયાક લાગશે,
વધતી વિટબણા સહતા છ થાકશે.

સહતા સકટ એ બધાયે,
હો માનવી, ન લેજે વિસામો!

જાળે વટાવી છુ જ આશિતનો ટેકરો,
આગે આગે હશે વણખેડયાં ખેતરો.

ખતે ખેડે એ બધાયે
હો માનવી, ન લેજે વિસામો!

જાપ્તા જગતમાં એકલો પ્રકારજે,
આવે અધાર તેને એકનો વિદારજે.

છાને આ આયખું હણાયે,
હો માનવી, ન લેજે વિસામો!

લેજે વિસામો ન ક્યાયે, હો માનવી, દેજે વિસામો,
તારી હંચા-વરખડીને છાયે, હો માનવી, દેજે વિસામો.

મુસ્લિમ લીગ રિલીફ કમિટીએ થોડાક સવાલો પૂછ્યા :

સવાલ — આજની આવી પરિસ્થિતિમાં આપ મુસલમાનોને શું એ સલાહ આપશો કે તેઓ પોતાના ગામમાં પાછા જાય ?

આપુજી — હા, જો તમારામાં એટલી હિંમત હોય અને ખુદા ઉપર ભરોસો હોય તો જરૂર સૂચવીશ કે સહુ પોતપોતાના સ્થળે પાછા જાઓ.

સવાલ — બહુમતીનું દિલ ન બદલાય તો લઘુમતી શું કરે ? કંઈકે કોલકરાર કરે કે હંમેશાને માટે પ્રાંતની બહાર આત્મા જવું ?

આપુજી — જો તમે પાછાં ન જાઓ તો, અહીં બૂલ દિંદુઓએ કરી છે તો સરકારે તમને રક્ષણ તો આપવું જ પડશે. પણ જો તમે એમ કહો કે સરકાર ક્યાંય ખીજે જમીન આપે તો એ વાતને હું સમજી નથી શકતો. હા, આપસ આપસમાં હુળીમળીને જમીનની અદલાબદલી કરો તો તમને કોણ રોકી શકે તેમ છે ? પણ સરકાર એમ ન કરી શકે. જે ગામોમાં મુસલમાન વંસ્તી વધારે છે તે લોકો તમને નિભાવવા બોલાવે, તો ત્યાં જવામાં તમને કોણ રોકી શકે ? હું તો મારા તરફથી તમને મિત્ર તરીકે અને તેટલી સેવા આપું. પછી પણ તમે જ્યાં માગો તો તમને કોઈ રોકી ન શકે. હા, અમેરિકામાં એવો રિવાજ છે કે, પોતાના દેશમાંથી કોઈને બહાર વસવાટ કરવો હોય, તો સરકારની રજા લેવી પડે છે. પરંતુ હું તે વિચારને મળતો નથી.

સવાલ — જે ગુનેગારો છે, જેમણે ખૂન કર્યાં છે અને બધાં ખરાબ કામ કર્યાં છે તેઓને સજા કરવી ઘટે કે નહીં ? તેઓને કેદ કરીને યોગ્ય સજા કરવી જોઈએ કે નહીં ? અને જો આપ તેમ સમજો તો બિહાર સરકારને શી સલાહ આપો ?

આપુજી — અલગત, જેઓએ હેવાનિયતનું કામ કર્યું છે, તેઓને સજા તો થશે જ. બિહાર સરકાર કોઈ એવી સરકાર તો નથી જ કે સજામાં વિશ્વાસ ન કરતી હોય. એવી હકૂમત તો આજે દુનિયામાં ક્યાંય નથી. અને જ્યારે એવું હશે ત્યારે જરૂર એ વાતો સાંભળવા

તૈયાર રહીશ. પરંતુ જે સરકાર અપરાધ અને સજામાં વિશ્વાસ કરે છે અને છતાંય ગુનેગારને જે સજા ન કરે તો સરકાર હુકમત કહેવાને લાયક જ નહીં હોય.

સવાલ — શું બિદાર સરકારે નિર્વાસિતોનો યોગ્ય બંદોબસ્ત કરવો જોઈએ? અને કોઈ પાર્ટી જે નિર્વાસિતોને મદદ કરે તો આપ બિદાર સરકારને શી સલાહ આપશો?

બાપુજી — નિર્વાસિતોની જવાબદારી તો હુકમત પર આવે છે. જો કોઈ પાર્ટી પોતાની રીતે કામ કરવા માગે અને તોપણ સરકારની મદદની આશા રાખે, તે તો ઠીક નથી જ. આ કામ તો સરકારની રક્ષાથી અથવા હુકમતની રીતે જ બની શકે. કોઈ પાર્ટી કહે તે રીતે જ અને સરકારી મદદ માગે તે ન બની શકે.

સવાલ — બહુમતીના પાગલપણાથી સાંસ્કૃતિક, સામાજિક અને માર્મિક નુકસાન થયું છે તે કઈ રીતે ભરપાઈ થશે?

બાપુજી — આ એક મહુ જ કરુણ ઘટના બની છે. આવી પ્રતિ દુનિયામાં પહેલાં પણ બની છે અને બનશે જ — જ્યાં મુખી આપણે માણસાઈમાં નહીં આવીએ, જ્યાં મુખી આપણે એટલું પણ નથી સમજવા કોશિશ કરતા કે, ધર્મનો સંબંધ તો એક જ ઈશ્વર કે પ્રુદાની સાથે છે. ફક્ત માનવીઓ તેને જુદાં જુદાં નામોથી બજે છે. જે આવી સાદી સીધી વાત સમજી જઈશું તો તો દુનિયા આજે જ બદલી જશે. અને જ્યાં મુખી દુનિયામાં આવી હેવાનિયત થશે તો એથી યતું નુકસાન પણ એટલું જ થશે. એવાં નુકસાનો ભરપાઈ નથી થઈ શકતાં.

સવાલ — જે ઓદિસરોએ આ દંગામાં ખુદ્દો ભાગ ભજવી એકતરફી વર્તીવ રાખ્યો છે તેઓને માટે શું?

બાપુજી — જેઓને માટે એવું સાબિત થાય તેઓને માટે સરકારમાં સ્થાન નથી.

સવાલ — જ્યાં હુલ્લડથી મુસ્લમાનોને નુકસાન થયું છે, ત્યાં ફરીથી એ પુનરાવર્તન ન થાય, તે માટે તમે શું કરવા ઇચ્છો છો?

બાપુજી—એવું ફરીથી ન થાય તે માટે હું પૂરે પ્રયત્નશીલ છું જ ન્યા સુધી એ પ્રયત્નમાં સફળ નહીં થાઉં ત્યા સુધી અહીં જ પડ્યો રહીશ અને મેં તો એ કહી દીધું છે કે કરીશ અથવા મરીશ કા તો ઈશ્વર મને સફળતા આપશે અથવા હારની લેશે મારા વિચાર પ્રમાણે આ કાર્ય માટે હૃદયની સફાર્થ જ હોવી જોઈએ ફોજ પોલીસની મદદથી એ નથી થઈ શકવાનું તમે મહાદુર બની જાઓ અને એક પુત્રનો ભરોસો કરો

સત્યા—અમારી ઉપર અહીં જામરદસ્તી થઈ છે એટલે આપનું અહીં રહેવું ઘણું જ જરૂરી છે ક્યા મધી આપ અહીં રહી શકશો ?

બાપુજી—એની તમે ફિક્ક ન કરો મને જ્યા સુધી અહીંના હિંદુ મસ્જિદ ભાઈઓ મળીને એમ નહીં કહે કે, હવે અમે અહીં ભાઈ ભાઈની જેમ જ રહીશું, તમે જાઓ, ત્યા સુધી હું અહીં જ છું

સત્યા—જેઓ કોંગ્રેસી હોવાનું કહે કે અને તેઓએ જ આ હુન્નડમાં ભાગ લેજાઓ છે, તેઓને આપ કોંગ્રેસી ગણશો ? અને નહીં તો તેની નિરુદ્ધ શો પ્રચાર કરશો ?

બાપુજી—જેઓએ મિનમુનેગારો, નિર્દોષોને મારવામાં સહાય કરી છે તેઓને કોંગ્રેસી તો કેમ જ કહેવાય ? અને તેઓની નિરુદ્ધ કંઈ કહેતા પહેલાં મારે તેઓની સાતો પથ સાબળવી સમજવી જોઈએ, કેમ કે હું તો સત્યનો પૂજારી છું તેને મારે મરીશ એમ્પણી વાતો સાબળીને તો કંઈ પરિણામ ન જ મળતી શકે

આ મીટિંગ પૂરી થઈ કે જીવંત જ બાપુજી પાંચ રાગે ગવર્નમેન્ટ હાઉસમાં ગવર્નરને મળવા ગયા નિર્મળદા અથે ગયા નહોતી ગઈ મરણ કે પ્રાર્થનાનો સમય થઈ જાય તો પ્રાર્થના કરવા જવું પડે

બાપુજી પ્રાર્થનાનો વખત થઈ ગયો ત્યા સુધીમાં નહોતા આવી શક્યા, એટલે હું પ્રાર્થના સ્થળે ગઈ આવ્યો તો પ્રાર્થના અહીં બાકીપુર મેદાનમાં જ હતી રૂનાવાસ્ય નો મોઝક ઉપાડ્યો ત્યારે બાપુજી પહોંચી ગયા પાંચ મિનિટ જ મોઝક પડ્યા પ્રાર્થનામાં પુરબા બીડ હતી

પ્રવચનમાં આપુણે કહ્યું.

“અત્યારે અહીં આવતા પહેલાં હું અહીંના ગવર્નરની મુલાકાતે જઈ આવ્યો. અને ત્યાંથી સીધો જ અહીં આવ્યો. પાંચ મિનિટ મને મોડું થયું છે તો માફી માગું છું.”

“હું ગવર્નર પાસે શા માટે ગયો હોઈશ તે જાણવાની સહુની ઇચ્છા હતી. આ મુલાકાત વિવેક પૂરતી હતી. હવે કંઈ પહેલાંની જેમ આપણે તેમની મહેરબાની માગવા કે સેવાની અપેક્ષા રાખવાની તો રહી જ નથી. હવે તો જવાબદાર સરકારનો વહીવટ ચાલે છે અને પ્રજાનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનારા એ સરકારના પ્રધાનો પાસે જ મહેરબાની માગવાની રહે છે. ગવર્નર પાસે લઘુમતી કામના હિતના રક્ષણને લગતી સત્તા હતી છે જ. પરંતુ તે હવે મર્યાદિત છે.”

“જે લોકો રાજ્યવહીવટ ચલાવવાને માટે પ્રજાને જવાબદાર છે, તેમણે પ્રજાની પાસે જે કંઈ કરાવવું હોય તેમાં પોતે પહેલ કરતી જોઈએ. પોતપોતાના અગત્ય જવનમાં આ પ્રકારે પહેલ ન કરે અને પ્રમાણમાં પોતાનો જવાબદારી સંપૂર્ણ ન બનાવે તો એ લોકો, એટલે કે પ્રધાનો, સાચા મુદ્દારકો અથવા પોતાની પ્રજાના સાચા સેવકો નહીં બની શકે.”

“વળી આપણા લોકોએ અંગેએ પાસેથી કોઈ સત્તા પડાવી લીધી છે, એમ આપણે ન માનીએ. અહિંસક અસહકારમાં એવી રીતે વિચારવાનું કે માનવાનું ન હોય. આપણે કેવળ આપની ફરજ અદા કરી છે. તેનું સ્વાભાવિક પરિણામ એ આવ્યું કે, તે લોકોએ સ્વેચ્છાથી પોતાની સત્તા છોડી છે. એટલે આપણે હવે પ્રજાના હિતને માટે પ્રજાની સત્તાને સ્થાપવા માગતા હોઈએ, તો આપણે માથે આવતી ફરજ અહિંસાને રસે અદા કરવાની રહે છે.”

“મુસ્લિમ બાઈઓને રાહત આપવાને મેં ઘરે કરેલ ફંડમાં ગ્રામમાંની પ્રજાએ અર્પણ દોરા બતાવી છે. અને એ આના, ચાર આના, વગેરે પરચૂરણ એટલું એકલું થાય છે કે તે ગણતાં આ ઠોકરીને રાતના એક કે દોઢ વાગે છે. બાંકીપુરના રહેવાસીઓએ ફાળામાં બરેલી રકમ કરતા આ ગ્રામપ્રજાની રકમ નાની હતી. પરંતુ તે રકમના આંકડાની ખામી, ફાળો આપની વખતે તેમના હૃદયમાં રહેલી ભાવનાના ગુણથી તેમણે ભરી કાઢી છે.”

“તોફાની દર્શનમાન જોએને વેડવું પડ્યું હોય તે મુસ્લિમ બાઈઓ આજે મારી પાસે આવ્યા હતા. તમારી વતી તેમને મેં જે વચન

આપ્યું છે તે તમને હહી હહ. તમારી વતી મેં તે બધાને ખાતરી આપી છે કે, બિહારમાં તાબેતરમાં બની ગયેલ કડુણ બનાવ ફરી બનવા અશક્ય છે અને બિહારી હિંદુઓ પોતાનો મેલ પાળ્યા વગર નથી રહેવાના એવો મને વિશ્વાસ છે.

પ્રાર્થનાસભામાં આજે હીક ફડ જમા થયું પ્રાર્થનામાથી આવીને બાપુજીએ અગૂર લીધી સાથેની વાતો આજે ૧૦૧ સુધી આવી વાતો પૂરી કરીને પત્રી બાપુજી કર્યા અને પત્રી સૂતા.

આજનું ફડ ફડ ૬૨૨-૧૧-૦ થયું ૧ સોનાની બગડી ૪ ચાદીની બગડી, ૧ વીંતી, એક નાકની ચૂડ, એક બટન સે (સોનાનો)

૧૧૧ પત્રી બાપુજી સૂતા હું પણ તુરત જ બાપુજીને તેલ ધસી પગ દમાડીને સૂતી ગયાને કિનારે જ ફરી સૂઈએ છીએ

૧૬-૩-૪૭, રવિવાર
પદલુ

આજે રાતે મને થયું કે પ્રાર્થનાને મોડું થઈ ગયું કે મેં જી જાણે, પણ કઈ રીતે આજુ અને પ્રાત્ સ્મરમિના મ્લોકો બોલતા લાગી બાપુજીએ મને જગાડીને કહ્યું “હજી તો જે જ વાળ્યા છે ફરી જીવી જા” એમ બાપુજીએ પ્રાર્થના સમયે આ બધી વાત કરી

રોજ પ્રમાણે પ્રાર્થના પત્રી બાપુજીએ ગરમ પાણી અને મધ લીધું ગીતાપાઠમાં જોડિયા શબ્દો પર થડક દેવાની સૂચના કરી બગાળી પાઠ પત્રી નિર્મળદાએ ની ઉપર લખેલ કાગળ બતાવ્યો.

બાપુજીએ આજના પોતાના લખાણમાં હું જે વાગ્યે જાગી હતી તેનો ઉત્તર કર્યો અને ની સાથેની વાતોનો સાગ લખ્યો.

આજે જોને ટકારે સાવ ભયત થઈ ગયો હતો. બધા આવે તેજુ ન હતું એ જ વખતે ચિ મનુડીને પ્રાત્ સ્મરમિના મ્લોકો બોલતા સાબળી હું ચમક્યો જે સાદ દીધા એ ચૂપ થઈ ગઈ કઈ કહ્યું નહીં પણ ગમરાટમાં હતી તેજુ મારી મચ્છરાની ઢરાડી મારે હાથ પહોંચ્યો જે ત્રણ મિનિટ જે પાણી ને તેને સ્વચ્છ થવા હતું તે ભયત થઈ અને તે જ ક્ષણે પોતનો હાથ લઈ લીધો મેં નિશ્ચિતપણે સૂઈ જવા કહ્યું પ્રાર્થનાની ચિંતા ન કરું હઠાગશ મેં ડાકરી ફેલી

બધી મારી ચિંતા રાખી રહી છે! અને તદ્દન નિર્દોષ બાળક જેવી છે. એ ગુણને લીધે જ એ મારી પાસે આવવા યત્નમાં ટપી રહી છે. એના ઉપર વિચારવા લાગ્યો. એની નાકારી કૂટ્યા કરે છે એ નથી ગમતું. પછવાડે ડોક પર માટી મૂકવા કહ્યું છે... ના વિષે વિચારવા લાગ્યો. ... ના પ્રમોની રીત અને ચહેરા પરનું સ્મિત મને ન ગમ્યાં. મારો ધર્મ વિચારવા લાગ્યો અને તેમાં જ ૩-૩૦ થયા. પછી મેં દાતાજીનો આરંભ કર્યો. દાતાજી પછી મનુદીને જગાડી, ૩-૫૫ પ્રાર્થના શરૂ કરાવી.

હા! ફરવા નીકળ્યાં. જા થી હા... ની સાથે વાતો કરી અને તે વિષે મારી પાસે નોંધ લખાવી કે,

જા થી હા વાતો કરી. માત્ર માનસ સમજાવ્યું. પ્રત્યક્ષ અર્થની મારી વ્યાખ્યા પ્રમાણે આજના એમના પ્રત્યક્ષ અર્થના વિચારો દૂષિત અથવા અધૂરા લાગ્યા. તેમાં મારે મારે સુધરવાની અતિ આવશ્યકતા છે. મેં વિકારો પોષવા સારુ કદીય જાણી જોઈ સીસંગ સેવ્યો નથી. એક અપવાદ બતાવ્યો. મારા આચારથી હું આગળ વધ્યો છું ને હજી વધારેની આશા સેવું છું. ... ને વિષે હું કોઈ રીતે બંધાયો નથી. કાગળો લખ્યા કરે. હું જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન કરીશ. એક જ બાઈ લખે તો વધારે સારું.

આમ લખાણ લખાવીને માલિશમાં ગયા. હા થી ૧૦ની મંદર માલિશ અને સ્નાન બંને પતાવ્યું. માલિશમાં બાપુજી બિલકુલ દૂતા જ નહીં. પણ ચાકને લીધે મૌન રાખ્યું અને સ્નાન સમયે ખાંખો બંધ કરી હતી.

બકરીનાં દૂધનો વધારો હોવાને કારણે ખાતસાહેબ માટે દૂધીનો હલવો મેં કર્યો હતો તેમાંથી જરાક જ બાપુજીએ લીધો. એ ખાખરા અને ત્રણ સંતરાં-બાપુજીને ખાવાનું આપીને બાપુજીની મુચનાથી પૂરત જ ખાતસાહેબને પણ જમવાનું આપવા ગઈ. સાંજે એઓ વહેલા ૪મી શકે એ માટે સવારે આજથી ૧૦૧ વાગ્યે જોજન કરશે. એમની યાજ્ઞ બાપુજીને બતાવીને લઈ જવી પડે છે. આમ બાપુજી બંધાંતી દેખરેખ રાખે છે. ચાર ખાખરા, કાચું અને બાફેલું શાક અને મંલાઈની અંદર ફુટ સેલેક બનાવીને આપ્યું. જરા દૂધીનો હલવો. માંસ મચ્છી તદ્દન બંધ કરાવ્યાં છે.

ખાનસાહેબ મને જમતાં જમતાં કહે : “મનુ ! તુझे इतनी जल्दी मुझको खाना देनेमें बड़ी दिव्यत रहती होगी न ? तुम्हारा कुछ वान मुझको दे दो । तुम्हारी सेवा देखकर मुझे बड़ा मतोप होता है । तुम्हें नभी, कोई भी कुछ बहे मगर महात्माजीकी ‘सेवा खुदाके हजारों गरीब और दीनदुस्त्रियोंके लिए भी तुम नहीं छोड़ना । क्योंकि मुझे पूरा यकीन है कि महात्माजी ही हम सबोंके और गरीबोंके नुमाइन्दा (प्रतिनिधि) हैं । तुम और महात्माजीको सरहद से जाना है । देखे खुदा कब वह मौका देता है । बंटी ! तुम हसती खेलती इतना काम बगती हो यह देखकर मुझे अपनी लड़की याद आती है ।”

ખાનસાહેબને આપુજી પ્રત્યે આવી અસીમ ભક્તિ અને શ્રદ્ધા છે મારી સાથે જ વાત કરીને તેમને સતોષ ન થયો. પણ જમીને આપુજી પાસે આવ્યા, અને મારા સંબંધમાં ટ્રેટલીક વાતો કહેતાં આપુજીને પણ ભણામણ કરી કે આ છોકરીને આપ હવે કદી ન છોડશો. આપુજી કહે : “हा जब तब मैं जिन्दा हू या वह जिंदा है तब तक तो मैंने उसे अभयदान दिया है । अगर वह चाहे तो मुझे कभी भी छोड़ सकती है । मैं बग्नमें रहता हू, उसे नहीं रखी है । क्या आपको भूखे ता नहीं रखती है न ?”

ખાનસાહેબને આ વાત અને પૂ. આપુજીએ મને પોતાની સાથે રહેવાનું આહુ વચન આપ્યું છે જાણી પારાવાર સતોષ થયો. મારી તરફ જોઈને કહે, “देखो मनु, महात्माजी क्या कह रह है ।”

એમ કહેતા તેમના અહેરા પર એક જાતનો આનંદ દેખાયો. આજે પગે ઘી ધસવાની ખાનસાહેબની ઇચ્છા હતી પણ આપુજીએ કહ્યું, “तमे तो राते पग दनावे ज छे अत्मारै तमारै आराम करवे ज जेईजे आ छोकरी दुमलां जमीने धसी लेशे.”

આવો મીઠો સંબંધ આપુજી અને ખાનસાહેબ વચ્ચે છે હું જમવા ગઈ તે દરમિયાન આપુજીએ થોડુંક લખ્યું.

રાજકોટના એક વેપારીએ રૂ. ૫૦૦૧ નો એક નોઆખાલી રાહત માટે મોકલ્યો છે. તે અને બીજા પત્રો નોઆખાલી મોકલ્યા.

એ વાગ્યાથી મુલાકાતો શરૂ થઈ. કાંતતાં કાંતતાં સૈયદસાહેબ,
રા વાગ્યે મુસ્લિમ લીગ કંપના આશ્રિતો, એની સાથે એસ. એન.
મોલવી, ડો. અઝદેર હુસેન અને હકીમ તસદૂક હુસેન આવ્યા. બાપુજીએ
કહ્યું કે,

“તમારા દુઃખમાં મને સહાનુભૂતિ છે. જે થયું તે નહોતું થવું
નેઈતું. પરંતુ હું તો એમ જ માનું છું કે નો દિલ સાફ નહીં થાય
તો બધું નકામું છે. હું તમને સૂચવીશ કે તમે તોઆખાલી નાઓ. ત્યાં
નેઈ આવો કે હિંદુઓ પર જુલમ થયો છે કે નહીં ? જે તમને લાગે તો
તમે ત્યાં રાહતમા અને સેવામા લાગી નાઓ. અને લઘુમતીને કહો કે તમે
અમારા બાઈબહેનો છો. તમારાથી આ દેશ છાડીને નહીં જવાય.
પહેલાં અમે મરજી પછી તમે જવું હોય તો જાઓ. અને જાઓ જુલમ
કરે છે — મને કહેવા હો કે લીગના માણસો જ છે — તેઓને પણ કહો કે
તમારી પાર્શીનું બધું આમાં નથી, નથી તમારી પાર્શીનું રક્ષણ. અને
છનાય જે જુલમગારો જુલમ કરે તો તમે તમારા બાઈઓના રક્ષણ
કાળે જાન કુરબાન કરો. તમે હિંમતથી કહો કે પહેલાં અમને મારો
પછી આ નિર્દોષને મારજો. આવો એકાદ માણસ પણ જે તમારામાથી
નીકળશે તો દુનિયામા તમારી કીર્તિ તો અગ્નિકે થશે. અને યુદ્ધ
તમારી ઉપર પુષ્પો વરસાવશે. અને તેની સુવાસ આખા દેશ પર
પડશે હું તો તમને તમારો ધર્મ બતાવું છું. તમે સલાહ માગવા
આવ્યા છો તેથી અને તમને જાણે ચડેલા નેઈશ, પાર્કિસ્તાનને ‘પાક’
થતાં નેઈશ, તો સહુથી વધુ આનંદ મને થશે. અને આમ કરશો તો
આ અહિંસા અને પ્રેમના પાક પડવા માટે લોકો તમારી પાસે આવશે.”

આ લોકોને બાપુજીએ ખૂબ સરસ કહ્યું. પહેલાં તો બિચારા
સાંભળી જ રહ્યા. શું બોલે ? પણ બાપુજીને મન તો અર્ધા જ સરખાં
કે, એટલે સહુને સીધા રસ્તો જ બતાવે.

એ ગયા પછી મુસ્લિમ લીગો આવી. પહેલાં તો ઓઝલમાં હતી.
પરંતુ એક પીઠ ડોશીમાના કહેવાથી અને બાપુજીએ કહ્યું કે, “મારી
પાસે વળી પડશે શું રાખવાનો હોય ? બહેનો મારી પાસે પડશે
રાખતી જ નથી સાચો પડશે હૃદયમાં રાખો.” એટલે તુરત જ બધી
લીગોએ ભુરખો બાંધી કપો. બહેનો તો દર્શન માટે આવી હતી.
અને તેઓનું બધું લંઠાયું છે, તેની દર્દભરી કહાણી કહેતી હતી.

બાપુજીએ કહ્યું, “ખુદ ઉપર વિશ્વાસ રાખો. સહુને પાળનારો એ જ છે. હું તો મહેનત કરી રહ્યો છું.” અને જે થોડી વાર પહેલાં મહોત્તવ વધારવાનો રસ્તો ભાઈઓને કહ્યો હતો તે જ વાત બહેનોને કહી કે,

“તમે હિંદુ બહેનો સાથે હળોમળો તમારા કુટુંબમાં તમે મહોત્તવ કેમ વધે તેવી વાતો બાળકો આગળ કરો. તમે જેટલું કરી શકો તેટલું ભાઈઓ નહીં કરી શકે. તમે તમારા પુત્ર, પુત્ર કે પિતા જે હોય તેને કહો કે, દેશમાં જ્યાં કયાંય હિંદુ પર જે મુસલમાનો યજ્ઞ બુલમ થતો હોય તો ત્યાં બચાવવા હોડો. તમે હિંદુ સ્ત્રીઓને બચાવો. અને તેઓનો વિશ્વાસ મેળવો કે આપણે સગી બહેનો જ છીએ. બહેનોને મેં અહિંસાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ કહી છે. બહેનોમાં પ્રભુએ એક એવું પ્રેમાળ હૃદય મૂક્યું છે જે પુરુષોમાં નથી. એનો તમે સદુપયોગ કરો બહેનો જ્યાં સુધી સરકારી અને પ્રેમાની ફરજ શી છે તે નહીં સેમજે ત્યાં સુધી દેશની ઉત્તરિ નથી, તેમ અને તો સ્વયં દીવા જેવું ચેપ્પું બાસે છે. મારી પાસે તો એવાં કેટલાંય મુસ્લિમ ખાનદાનોની બહેનો આવી છે. કેટલીય દીકરીઓ છે. નોઆખાવીમા જ એક તો પડી છે. અમતુરસલામ મૂઠી હાડકાંની છે, પણ ઝૂંમે છે. કેટલાય ઘપવાસો કયાં. અખ્યાસ સાદેબ તેમબટના કુટુંબની રંહાના પણ આવી જ બહાદુર ઠાકરી છે. ફૂલ્લી બકા છે. ગીતા અને કુરાન સાથે વાંચે છે. ગીતાના અર્થો સમજે છે — જેટલા કુરાનશરીફના. તેના મિત્રો પણ હું માનુ છું કે મુસ્લિમ કરનાં હિંદુઓ વધારે હશે. એવી કેટલીય ઠાકરીઓ છે જે પોને નાતબતનો બેઠ બૂલી ગઈ છે. હું તમને કહું છું કે, તમારે મુખી થવું હોય તો નાતબતનો બેઠ કે કોમનો બેઠ બૂલો. એક ખુદાએ આપણને મનુષ્ય અવતાર આપ્યો છે, આપણે સહુ માનવી છીએ, દેશભાઈઓ કે દેશબહેનો છીએ અને આપણે માનવીધર્મ આપતે સાર્યંક કરીએ.”

૪ વાગે માટી લીધી. માટી લેનાં પાંચેક મિનિટ બાપુજી લિંઘી ગયા. “ખૂમ બોલવું પડ્યું” અને ઉપરાઉપરી એ વખત બોલવું પડ્યું એટલે યાકેલા છે.

સ્વામી આનંદ અને નાથજી મુગર્ષ ગયા. બન્નાં પહેલાં પાંચેક મિનિટ બાપુજીની રજા લેવા આવી ગયા. ૫-૩૦ પ્રધાનો આવ્યા.

री कृष्णसिंह, अनुग्रहभाषु, कृष्णवस्त्रल सहाय, पारी साहेब, आचार्य
 प्रदीनाथ, रामचरित सिंह, अने डो. सैयद महमूद साहेब.

प्रार्थना पहेलां आणे मौन शर क्युं. प्रार्थनामां भानसाहेबे
 भाषलु क्युं. आपुण आणे भूम न काममां रखा. थाकेला हंता
 जेथी प्रत्यन लप्पी न शक्या अने मौन शर यर्ध जवानो वभत यर्ध
 गयो. भानसाहेबे जहु न दर्दलयां अवाणे ने कहुं जे जेमना न
 शब्दोमां आपुं छुं.

“महात्माजी चाहते हैं मैं आपसे कुछ कहूँ। पर मेरी समझमें
 नहीं आता कि क्या कहूँ? मेरे इर्दगिर्द अंधेरा छाया हुआ है!
 मैं हिन्दुस्तानके बारेमें जितना ही सोचता हूँ अंधेरा बढ़ता ही मालूम
 होता है। बहुत कोशिश करने पर भी, मुझे रोशनी नहीं मिलती।
 आज तमाम हिन्दुस्तान जल रहा है। हिन्दुस्तानमें रहनेवाले हिन्दू,
 मुसलमान, सीख, ईसाई सबको सोचना चाहिये कि अगर हिन्दुस्तान
 जलेगा तो नुकसान किसका होगा?

“मैं खुदाई खिदमतगार हूँ। मेरा काम संधा करना है। मैंने
 कई घमोंके बारेमें पढ़ा है और अपना मजहब भी अच्छी तरह
 जानता हूँ। मेरे मजहब और पैगम्बर साहबने कहा है कि अच्छा
 इन्सान वही है जो खुदाके वन्देको फायदा पहुचावे। फिर यह कैसे
 हो सकता है कि खुदाई खिदमतगार, और एक मुसलमान होते हुए
 भी मैं दूसरीकी सेवा करनेके लिए न रहूँ? लेकिन फिर भी मैं
 अपनेको कमजोर समझता हूँ और सोचता हूँ कि मैं नोआखाली
 जाकर कुछ नहीं कर सकता था।”

“मुझे आपसे दूसरी यह बात कहनी है कि अंग्रेजोंने कह दिया
 है कि वे १५ महिनोके बाद हिन्दुस्तान छोडकर चले जायेंगे। अब
 तो हमारे फर्ज और भी ज्यादा बढ जाते हैं। इस थोडी-सी मुद्दतमें
 हमें अपना मुल्क समालनेकी कोशिश करनी चाहिये। नहीं तो हमारा
 बहुत बडा नुकसान होगा।

“आपको एक बात और समझनी है। वह यह है कि जो काम मुहब्बतसे हो सक्ता है वह नफरत और जबरदस्तीसे नहीं हो सक्ता। मुहब्बतसे जो काम होते हैं वे फायदेदार होते हैं और नफरतसे होनेवाले काम फायदेदार नहीं होते। मुहब्बतके कामसे हम मुल्कको फायदा पहुंचाते हैं, नफरतके कामसे नुकसान। महात्माजी भी यही बात कहते आ रहे हैं। अहिंसा मुहब्बत है, और हिंसा नफरत। अगर जोर जबरदस्तीसे कोई चीज हासिल भी कर ले तो इसने हिन्दुस्तानको फायदा न होगा। यूरोपकी मिसाल हमारे सामने है। वहां १९१४ में पहली लड़ाई और १९३९ में दूसरी लड़ाई हुई। अब तीसरी लड़ाई हुई तो दुनिया बरबाद हो जायगी।

“आप लोगोको यह बात समझनी चाहिये। यह बात महात्माजी या मेरे फायदेकी नहीं, बल्कि आप सभी लोगोके फायदेकी है। पाकिस्तान भी अगर बनता है, तो भी मुहब्बतसे ही बन सकता है और जबरदस्तीसे बना हुआ पाकिस्तान बरबाद न रह सकेगा।

“मे हिन्दू, मुसलमान, सीख, सबसे अपील करता हूँ कि वे अपना फर्ज समझे। आज हिन्दुस्तान जल रहा है। बंगालसे जो आग बिहार पहुंची वह अब पंजाब और सरहदमें भी पहुंच गई है। हमें इस आगको बुझानेकी कोशिश करनी चाहिये। हमें तमाम हिन्दुस्तान और यहांके सभी लोगोकी भलाईके लिये सोचना चाहिये।”

આનસાહેબનું ભાષણ લગભગ શબ્દશબ્દ લખી શકાય હતું. ખૂબ ધીમે ધીમે બોલતા હતા. શાંતિ અપાર હતી. મેદાન ભરતક હતું. પ્રાર્થનામાંથી આવીને આપુણે દૂધ ખજૂર આપીને મેં આનસાહેબનું ભાષણ ત્રેસમાં આપવા સારું તૈયાર કરવા એક વાર આપુણે અને આનસાહેબને મારું લખેલું સંભળાવ્યું. અક્ષરો વાંચી શકતા હતા એથી ફરીથી દિંદીમાં લખવાની મહેનત કરવાપણું ન હતું. તે પરથી આપુણે અંગ્રેજ ધડપું અને ત્રેસમાં આપ્યું

મૃદુલાબહેન આગળની આમવિસ્તારની મુસાફરી અંગે વાતો કરી ગયાં. આપુણે તો શક્ય હોય તો નોઆખાલીની જેમ પગપાળા યાત્રા કરવા જ ઇચ્છે છે.

સાંજ પછી તો બાપુજીનું મૌન હતું. અને દર રવિવારે રાતે અઢવાડિયામાં એક દહાડો સહુની સાથે હું ‘ટેબલ’ પર જમવા આવું તો સારું એમ ડોક્ટર સાહેબની ઇચ્છા છે. એટલે આજે ટેબલ પર જમવા ગઈ. ડોક્ટર સાહેબ ખૂબ રાજી થયા. અને પ્રેમથી આગ્રહ કરી કરીને મને જમાડી.

૯-૨૦ બાપુજી ફરવા નીકળ્યા. બેગમસાહિબા પણ ફરવા આવ્યાં. થોડાંક ચાર પાંચ ચક્કર લગાવીને બાપુજીના પગ ઘોયા. લગભગ હાલ થયા. બાપુજીને તેલ ઘસી પગ દવાવી સૂતર ઉતાર્યું. બાપુજીના ૮૦ તાર થયા. ડાયરી લખી. બાપુજીની એક ઠીક કરી, કાગળો ઠીક કર્યાં અને હવે લગભગ ૧૦૧ થયા છે. હજી ફેડ ગણવું બાકી છે. પરચૂરણનો ખાસ્સો ટગલો પડ્યો છે. પણ આજે ન ગણું તો કાલે બહુ મહેનત પડે, એટલે હવે ગણવા જાઉં છું.

૧૭-૩-૪૭, સોમવાર
પદછુ

રાતે ખૂબ જ પવન ફૂંકાતો હતો. બાપુજીની તો મચ્છરદાની ક્યાંય ભીડી ગઈ હતી. પણ અર્ધાએક કલાકમાં ફરી બધું શાંત પડી જતાં સૂતાની જગ્યા બદલવી ન પડી.

રોજ પ્રભાતે પ્રાર્થના થઈ. પ્રાર્થના પછી મને લેખિત હુકમ મળ્યો કે, “રાતે બહુ મોડી સૂતી છો, તેથી હવે સૂઈ જવાનું, ફરતી વખતે ઉઠાડીશ.” આથી બાપુજીને ગરમ પાણી આપી, ગીતાપાઠ કરીને બાપુજી પાસે જ સૂતી. દરમિયાન બાપુજીએ બંગાળી પાઠ લખ્યો. આજે બાપુજીએ લગભગ બધા જ શબ્દો યુક્તાક્ષરના જ લખ્યા હતા. સુંદર અક્ષરો દાઢ્યા અને એક . . . ને લખ્યું કે,

તમે માનતા લાગો છો કે, હજારો વર્ષ પછી હું એક પેદા પધો છું (અવતારી પુરુષ તરીકે) એ હું ચોતે નથી માનતો. મારો દાવો કે, હું ને કંઈ છું તે તેટલી જ ખતથી ને કરે તે સહુ મારા નેટકું જ કરી શકે. સતત પ્રયત્ન કરવો, ભક્ત રહેવું, એ તો બધાને શક્ય હોતું નેઈએ. પણ જો તમારું માનવું બરાબર હોય તો મારામાં રહેલા સ્વૈચ્છિક વિકારો જથ્થે હું નહીં નેઈ શકું?

આપ ની ઘડાયેલી વ્યાખ્યા અપૂરી છે, તેને પૂર્ણ કરવા મુ
 યુ . ની તીવ્ર બુદ્ધિ પણ ઘડાયેલને અસમર્થ છે ને સર્વ
 અમારી વચ્ચે અટી થયો તો પરથી લાગુ કે . પણ ઘડાયેલને
 નથી ઓગળતા આ વાક્ય લખતા મને જે દુઃખ થાય છે તે દેખાઈ
 નથી રાકતો હૃદય લોહી કરીને લખુ છું . એક અવસર સિવાય
 વિકાર સેવ્યા નથી, એમ દાવો કરનાર છું અને ઉપરનું કોર વાક્ય
 લખુ છું

ફરતી જતી વખતે આપુજીએ મને ઉમડી માલિશમા આપુજી ૨૦
 મિનિટ સુતા પછી સ્નાન બોજન વગેરે રોજ પ્રમાણે આદ્ય

મોનસાર હોનાથી રજા જેવું લાગે છે જ્યારે અને મારો
 ઓરડો સાફ કર્યો ગામડે લઈ જવાનો સામાન તૈયાર કર્યો ૨-૩
 વાગ્યે મહેબૂબભાઈ (૧) સૈયદ મહમૂદ સાહેબના દીકરા) જેઓ
 પરણીને આપ્યા તે વરોડિયાને આશીર્વાદ આપતા આપુજી ઉપર
 આપ્યા મહેબૂબભાઈની વાગ્યે પગે લાગીને રૂ ૧૦૦ માપુજીના
 હાથમા આપ્યા મે વિનોદ કર્યો કે આપુજી, તમારે લાખીને આપવું
 જોઈએ! રિનાજ તો એવો હોય કે પરણીને આનતી વહુ બધા
 ધડીનોને પ્રણામ કરે અને તેને સહુ આપે પણ આ તો તેનાથી
 જાનદુ! એ મિત્રારી તમને આપે છે અને તમને રૂ ૧૦૦ ઓછા
 પડે છે

આપુજી કહે, “આપણા રિવાજો રેદિયાળ છે ખરી રીતે
 દીધરને અત્માર સુધી માનાપે મોટો પ્રયો, લણા-યો, પરણા-યો,
 હવે તેણે જ માનાપને આપવું જોઈએને?” આખો ઓરડો હાસ્યથી
 ગાળ જાયો ત્યાંથી આવીને માપુજી હાથ મો ધોવા ગયા મે સામાન
 ખટારામા જરા-યો અને હીક ૩-૨૫ વાગ્યે અમે ટ્રેઇનમા મસૂડી
 જવા નીકળ્યા

રસ્ત મા માપુજીએ ટપાલ લખી, અગૂર ખાધી અને ૨૦ મિનિટ
 આરામ કર્યો દુ પણ જીઘી ગઈ હતી ખાનસાહેબે આપુજીના પગ
 દમાવ્યા પ ૧૦ વાગ્યે અમે મસૂડી પહોંચ્યા અહી એક નિશાળમા
 અમારો ઉતારો છે સ્ટેશન પર પારાવાર બીક હતી માડ માડ આપુજી
 મુદુતામહેન અને હુ મોટર સુધી પહોંચી શક્યા

મેં આવતાં જ બધા સામાન મેળવ્યો. એક ઓરડામાં ગાદી રાખી પાથરી દતાં. ગરમ પાણી પણ તૈયાર રાખ્યું હતું. બકરીનું દૂધ પણ તૈયાર હતું. ખજૂર પલાળ્યું ન હતું, તેથી દૂધમાં ખારેકનો મૂકો નાખ્યો.

આપુણ તો ચોતાના કામમાં લાગ્યા હતા. મૃદુલાગ્રહેન માણુમોને મળવામાં પડ્યાં હતાં. અનેક માણુમોથી અને પ્રવૃત્તિથી નિશાળ અને ગામ ધમધમી રહ્યાં હતાં.

૬૥ વાગ્યે અમે પ્રાર્થનાસભામાં ગયાં. સભા નજદીકમાં જ હતી. પટણા કરતાં ઘણી વિશાળ મેદની હતી. આસપાસનાં ગામડાંઓ-માથી લોકો આવ્યાં હતાં. પ્રાર્થનામાં આસ્તિક વાતાવરણ લાગતું હતું. પટણામાં તો શહેરની શિક્ષિત પ્રજા હોવા છતાં રામધૂન શરૂ થતાં તાલ દેવડાવવાની તાલીમ આપવી પડતી હતી. ત્યારે અહીં ગામડિયાઓએ તાલમદ્દ રામધૂન એકીઅવાજે ઝીલી અને મને પણ રામધૂન કરાવવાનું તાન ચડ્યું કે ગમે તેમ પણ રામધૂનમાં થોડીક મિનિટ વધુ થઈ ગઈ.

પ્રાર્થનાસભામાં આપુણે કહ્યું કે, “તમને હું ધન્યવાદ આપું છું કે તમે તાલ ખૂબ સારી રીતે આપ્યો અને બધાં જ ભાઈમહેનોએ આમા ભાગ લીધો. મારો આ પ્રવાસ મળ કરવા અને આનંદ કરવાને સારું નથી, પણ ગમગીની ભરેલો છે અને મારે મારે તો પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે. જ્યાં ત્યાં નુકસાની જ જોવા મળે છે અને તે ગુનો મેં જ કર્યો હોય એવું મને લાગે છે. કાગ્નું કે મારા ભાઈઓએ ગુનો કર્યો છે. અને એવા સમયે તમે જખ્ખોય કરો કે મને કૂવદાર આપો તે હીક નથી લાગતું. ઊવડું મને દુઃખ થાય છે. જે લોકોએ ગુનો કર્યો હોય તેઓ મારી પાસે આવવાને પણ કબૂલી જશે તો તેઓ જાયે ચડશે. અને જો દંદ્યથી કબૂલ કરી જશે અને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરશે તો હદમત એને હેરાન ન કરે તેની કોશિશ હું કરીશ. ખરી વાત તો એ જ છે કે, માણુસથી બૂલ તો થઈ જાય, પણ તે કબૂલી કરી એવી ભૂલો ન કરે અને આખું જીવન ફેરવે, તો તેને જેલની અંદર મોકલવાની કે પોલીસને હવાલે કરવાની જરૂર જ નથી.

રહેતી. બંધકે એવું આદર્શ અહિંસક રાજ્ય યાચ તો દેશને વેઠવો પડતો આટલો બધો પોલીમોનો ખર્ચ જ ન વેઠવો પડે. અને મારું ચાલે તો તેઓના હાથમાં બંદૂકને ગદ્ગદે પાવડો અને કોમળી તથા હળ વગેરે આપી દઉં, કે તેઓ ગામડાંઓ સુધારે અને ખેતી કરે.”

‘પંડી ઉધરાણું પણ ખૂબ એકદું થયું. દોઢ કલાક ઉપરાંત થઈ ગયો. છેવટ વધારાનું ઉધરાણું ખાનસાહેબના હાથમાં આપવાનું કહી બાપુજી અને હું ઉતારે ગયાં.

પ્રાર્થના બાદ અમે ઘેરે આવ્યાં. બાપુજી ખૂબ જ થાકી ગયા હતા, એટલે લાંગ્યા થયા. ત્યાં મને . . . ભાઈએ કહ્યું, મારે ગાંધીજીને મળવું છે અને મારા ગુનાનો એકરાર કરવો છે. બાપુજીને મેં વાત કરી. બાપુજીએ એ ભાઈને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને બાપુજીને જોતાં જ તે બિચારા અત્યંત ગળગળા થઈ ગયા. શું પવિત્ર આ દશ્ય હતું! કે પ્રાર્થનામાં બાપુજીએ જે વાત જાહેર કરી તેનો જવાબ પ્રાર્થના સ્વયંથી ઘેરે આવ્યા તેટલી જ વારમાં મળ્યો. કેવી અદ્ભુત ફેતેફ!

એ ભાઈને બાપુજીએ પ્રેમથી શાંત કર્યા. મને પાણી લઈ આવવા કહ્યું. એ ભાઈને બાપુજીએ પાણી આપ્યું. જે ગુનેગારો માટે બિહાર સરકારે છનામો કાદયાં અને તેમને પકડવા માટે સરકારે અસંખ્ય, પોલીસો તથા સી. આઈ. ડી. નાં માણસો રોક્યાં હતાં નથી પકડાતા તેને આમ પ્રેમથી બાપુજી વશ કરે છે. આજે પ્રાર્થનામાં મેં આ ભજન ગાયું હતું તેનો આ સાક્ષાત્કાર હોય તેવું મને તો લાગતું હતું :

સખસે વંચી પ્રેમ-સગાઈ.

દુર્યોધનકે મેવા ત્યાગો સાચ વિદુર ધર પાઈ.
નહે કૃષ્ણ સખરીકે ખાચે બહુવિધિ પ્રેમ લગાઈ;
પ્રેમકે બસ નૃપ સેવા કીન્દી આપ બને દરિ નાઈ.
રાજસુ યજ્ઞ યુધિષ્ઠિર ક્રાન્દો તામે નૃહ લગાઈ;
પ્રેમકે બસ અનુન રથ હાંકયો બલ ગયે કુરુગાઈ.
એસી પ્રીતિ બદી જન્દાવન ગોપિન નાચ નચાઈ;
સૂર કર ઇસ લાયક નાહી દેહ લગી દયો બગાઈ

અને બાપુજીને મન એની જરાય નવાઈ ન હતી કે ન હતું અભિમાન. બાપુજી માટે તો આ સહજ જેવું છે. એથી એ ભાઈ સાથે વાર્તાલાપ પૂરો થયા પછી કંઈ પણ વધુ ઉલ્લેખ કર્યા સિવાય. મને કહે, “હું તો દક્ષિણ આફ્રિકાથી આ કામ કરતો આવ્યો છું, અને મારા જીવનમાં આવું બનતું જ આવ્યું છે. ઈશ્વરી મદદ સિવાય આવાં કાર્યો નથી થતાં. હું તો રામજીનો નચાવ્યો નાચું છું.” એમ કહી પોતાને કામે વળગ્યા.

આજે સવારે જ પાંચમા અધ્યાયના ૧૩મા શ્લોકના અર્થો બાઈપાસે કરતી હતી.

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्तं सुखं वशी ।

नन्द्वारे पुरे देही नंद कुर्वन् वारयन् ॥

સંનમી પુરુષ મનથી તો બધાં કાર્યોનો ત્યાગ કરી નવદારવાળા શરીરમાં રહેલા જ્ઞાંત્ર પોતે કંઈ નથી કરતો, નથી કરાવતો. જ્ઞાંત્ર સુખમાં - આનંદમાં રહે છે. તેમ બાપુજીના પ્રેમ થકી આ ભાઈ માની ગયા. પણ બાપુજીએ કશું કયું છે કે પોતે એમાં ભાગીદાર છે એવો કોશમાત્ર પણ ભાવ ન તો એમની વાણીમાં હતો કે ન ચહેરા પર હતો. તેથી તો બાપુજી આવી અસહ્ય મૂંઝવણોમાં મુખ માણી રહ્યા છે. અને સ્મિત જ કરી સઘળા ચિંતા ભગવાનને અર્પણ કરી પોતે, પોતાના કાળે આવેલું કામ કયું જાય છે. બાપુ નિઃકામ કર્મધોગી છે.

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥

બાપુજીએ ૯૧૧ વાગ્યે થોડાક આંટા માર્યા. બહાર વરંડામાં પથારી કરી. ૧૦ વાગ્યે પગ ધોયા. સૂતા. તેણે ધસી પગ દબાવી પ્રણામ કરી હું જમવા ગઈ. જમીને આ કાયરી લખી. ૧૧ થયા છે. હજુ ફંડ ગણતું છે. પછી સૂઈ. શરદી સુખત છે. કલ્પ તાવ આવશે.

૧૮-૩-૧૯૭૩

મસૂડી

ઈર્ષ કાલે રાતે હું ફંડ ગણીને ૧૨-૩૦ વાગ્યે સૂી. ફંડ ગણાવનારાં ધણાં હતાં એટલે જલદી પતી ગયું. શાળાના માસ્તરોએ પણ

આપુછએ ના કનાક મારા ખોળામા માથુ રાખ્યુ અને ખાનસાહેબના ખોળામા પગ રાખ્યા અંો બેઠી ગયા ખાનસાહેબ ધીમે ધીમે પગ ચપી કરતા હતા મોટર બેઠી રખાવના રસ્તામા માણસો આડા સૂઈ જતા હતા અને જમનાદેના પોકારથી કાન ફૂંી જતા હતા ન્યારે મોટર બેઠી રહે બાપુજીને રૂપિયાની થેની આપે, અને આમ પ્રજા દર્શન કરે, ત્યાર પછી જ મોટર આગળ જઈ શકતી ૫-૧૦ અમે ખીર પહોચ્યા જરા માર વિસામો લઈને પ્રાર્થનામા જવા બેપડાયા શ્રી કૃષ્ણમાથુ આવેના હતા લગભગ ૧૫ હજારથી વધુ લોકોની મેદની હતી ખીર હાઈસ્કૂનની પાસેના મેદાનમા પ્રાર્થના થઈ

પ્રાર્થના પછી માપુછએ કહ્યું “હું શા માટે અહીં આપો છું તે તો તમે સહુ જાણો જ છો ન્યારે કોઈ સાધુ કે ક્ષત્રી ખુ કે ઈશ્વરની વાતો કરે છે ત્યારે લોકોને તેઓની વાત પર પૂરો વિશ્વાસ નથી એસતો, કારણ કે તે ખુદાને કે ઈશ્વરને મતાવી નથી શકતો લોકોને જ્વાભાવિન થાય છે કે ઈશ્વર કેવો હશે? એવી જ રીતે ન્યારે મસૂડી જિ નાનો રિપોર્ટ મુસ્લિમ લીગ તરફથી મારી પાસે આ યો ત્યારે મને વિચાર થયો કે હું નજરે જોઉં તો ખરો કેમ કે તેઓના રિપોર્ટ પરથી મને પૂરો વિશ્વાસ નહોતો બેરો કેમ કે હું એ માની જ નહોતો શકતો કે, મનુષ્ય આટની હેવાનિયત કરી શકે છે, અને તેમાય બિહારીઓ! આજે સવારનું મેં જે દરમ જોયું અને તે જોયા પછી મારા જે હાલ થયા છે તે તમને ખતાવું તો આ ચિતારને પૂરેપૂરો હું શબ્દમા ફેરીશ તો કદાચ મારું હૃદય હાથ નહીં રહે હું ગડા લાગી જઈશ પણ મેં મારું હૃદય પથ્થર જેવું બંધુ કરી નાખ્યું છે એથી તમને થોડું રાજીન સહનગારી શકીશ અને બાકીનું હું વિચારી, સહન કરી પ્રાપ્તિ કરીશ હું તો ઈશ્વરનો સેવક છું એટલે સહુની સેવા કરવાનું મારું કર્તવ્ય સમજું છું એમ માણ્ય ગાડો અને તો ખીજાએ પણ ગાડા બનવું? હું માનું છું કે, કાકતામા અને નોઆ ખાનીમા મુસનમાનોએ ધણુ જ બૂરું મમ કર્યું છે પણ તેનો બદલો બિહારમા શા માટે લેનાય? અહીં ‘નોઆખાની દિવસ’ મનાવવાનો બહુ જ ખરાબ નિશ્ચય કર્યો છે અને મને પારાવાર દુઃખ થાય છે

કે, જે વાતને હું ધિક્કારુ છું તે બદલો લેવાની વાતમાં ખોટખોટું મારું નામ સડો-ચું અને મને બદનામ કર્યો જ્યારે નવી દિલ્લીમાં મધ્યસ્થ અરબર સ્થપાઈ ત્યારે લોકો આખા દેશમાં ઉત્સાહ ઊજવવા માગતા હતા અને તેમાં પશ્ચિમી સાથીઓ-સરદાર, રાજેન્દ્રગાથુ, મૌવાના સાહેબ, આસફઅલી વગેરે સામેન યથા પણ લીંગનાળા એમાં સામેન ન યથા અને જ્યારે મેં સાલજી કે, લોકો દિનાળીની જેમ ઉત્સવ ઊજવવા માગે છે ત્યારે મેં કહેલું કે ક્યા મોટે તમે ઉત્સવ ઊજવવા માગો છો? અને નોઆખાનીમાં અત્યારે જે હું બદ ધટના બની રહી છે, તે જોતા પણ આ ખુશાલી મનાવવાનો પ્રસંગ નથી જે લોકો પ્રધાનમંડળમાં આવ્યા છે તે લોકોએ તો આજથી કાદાનો મુગટ પહેર્યો છે પણ કહેવત છે ના કે, 'આપ ભવા તો જગ ભલા, આપ ખૂરા તો જગ ખૂરા' એ પ્રમાણે મારા કહેવાનો અનર્થ કરી જાહેર ક્યું કે, ગાંધી કહે છે કે 'નોઆખાલી દિવસ' મનાવો હું તો સ્વપ્નમાં પણ આ કલ્પી નથી શમ્તો પણ જેને જુઝાણુ જ દેકવું છે તેને શું કહીએ? હવે તો રચના રાજ 'પન્થ દિન' મનાવવાની અદના વહેતી થઈ છે હું આશા તો રાખુ છું કે, આ વાત ખોટી હોય અને એમ ખરો તો તેનું પરિણામ ભયર હશે અને આપણા દેશની આઝાદી એક સ્વપ્નવત બની જશે હું ઈશ્વરને પ્રાર્થું છું કે, આના ભયકર દિવસો આવે તે પહેલાં મને ઉપાડી લેજે હું તમારી દાગ આખા પિદારને જાગ્રત કરવા મગ્ધુ છું ઘણા મુસલમાનભાઈઓ મારા મિત્ર છે તેઓ મારી વાતો સાંભળે તો છે માનતા હશે કે નહીં તેનો દાવો આજે હું નથી ખરી શકતો એક દહાડો એ દાવો કરતો હતો માણુમના નસીમમાં સારું નરસુ બધું જ જોનાનું હોય જ છે મનુષ્ય અમૃત પી ગંડે છે તો એર પણ પી શકે છે મારા નમીમમાં અત્યારે તો એર પીનાનું છે હું તો એ લોકોની સાંચા ભાગ્યથી સેવા કરી રહ્યો છું અને છતાંય એક દિવસ તો મધાને મરવાનું છે જ અને જે મારા ભાઈઓના દાવે જ હું માર્યો જાઉં તો એનાથી ખીજી રૂઝુ શું? હું તો અગ્રેજોને પણ મારા દુશ્મન નથી માનતો તો મુસનમાંનો મારા દેશનાસી ભાઈઓને તો કેમ જ દુશ્મન ગણે?

“ અત્યારે જ હું મસૂરીથી અહીં આવી રહ્યો હતો તો રસ્તામાં ગ્રામનાસીઓએ મને રોકીને બે કાગળો તથા પપ રૂપિયા મુસ્લિમ પીડિત ભાઈઓ માટે આપ્યા છે પહેલો કાગળ હિંદુ મુસનમાન ભાઈઓએ મળીને મને આપેલ છે એમા લખ્યું છે કે,

‘ અમે સાર્વના રહેવાસીઓ આપને જણાવીએ છીએ કે, આપ અમારા મઠે અત્યારે જે કષ્ટ બોગસી રહ્યા છે તેથી અમે દુ ખી છીએ અમેો અહીં ભાઈ ભાઈની જેમ રહ્યા છીએ, અને તે જ પ્રમાણે રહીશું આનુબાનુમા અસાધિત હોવા છતાંય અમારે ત્યાં પૂરી શાંતિ જળવાઈ હતી આપ અમને આશિષ આપો કે, અમેો આવી જ રીતે પ્રેમથી રહી શકીએ ”

ખીજા પત્રમાં

‘ જ્યારે અમારા ગામની આનુબાનુમા હુલ્લડ મચી રહ્યું હતું ત્યારે અમેો લોકોએ ભેગા થઈને ગ્રામસાતિ સમિતિ બનાવી હતી અને હજી પણ અમેો કામ કરી રહ્યા છીએ અને અમેો જેવી રીતે આજ સુધી હળીમળીને રહેતા આવ્યા છીએ તેવી જ રીતે હમેશા રહ્યા કરીશું ’

“ મને ખુશી છે કે આ બંને ગામડામાં જોકે સપ જળનાઈ રહ્યો છે, છતાંય તેઓની આસપાસના ગામડામાં જે દુ ખદ ઘટના બની છે, તેથી તેઓ અકસોસ કરી રહ્યા છે અને પપ રૂ ના દાન દ્વારા પોતાના હૃદયનો ભાવ વ્યક્ત કર્યો છે

“ હવે તમે મુસ્લિમ રાહત ફંડ માટે આ રચ સેરકોને પૈસા આપજો મને પોતાને જ આ પૈસા ઉવરાવવા ગમે છે, પણ હું રાતે બહુ યાકી બાઉ છું અને આજે તો ધણો થાકેલો છું વળી રાત કામ પણ કરવું છે આપ અધિમધિક પૈસા આપજો અને પુર નાર કરજો કે, ભલે જૂન તો થઈ ગઈ છે, પણ પ્રાયશ્ચિત પણ કરી જાણીએ છીએ ”

પ્રાર્થનામાથી આવીને બાપુજીએ શીમાણુ સાથે ખાનગીમાં વાતો કરી દરમિયાન મેં વધુ ખાખરા બનાવ્યા પછી બાપુજીને દિલ્હી પ્રયત્ન સાથે અમરે લખીને આપ્યું તે ઉપરથી બાપુજીએ અગ્રેજ પ્રયત્ન ઘડ્યું આ કામ રોજ નિર્મળદા કરતા દતા એટલે બાપુજીને જરા પણ જોવું નહોતું પડતું અત્યારે અમને સત્તને નિર્મળદા પાદ આપ્યા એ અત્યારે ગાડીમાં બેઠા હશે ક્યારે આપશે તે આશ્ચસ નથી,

આપુણે તો કહ્યું છે કે, “હું ઇચ્છીશ કે, તમે જલદીમાં જલદી પાછા ફરજો”

હા પત્રી થોડાક આંટા માર્યા અને સૂત્રાનું બહારના ભાગમાં છે. થોડાટ થયો છે મચ્છર પણ પાર વગરના છે.

૧૦ વાગ્યે આપુણ સૂતા ગયા ફંડ ગળવાનું કાલ પર રાખ્યું છે આજે થયું ફંડ એકફું થયું છે. ૧૦૧ થયા છે. હું પણ સૂતા જ નહિ છું

આખો દિવસ મને તાવ જ હતો. કંઈક ઝેરી શરદી થઈ ગઈ છે. મારો ચેપ આપુણને ન લાગે તો સાડુ. દૂર ને દૂર તો રહું જ છું. પણ કામકાજના પ્રસંગે તો આપુણ પાસે જવું જ પડે છે. અને આપુણને ખબર પડે કે આટલા ખાતર હું દૂર રહું છું તોપણ તેમને ન ગમે. એટલે કંઈક લેન મૂકવાનું પણ કોઈની મારફત ન કરાવાય.

૧૬-૪-૧૯૭૭

બીર

રોજ પ્રમાણે પ્રાર્થના થઈ. પ્રાર્થના પત્રી મદનભાઈ (સ્વયંસેવક કાર્યકર્તા) આટલી બધી આપુણની સગમડો સાચવવા ધમાય કરે છે તેથી તેમને તેમ ન કરવા કહ્યું. અને આપુણએ એમ પણ કહ્યું કે, “જે વસ્તુ મને તેનાથી જ ચલાવનાનું છે મારી બેઠક માટે ક્યાંય ગાદી તકિયો પગે નહીં ફેરવનાના. હું જ્યાં જતી બેઠક હશે ત્યાં બેસવાનું પસંદ કરીશ.” પત્રી મને પણ આ જ સૂચના આપી, અને તદ્દન જમીન ઉપર (કાણે જ્યાં ઉપર) કલાકો સુધી આપુણ ન બેસી શકે એથી એક ઓસીકું સાથે લેવાનું કહ્યું બાકી કશુંય નહીં.

પત્રી આપુણ લખનામાં પડ્યા, અને મેં ફંડ ગણ્યું. આપુણએ નિર્મળદાને અને બાળજીઓને પત્રો લખ્યા નિર્મળદાની ગેરહાજરી ખૂબ જ સાથે છે ખાનસાહેબ પેશાવર જ્યાં ઇચ્છે છે. પણ આપુણએ હમણાં રોક્યા છે કે, “જો અહીં કંઈક થઈ શકશે તો તેનો પડથો દેશભરમાં પડશે. અને જો અહીં કંઈ નહીં થઈ શકે તો ક્યાંય દોડાદોડ કરવાથી નથી વગરનાનું”

દર્શનાર્થીઓની બીડ સતત રહે છે. ૧૦ મિનિટ માંડ ફરી શક્યા. માસિક પછી બાપુજીને એકાએક પાંસળીમાં દુખવા આવ્યું. શ્વાસ લેવો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો. બાપુજી કંઈ બોલી નહોતા શકતા, ધરારે પાંસળી દબાવવાનું કહ્યું. મેં દુરત મુવચીને ‘લિનિમેન્ટ’ મારી પાસે હતું તે ચોળ્યું. દસેક મિનિટ મુધી આંખો બંધ કરીને પડ્યા રહ્યા. કટોકટીની આ પળો હતી. આવું કોઈ વખત થયું નથી. બાથરૂમમાં એકલા મૂકીને જવાય તેમ પણ ન હતું. અને અમારી સાથે શ્વાસ કોઈ હતું પણ નહીં. મુદુલાગહેન તેમના કામને અગે કાર્યકર્તાઓ જોડે ગયાં હતાં. હું તો મનમાં ‘રામરામ’ બોલવા લાગી અને ચોળવા તથા દબાવવા લાગી. દસેક મિનિટે જરા હીક થયું અને શ્વાસ સરખો લઈ શક્યા. પીવાનું પાણી માગ્યું ત્યારે મને નિરાંત વળી. બેએક ઘૂંટણ પાણી પીધા પછી બોલ્યા, “વિદ્યાપતિમાં એક વખત આમ જ બન્યું હતું. પણ આજે તો હું રામનામ લઈ રહ્યો હતો, જાણે રામજીનાં દર્શન કરી રહ્યો હતો. તું પણ રામનામ મનમાં લેતી હતી એ હું જાણતો હતો. એથી ખૂબ રાજી થયો કે, જા હવે તને સ્વપ્ન પડવા લાગી છે ખરી. કદાચ આજે ચાકતે લીધે પ્લેડમેસર હોય તો કહેવાય નહીં. રામનામ લેતાં તારા જોળામાં ચાલ્યો જાઉં તો કેવી મજા?” એમ કહીને મારી આંખમાં આવી ગયેલ આંસુ જોઈને ધખ્યો મારીને જરા હસ્યા. “મૃત્યુ તો એક સિદ્ધાંતી બીજી બાજુ છે. સાચો મિત્ર મૃત્યુ જ છે, તેનાથી ડરીએ શાના? અને તુ શું એમ માને છે કે, હું મરી જઈશ એટલે તને મેં છોડી દીધી? તો તો તને ગીતાના પાઠો આપું છું તે વ્યર્થ જ બન્યો? મારો આત્મા તો તું જ્યાં હોઈશ ત્યાં સદાયે સાથે જ હશે અને તારી ચોખી ભરશે કે ક્યાંય તું ખોટે રસ્તે નથીને?”

બાપુજીને ચોળતી હતી ત્યારે પૂરી હિંમત તો રાખી હતી, પણ જરા હીક થયું અને આવી રીતે મારા જોળામાં મરવાની વાત કરી એથી આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. હું એ કલ્પનાય નથી કરી શકતી કે બાપુજી મારી સાથે જાય. પણ આજનો આ કરુણ પ્રસંગ આખો દહાડો નજર સામે ત્યાં જ રહ્યો અને મન ખૂબ જ ઉદ્વિગ્ન રહ્યું.

અને છતાં આપુણ ફરી સાબસૂરા ભેગાથી ધધિરની મહાન કૃપા ગણી નહીંતર હું અને આપુણ બે જ જણાં હત્યા. અને કંઈક થઈ ગયું હોત તો શું થાત?*

૧૧ વાગ્યે આપુણ નાહીને બહાર આઝ્યા. કોમેસ કાર્પકરો સાથે વાતો કરી. આપુણએ તેમને ઝીણવટથી અત્યારની પરિસ્થિતિ વિશે સમજાવ્યું. અને અણીશુદ્ધ રહેવા સૂચવ્યું. અને એ પણ કહ્યું કે, “મારી ધરજા નોઆખાલીની જેમ પગપાળા યાત્રા કરવાની છે.”

સખન વાવાઝોકું હોતાં ૧૨-૩૦ વાગ્યે બીર છોડવાનું હતું તેને બદલે ૧-૩૦ વાગ્યે છોડ્યું. અને ખડેર ગુરુપાંખડી ભેગા ઊપડ્યાં. બહુ લખંકર દેખાવ હતો.

પ્રાર્થના - ૪-૩૦ વાગ્યે પહોંચ્યા. સમય કરતાં વહેલા પહોંચ્યા એટલે ફેંડ એકઠું કરવાનું શરૂ કર્યું. આ વિભાગ ગરિયાધારી છે. અંડારમાં પ્રાર્થના થઈ. (ફતુવા થાણાનું ગામ છે.) ખૂખ પરચૂરણનું ઉધરાણું થયું. એક વખત તો પરચૂરણથી મારી ઓઢણી ફાટી ગઈ અને પૈસા બધા નીચે પડી ગયા. મહા મહેનતે પારાવાર બીડમાંથી એ પૈસા લઈ શકાયા અને બીજી તરફના છેડામાં બાંધ્યા. બહેનો પકડી પકડીને પૈસા આપતી હતી. હું બહેનોમાં પૈસા ભેગા કરવા ગઈ હતી.

પ્રાર્થનામાંથી સીધાં બીર આઘ્યાં. આવીને પ્રવચન લખ્યું. સાંજે ફક્ત ગરમ પાણી અને મધ જ લીધું, અનુગ્રહબાણુ સાથે વાતો કરી. અહીંના સરકારી વહીવટમાં પણ ભારે ગોટાળાઓ ચાલી રહ્યાની લોક અફવાની ફરિયાદ આપુણની પાસે આવી હતી. એટલે એ બધી વાતો-થી પણ માહિતગાર કર્યાં. આપુણ ખૂખ જ ચાકેલા હતા. ૧૦૧૧ વાગ્યે સૂઈ ગયા.

આજે પણ ફેંડ ગણતાં એક વાગી ગયો. આજે બધા ખખર-પત્રીઓને મુકામ દૂર છે અને નિર્મળદા પણ નથી, એટલે ખૂખ જ વાર લાગી. બેએક વખત તો ઝોલાં આવી જતાં આંખો

* આજે હું આ વાત લખું છું અને એ ગોઝારી ગોળી નજરે તરે છે કેવી કરુણતા!

બધ થરા લાગી ખૂમ પાણી છાટયુ ત્યારે બિધ બીડી મુદુલામહેન
 બત્તી જોઈને એક વખત મારી પાસે આવી ગયા એ પછુ ફડ
 ગણુના બેસતા હતા, પછુ મે આગ્રહપૂર્વક ના પાડી કેમ કે એમને
 ખીજુ મમ ખૂમ જ રહે છે કુન ઉમરાણુ ૧૦૦૦નુ થયુ આજના
 આ ઉમરાણુમા એક પછુ રૂપિયે આખો ન હતો, તેમ એક પછુ
 રૂપિયાની નાટ ન હતી આઠ આના, બે આના અને એક આના
 તથા પૈસા જ વધુ હતા ત્યાર પછી બાપુજીએ ગીતાજના લખ્યા
 આપેના મનોકો લખી શકી ન હતી, તે લખ્યા અને સનારે વહેલુ
 મસૂડી જનાનુ હોઈ સામાન બાધ્યો જરામર સના બે વાગ્યા ત્યારે
 પથારીમા પડી બાપુજીએ ‘દોઢ વાગ્યે તારી પથારીમા જોયુ ત્યારે તુ
 ન હતી’ હુ પછુ ત્રણ વાગ્યે ફરી જાગ્યા ત્યારે પછુ ૬ જાગતી જ
 હતી બિધ બીડી મર્ઠ હતી એટલે મે પૂછયુ, “પ્રાર્થનાનો સમય થઈ
 ગયો?” બાપુજીએ પ્રેમથી યામડીને કહ્યું ‘કેમ હજુ પૈસા ગણતી
 હતી?’ મે કહ્યુ ‘લગભગ દોઢ વાગ્યે બધુ સમેટયુ ત્યાર બાદ સ્લોડો
 લખ્યા અને સામાન બાધ્યો આ બધામા સના બે થઈ ગયા

બાપુજી કહે, મને આ બધુ ગમ્યુ નથી પછુ હવે વધુ વાતો
 કરીને તારી બિધ નથી બગાડવી માટે એક મનાક બિધ લઈ લે

૨૦-૩-૪૭

મસૂડી

૪-૩૦ પ્રાર્થના માટે જાગ્યા દાતણપાણી પછી પ્રાર્થના પ્રાર્થના
 પછી મને સૂઈ જના કહ્યું બાપુજીએ પોતાની વિચારમાળા લખી
 રાતના પસા ગણતા થિ મનુડીને એક વાગ્યે ઉમરાણુ કરીને
 તુરત જ સૂઈ જતુ જોઈતુ હતુ સ્લાકો ખીજે વખતે લખવા જોઈતા
 હતા અથવા મારા કોઈ કામમાથી તેને મુક્ત કરવી જોઈએ તેને બિધ
 પૂરી નથી મળતી તે બધુ કહે છે હુ વિચારું છુ કે શુ કરવુ? એને
 કઈ સૂઝે તો મ્હે એ ધારે તો આ બાબતમા ધણી મદદ કરી રાકે.
 પછુ એકેય કામમાથી મુક્ત થવા નથી ઇચ્છતી ઉમરાણુ એક હજારનુ થયુ

મન ૫-૩૦ વાગ્યા પછી બાપુજીએ ઉમરાણુ અને આજે
 પોતે લખેની રાત મને વાગી જવાનુ સ્વપ્ન થુ ફીકે છ વાગ્યે ખીરથી
 નીખ્યા અમારી મોટરમા બાપુજી, ઠી એસ પી, મુદુલામહેન,

ખાનસાહેબ અને હુ હતા રસ્તામાં ગામડાઓ મોટર રોક્યા કરતા હતા. મસૂડી ૯-૩૦ વાગે પહોંચ્યા આવીને નાહનાની, માલિશની તૈયારી કરતા દશ વાગ્યા માપુજી નાહીને બહાર નીકળ્યા ત્યારે પૂરા બાર વાગ્યા દક્ષિણ આફ્રિકાથી ડો દાદુ અને ડો નાયર આવ્યા હતા. તેમની સાથે વાતોમાં જ માપુજીનો ઘણો ખર્ચો સમય ગયો.

ખાનસાહેબ આજે અમારા બધાની સાથે જમ્યા. એમની ટેવ પ્રમાણેનું ખાનાનું તૈયાર તો કર્યું જ હતું, પણ શિક્ષક ભાઈઓના આગ્રહને વશ ચર્ચને તેઓની સાથે જમ્યા.

આજે સાંજે હરલા ગામે ગયા હતા પ્રાર્થના મસૂડીમાં થઈ હતી પ્રાર્થનામાં માપુજીએ હરલા ગામનું વર્ણન આપતા કહ્યું, “હું આજે એક દલાડાથી અહીં આવ્યો છું આજે પણ એક ગામકું જોઈને આવ્યો હું એનું વર્ણન કરી નથી શકતો એનું વર્ણન કરતા કપારી છૂટે છે હમણા જ તમે ભજન સાંભળ્યું કે, સુખદુખ બેઉ સમાન ગણ્યું કોઈ વખણ કરે તેને જૂનવું, કોઈ નિદા કરે તેનેય જૂનવું, એક ઈશ્વરને યાદ રાખવો, કારણ કે તે જ સાચો તારણહાર છે આપણી આઝાદી આપણા પગમાં પડી રહી છે તે સમયે આપણે માણસ મીને હેનાન બની રહ્યા છીએ તે કેરી કરુણ દશા આપણી છે, તેનો તો કોઈ વિચાર કરો !

“આજે મને ખબર મળ્યા છે કે, પૂર્વ બંગાળમાં પાકિસ્તાનદિન મનાવનાના છે જે મારો અવાજ સુહરાનદી સાહેબના કાન સુધી પહોંચી શકે તો હું તેમને વિનંતીપૂર્વક કહું છું કે તમે ખોટું રસ્તું છો. એવી રીતે પાકિસ્તાન નહીં નબી શકે. અને હું તો ઇસ્લામ ધર્મનો પણ સાચો અભિમાની છું તેવો મારો દાવો છે કુરાન શરીફને સારી રીતે સમજના મે પ્રવલ્ન કર્યો છે એમાં કયાય એમ નથી લખ્યું કે, બેશુના આદમી, નિર્દોષ બાળકોને મારવા અને એમ કોઈનુંય ભત્રું નથી થવાનું જમરદસ્તીથી તમે કોઈ ચીજ નહીં લઈ શકો તમારે પાકિસ્તાન કરવું હોય તો ભવે શાંતિથી કરો ‘પાક’ કરો, પ્રેમથી કરો પણ આમ મારકાડ કરાવીને કરશો તો તમારો ઇસ્લામ દેશનાઈ જશે.

લઘુમતીમાં ગભરાટ હોય, લઘુમતી ફફડે, એમાં તમારાથી પાકિસ્તાન-
દિન ન મનાવાય. આટલી આટલી ખુનામરકી થઈ છે તેનાથી તમે એવો.

“હવે ત્રીજી વાત એ કહેવાની છે કે, મારી પાસે ઘણું હિંદુ
ભાઈઓના પત્રો આવ્યા છે. અને તેઓએ માફી માગી છે. એવી
જ રીતે મુસલમાન ભાઈઓના પણ કાગળો આવ્યા છે કે તેના તેમને
હિંદુઓએ બચાવ્યા છે. કાલે એક દબંગરનું ઉધરાણું ફક્ત પરચૂરમાં
જ થયું. અને તે ગણતાં આ ઊકરીને કોઈક દહાડે એક કિલ્લું
વાગી જાય છે. એ સારું તમને સહુને ધન્યવાદ થતો છે.

“પણ હું તો ત્યારે જ રાજી થાઉં કે જેમ પૈસા આપવા તું
લોકો તણપાપક થાય છે, તેમ કોઈની અને પાવડા લઈને ગ જ
જે કાટમાળ પડ્યો હોય તે ખસેડે અને સંધારી કરી રહેવા થઈ
અંપડાં બનાવવા સહકારી ધોરણે મહેનત કરે. અને તારાજ તી
કુંબોને ફરી વસાવે.”

પ્રાર્થનામાંથી આવીને સુહરાવદીં સાહેબને લાંબો તાર ક્યો.
પાકિસ્તાનદિન ન મનાવવા માટે. સતીશબાણને પણ તાર ક્યો.
કદાચ જે ચાર દહાડામાં બિસેનભાઈ આવશે. ”

પ્રધાનો સાથે વાતો કરતાં બાપુજીએ સાફ સંભળાવ્યું કે, “ન્યાં
સુધી મૂળ જ સડેલું રહેશે તો એ ઝાડ ઊગવાનું જ નથી. અને કદાચ
ઊગશે તો એનાં ડાળી અને પાંદડાં સડેલાં જ હશે. એમાં ફળોની
આશા તો ક્યાંથી જ રખાય ? એટલે સ્વતંત્રતામાં જેટલાં જવાબદાર
માણસો છે તેઓ જો શુદ્ધ હશે તો જ એ આઝાદીનાં ફળ આપવા
મળશે. નહીંતર આવેલી આઝાદી પેલાં સડેલાં ઝાડની માફક ફળ વગરની
રહીને કદાચ ફરમાઈ પણ જશે. એટલે સહુ પોતપોતાના અંતઃકરણને
તપાસે અને આવતી આઝાદીને મજબૂત કરવા પ્રયત્ન કરે.”

બાપુજી છેક ૧૦૧ પછી સૂતા. કામનો પાર નથી. ટપાલના
ચોકડા આવે છે અને પહેાંચી નથી રોકાતું.

અને ગામડાંઓના રસ્તા એટલા બધા ખરાબ છે કે મોટરમાં
આવનાં જતાં હડદોલા લાગતાં યાદી જવાય છે.

રાત મસ્ટીમાં ગાળી, રોજ પ્રમાણે પ્રાર્થના અને કાર્યક્રમ રહ્યો. પ્રાર્થના પછી બાપુજી પોતાના લખવાના કામકાજમાં રોકાયા.

સવારના પાં વાગ્યામાં ખચર મળ્યા કે, જે માણસોએ મુનેશ્વરી હતો, તેને પોલીસ શોધતી હતી, પણ ૫૦ જેટલાં માણસો પોતાની જે પોલીસ થાણામાં હાજર થઈ ગયાં છે. બાપુજીની આ અહિંસક સફળતા કંઈ જેવી તેવી ગણાય?

૬ વાગ્યે હાંસોટી આવવા રવાના થયાં. બાપુજી પોણા કલાક આ પછી મોટરમાં બેઠા. રસ્તામાં ડૉ. અબ્દુલ હકે પોતાના પીનામાં પરાણે ઉતાર્યા. ત્યાં બળી ગયેલાં ઘરો જોયાં. પોતે એક જમીનદાર છે, તેથી પોતાની અમુક જમીન આપવાની વાતો કરે છે. જુના ભાઈના ગામનું નામ મહીઉદ્દીનપુર છે.

૧૧ અહીં (હાંસોટી) લગભગ નવ વાગ્યે પહોંચ્યાં. આ જગ્યા રમણીય છે. શાળાનું મકાન છે, અંદર બગીચા જેવું છે. બાપુજી અને ખાનસાહેબે થોડી વાર વાતો કરી. તેનો સાર આ હતો : ખાનસાહેબે કહ્યું, “ મને આપનામાં પૂરો વિશ્વાસ છે. આપ એક યોગીની દક્ષાએ છો. હું તો આપના અહીંના આ રાતદિવસના સમાજમથી એ જ જાતનું દર્શન અનુભવી રહ્યો છું. પણ એથી બિચરું મને તો ...તું કેટલું કમનસીબ છે કે આપને સમજ નથી શકતાં અને વાહિયાત દલીલ કરે છે ...તે ભોટો આટલા સમજદાર હોવા છતાંય આપને કેમ નથી સમજ શકતા એ જ હું તો વિચારી રહ્યો છું. આપે તો એવી જાગૃતિ પેદા કરી છે કે આજ સુધી દેશમાં કોઈએ એવું નવું કાર્ય કર્યું નથી. દા. ત. અસ્પૃશ્યતામાં, અહિંસામાં, અર્થકારણમાં, એની અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં આપ જેવી કોઈએ સફળતા હજી સુધી મેળવી નથી. પણ જો કોઈ એમ કહે કે, અમે નથી કરી શકતા એટલે આપે પણ ન કરવું એમાં હું મૂર્ખાઈ માનું છું. અને તેઓ આપને સમજ નથી શકવાના. ભલે તે ગમે તેટલું લણ્યાગણ્યા હોય. મને તો એ ખચર ન હતી કે, પટણામાં ...આ અને ભાઈઓ આપની વાતો

સમજવા આગ્યા હતા, નહીંતર હું પણ જન તરફા ઇચ્છત તા કરત, સમજાત, અથવા સમજત અને બેધક કહેત.”

ખાનસાહેબની ભાષા તો ઘણી મીઠી છે તેઓ હિંદુમય શબ્દોમાં સંસ્કૃત શબ્દો પણ વાપરવા પ્રયત્ન કરે છે. અને ઘણી મીઠી હિંદુસ્તાની બનાવીને બોલે છે અને તેમાં ઘણી આવી પુત્ર પ્રત્યે અનદદ ભક્તિ છે. એટલે ભક્તિમય હિંદુસ્તાની સાંભળવાની મજા આવે છે.

બાકી બોજન આદિ નિયમ મુજબ રહ્યું.

૩ વાગ્યે અમે ગૌરંદા અને ચાલપુર ગામડાં જોવા ગૌરંદામાં કાતી લીધું. ચાલપુરમાં પ્રાર્થના થઈ. પ્રાર્થનામાં ઉપજ અને ગામોમા જે હેવાનિયત થઈ છે તેમાં ગમગીની ફર્શાવતા થઈ ચોડી મિનિટ શાંતિમાં સહુએ જાણા થઈને ગાળી. પછી બાપુની કહ્યું, “નિર્દોષ સ્ત્રીઓ અને બાળકોની ક્તલમાં કયા ધર્મની સમાયેલી છે તેનો સહુ જોડો વિચાર તો કરો ! પોતાના પાડોશી વિના વાંકે મારવાનું કોઈ ધર્મમાં હોઈ જ ન શકે.

“જે ઘરોમાં થોડાક વખત પહેલાં કુટુંબ કિલ્લોલ કરતુ હતું તે ઘરો આજે ખડિયેર પડ્યાં છે. એ કેવી કરુણતા ! પણ હવે આપણે શું કરવું ? એક માન્યતા છે કે ગંગાજીમાં સ્નાન કરવાથી કાપા પવિત્ર થઈ જાય છે, અને જન્મોજન્મના પાપનો નાશ થાય છે, તો હવે આ પાપમાંથી આપણો હિલાર કર્ષ રીતે થાય તે વિચારવું જોઈએ.”

સવારના જે ૫૦ ભાઈઓ સ્વેચ્છાએ પોલીસ થાણામાં ગયા હતા તેમને પણ બાપુજીએ ધન્યવાદ આપ્યા. અને સાથે સાથે તેમને નિર્ભય કરવા માટે એમ પણ કહ્યું કે, “જેઓને અમલદારો આગળ હાજર થવાની બીતિ લાગતી હોય તેઓ મારી પાસે, ખાનસાહેબ પાસે, કે જનરલ શાહનવાઝ સાહેબ પાસે, ગમે ત્યારે આવીને વાતો કરી જઈ શકે છે.”

પ્રાર્થના પછી બાપુજીએ બોજનમાં કહ્યું જ ન લીધું. ખૂબ થાકેલા છે, એથી ૮-૩૦ એ જ સૂતને તૈયાર થયા.

હાસોગીમા ગર્ભ ગાલે સાળે બાપુજીની તમિયત મહેજ નરમ ગરમ
ધર્મ ગર્ભ હતી પેટ પર રાતે ૧૦૧ વાગ્યે માગી મુકાવી

આજે પણ રાતે ૩૩ ગણુનામા મને એક વાગ્યો હતો મરામર
૧૦૧ વાગ્યે હાસોગીથી અમે આનનાનું શરૂ કર્યું પાછળ આપુ મોટું
!!ગુ ચાલતું હતું સીમ સુધી સડુ ચા પા અને પગી મોટરમા બેસ,
મરાટગામ જોઈને પીપના ગયા આ ગામમા જગી સભા હતી
!!પુણ્યે થોડીક મિનિટ ઐશ્વર્યનો અનુરોધ કરતું લાપજ મ્યું બાકી
!!હનનાઝ સાહેમે કર્યું પગી સીધા પટણા આના ઊપડ્યા પગલા
જો ખરાટગામથી ૨૨ માઈન જ દૂર છે અનુક્રમણ અમારી સાથે
પ. હતા અહીં પહોંચતા ૧૦ વાગી ગયા આવના જ માલિશની તૈયારી
જોઈ કરી ફૂર મૂક્યું વચ્ચે સમય મળતા બે ખાખગ બાપુજી પૂરતા કરી
ખાલીધા છે-ના થોડાક દહાડાથી અમે બહાર હતા, એટલે અમારા
ઝોરડામા ધૂળનો તો હિસામ જ ન હતો

બાર ગાગ્યા પગી બાપુજી ભોજન કરના બેસ અને ૬૩ વાગ્યે
કપડા વગેરે ઘોઈને પરવારી નોઆખાલી પ્રતા આ મુસાફરી - મોટરમા
છે, પણ - આખરી લાગે છે કપડા, મિસ્ત્રો ખૂબ મદદ થઈ ગય છે
૩ વાગ્યે મારા ઝોરડામા કંઈ આચરૂચર જેવું પડ્યું હતું
તે હું ખાતી હતી ટોપરુ અને લીચી હતા બીજું કંઈ જ ખાવાનું
ન હતું પણ જનદી જલદી ખાઈ રહી છું તે બાપુજી માથડમમાંથી
જોઈ ગયા મને તો કંઈ જ ખમર ન હતી પણ એ દમ બાપુજી
બોલ્યા, "જડભરતની જેમ ખાય છે સવાગથી કંઈ જ ખાધું નથી,
અને આ ટોપરુ ઝટપ ખાઈ રહી છે, આમ તું ક્યા મુઠી
નકનાની હતી ?"

હું તો ડનાઈ જ ગર્ભ વાન હતો એને શું બોલું ? "એ- સાથે
આટના મધા કપડા ઘોવાની તી જરૂર હતી ? મને લાગે છે કે તું હવે
મારી સેવા મડ સમય નથી કરી શકે" હું માડ માડ એટલું
બોલી શકી કે, "હવે આરામ લઈ સ્વસ્થતા મેળવી લઈશ" પણ

બાપુજી મારી સાથે સાગ્ર સુધી ન જોયા મને આખમા આમુ પણ આની ગયા

સાને ગાકીપુર મેદાનમા પ્રાર્થના થઈ પ્રાર્થનાસભામા બાપુજીએ ગામડામા કર્યા તેની નિગત આપી બાપુજીએ કહ્યું કે

‘ ગામપ્રજાના સ્ખમરથી તો મને સતોષ જ થયો છે પણ આ મુસાફરી ગોખને માટે ન હતી પણ ગામડાના લોકોમાથી એક વાત જાણી શકાય છે કે બની ગયેના બનાવને વિરે તેઓને સાથે જ પશ્ચાત્તાપ થાય છે લોકોએ મારી મોગર અગ્કારીને મને પૈસાની થેલીઓ આપી છે, માફીપત્રો મળ્યા છે બહેનોની નિરાધાર સ્થિતિ જોઈને મારુ મન ભરાઈ ગયુ મે શક્ય તેમનુ સાન્વન આપ્યુ છે

“ ૨૩મી માર્ચને દહાડે પંજાબ દિન કે પાકિસ્તાન દિન પાળવાની મિઠકાર સરકારે મનાઈ કસેલી છે અને આ મનાઈલુકમનો પ્રાતભરમા કડક અમલ ખરવામા આવશે દેશમા જાગે એવી હાના ફેલાઈ છે કે, કોઈ પણ જાતના સરકારોથી કંઈક ને કંઈક બખેડા થાય જ છે, એટલે આ મનાઈલુકમ મને તો વાજબી લાગે છે ઘણી વાર કર્મમા અકર્મ અને અકર્મમા કર્મ હોય છે એટલે હિંદુ તેમ જ મુસ્લિમ ભાઈઓને – બનેને આ દિવસો પાળવાની પ્રવૃત્તિ ન કરવાનો આગ્રહ કરુ છુ

‘ લોકો પોતાના ગુનાનો સ્વેચ્છાએ એકરાર ખરવા આવે છે એ ખૂમ સારુ ચિહ્ન છે એથી બીજા પણ ઘણા લોકોની હિંમત વધશે અને તે હિંમતને માટે લોકોમા તેઓને માટે જરૂર આદર પેદા થશે અને આથી આખા પ્રાતની આમર તો વધશે જ, એટલુ જ નહી પણ દેશમા પણ એના બાટા બહાર

હુ તો પ્રાર્થનામાથી આવીને તુરત જ બાપુજીને દૂધ અને દિંદી પ્રવચન આપીને બિઠી ગઈ હતી ખૂમ થાકી હતી

હા બાપુજીએ ઉમડી અને મને બિઠેરી જોઈને પોતે ખૂમ ખુશ થઈ ગયા ‘અમોલા’ છૂની ગયા !

પછી પથારી કરી અને નિયમ મુજબ
ચાગે સહુ સ્ના

આપુલની પેન્સિય મળી દંડી ચર્ચ ગર્ભ હોનાથી ગર્ભ કામે રાતે
મેં તે લઈ લીધી હતી તે મેં આપુલના દાયમાંથી લઈને મળી લીધી
અને નવી પેન્સિય મળી. ગતે ૧૨૫ વાગ્યે આપુલએ મને ઉઘાડી અને
કહે, “મારી પેલી પેન્સિયનો દુકડો લઈ આવ તો!” નું તો આ
પેન્સિયના દુકડાના નામથી જ ભર ઢાંચમાં હોવા છતાં જગ મમગર્ભ
ગર્ભ, વિગાર ક્યો કે અમારે શું કરવી દશે? પણ આપુલએ અદુ જ
હંડાથી દુકડો લઈ આવવાનું કહ્યું છે, એટલે જરા કંઈક લાગે છે,
એમ સમજીને નું તો આપુલના ઓગડમાં ગર્ભ. (અમે ગંગાના ઘાટ
પર સૂઈએ, ત્યાંથી રહેઠાણનો ઓરડો યોડાક દૂર હતો.) અદર જર્મ
જતી કરી, દુકડો શોધવા લાગી. યાદ રાખીને અંભાળીને તો એ દુકડો
મૂક્યો જ ન હતો. ફક્ત ૨ છત્તની આ પેન્સિય માંડ છે. એટલે
મેં તેમ આપુલના શોધે ધરીકમાં ક્યાંથી પનો લાગે? એમ કરતાં
૧૧ વાગ્યો. આપુલ પોતે અંદર એકવા આઘ્યા, “કેમ નથી મળતી?”
મેં કહ્યું, “આપુલ ક્યાંક મુકાર્ષ ગર્ભ છે.” આપુલ કહે, “હીક અવાડે
ગોખળે, હવે સૂઈ જા.”

નું ગૂપ્તમાપ સ્ત્રી આવી ગર્ભ પછી ઠીક તો નહેતી આવતી.
આપુલ તો તુરત જ પાંચી ગયા. નિયમ મુજબ આ વાગ્યે પ્રાર્થના
કર્ષ. પ્રાર્થના પડી ફરી આપુલએ પેન્સિયની યાદ આપી. પૂછવાની
હિંમત ન હતી કે, “અમારે આ દુકડાને શું કરવો છે,” એટલે
પાછી મેં પસ લાગી. આપુલનો જમતથેયો જ રાતે નહેતો જોયો.
આજી તો દરેક નાજ, પેલી, ચોપડીઓ અંતુ જ તપાસ્યું હતું. એ
જમતથેયો ઉપાસ્યો, તો અંદરના એક નાનકડા ખીસામાંથી પેન્સિય
ટપકી પડી. અને તે મળતાં જ પ્રભુનો અનન્દ ઉજ્જર માન્યો. તુરત જ
આપુલને આપી. પણ આપુલએ કંઈ જ દક્ષા વચર કે એ પેન્સિય
મન્ના પાન અનન્દ કે રોડ દેખાવવા વચર એટલી જ નરમારથી
કહ્યું, “હીક, મળી ગર્ભ તો હવે મૂકી દે, હમણાં જરૂર નથી.”

મને તો આ વાક્યો સાંભળીને બાપુજી ઉપર એવો તો ગુસ્સો ચડ્યો કે, આટલી નાનકડી પેન્સિલ માટે આખી રાત પોતે હેરાન થયા અને મળી તો હવે નથી જોઈતી ! આનો શો અર્થ ? પણ મેં આ વખતે ખૂબ સંભાળથી મૂકી કે, રખેને ફરીથી ઓચિંતી માગણી કરે.*

* આ વાત તો સાવ વીસરાઈ ગઈ હતી. પણ આના અનુસંધાનરૂપે આમળની વિગત આ સાથે જ આપી દઈ છું. તા. ૬-૪-૪૭ના રોજ અમે નવી દિલ્હીમાં હતાં અને અમારો ઉતારો લાંબીનિવાસમાં હતો; તે સમયે લોડ' માઉન્ટ બેટનની સાથે દેશના ભાવિના વિકટ પ્રશ્નો ચર્ચાઈ રહ્યા હતા. એટલે એક મિનિટની બાપુજીને, કુરસદ ક્યાંથી જ હોય ? એ તો સહજ હતી શકાય છે. આવી અસહ્ય વિકટ પ્રશ્નોની કામગીરી હોવા છતાં બાપુજીનું મગજ કેવું કામ કરતું હતું ? મને તે દહાડે ફરી રાતે ૧૨ વાગ્યે ઊઠાડીને કહ્યું, “પટલામાં મેં તને એ પેલી કાળી પેન્સિલનો દુકડો આપ્યો હતો. તે લાવ તો.” હું તરત દોડી, અને પાચ જ મિનિટમાં બગલથેલામાંની ડબ્બીમાંથી પેન્સિલ લઈ આવી.

બાપુજી કહે, “હા, હવે તું મારી પરીક્ષામાં સફળ થઈ. તું જાણે છે ના કે આપણા દેશ કેટલો ગરીબ છે ? હજારો ગરીબ બાળકોને પેન્સિલનો આટલો દુકડોય લખવા માટે નથી મળતો, ત્યારે આપણને શો અધિકાર છે કે આમ જ્યાં ત્યાં પેન્સિલનો દુકડો મૂકી દેવો. અથવા નકામો ગણી ફેંકી દેવો ? હજી તો તે ધણુય કામ આપી શકે છે આપણા દેશમાં આટલો પેન્સિલનો દુકડો એક સોનાના દુકડા બરાબર છે, એમ જાણીને તારે પહેલે જ દિવસે એ સાચવીને મૂકવો જોઈતો હતો. પણ તેં બેદરકારીથી એ મૂકી દીધો. કારણ કે તને હરો કે બાપુને ધણીય પેન્સિલ આવે છે ને ? આજે તું તરત લઈ આવી એટલે હવે તું પાસ થઈ ખરી અને મને વિશ્વાસ બેઠો કે, તને હવે ચીજો સોંપી શકાય તેવી જવાબદારીભરી કાળજી રાખરો.”

અને આજે પણ આ પેન્સિલનો દુકડો મારા અનેક પાઠોમાંના ખર્ચનામાં એક પ્રત્યક્ષ પાઠ તરીકે પ્રસાદીરૂપે મેળવે છે. આ વાત પરથી પૂ. બાપુજીની કીલવટ માટે શું કહેવું એ બાબામાં લખી જ નથી શકાતું. પણ આ પેન્સિલની ચીવટભરી કાળજીના આદર્શની વાત મારાં તો અનેક બન્ધ સંસ્મરણોમાં અનોડ છે. એમણે દેશની ગરીબાઈનો કેટલી દદ મુખી ખ્યાલ રાખ્યો ?

પ્રાર્થના પછી ગરમ પાણી પીતાં મને શ્લોકો શીખવ્યા. લખાવ્યા. રાતે થી બિસેનભાઈ પણ આવી ગયા છે.

ફરતી વખતે ઝેડીસ અને ખાનસાહેબ હતા. અને દો સૈયદ મદમૂદ સાથે પણ પ્રવાસ વિષેની ચર્ચાઓ કરી હતી. કદાચ દિલ્હી જવાનું આ મહિનાની આખરમાં થાય તેમ લાગે છે. નવા વામસરોય લોર્ડ માઉન્ટ બેટનનો ખૂબ આગ્રહ છે. ૪ વાગ્યે કસ્તૂરબા સ્મારક ફાંટી બહેનોની સભા હતી. બહેનોએ કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા.

પ્રશ્ન — કસ્તૂરબા સ્મારક ફાંટમાં કામ કરતી બહેનો રાજદ્વારી વાતોમાં ભાગ લઈ શકે ખરી?

બાપુજી — આ પ્રશ્નના બે જવાબ છે: ભાગ લઈ પણ શકે અને ન પણ લઈ શકે. જે સેવા કરવી હોય તો રાજદ્વારી બાબતોમાં ભાગ ન લેવો જોઈએ. પણ ધારો કે, આજે કોંગ્રેસનું રાજ્ય છે, (કદાચ સમાજવાદ કે સામ્યવાદ આવે) પણ ગામડામાં પ્રચારાર્થે રેલિયો કે ખાદી વેચવી પડશે. તો આવા કામમાં ભાગ લઈ શકાય. પણ ધારો કે કોંગ્રેસનું દિલ બગડે અને ખાદીને બદલે ગામડામાં શરાબ વેચે તો આવા કામમાં સેવિકાઓ નહીં જ જાય. પણ જે જરૂર પડશે તો તેની સામે સત્યાગ્રહ કરશે. દેશને કાયદો હોય તેવા કાર્યમાં તો ગમે તે ‘વાદ’નું રાજ્ય હોય તોપણ તેમાં જઈ શકાય.

પ્રશ્ન — ગામડામાં જ્યનાદ કરીએ છીએ તો મુસલમાનો આવતા નથી તો શું કરવું?

બાપુજી — ખામોશ રહેવું અને સમજાવવું. તેમ છતાંય ન આવે તો જ્યનાદો છોડવા. મારી પાસે જ્યનાદોની બહુ કિંમત હવે રહી નથી. ‘ભારતમાતાકી જય’, ‘ગાંધીકી જય’ કહીને લોકો ઉપર ધરા ભોંકવા છે. એટલે જ્યનાદ અકરો યઈ પડ્યો છે. તે સહેજેય સમજી શકાય તેવું છે.

પ્રશ્ન — પડદો અને છૂઆછૂત બહેનોમાંથી નથી જતાં તો શું કરવું?

જવાબ — એ ન જાય તો સમજાવું પાડવી. કામ ક્યેં જવું. પરિણામવાદી ન બનાય. જેને સેવા જ કરવી છે તેણે ઉત્તરોત્તર કામ કર્યાં કરવું. અને જે સાચી વાત છે તેને મજબૂતાઈથી પકડી રાખવી.

એક દરિજન બહેન—મારી પામે કોઈ બેસતું નથી તો શું કરવું? બાપુજી—(હસીને) આટલી બધી બહેનો તો બેઠી છે. તમારે તમારા મનમાંથી કાઢી નાંખવું જોઈએ કે હું દરિજન છું. તો આપો-આપ બધું સીધું થઈ જશે.

બાકી બધું નિયમ મુજબ ચાલ્યું. પ્રાર્થનામાં બાપુજીએ મૌન હોવાથી પ્રવચન લખ્યું, તેમાં લખ્યું કે,

“જીવનનો હેતુ શો છે તે ને આપણે સમજીએ તો જીવનું સાર્થક છે. જીવનનું સાચું ધ્યેય જીવનની સાર્થકતા છે. જેણે આપણને પેદા કર્યા છે, અને જે શક્તિની દયાથી આપણે શ્વાસોચ્છ્વાસ લઈ શરીરને છીએ, એ જ સૃષ્ટિની સાચા દિલથી સેવા દ્વારા તે સાક્ષાત્ શક્તિની સેવા રહેલી છે. માણસમાત્ર જ નહીં, પણ જીવમાત્રની આપણે સેવા કરી નેઈએ, પ્રેમ રાખવો નેઈએ. આને તો આ ધ્યેયને આપણે વીસરી ગયા છીએ. એથી પરસ્પર લડાઈમાં પડી ગયા છીએ. અમેને આપણા દેશમાંથી ચાલ્યા જશે એથી આપણને સ્વરાજ મળી જશે એમ ને માની બેસીએ, તો આપણે મોટી ભૂલમાં છીએ. આપણે આમ અંદરેઅંદર લડશું તો કોઈ એક સત્તા અથવા બીજી બેચાર સત્તા મળીને આપણને ચૂંટી નાંખશે. અહિંસાનો રસ્તો લેવાથી ને સાચી હિંમત પ્રાપ્ત થાય છે તે હિંમત નહીં બતાવે ત્યાં સુધી સાચી શાંતિ કદીય રથયાવાની નથી.”

સભામાંથી આવીને બાપુજીએ દૂધ, ખારેક અને અંગૂર લીધાં.

ખિસેનભાઈ આવી જતાં તેમણે ખૂબ મદદ આપવા માંડી છે. હું તો આને એમણે જ ગણ્યું. એથી હું પણ બાપુજીની સાથે જ સગમગ સૂતા તૈયાર થઈ સડી ૧૦ વાગ્યા હતાં.

૨૪-૩-૪૭

પદ્મજી

રોજ પ્રમાણે પ્રાર્થના કર્મ. પ્રાર્થના પછી બાપુજીએ ટપાલ આદિનું કામ કર્યું અને નિયમ મુજબ જ કેમ ચાલ્યો. મૌન હોવાથી લખરાતું કામ બાપુજીએ વધુ પ્રમાણમાં કર્યું. સાંજે ૩૦. પ્રકાશબહેન આવ્યાં. મને તપાસી. સાંજે ૪ વાગ્યે અમે જરફાવન પ્રાર્થના કરવા ગયાં.

અહીં હિંદુઓની ઉપર ભુલમ થયો છે. આ કેમ થયું હશે તે સહેજ આશ્ચર્ય થાય છે. ત્યાંથી રાજઘાટ પર પ્રાર્થના કરવા ગયાં.

‘અતિશય ઘોંઘાટ હતો એટલે બાપુજીએ બહુ જ ટૂંકું ભાષણ કર્યું.’
એકચનો અનુસંધ કર્યો.

વળતાં શાહનવાઝ સાહેબ વિમે બાપુજીએ વાતો કરી. “એને
છોડાય નહીં, એક દિવસ એ જ માણસ I. N. A. માં રહીને લશ્કરમાં
લરતી થયા હતા. તે આંજો માનવસેવા કરવા એણે આટલી સાદાર્થ
ગ્રહણ કરી. એના જીવનમાં પૂલટો આવ્યો, તે જેવી તેવી વાત તો
ન જ કહેવાય. એને પૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી કામ કરવા દેવું જોઈએ.
તો જ એ વધારે ખીલશે.”

સાત વાગે આવ્યાં. આવીને ટપાલ લખી. બારી સાહેબ (ગ્રો.
અમદુલ બારી બિહાર પ્રાંતીય કોંગ્રેસના પ્રમુખ)ની દીકરીઓ આવી
હતી. બાપુજીને મળીને મારી પાસે આવી. હું બા કલાક તેમની સાથે
રહી એથી બારી સાહેબ મારા ઉપર નારાજ થયા. કારણ કે બાપુજી
દૂધ પીતા હતા અને હું આ બહેનો સાથે વાતો કરતી હતી. એટલે
કહે, “મારી છોકરીઓ સાથે વાતો કરવાથી તારો વખત બગડે છે.
એ તો નવરી છે. મારી છોકરીઓ તો શું પણ તારી સગી બહેન
આવે તોપણ બાપુજીનું કામ હોય તે સમયે ન રોકાવું જોઈએ.”

મેં કહ્યું, “પણ આ હું બાપુજીનું જ કામ કરું છું ને? બાપુજીએ
મુસ્લિમ બહેનોમાં ભમવાનું કહ્યું છે, એટલે એક રીતે એકતાનું કામ
કરું છું.” એ હસી પડ્યા. પણ બાપુજી પ્રત્યે તેમની અખૂટ ભક્તિ
દેખાતી હતી.

હા પછી સૂતાની તૈયારી. બાપુજીએ આજે કોકટી રૂની પૂણી
કાંતી, અને બા કલાકમાં ૧૬૦ તાર કાંત્યા. પૂણી ખૂબ સારી હતી.
આજના એક કાગળમાં બાપુજીએ લખ્યું,

તમે ...ને કાગળ લખ્યો છે, એ તો મેં નથી વાંચ્યો, પણ જે
જવાબ મોકલ્યો છે એ વાંચ્યો છે. મને તો એ ઠીક લાગે છે. અને જ્યાં
સુધી મારા પર વિશ્વાસ રાખે છે ત્યાં સુધી બીજું લખાય પણ શું?
વળી અત્યારે તો આચારનો સવાલ નથી રહ્યો. પણ જ્યાં દંડ નથી ત્યાં
મુખ્ય વસ્તુ જ વિચાર છે ના? અને તમારે બધાએ અત્યારે વિચારવાની
વસ્તુ તો એ રહી છે કે, વિચાર અમલપણે જાણ હોય તો મારો સંજ

કરી શકાય કે? ને મારા વિચારો બ્રહ્મ હોય તો તમે બધાએ, નેઓએ મને બારપૂર્વક સાથ આપ્યો છે, તેઓએ એ સાથ પાછો ખેંચી લેવા થઈ શકે સમજ્યો છું ત્યાં લગી એ વાત કબૂલ રાખે છે મેં આશા તો સેવી છે ને કાગળો ને લખ્યા છે તેની નામ્સ તમને બધાને મોકલી દેશે નહીં તો માગતો મને નિઃસંકોચપણે ને લખતું હોય ત લખજો બારે ધમસ કટમા આવી પડ્યો છે મેં કાગળ તો લખ્યો છે એ ખીડવાને સારું ને આપ્યો છે બહુ કાચવાય છે એને પણ તમે મળે અને ચચા કરો એ ઇચ્છવા જોગ છે પ્રદ્મ એવો થઈ પડ્યો છે કે કોઈથી તટસ્થપણે રહેવાય એવું નથી જ્યાં ધર્માધમનો નિર્ણય કરવાનો હોય ત્યાં વચલી સ્થિતિને ભાગ્યે જ અવધારા હોઈ શકે

૨૫-૩-૪૭

પંદણા

નિમમ મુજબ પ્રાર્થના, પ્રાર્થના પત્રી દેવભાઈ સાથે વાતો કરી ને વિષે કહેવાય છે કે, તેઓ લીગમા પણ કંઈક ભાગ લગવે છે એમની સાથે બાપુજીએ ફરતાં ફરતા વાતો કરી “તમારે આ કોમી એકતામા બહુ મહત્વનો સાથ આપવો જોઈએ બધાની સાથે ચોખ્ખી વાતો કરવી જોઈએ પત્રી પણ જો લીગને અન્યાય થતો હોય તો કોંગ્રેસ સમિતિ આગળ મૂકતા અચકાવું ન જોઈએ અને જો અદરખાનેથી લીગનાળા કંઈક બિધો પ્રચાર કરતા હોય તો તમારે એક મુસ્લિમ તરીકે તમારા ભાઈઓને સાચો મજહૂબ શો હોય, કોને કહેવાય, કયા ભૂલ છે, તે સ્પષ્ટ કહી દેવું જોઈએ”

આજે માલિશમા ૧૫ મિનિટ બાપુજી સૂતા બોજનમા નિમમ મુજબ ત્રણ ખાખરા, શાક, દૂધ, ત્રેણપ ફૂટ લીધા ૨ વાગ્યાથી બાપુજીની સુવાકાતે આવનારાઓનો ધસારો શરૂ થયો

પ્રાર્થના બાકીપુર મેદાનમા થઈ આજની પ્રાર્થનામા સારી પેઠે શાંતિ હતી પ્રાર્થનામા બાપુજીએ કહ્યું કે, “મારા સાલગરામા એમ આન્યુ છે કે, હિંદુઓ મુસલમાનોનો બહિષ્કાર કરે છે આ વાત સાચી હોય તો બહુ દુઃખદ છે આજે લીગનાળા કેટલાક મિત્રો મને મળ્યા આની ગવા ને મૈત્રીનો આધાર લરકરના સિપાઈની સગીન નથી પણ પરસ્પરની લતી લાગણી છે, તેવી મૈત્રી મુસ્લિમ લીગનાળા મિત્રોના સહકાર

વિના બિહારમાં કદી સ્થાપી નહીં શકાય. આજે નોઆખાલીથી આવેલા એક મિત્ર મળવા આવ્યા હતા અને તેમણે ખબર આપ્યા કે, ત્યાંની સ્થિતિ ખરાબ થતી જાય છે. પણ મેં જવાબ આપ્યો કે, અહીં હું જે કામ કરું છું તેની અસર નોઆખાલીમાં પડવા વગર રહેવાની નથી, અને અહીં જે અસરજનક થઈશે તો ત્યાં મારા આવવાથી પણ કશોય ફાયદો થવાનો નથી. આકી સહુના સાચા મદદગાર તો માત્ર એક પ્રભુ જ છે. તેના ઉપર જ ભરોસો રાખવાનો છે.

“અહીંના ડોમ ભાઈઓની હાલત પણ ખરાબ છે. એ જાતિના ભાઈઓને આપણા ભાઈઓ ગણીને તેમની સાથે વર્તવું જોઈએ. જે હિંદુ ધર્મનો નાશ ન થવા દેવો હોય તો આ નામોદીનો વહેણમાં વહેલી તકે હિંદુઓએ અંત લાવવો જ જોઈએ.”

૨૬-૩-૪૭

જાહેનાબાદ

૨૧મી પ્રમાણે પ્રાર્થના. પછી હૃનરભાઈ સાથે વાતો કરી. કેટલાક પત્રો લખ્યા આદ્ય અને ગીતાજીના અર્થો સમજાવ્યા. ૬૧૧ વાગ્યે ફરવા નીકળ્યા. ફરતી વખતે મારા નાકમાંથી ઓચિંતી લોહીની ધાર છૂટી. આપુછએ તુરત જ પકડી રાખી અને પાણી મંગાવી પોતે જ માથા પર રેડ્યું થોડી વાર અંદર જઈને સૂઈ જવાનું કહ્યું. આપુછ એકલા ફર્યા. માલિશમાં મને કહે, “તારું નાક (નસોગરી ફટવાનું) ડેકાંણે નથી આવતું એથી મને બહુ ચિંતા રહે છે. આજે પ્રકાશની સૂચના પ્રમાણે કોટેરાઈઝ કરાવવાનું છે. જોઈએ હવે એનાથી શો ફાયદો થાય છે.”

૧૦૧ વાગ્યે હું દવાખાને ગઈ હતી. આવીને આપુછને ને ખાન-સાહેબને જમાડવા અને સામાન તૈયાર કર્યો. ૧-૪૫ અહીં આવવા માટે પટણા સ્ટેશને ગયાં. એ વાગ્યે અમારી ગાડી ઊપડી. આપુછએ ગાડીમાં કાંચું. હું તો ઊંઘી ગઈ હતી. સવારનું વાગ્યે અહીં પહોંચ્યા. અહીંથી ૧૦ માર્મિસ દૂર કોકો નામના ગામડામાં ગયાં. આજની પ્રાર્થનામાં જતાં પહેલાં કેટલાક નિરાશિત મુસલમાન ભાઈઓ સાથે થોડી વાતો કરી. “ખતરની જાતી શરે લેટલી દહા મુઘી. રો મેઆખાલીની ચચો હું કરતો જ નથી. અને જ્યારે કોઈક વખત બોલવું પડ્યું છે

સભામાં અને સરકારમાં છે તે કોમનો તેમના પર વિશ્વાસ છે ત્યાં સુધી તેમને કોઈ હક્કથી ન જ શકે. એ જ રીતે તમે અહીંના મુસલમાનો, આ પ્રાંતના હિંદુ મતદારમંડળોએ ચૂટેલા પ્રધાનોને કેવી રીતે રળ આપી શકશો? આવી કમનસીમ અને બેહદી દશા અલગ કોમી મતદારમંડળોની પ્રથામાંથી પેદા થઈ છે. આ પ્રથાને હું પહેલેથી જ વખોડતો આવ્યો છું. ધારો કે, આ સરકારને કાઠી મૂકીએ, તો પછી શું? પછી ફરી પાછો નોકરશાહીનો પહેલાંના જેવો રાજ્યવહીવટ શરૂ થશે. અને એ વહીવટમાં પ્રજાને કોઈ પણ જાતની દાદ નહીં મળે. એ વાત બાલુએ રાખો. પણ આજે આ પ્રધાનો સાથે મારો અત્યંત મૈત્રીનો સંબંધ હોવાથી હું તેમની પાસેથી જે કામ લઈ શકું છું તે ગવર્નરના નીમેલા એડવાઇઝરો એટલે કે સલાહકારો પાસેથી મારાથી શી રીતે લઈ શકારો?”

પ્રશ્ન — જે નવાં પોલીસથાણાં દાદરામાં આવે તેમાંના પોલીસ સિપાઇમાં અરધાઅરધ મુસ્લિમ કોમના રાખવા.

બાપુજી — નોઆખાલીના હિંદુઓની પણ આ જ માગણી હતી. મેં તેમાં સંમતિ આપી નહોતી. તમારી માગણી અને નોઆખાલીના હિંદુઓની માગણી બન્ને મારા સુલેહ-સ્થાપનાના કાર્યને મૂળમાંથી છેદી નાખે છે. આ માગણી કબૂલ કરવાનો અર્થ એટલો જ થાય કે, બિહારના કકડા પાડી તેમાં નાનાં નાનાં પાકિસ્તાનો સ્થાપવા. તમે જ્યાં રહેશો અથવા જશો ત્યાં તમારા પડોશી હશે. તેમની સાથે પરસ્પર પ્રીતિ અને લાઈ લાઈની લામણી રાખીને જ તમારે રહેવાનું છે. ક્રીષ્નાસાહેબે પોતે પણ એમ જ કહ્યું છે કે, પાકિસ્તાની વિસ્તારમાં લઘુમતી કોમનાં માણસોએ એવી રીતે વર્તવું કે જેથી લઘુમતી કોમના માણસોને તેમાં બરોસો બેસે. એ જ રીતે તમારા સહુનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવાને હું અહીંના હિંદુઓને આગ્રહ કરી રહ્યો છું. હિંદુસ્તાન થાય કે પાકિસ્તાન થાય, અને રાજ્યનો પાયો તો આખરે પ્રજાજનો પ્રયે સરખા ન્યાયનો અને વર્તનનો હશે.

પ્રશ્ન — બિહારનો થોડોક ભાગ બુદો કાઢી તેમાં એકલા મુસલમાનોને વસાવવા.

આપુછ — થોડો લાગ જુદો કાઠી તમને (મુસલમાનોને) જુદા વસાવનાની સરકારને કરજ ન પાડી શકાય નોઆખાલીના હિંદુઓને એ જ રીતે જગાળમા જુદા વસાવનાને મારાથી જગાળના વડા પ્રધાન સુદરાવર્દી સાહેબને કહી શકાશે? નોઆખાલીના હિંદુઓને આવી હિલચાલ કરવાની જાનતમા મે કદીય પ્રેમસાહન નથી આપ્યું નોઆખાલીના હિંદુઓને મે કહેતુ કે, તમને જગાળમા રહેનાનો જો ડર લાગતો હોય તો તમે છોડી દો, અને માલમિનકતનુ તમને વળતર મળતુ હોય તો તમારે ગમે ત્યા જઈને વસવું અને સરકારને મિલકત મળતી હોય તો વળતર શા માટે ન આપે? એ જ હુ તમને પણ કહું છું કે, તમને જો તમારી મિલકતનુ પૂરું વળતર મળતુ હોય તો તમે ડોડીને ગમે ત્યા જઈ શકો છો પણ મારે એ પણ એકરાર કરવો જોઈએ કે, મને આ વાત જરાયે ગમતી જ નથી આ રીતે પોતપોતાના વતન અને ઘરનાર છોડવામા સાર નામરદાર છે એમ હું તો માનું છું અને સરકાર જો વળતર આપના તૈયાર ન હોય તો સરકારને માટે પણ આ વાજબી વાત ન કહેનાય, એમ પણ મારે કહેવું જોઈએ, અને તેમનાથી આ બ્યાવહારિક વાતમા ના ન જ કહેનાય વળી હિંદુ કોમના મતથી ચૂંટાયેલા પ્રધાનો કહે કે, અહીંના હિંદુઓ હવે કાબૂ બહાર ગયા છે તો તેમને માટે પોતાના પ્રધાનપદ પર ચાલુ રહેના કરતા હિંદુઓના આધગા ગુસ્સાના તાપમા જળી જવું વધુ સારુ છે સરકારનો ધર્મ પોતાની પ્રજાના મધ્ય જ લોકોને ન્યાય આપનાનો છે કોઈનેય અન્યાય કરવો તેને ન પાવવે

પ્રશ્ન — મિહારના તોષાન પચમા ન્યાયાધીશ રૂમેનની નિમજીક કરવામા આવી છે તે સામે અમારો (મુસલમાનોનોયે) વાધો છે

આપુછ — મુસ્લિમ લાઈઓને રૂમેન પર વિશ્વાસ નથી, તો હવે તમારે જો માલુસની પસદગી કરવી હોય તેને પસદ કરી શકો છો, જો તમે ક્યારેય કહ્યું નથી આપણે ન્યાયાધીશ રૂમેન જેવા કોઈ ખિન મુસ્લિમનો ભરોસો તો રાખવો જ પડશે અને એક માલુસના પચથી કશુંય નુક્સાન નથી થાનું તોપણ તમે જો ધરડો તેના નામોની યાદી આપો, તો હુ ચોગ્ય થાય તે માટે પ્રયત્ન કરી જોઈશ

પ્રશ્ન — જેઓનાં અપહરણ થયાં છે તે બહેનોને પાછી લાવવી જોઈએ.

બાપુજી — હું બિહાર આવ્યો ત્યારથી જ આ વાત મને કહેવામાં આવી છે, અને મેં કહ્યું પણ છે કે, એવી બહેનોનાં તેમનાં સર્ગાવહાલાંઓનાં નામો મને આપો કે જેથી જો તે જીવતી હશે તો હું જરૂર શોધી કઢાવવા માટે પ્રયત્ન કરીશ જ.

આ સભામાં ધારાસભાના એક સભ્ય શ્રી . . . હાજર હતા. તેમની સામે પણ આરોપ મૂકતાં મુસ્લિમ લાર્ધઓએ કહ્યું કે તોફાનો દરમિયાન હિંદુઓને આપતા તરફથી પ્રોત્સાહન અપાયું હતું. આ સાંભળીને તે ધારાસભ્ય તુરત જ ઊભા થયા અને બોલ્યા કે, “હું તદ્દન નિર્દોષ છું. છતાંય મને જો એક પણ સાબિતી આને અંગે બતાવશે તો હું આ સહુ લાર્ધઓનો આભાર માનીશ. મુસ્લિમ લાર્ધઓ પોતાનું જ તપાસપત્ર બનાવે, અને જો હું દોષિત હતું તો કોઈ પણ સભા ખમવા તૈયાર છું. તેની પ્રતિજ્ઞા ગાંધીજી સામે જ કરું છું.”

આજની આ સભામાં ઠીક ઠીક બજાવા જેવા પ્રશ્નોત્તરો થયા.

ત્યાંથી પ્રાર્થનામાં ગયાં. પ્રાર્થનાસભામાં બાપુજીએ કહ્યું કે, “મનુષ્યમાં એક ખામી જેવામાં આવે છે કે, માણસો મોટે ભાગે પોતાના વિરોધીઓ માટે ઘણી જ ગેરસમજ પોતાની મેજે જ કહીને ઊભી કરે છે અને તેઓના ઉપર સાબિત ન થઈ શકે એવા આક્ષેપો મૂકે છે. અને આ જાતના વર્તનથી ઘણી વખત ભયંકર પરિણામ આવી શકે છે. ડૉંગ્રેસ અને લીગ વચ્ચેના મતભેદો આવા વર્તનને આભારી છે.”

આજે અહીંની નિરાશ્રિતોની જાવણીની મુલાકાત લીધી અને સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો વાતો કરતાં રહી પડ્યાં. બાપુજીએ કહ્યું, “લાગણીના આવેશમાં, આમ લાગણીમાં ન આવી જંતુ જોઈએ. દરેક ધર્મ શોખવે છે કે, માણસમાત્રે દુઃખ અને શોકનો બહાદુરીથી સામનો કરવો જોઈએ. અહીં આવતાં રસ્તામાં મારી મોટર ઊભી રખાવીને જોરથી મહાત્મા ગાંધીની જ્ય કરતાં હતાં, ત્યારે મને સહેજ કલ્પના

આવી કે, આવી જ રીતે જેમ મારી મોટર બિબી રખાવવા ટોળાનાં ટોળાં આવતાં હતાં તેવી જ રીતે મુસલમાનોને મારવા થયું હશે ને? હિંદુઓએ ખરેખર શરમાવું જોઈએ. અને હવે આવું ગાંડપણ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ. બિહારમાં જો હિંદુઓ ફરીથી પાગલ થશે તો સહુથી પ્રથમ હું મારો નાશ કરીશ. હું તો ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું કે, હે પ્રભો! સાચી હિંમત કેવી હોય તે મારા પોતાના પંડના દાખલાથી આ લોકોને બતાવી આપવાની તું મને શક્તિ આપજે કે, કદાચ કોઈ મારી કતલ કરવા આવે તોપણ હું પ્રભુનું નામ લેતો પ્રાર્થના કરું કે મારી કતલ કરનાર કતલીઆને માફ કરવાની મને શક્તિ આપજે અને તેમને સદ્બુદ્ધિ આપજે, સન્માન દેરજે. =

આજે તો બાપુજીના ચહેરા પર માનસિક અને શારીરિક થાક ધણો જ દેખાતો હતો, છતાંય પળવારનો આરામ લીધા વગર કામ કર્યું જતા હતા: -

ખાનસાહેબ બધાંની સાથે જ જમ્યા. ચાકને લીધે બાપુજીએ ફરવાનું મુશ્કેલી રાખ્યું. વાઈસરોય અને સરદારદાદાનો તાર હતો. કદાચ દિલ્હી જવું જ પડશે. બાપુજીએ કહ્યું કે, પોતે એકલા જ દિલ્હી જવા ઇચ્છે એટલે ખાનસાહેબ કદાચ પેશાવર જશે. હું અને બાપુજી દિલ્હી જઈશું. મુદુલાખહેન, દેવભાઈ, હુનરભાઈ અહીં જ બાપુજીના પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરશે, મુખ્ય સંચાલન મુદુલાખહેન કરશે. પણ બિહારનો મોટો પ્રશ્ન છે. ‘આ વખતે તો મારું દિલ કહે છે કે જવું જોઈએ. જ્યારે જ્યારે મારા મને ના પાડી છે ત્યારે મેં’ આવાં નિમંત્રણો નથી સ્વીકાર્યાં. લોકો વેવેલના મંત્રી મારી પાસે એ વખત આવી ગયા હતા, છતાંય મેં તેમનું નિમંત્રણ નહોતું સ્વીકાર્યું.’

મોટરના હડોલાથી બાપુજીની કમર ખૂબ દુખતી હતી. નોઆખાલી કરતાં અહીંની મુસાફરી એ રીતે ખૂબ આકરી પડે છે. અને મોટાં મોટાં ટોળાં એક મિનિટની શાંતિ નથી લેવા દેતાં. એટલી અહીં બીડ રહે છે. ૧૧ વાગ્યા પછી બાપુજી સૂતા.

રોજ રાતે કંડ ગળવામાં મને સૂતાનું ઘણું મોડું થવાથી તે કામ દેવભાઈ સંભાળે તે વિષે બાપુજીએ બીડીને દાતણ કરતાં કહ્યું. પણ તેમને માટે એ કામ મુશ્કેલ હોવાથી છેવટ એમ નક્કી થયું કે, હુનરભાઈ અને હું, એમ અમારે બંનેએ સંભાળવું. પ્રાર્થના પછી ગીતાપાઠ કરીને મેં સામાન પેક કર્યો. આજે તો સવારના સામાન પેક કરતાં ખૂબ ઝોકાં આવતાં હતાં.

૬-૦ અમે મોટર રસ્તે ગામડામાં ફરવા નીકળ્યાં. બાપુજીએ રસ્તામાં ૧૦ મિનિટ બિંધ કરી લીધી. મારા બોળામાં માથું અને ખાનસાહેબના બોળામાં પગ રાખવાનો રિવાજ પડી ગયો છે. મેં આજે કહ્યું, મારા બોળામાં આપ પગ રાખો અને ખાનસાહેબના બોળામાં માથું રાખો. પણ ખાનસાહેબે તેમ કરવાની ના કહી. ખાનસાહેબ મને કહે, “મારા બોળામાં બાપુજીના પગ રહે છે અને એથી પગ ચાંપવાનું મને સૌભાગ્ય સાંપડે છે. તું તો ઘણી સેવા કરે છે. અને મને આવા સમયે ફક્ત પગ દબાવવાની તક સાંપડે છે. એ મારા માટે અનેરો લહાવો છે. એને જતો કરવાની મારી ઇચ્છા નથી. મારાં એવાં અહોભાગ્ય ક્યાંથી કે, મહાત્માજીના પગ મારી ગોદમાં હોય અને પગચાળી કરવાની અનેરી તક મને મળે!!”

ખરેખર, ખાનસાહેબના હૃદયના આવા ભક્તિમય રાગ્દેથી વધુ કંઈ પણ કહેવાની મારી તો હિંમત જ ન ચાલી. પણ આ બંને મહાપુરુષોની વચ્ચે આવું પવિત્ર દર્શન કરી કૃતાર્થ થવાય છે.

૮૧૧૧ વાગ્યે અમો ઘોસી પહોંચ્યાં. રસ્તામાં આમાચૂઆ અને બેઠ્ઠી પણ થોડી થોડી વાર રોકાયાં. અહીં પહોંચીને બાપુજીએ થોડી વાર ટપાલ જોઈ. મેં સામાન બોલી નાહવાધોવાની તૈયારી કરી.

માલિશમાં બાપુજીએ મને ખાનસાહેબની પૂરતી કાળજી રાખવાનું કહ્યું. “તારાં બીજાં કાર્યોના વ્યવસાયમાં એમના ખાવાપીવામાં કશી અડચણ ન પડતી જોઈએ. બીજું કામ જો કાંઈ વધુપડતું હોય તો તે છોડતાં સકોચ ન રાખીશ. પણ તું પોતેજ ખાનસાહેબને રાંધીને

જભાડે છે તે એમને ખૂબ ગમે છે કારણ કે એમનું વજન ખૂબ ઘટી ગયું હતું તે દર અઠવાડિયે એક એક રતન મેળવે છે પૌષ્ટિક અને રુચિકારક વાનગી બનાવી નિયમસર અને વખત ભાનથી જભાડવાનું આ પરિણામ છે, એટલે એમના માટે રાધાનાનું અને જભાડનાનું તારે જ કરવાનું છે એ કામ બીજા કોઈને ન સોંપીશ મારું કોઈ પણ વધારાનું કામ બીજાને સોંપી શકે છે ”

ચોડી વાર પહેલાના પૂ જ્ઞાનસાહેમે પગ આપતા કહેલા બાપુજી માટેના શબ્દો અને માલિશ સમયે બાપુજીએ એમની તમિયતની કાળજીભરી મને સૂચના આપતા આ શબ્દોથી સહજ મારા મનમાં થયું કોણ કોનું ભક્ત ?

ભોજન આદિનો ક્રમ નિયમ મુજબ રહ્યો ભોજન સમયે બાપુજી એ છાપા સાંભળ્યા દોઢ વાગ્યે આરામ કર્યો બે વાગ્યે બીડીને સતરાનો રસ લીધો અને કાતતા મુનાકાતો ચાલુ થઈ ત્રણ વાગ્યે ફરી પ્રનાસે તીક્ત્યા અર્ધ નાચક, યુ ફીપુર, અમદવાપુર, અને એખરી જોમા એખરીમા પ્રાર્થના થઈ

પ્રવચનમાં બાપુજીએ જણાવ્યું “ હિંદુઓએ પાગલ બની ને ખાનાખરામી કરી છે મુસલમાનોએ પણ તેની જ કરી છે, એથી પૂર્ણ સ્વરાજ્યનું મીઠું ફળ તેઓ આખરા તહી પામે આ હું તમને ચેતવણી આપુ છું નવા વાર્ષસરોય સાહેબે ને જાહેરાત કરી છે તે તમે સહુએ જોઈ દરો તેમણે જણાવ્યું છે કે, ‘હું તો હવે છતા જ વાર્ષસરોય તરીકે આ પો છું ’ જોકે ક્ષિટિશો તરફથી આવા જાહેરાતમાં આપણને વહેમ આવે છે ખરો તેના કારણો પણ છે હતા હું સહુને વિનતી કરું છું કે, આ જાહેરાત માટે કોઈ પૂર્વગ્રહ ન બાધી સેતા સીધો જ અર્થ કરજો અને તેમાં વિશ્વાસ રાખજો મારો અનુભવ છે કે, દરો કોઈનો સગો નથી થતો એટલે જો આમાં દરો દરો તોપણ આપણે પ્રશુભ ગુમાનાના નથી જ પણ મને તો મોટો ડર એ છે કે આજે દેશમાં ને બની ગયું છે, તેથી મદામદેનતે ને દગ આપણે મેળવી શક્યા છીએ તેને મજબૂત દાદથી પકડી રાખી રહીશું ખરું ? મારી મતિ મને કહે છે કે, વાર્ષસરોયે આવા કરોમીના

ગંભીર પ્રસંગે એક ગંભીર જાહેરાત કરી છે, તે વચનને પાછું ગળી જવાને આપણે પોતે જ તેને લાલચમાં નાખીશું. પ્રભુ કરે અને આવો મોટો પ્રસંગ આપણને ન સાંપડે. પણ ધારો કે આવો પ્રસંગ આવશે તોય આખા દેશમાં હું એકલો જ હોઈશ, અને મારી વાત કોઈ સાંભળવા તૈયાર પણ નહીં થાય તોંપણ પોકારી પોકારીને કદીશ કે, વાઈસરોયે દદતાથી અને સત્યતાથી પોતાનું વચન પાળવું અને બ્રિટિશ હકૂમતને સંકેશી લેવી.

“હમણાં પોલીસનાં માણસોએ હડતાલ પાડી છે. હું કહું છું કે પોલીસથી અને ભગી કામદારોથી હડતાલ પર ન જ ઉતરાય. તેઓ અને સમાજજીવનને માટે પાયાની કામગીરી બંભવે છે. તેથી આ અનેએ પગારના ઝગડા ખાતર કદી પોતાનું કામ ન છોડવું જોઈએ. એ લોકોને પોતપોતાની ફરિયાદની દાદ મેળવવા માટે અનેક ઇલાજો પડેલા છે. હું જો પ્રત્રાન હોઈ તો હડતાલની ધમકીને વશ થઈ હડતાલિયાઓ આગળ કશીય દરખાસ્ત ન મૂકું. કેમ કે આ જાનની હડતાલની ધમકીમાં જગર-સ્તી રહેલી છે. અને તેને તાબે હું કદીય ન થાઉં. હું એકમાત્ર નિષ્પક્ષ તપાસપંચની દરખાસ્ત કોઈ પણ જાતની શરતો મૂક્યા વિના રજૂ કરું.”

“એટલે પોલીસખાઈઓને મારી વિનંતી છે કે, તમારું અત્યારનું અનુગતું વર્તન છોડો અને હડતાલ પાછી ખેંચી તપાસપંચથી ન્યાય માગો. પોલીસદળનો એકેએક માણસ પ્રજાનો મેવક છે. અને તેમણે સહુએ સરહદ પ્રાંતના ખુદાઈ ખિદમતદારોના જેવું વર્તન કેળવવું જોઈએ. પ્રજાનું એકેએક બાળક, સ્ત્રી, પુરુષ પોતપોતાની ફરજ સમજવાની કોશિશ કરે. સમાજમાં ચોરી ન થાય, ધાડ ન પડે, તો પોલીસની જરૂર જ ન પડે. અને દરેક માણસ પોતપોતાનો પોલીસ બની એકબીજાને સહાય કરશે.”

“આ હડતાલિયા સાથે કામ લેવાને બિહારની સરકારે બ્રિટિશ લશ્કરી સિપાઈઓનો ઉપયોગ કર્યો એથી મને સાચે જ દિલગીરી થાય છે. જમ્મે તે કારણ હોય, અને જમ્મે તે જાગમાં જરૂર પડે તોયે હિન્દુસ્તાનમાં વહીવટ કરતી સરકારોએ આવી બાબતમાં બખેડાને શાંત

જામાંડે છે તે એમને ખૂબ ગમે છે કારણ કે એમનું વજન ખૂબ ઘટી ગયું હતું તે દર અઠ્યાડિયે એક એક સ્તલ મેળવે છે પૌષ્ટિક અને રુચિકારક વાનગી બનાવી નિયમસર બને વખત ભાવથી જમાડાનું આ પરિણામ છે, એટલે એમના માટે રાધનાનું અને જમાડાના તારે જ કરવાનું છે એ કામ બીજા કોઈને ન સોંપીશ મારું કોઈ પણ વધારાનું કામ બીજાને સોંપી શકે છે”

થોડી વાર પહેનાના પૂ જ્ઞાનસાહેમે યગ આપતા કહેલા માપુજી માટેના શબ્દો, અને માલિશ સમયે માપુજીએ એમની તમિયતની કાળજીભરી મને સૂચના આપતા આ શબ્દોથી સહજ મારા મનમાં થયું કાણુ કોનું ભક્ત ?

ભોજન આદિનો ક્રમ નિયમ મુજબ રહ્યો ભોજન સમયે માપુજી એ છાપા સાબળ્યા દોઢ વાગ્યે આરામ કર્યો બે વાગ્યે ઊડીને સ્વતરાનો રસ લીધો અને કંતતા મુનાકાતો ચાલુ થઈ ત્રણ વાગ્યે ફરી પ્રવાસે નીકળ્યા અમદાવાદ, ગુલ્શીપુર, અમદાવાદપુર, અને આખરી જોયા આખરીમાં પ્રાર્થના થઈ

પ્રથમમાં માપુજીએ જણાવ્યું “હિંદુઓએ પાગન બની જે ખાનાખરામી કરી છે, મુસનમાનોએ પણ તેની જ કરી છે, એથી પૂર્ણ સ્વરાજ્યનું મીઠું ફળ તેઓ આપવા નહીં પામે આ હું તમને ચેતવણી આપુ છું નવા વાર્ષિકરોમ સાહેબે જે જાહેરાત કરી છે તે તમે સહુએ જોઈ હશે તેમણે જણાવ્યું છે કે, ‘હું તો હવે છેલ્લા જ વાર્ષિકરોમ તરીકે આવ્યો છું’ જોકે બ્રિટિશો તરફથી આવી જાહેરાતમાં આપણને વહેમ આવે છે ખરો તેના કારણે પણ છે છતાં હું સહુને વિનવતી કરું છું કે, આ જાહેરાત માટે કોઈ પૂર્વગ્રહ ન બાધી હોતા સીધો જ અર્થ કરજો અને તેમાં વિશ્વાસ રાખજો મારો અનુભવ છે કે, દોઢ માર્ગને સગો નથી થતો એટલે જો આમાં દોઢ હશે તોપણ આપણે પ્રશ્ન મુભાવવાના નથી જ પણ મને તો મોટો ડર એ છે કે આજે દેશમાં જે બની ગયું છે, તેથી મહામહેનતે જે ફળ આપણે મેળવી શક્યા છીએ તેને મજબૂત દાકથી પકડી રાખી રક્ષીશું ખરા? મારી માતિ મને કહે છે કે, વાર્ષિકરોમે આવા કરોબીના

ગંભીર પ્રસંગે એક ગંભીર જાહેરાત કરી છે, તે વચનને પાછું ગળી જવાને આપણે પોતે જ તેને લાલચમાં નાખીશું. પ્રત્યુ કરે અને આવો મોઠો પ્રસંગ આપણને ન સાંપડે. પણ ધારો કે આવો પ્રસંગ આવશે તોય આખા દેશમાં હું એકલો જ હોઈશ, અને મારી વાન કોઈ સાંભળવા તૈયાર પણ નહીં થાય તોપણ પોકારી પોકારીને કહીશ કે, વાઈસરોયે દહત્યાથી અને સૂરનાથી પોતાનું વચન પાળવું અને બ્રિટિશ હકૂમતને સંકેલી લેવી.

“હમણાં પોલીસનાં માણસોએ હડતાલ પાડી છે. હું કહું છું કે પોલીસથી અને ભંગી કામદારોથી હડતાલ પર ન જ ઉતરાય. તેઓ અને સમાજજનને માટે પાયાની કામગીરી બંધાવે છે. તેથી આ અને પગારના ઝઘડા ખાતર કદી પોતાનું કામ ન છોડવું જોઈએ. એ લોકોને પોતપોતાની ફરિયાદની દાદ મેળવવા માટે અનેક મ્હલાગ્ને પડેલા છે. હું જો પ્રધાન હોઉં તો હડતાલની ધમકીને વશ થઈ હડતાલિ-માઓ આગળ કશીય દરખાસ્ત ન ચૂકું. કેમ કે આ જાનની હડતાલની ધમકીમાં જમર-સ્તી રહેલી છે. અને તેને તાબે હું કદીય ન થાઉં. હું એકમાત્ર નિષ્પક્ષ તપાસપંચની દરખાસ્ત કોઈ પણ જાતની શરતો મૂક્યા વિના રજૂ કરું.”

“એટલે પોલીસમાર્મીઓને મારી વિનંતી છે કે, તમારું અધ્યારનું અજીગતું વર્તન છોડો અને હડતાલ પાછી ખેંચી તપાસપંચથી ન્યાય માગો. પોલીસદળનો એકેએક માણસ પ્રજાનો સેવક છે. અને તેમણે સહુએ સરહદ પ્રાંતના ખુદાઈ ખિદમતદારોના જેવું વર્તન કેળવવું જોઈએ. પ્રજાનું એકેએક બાળક, સ્ત્રી, પુરુષ પોતપોતાની દરજ સમજવાની કોશિશ કરે. સમાજમાં ચોરી ન થાય, ધાડ ન પડે, તો પોલીસની જરૂર જ ન પડે. અને દરેક માણસ પોતપોતાનો પોલીસ બની એકબીજાને સદાય કરશે.”

“આ હડતાલિયા સાથે કામ લેવાને બિહારની સરકારે બ્રિટિશ લાકરી સિપાઈઓનો ઉપયોગ કર્યો એથી મને સાચે જ દિલગીરી થાય છે. જ્યે તે કાલજી રોડ, અને જ્યે તે જામનગર, જરૂર પડે તોલે હિન્દુસ્તાનમાં વડીવટ કરતી સરકારોએ આવી બાબતમાં જખેડાને ચાંત

જમાંડે છે તે એમને ખૂબ ગમે છે. કારણ કે એમનું વજન ખૂબ ઘટી ગયું હતું તે દર અઠવાડિયે એક એક રતલ મેળવે છે પૌષ્ટિક અને રુચિકારક વાનગી બનાવી નિયમસર બને વખત લાવથી જમાંડવાનું આ પરિણામ છે, એટલે એમના માટે રાધવાનું અને જમાંડવાનું તારે જ કરવાનું છે એ કામ બીજા કોઈને ન સોંપીશ મારું કોઈ પણ વધારાનું કામ બીજાને સોંપી શકે છે”

થોડી વાર પહેલાના પૂ જ્ઞાનસાહેબે પગ આપતા કહેલા બાપુજી માટેના શબ્દો, અને માલિશ સમયે બાપુજીએ એમની તપિયતની કાળજીભરી મને સૂચના આપતા આ શબ્દોથી સહજ મારા મનમાં થયું કેણું કેનું ભક્ત ?

ભોજન આદિનો ક્રમ નિયમ મુજબ રહી ભોજન સમયે બાપુજીએ છાપા સાબળ્યા દોઢ વાગ્યે આરામ કર્યો બે વાગ્યે બીને સંતરાનો રસ લીધો અને કંતતા મુવાકતો ચાલુ થઈ. ત્રણ વાગ્યે ફરી અવાસે નીકળ્યા. અમદાવાદ, મુન્દ્રીપુર, અમદાવાદપુર, અને આખરી જ્ઞેયા. આખરીમા પ્રાર્થના થઈ

પ્રવચનમા બાપુજીએ જણાવ્યું “હિંદુઓએ પાગલ બની જે ખાનાખરામાં ફરી છે, મુસલમાનોએ પણ તેરીજ ફરી છે, એથી પૂર્ણ સ્વરાજ્યનું મીઠું ફળ તેઓ આપવા નહીં પામે આ હું તમને એતરણી આપુ છું નવા વાર્ષસરોય સાહેબે જે જાહેરાત ફરી છે તે તમે સહુએ જોઈ હશે તેમણે જણાવ્યું છે કે, ‘હું તો હવે છે’ના જ વાર્ષસરોય તરીકે આવ્યો છું’ જોકે બ્રિટિશો તરફથી આવી જાહેરાતમા આપણને વહેમ આવે છે ખરો. તેના કારણે પણ છે છતાં હું સહુને રિનંતી કરુ છું કે, આ જાહેરાત માટે કોઈ પૂર્વગ્રહ ન બાધી સેતા. મીઠા જ અર્થ કરજો અને તેમા વિશ્વાસ રાખજો મારો અનુભવ છે કે, દગો કોઈનો સગો નથી થતો. એટલે જો આમા દગો હશે તોપણ આપણે કશુંય મુમાવવાના નથી જ. પણ મને તો મોટો ડર એ છે કે આજે દેશમા જે બની ગયું છે, તેથી મહામહેનતે જે ફળ આપણે મેળવી શક્યા છીએ તેને મજબૂત દાકથી પાંડી રાખી રકીશું ખરા ? મારી માતિ મને કહે છે કે, વાર્ષસરોયે આવા કટોકટીના

ગંભીર પ્રસંગે એક ગંભીર જાહેરાત કરી છે, તે વચનને પાછું ગળા જવાને આપણે પોતે જ તેને લાલચમાં નાખીશું. પ્રત્યુ કરે અને આવે. મોઢો પ્રસંગ આપણને ન સાંપડે. પણ ધારો કે આવે. પ્રસંગ આવશે તોય આખા દેશમાં હું એકલો જ હોઈશ, અને મારી વાન કોઈ સાંભળવા તૈયાર પણ નહીં થાય તોપણ પોકારી પોકારીને કદીશ કે, વાઈસરોયે દલ્તાથી અને સત્તનાથી પોતાનું વચન પાળતું અને બ્રિટિશ હકૂમતને સંકેલી લેવી.

“હમણાં પોલીસનાં માણસોએ હડતાલ પાડી છે. હું કહું છું કે પોલીસથી અને લાંગી કામદારોથી હડતાલ પર ન જ ઉતરાય. તેઓ બંને સમાજજીવનને માટે પાયાની કામગીરી બજાવે છે. તેથી આ બંનેએ પગારના ઝઘઝા ખાતર કદી પોતાનું કામ ન છોડવું જોઈએ. એ લોકોને પોતપોતાની ફરિયાદની દાદ મેળવવા માટે અનેક ઇલાજો પડેલા છે. હું જો પ્રધાન હોઈ તો હડતાલની ધમકીને વશ થઈ હડતાલિયાઓ આગળ કથીય દરખાસ્ત ન મૂકું. કેમ કે આ જાતની હડતાલની ધમકીમાં જગત્સતી રહેલી છે. અને તેને તાબે હું કદીય ન થાઉં. હું એકમાત્ર નિષ્પક્ષ તપાસપંચની દરખાસ્ત કોઈ પણ જાતની શરતો મૂક્યા વિના રજૂ કરું.”

“એટલે પોલીસઆઈઓને મારી વિનંતી છે કે, તમારું અત્યારનું અનુગતું વર્તન છોડો અને હડતાલ પાછી ખેંચી તપાસપંચથી ન્યાય માગો. પોલીસદળનો એકેએક માણસ પ્રજાનો સેવક છે. અને તેમણે સહુએ સરહદ પ્રાંતના ખુદાઈ ખિદમતદારોના જેવું વર્તન કેળવવું જોઈએ. પ્રજાનું એકેએક બાળક, સ્ત્રી, પુરુષ. પોતપોતાની ફરજ સમજવાની કોશિય કરે. સમાજમાં ચોરી ન થાય, ધાડ ન પડે, તો પોલીસની જરૂર જ ન પડે અને દરેક માણસ પોતપોતાનો પોલીસ બની એકબીજાને સદાય કરશે.”

“આ હડતાલિયા સાથે કામ લેવાને બિદારની સરકારે બ્રિટિશ લરકરી સિપાઈઓનો ઉપયોગ કર્યો એથી મને રાજ્ય જ દિલ્લીગીરી થાય છે. ગમે તે કારણ હોય, અને ગમે તે ભાગમાં જંદેર પડે તોયે હિન્દુસ્તાનમાં વડીવટ કરતી સરકારોએ આવી બાજનમાં બંધાને શાંત

કરના માટે પણ બ્રિટિશ લશ્કરી માણસોની સેવાની માગણી દરમિયાન કરવી જોઈએ કેમ કે નહીતર એવો અર્થ થશે કે, બ્રિટિશ લોકોની સંસ્કૃતિ તાકાત વિના હિંદુમાં વહીવટ કરતી સરકારે અસહાય થઈને લાચાર બની જાય છે પોલીસની સાથે લશ્કરના માણસોના હાથમાં હિન્દુસ્તાનનું રાજ્ય ચાલુ જશે તે દિવસ હિન્દુસ્તાનને માટે સારો નહીં હોય.”

ત્રણ ગામડાઓમાં ઠીક પ્રમાણમાં ૬૩ એકઠું થયું ૮-૩૦ વાગ્યે અહીં (જહનામાદ) આ પા આવીને બાપુજીએ ક્રૂર ગરમ પાણી અને મધ જ લીધું પછી બાપુજીએ ભાષણનો અંગ્રેજી તરજુમો મારી નોંધ પરથી કર્યો હતો તો ચાકી ગઈ હતી તેથી બધું કામકાજ કરીને ૧૦૧ વાગ્યામાં આજે સૂઈ ગઈ

૨૮-૩-૪૭

પદ્મ:

(જહનામાદમાં) રોજ પ્રમાણે પ્રાર્થના વગેરેનો કાર્યક્રમ રહ્યો રસ પીતા મને બાપુજીએ ગીતાપાઠ કરાવ્યો ૬-૪૫ ગામમાં જોવા ગયા ચાલતા જ આખું ગામ જોયું સ્થાનિક મુસ્લિમ લીગના મંત્રી સાથે બાપુજીએ એક પ્રનામ વાતોમાં ગાળ્યો એમને બાપુજીએ સ્વત્વ હકીકતથી ઠીક ઠીક વાકેફ થયાં અને સાથે સાથે નોઆખાલીને હતા કાઠ એક વખત ત્યાં જઈને જોઈ આવનાની સંચના કરી અને એમ પણ કહ્યું કે ‘લીગની દોરવણી વગર ત્યાંની પ્રજાની આ હિંમત વધે જ નહીં એ મારો દાવો છે પણ નીગરાણા તો એ જ સિદ્ધાંતને વર્ધા છે કે ‘એક નનૈયો દ્વિતીય રોજને દરે’ કોઈ વાતમાં પ્રવૃક્ષ શાના થાય?’ પણ બાપુજી પાસે તેમની સુમિત કાપી નહીં અને તેમને જે કહેવાનું હોય તે લેખિત આપવા મદામહેનતે કબૂલ થયા

૧૦-૩૦ નાની ધોઈ પરવામાં બોજનમાં ક્રૂર એક ખાખરો અને જરા શાક લીધું દૂધ ન લીધું ૩૨-૩૫ થી ૧ આરામ કર્યો જીવને ગરમ પછી પીને મને સૂઈ જવાનું આઠ-૬૫ થી ૬૫ ૧૧ વાગે પોલીસ પોર્ડ જે હાલમાં પર ઊતરી છે તે મગસ આવી પણ ૬ સૂતી હતી એટલે બાપુજી ખીજ ઓરડામાં ગયા અને ત્યાં રહ્યા

રાખી. હું તો જિંદી ત્યારે જોયું તો બાપુજી તેમની ગાદી પર ન હતા. પણ બીજા ઓરડામાં શેતરંજી પર બેઠા હતા. પાછળ નાનકડો તકિયો જ હતો. ખાલી શેતરંજી પર ગા કલાક બેસવું એ બાપુજીને માટે વસમું છે. છતાંય હું જાગી ન જાઉં તે ખાતર આ બધું ક્યું. મને પણ બહુ દુઃખ થયું. પણ બાપુજી પાસે કોણ જાણે ક્યા જન્મવું મારું લેણું હશે તે બાપુજીને આવી અગવડો વેઠાવીને પણ તે લેણું લઈ રહી છું.

૩-૩૦ વાગ્યે બાપુજી હિંદુ મુસલમાનોની સભામાં ગયા. મૃદુલાખહેને કોંગ્રેસ કાર્યકરોની સભા બોલાવી હતી. બાપુજીએ અહીં સારી પેઠે વરાળ ફાલવી. કહેવાય છે કે કોંગ્રેસીઓએ આ હુલ્લડમાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. અને હવે ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં કાર્યકરોમાં લાંચ લેવાની વૃત્તિ આવી ગઈ છે. બાપુજી કહે, “નથી જાણતો હું કેના ઉપર ભાર મૂકીશ. પણ એથી મારી ઈશ્વર પ્રત્યેની શ્રદ્ધા જરાયે ડગતી નથી, જિલ્લટાની કદાચ વધે છે. એ પણ મને દેખાડી આપ્યું કે, જેના ઉપર તુ નથી રહ્યો છે એ સાચા સિક્કા છે કે બોમ્બ? બોમ્બ હોય તોયે મારે તો કશુંયે શમાવવાપણું નથી. એતી મેજે જ જે દુકાને જશે ત્યાંથી પાછો ફરશે. હું કોઈનો સરદાર નથી. હું તો એક નાનકડો સેવક છું. જ્યારે આપણો અરુણોદય થઈ રહ્યો છે ત્યારે આ ગાંડપણ સૂઝ્યું છે.”

મત્રાડી અને ગંગાસાગર જઈને ૫-૩૦ અશ્વાહગંજમાં પ્રાર્થના કરવા જીપડ્યા. આજની પ્રાર્થનામાં ખૂબ અવાજ થતો હતો. બાપુજીએ ટૂંકમાં પ્રવચન કયું. શુભેચ્છાઓને શુભા કબૂલ કરવાની અપીલ કરી અને આજના સમયે અંકચ ઉપર ભાર મૂક્યો.

શાહનવાઝ સાહેબ પટણા જતાં ટ્રેનમાં મળ્યા. પટણા સ્ટેશન પર ડૉ. સૈયદ મહમદ સાહેબ લેવા આવ્યા હતા. તેમણે માડી ખખર આપી કે, બારીસાહેબનું કોઈ એ ખૂન ક્યું છે. અને તેઓ તુરત જ મરણ પામ્યા છે. (અમદાવાદ બારીસાહેબ બાપુજીના પરમ ભક્ત. અને દેશ માટે એમણે કપીરી જીવન ગાળ્યું હતું. બિહાર કોંગ્રેસ પ્રાંતીય સમિતિના વર્ગોથી પ્રભુજી હતા.)

આવા અચાનક સમાચારથી સહુ એકદમ કંપી ગયાં. ઘેરે ૧૦ વાગ્યે પહોંચ્યાં. ત્યાં વાત સાંભળી કે, કોઈ ગુરખા પોલીસે એમની મોટર જતી હતી તે રોકી. તે ફરજ પર હતો. પણ બારીસાહેબે મોટર ન રોકતાં, ગુરખા પોલીસને શંકા આવી એથી એણે ગોળા છોડી. છતાંય બારીસાહેબે બહાર નીકળી પિસ્તોલ ખૂંટવી, પણ ખીજ પોલીસના માણસોને સીટીની નિશાની આપી બોલાવ્યા, એટલે તેઓ આવી પહોંચ્યા અને છાતીમાં ગોળા વાગી ત્યાં જ મરણ પામ્યા.

આ બધી હકીકતની તપાસ કરાવવા અને ‘પોસ્ટમોર્ટેમ’ કરાવવા બાપુજીએ શ્રીનાથુને (વડા પ્રધાન) કાગળ લખ્યો.

છેક ૧૨મી વાગ્યે બાપુજી સૂતા ગયા. બાપુજીએ તેમને માટે કહ્યું કે, “એ એટલા બધા ભણા હતા, અને એટલા જ બિદી હતા. જો ઉપરની હકીકત સાચી હોય તો ફરજ પરના પોલીસને શંકા આવી અને તેને મોટરમાં કોણ જાય છે તે જોવું હતું તો બારીસાહેબની ફરજ હતી કે, તેમણે મોટર ઊભી રાખવી જ જોઈએ. એ માણસ ફરીર હતો. એનાં બાળ્યમાં માટે રાત્રી પાર્ક પણ કમાયો નથી. અને કોંગ્રેસની અદ્ભુત મૂંઝી સેવા એણે ત્રેમપૂર્વક બજાવી છે. કોંગ્રેસે એના કુટુંબના નિર્વાહ માટે વિચારવું જ જોઈએ.”

૨૬-૩-૪૭

૫૯૯૫

નિયમ મુજબ પ્રાર્થના. પ્રાર્થનામાં બાપુજીએ આજે બારીસાહેબના આત્માની શાંતિ માટે જ પ્રાર્થના કરવાનું સૂચવ્યું અને ભગ્ન મંદિર સોલો એ ગાવાનું કહ્યું. ગીતાનો ૧૨ મો અધ્યાય પણ ખાસ એમને માટે કરાવ્યો.

પ્રાર્થના પછી તિવારીજીએ એમના મૃત્યુની હકીકતો કહી. ફરતી વેળાએ શાદનત્રાજ સાહેબ તથા બારીસાહેબના દીકરા આવ્યા. એ બહુ અસ્વસ્થ હતા. એમને બાપુજીએ ખૂબ આશ્વાસન આપી કંઈક શાંત કર્યાં.

૧૧ વાગ્યે બારીસાહેબનો મૃતદેહ પોલીસ લાઈનમાં આવ્યો ત્યારે બાપુજી, મૃદુલાબહેન, ખાનમાહેબ અને હું ત્યાં ગયાં. એમના દીકરા બેકામ રહ્યા હતા. ખીજાઓ દુઃખની આપતો પડતા હતા.

ત્યાથી પૂ આપુજી, ખાનસાહેબ, અને હું બારીસાહેબને ઘેર ગયા ત્યા કાળો કકળાટ ચાલતો હતો એમની દીકરીઓ જોર જોરથી પુઝારતી હતી કે, “બાપુજી! હમારે અમાનજન કહા ચલે ગયે?” એટલું કરુણ વાતાવરણ હતું કે પ્રભુ આવો સમય કોઈને ન દેખાડે!! એમનું રુદન મારાથી તો જોનાતું જ ન હતું એમની દીકરીઓને આશ્વાસન આપવાને બદલે મારાથી જ રડી પડાયું આથી વળતા બાપુજીએ મને કહ્યું, “તારામા હજી હિમત ન આવી ગીતાજના પાઠો ફક્ત વાચવાની ખાતર નથી વાચવાના મૃત્યુ તો એક સિદ્ધાંતી બીજી બાજુ છે તને હું એટલા માટે બેગમસાહેબ અને ડોકરીઓ પાસે લઈ ગયો હતો કે તેઓ બધા તને કૌટુંબિક ગણે છે ડોકરીઓ તારી દોસ્ત છે એટલે તું તેમને આશ્વાસન આપી શકીશ પણ તેને બદલે મારે એ ડોકરીઓની સાથે તને પણ સમજાવવી પડી ગીતાજના પાઠોની આવા સમયે જ ખરી પરીક્ષા થાય છે”

ત્યાથી લગભગ ૧૨-૩૦ વાગ્યે અમે પાછા ફર્યા આવીને બાપુજીના પગે ઘી ધસ્યું બાપુજી સૂતા હતા, દરમિયાન મે સામાન પેક કરવાની તૈયારી કરી કાલે દિલ્હી જવાનું છે

બાપુજી એક વાગ્યે જાગ્યા હું બપોરના સૂતી નહી તેથી નારાજ થયા અને મને રેડિયો તૈયાર કરી સૂઈ જવાનું કહ્યું એટલે હું સૂઈ ગઈ કારણ કે જો તે પ્રમાણે ન કરું તો છેલ્લી ઘડીએ દિલ્હી ન લઈ જાય તો... એટલે જવાની આટલી ધમાલ હતી છતાંય ચુપચાપ સૂઈ ગઈ

સવા ત્રણ વાગ્યે અનુબ્રહ્માણ અને કૃષ્ણચલ્લભ સહાય આવ્યા ન્યોર્થ કેટરીને અને એશિયન કોન્કરન્સમા તાર ક્યો જયપ્રકાશજી તિવારીજી આવ્યા હતા કાતતા કાતતા તેમની સાથે વાતો કરી પાંચ વાગ્યે પ્રાર્થનામા જવા નીકળ્યા પ્રાર્થનામા જતા બાપુજીએ ફર્નલ શાહનવાઝ સાહેબની વાત કરતા કહ્યું “જે રીતે પશ્ચિમ આજે અહીં મોડા પાછળ ગાડું બન્યું છે અને તેની છે નામા છેલ્લી રોધ કરવા કરોડો રૂપિયાનું પાણી ચર્ચ રહ્યું છે તેનાથી તદ્દન જીનગી રીતે કે એક પણ પાર્ક તો ખર્ચવાની વાત જ નહી, પરંતુ જીવના જોખમે પ્રેમથી લોકોને જીતી સાચું સુખ, સાચી શાંતિ ખતા હિમત શામા વધારે

છે, તે દુનિયા પાસે આપણે મૂકવું છે. અને જેમ તેઓ I. N. A. ના કેપ્ટન હતા તેમ આ એક જુદી જાતની આપણી શાંતિ સેનાને અહીં મોરચો છે. અને સત્ય અહિંસાના તેઓ આજે કેપ્ટન છે તેઓની ઉપર મારી ધણી આશા છે. ધણા એમ પણ કહે છે કે, શાહનવાઝ રખેને દગો દેશે, પણ દગો કોઈનોય સગો નથી. અને મને દગો દર્ધને તુકસાન કેને થવાનું છે? મને તો જરાયે નથી થવાનું. મૃદુલાબહેન પણ તેઓની ઉપર ખુશ છે.”

પ્રાર્થનામાં બાપુજીએ બારીસાહેબને લગ્ય અંજલિ આપી. “પ્રોફેસર અમદુલ બારીસાહેબ રાજેન્દ્રબાણના વર્ષોથી સહકાર્પકર હતા. તેઓએ જમશેદપુર અને ખીજા વિલાગોના કામદાર મજૂરોની સેવા પોતાના ત્યાગ દ્વારા અદ્ભુત કરી છે. અને તેથી તેમને પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખનું માનભર્યું સ્થાન ભોકોએ આપ્યું. તેઓ શરવીર, અહિંસક લડવૈયા હતા. સ્વાતંત્ર્યની અનેક લડતોમાં જુદા જુદા રંગે આત્મા છતાં તેઓ કોંગ્રેસની સાથે જ રહ્યા.

“આજે તેમનાં બાળકોને, અને તેમનાં પત્નીને, કુટુંબને દિલાસો આપવા માટે હું તેમને ઘેર ગયો હતો. બાળકો હજુ કાચી ઉંમરનાં છે. તેમના ઘરમાં પગ મૂકતાં જ ઘરની સાદાર્થ અને બારીસાહેબ એક પ્રોફેસર દરજ્જાના માણસ છતાંય કેવું સાદું જીવન ગાળતા હતા તે ઘર ઉપરથી જોઈ શકાતું હતું. ઘર શહેરની એક અત્યંત સાંકડી ગલીમાં આવેલું છે. તેમને તો પૈસો કમાવાની અનેક તકો સાંપડી હતી, છતાં તે તક જતી કરી છે. જાહેર નાણાને તેઓ પ્રામાણિકપણે, ચીવટથી સાચવતા હતા. કરોડો રૂપિયાનો વહીવટ તેમના હાથમાં હોવા છતાં તેઓ ઢેલ્યા પ્રામાણિક હતા તે એમની રહેણી જોઈને જણાવા વગર ન જ રહે. અધ્યાપક બારીસાહેબ જેવા પ્રામાણિક પુરુષ જાણે એાછા છે.

“હું આજે પટણા આવવા નીકળ્યો ત્યારે જ મેં મનમાં વિચાર્યું હતું કે, પટણા જઈ બારીસાહેબને સલાહ આપીશ કે તમારા આવા માનનીય હોદ્દા સાથે અને અનેક ઉમદા ગુણો સાથે તમારામાં જરા જરા વાતમાં ગુસ્સો થવાનો જે સ્વભાવ છે તેને કાળુમાં રાખવા પ્રયત્ન કરો. મને વિશ્વાસ હતો કે તેઓ મારી સલાહ સ્વીકારત. પણ પટણા

પહોંચતાં જુદું જ સાંભળવા મળ્યું કે તેઓ આ દુનિયા કાયમને માટે છોડી ચાલતા થયા ! ઈશ્વરે ધાયું તે સાચું. પણ આવા બહાદુર પુરુષ કદી મરતા નથી. તેઓ અમર છે. અને તેઓએ જે વારસો આપણને સોંપ્યો છે તેને ચાલુ રાખીએ.

“બારીસાહેબના ખૂનની પાછળ કોઈ રાજદારી કારણ નથી એ હું તમને જણાવી દઉં છું મોટરમાં બેસીને બારીસાહેબ પટણા આવતા હતા. અને હમણાં દાણ્યોરી બહુ થતી હોવાથી તે અટકાવવા માટે સરકારે ગુરખા પોલીસ રાખી છે. તેમની અને બારીસાહેબ વચ્ચે મોટર ન બિબી રહી તેથી તકરાર થઈ અને આ બોલાચાલીમાં પેલા સિપાઈએ બારીસાહેબને ગોળાથી વીધી નાખ્યો.”

પ્રાર્થનામાંથી આવ્યા બાદ પ્રધાનો સાથે વાતો કરી. કાલે સવારના દિલ્હી જવાનું હોઈ બાપુજી માટે ત્રીજા વર્ગના ડબ્બાની સગવડ રખાવી. અને બે નાનકડા ખાનાવાળો ડબ્બો રાખવાનું મેં શ્રીબાબુને (વડા પ્રધાન) કહ્યું. તે ફિનાઈલિથી સાફ કરાવી તૈયાર રખાવે.

૧૦ વાગ્યા પછી બાપુજીએ અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યો અને સૂતા. મેં બધો સામાન તૈયાર કર્યો. રસ્તા પૂરતા ખાખરા બનાવ્યા. હવે ૧૨મી વાગ્યા છે. સવારના બાપુજીનો એક બિસ્તરો જ બાંધવાનો રહેશે. બાકી બધું તૈયાર થઈ ગયું. ખાનસાહેબનો પણ સામાન તૈયાર કરી આપ્યો. બેઠકે એમનું તો ખાસ કંઈ તૈયાર કરવાપણું છે જ નહીં.

૩૦-૩-૪૭, રવિવાર
(ગાડીમાં) પદબ્ધિ

રોજ પ્રમાણે પ્રાર્થના માટે બેઠકા. પ્રાર્થના પછી બંગાળી પાઠ કરી મને ગીતાના શ્લોકો લખાવ્યા. મૃદુલાબહેન સાથે ૬ વાગ્યા સુધી વાતો કરી. ૭ વાગ્યે જયપ્રકાશજી અને પ્રભાવતીબહેન આવ્યાં. બાપુજી ફરવા ગયા ત્યારે હેલ્થ કાગળો વગેરે સમેટવાનું હતું તે સમેટયું, એટલે હું ફરવા ન જઈ શકી. ૯ વાગ્યે અમે સ્ટેશને જવા નીકળ્યાં. સ્ટેશન પર પારાવાર બીડ હતી ૯ વાગ્યે અમારી ટ્રેન બિપડી.

એક સુતાર બાપુજી માટે લાકડાનો ચમચો, ચાખડી અને પથ્થરનો કોટો આપી ગયો હતો. ચમચાથી બાપુજી જમ્યા.

આને અનેક પાઠોમાં એક અકસ્મિત પાઠ મળ્યો સાડા નવે દૂન ઊપડ્યા પછી મેં બાપુજીને ખાનાનું આપ્યું શાક, દૂધ, ખાખરા બધો સામાન આપુના નાનકડા ખાનામાં મૂક્યો હતો તું બાપુજી માટે ભોજન તૈયાર કરવા ગઈ ત્યારે બાપુજી બારીમાંથી જોતા હતા હું ખાનાનું લઈને આવી ત્યારે બાપુજીએ મને કહ્યું, “તું કયા હતી?” મેં કહ્યું “હું આપના માટે દૂધ ગરમ કરતી હતી” બાપુજીએ બહાર જોવાનું કહ્યું પણ હું સમજી નહીં મને બાપુજીએ પૂછ્યું, “આ બીજા ખાના માટે તે કોઈને કંઈ કહ્યું હતું?” મેં કહ્યું “હા બાપુજી, આપણે અહીં બધું રાખીએ તો આપને ગરમડ થશે આથી મેં શ્રીનાથને કહ્યું હતું કે બે ખાના હોય તો વધુ સારું” આથી બાપુજી વધુ નારાજ થયા “કેવો લૂનો મચાવ? આધજો પ્રેમ તે આનું નામ તને ખમર છે ને કે વાઈસરોયે મને ઍરોપ્લેનમાં આવવાનું આમ્રહ પૂર્વક કહ્યું અને તેની મેં ના પાડી એથી મિચ્છારી મુઠ્ઠાએ રપેશિયલ જોડાવવાની હું હા પાડું એના માટે પોતાની અનેક યુક્તિઓ અજમાવી, આજીજી કરી પણ મેં સમજાવ્યું કે, એમાં કેટલી બધી ગાડીઓને મારી ગાડી માટે થોભવું પડે અને ખર્ચના ખાડામાં ઊતરવું પડે! હિન્દુસ્તાનના દબ્બરો ગરીબો જો ઍરોપ્લેનમાં ન બેસે તો મારાથી કેમ બેસાય?”

“આથી રપેશિયનની જૂનો ના જ પાડી તે આજે જેમ એક ખાનું વધારે માગ્યું છે તેમ જો મારા માટે સત્ત માગ્યું હોત તો તે પણ મળત પણ એ તને અને મને શોભત? હું જાણ છું કે તું મારા પર પ્રેમને વશ થઈને મારી કાળજી રાખી રહી છે પણ મારે તો તને જાણે ચડાવવી છે નીચે નથી પાડવી”

બાપુજી ખૂબ દુઃખથી—વ્યથાથી એકજાસે બોલતા હતા મારી આખમાથી આસુની ધાર ચાલી મેં મન ખૂબ મક્કમ રાખવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ન રહી શક્યું

બાપુજી કહે “જો તું સમજી ગઈ હોત તો રડવું ન આવત” મને ભય તો એ હતો કે, મારી જૂલને માટે બાપુજી રખેને કંઈક આપ્યું પગનું ભરે ઊપવાસ કરશે તો? કારણ કે બાપુજી હમેશા

ીજની કરેલી જૂથને પોતે જ શૂલ કરી છે એમ માનતા અને એનું પ્રાર્થિત પોતે કરતા.

આમ કરતાં મિરજાપુર સ્ટેશન આવ્યું. માસ્તરને ખોલાવ્યા. મારી બધી વાત કહી, “મારી પૌત્રી છે, બિચારી બેળાબલી છે. મારા ઉપર પ્રેમ અને લકિત રાખે છે, એટલે મને કેમ ઓછી તકલીફ થાય તે માટે પોતાની અક્કલ દોડાવ્યા કરે છે. પણ એને ખબર નથી કે આમાં મને વધુ તકલીફ છે. હવે આ સામાન લઈ આ ખાનાનો ઉપયોગ બીજાં પેસેન્જરો માટે કરો.”

પરંતુ સ્ટેશન માસ્તરે આજીજી કરી કે, “આપ કહો તો હું બીજો કોણ જોડી આપું?”

બાપુજી કહે, “બીજો કોણ તો જોડો જ, પણ જરૂરિયાત કરતાં વધુ ચીજો વાપરવી એ પણ હિંસા છે, ચોરી છે, પરિગ્રહ છે. અને મળતી ચીજોનો દુરુપયોગ કરાવી આ છોકરીને બગાડવા માગો છો?” અંતે સ્ટેશન માસ્તર બિચારા શરમાઈ ગયા અને મેં તો ચુપચાપ સામાન ફેરવી નાખ્યો. અમારા કબજામાં બીડ તો થઈ છે, પણ તે બાપુજીને ગમ્યું. મને કહે, “મેં તને કેટલો મોટો પાઠ આપ્યો? તું એને સમજાવ્યું કે લેવાને બદલે રડી પડી એ મને ન ગમ્યું.”

મેં કહ્યું, “મને બીક એ લાગી કે, મારા વાંકને આપ પોતે માથે ઓઢી લઈ ઉપવાસ કે કંઈક એવી જાતનું પગલું ભરો તો?”

મને પ્રેમથી થાજડીને કહે, “એવો હું ગાંડો છું?”

મિરજાપુરમાં રમામકુમારીબહેન નેહરુએ ફળો આપ્યાં. બાપુજીએ મૂઢલાબહેન માટે એક કાગળ મોકલ્યો. ડાઁ વાગ્યે બાપુજીએ માટી મૂકી. ડાઁ સુધી બાપુજીએ કાંત્યું. માલિશ અને સ્નાન સિવાય બાકી બધું નિયમાનુસાર ચાલ્યું. બપોરના ખાનસાહેબ બાપુજીને પંખો નાખતા હતા અને પગ દબાવતા હતા.

અલ્લાહાબાદમાં તો એટલી બધી બીડ હતી કે એ કાબૂમાં રાખવા રામધૂન શરૂ કરાવી. ફેંડ પણ ધણું થયું. ત્રણ સોનાની વીંટી દરિજન ફેંડ માટે આપી. ડાપાંઓ અહીં મળ્યાં. આનંદ દિગોરાણી અને ગંગીબહેન આવ્યાં હતાં.

. . . એ કાનની સારવાર કરવા અમેરિકા જવાની ઇચ્છા દર્શાવી. બાપુજી પાસેથી રજા માગી.

બાપુજીએ લખ્યું, “જો કરોડો બહેરા અમેરિકાની સારવાર પામી નથી શકતા તો તેમાંના આપણે એક (તમે એક છો) તે કેમ પરદેશ જઈ શકીએ? રામનામના આધારે જે કાંઈ શક્ય હોય તે અહીં (દેશમાં) ઉપચાર કરવા. ત્યાં જઈને સારું જ થશે તેની થોડી જ ખાતરી છે?”

સાંજે પ્રાર્થના થઈ. ચાલતી ગાડીમાં પ્રાર્થના કરવાની બહુ મજા આવી. પછી દૂધ વગેરે લીધું. ૮ વાગ્યે બાપુજી સૂતા. મેં માથામાં તેલ ધર્યું. ખાનસાહેબે પગ દબાવ્યા.

૧૦ વાગ્યે કાનપુર સ્ટેશન આવ્યું. ખાનસાહેબ તથા અમારે માટે જમવાનું શ્રી ગુપ્તાજી તરફથી આવ્યું. ગુપ્તાજી પોતે પણ હતા. બહુ ભણા છે. બાપુજીના અનહદ ભક્ત છે.

રાતે જોકે પ્રમાણમાં શાંતિ રહી. સ્ટેશને સ્ટેશને માણસો બાપુજીનાં દર્શન કરવા તો આવતાં હતાં. પણ શાંતિ રાખતાં હતાં. છતાં ઉઝગરો તો થાય જ.

હું તો સાડા ત્રણ પછી દાંતણું કરાવી, પ્રાર્થના કરી રસ આપીને પછી સૂતી. સવા ચાર વાગ્યે ઊઠી, સામાન તૈયાર કર્યો. બાપુજીએ બંગાળી લખ્યું હું આ કાયરી પૂરી કરું છું. હવે દિલ્હી પહોંચવાને ૨૦ મિનિટની જ વાર છે.

૩૧-૪-૪૭

બંગી કોસોની, નવી દિલ્હી

૫-૩૦ સરદા સ્ટેશન પર અમારે ઉતરવાનું હતું. સ્ટેશન પર ભાઈસાહેબ, (ધર્મકિસ્મનજી ચાંદીવાલા), સરદારદાદા, દેવદાસકાકા, અરુણાચલેન (અરુણાચલેન અસફઅલી), કૃપાલાનીં, સુચેનાચલેન વગેરે આવ્યાં હતાં. હું તો જોઈતો સામાન લઈને (જાંતે વધારાનો સામાન દિલ્હી સ્ટેશન પર ઉતારવાની મોકલવું કરી હતી તેથી) ઉતરી ગઈ. અને પદેવી જ મોટરમાં બંગી કોસોની આવી ગઈ. બાપુજી આ બધાંની આથે મોડુંક આવવા માટે બાવાકટોરાગ્રામમાં ગયા. ૬:૧૧ વાગ્યે બાપુજી આવ્યા. તે દરમિયાન મેં જમી તૈયારી કરી લીધી

નાહીને પરવારતાં ૧૦ થઈ ગયા. અહીં તો એક મિનિટની કુરસદ નથી રહેતી. બાપુજી નાહીને 'આવ્યા અને પંડિતજી તથા ઇન્દિરાખહેન મળવા આવ્યાં. હું બાપુજી માટે બોજનની યાળી લાવી, તેમાંથી બે ખાખરા ઇન્દિરાખહેનને બાપુજીએ આપ્યા. એટલામાં જ લક્ષ્મીકાકી, દેવદાસભાઈ ગાંધીનાં બાળકો - ગોપુ, તારા આવ્યાં. ગોપુને બાપુજીએ ગોળપાપડીનું ચોસલું આપ્યું. કેટલીય વાર દાદાજીને પ્રણામ કર્યાં. ખૂબ રમતિયાળ છેકરો છે.

બાપુજી નોઆખાલી ગયા પછી પહેલી જ વાર દિલ્હી આવ્યા છે. નોઆખાલીથી બાપુજી સામ્મતાળ પાછા ફરશે કે નહીં તેની સહુને શંકા હતી. એક વાગ્યે બાપુજી આરામ કરવા સૂતા. પચ્ચ રાત્રીજી, સુચેતાખહેન, જી. ડી. ગિરલા, રામેશ્વરજી ગિરલા, સરદારદાદા, મણિખહેન વગેરે એક પછી એક આવતાં જ હતાં. ભંગી કોલોની ગાજતું હતું.

૪-૩૦ વાગ્યે પંડિતજી ચીનથી બે નાનકડી છોકરીઓ એશિયન કોન્ફરન્સ માટે આવેલી છે તેને લાવ્યા અને ૫-૪૫ વાગ્યે વાઈસરોયને મળવા જવાનો સમય નક્કી થયો હોવાથી ત્યાં ગયા. પ્રાર્થનાના સમયે બાપુજી ન પહોંચી શક્યા એટલે સમયસર હું, પ્રમુદાસભાઈ વગેરે જઈને પ્રાર્થના કરી આવ્યાં. હરિજન ફંડનું ઉધરાણું પણ કર્યું. ૧૬૩ રૂપિયા થયું. બાપુજી ૭-૩૦ વાગ્યે પાછા ફર્યા. મેં પ્રાર્થના કરાવી લીધી, એ જાણીને પોતે બહુ રાજી થયા.

પછી પોતે સીધાં ફરવા ગયા. ફરીને પગ ધોતાં મેં નવા વાઈસરોય લોર્ડ માઉન્ટ બેટનની બાપુજી પર કેવી છાપ પડી તે વિશે પૂછ્યું.

બાપુજી કહે “આ વાઈસરોયે, તેમની પત્નીએ, અને દીકરીએ મારી ઉપર સારી છાપ પાડી એમ મારે કહેવું જોઈએ. બધાં મારે માટે ઓઝાં ઓઝાં થતાં હતાં. ખાનદાન કુટુંબનાં છે અને સંસ્કાર વારસામાં મળેલા તે કંઈ ચોગ્ર જ છુપાય? આજે તો હું ક્યાં ભણ્યો? મારી સાથે કેણુ કેણુ છે? તેમ જ તારા વિષે તેની દીકરી સાથે વાતો થઈ. આવતી કાલે સવારે તારે મારું ખાવાનું લઈને ત્યાં આવવાનું છે. એટલે ઓળખાણુ કરાવીશ.”

રાતે મિસિસ નામ્પુ અને બુગઝકિશોરજી બિરલાને તેઓ માંદા હોવાથી મળવા ગયા. મિસિસ નામ્પુએ (આગાખાન મહેલમાંથી જ અગમ્યાન કહેનાં) એમના સ્વભાવ મુજબ રમૂજ ઉપાડી અને મેં પ્રજ્ઞામ ક્યાં એટલે કહે “બેટી વાકી સચ્ચી સેવા તુમને કી હૈ દસલિએ હી મુશે સગતા હૈ કિ એસે વક્ત તુમ વાપૂકી સેવા કરનેકો માગ્યસાલી બની હો. બેટી! મેરા આશીર્વાદ હૈ કિ તુમ જહાતક જિન્દી હો, ઓર વાપૂ તો ૧૨૫ સાલ તક જીનેવાલે હૈ, વહા તક દુમ અચ્છી તરહ વાપૂકી સેવા કરો.”

૧૨૫ વર્ષની વાત સાંભળીને બાપુજી ખડખડટ હસી પડ્યા. ઘેર આવતાં ૯-૩૦ થયા. રાજકુમારીજહેન આવ્યાં હતાં. તેમની સાથે વાતો કરી. ખાનસાહેબ આવે એમના મિત્રને ત્યાં જમ્યા.

શાંતિકુમારભાઈ પણ આવ્યા છે.

બાપુજી ૧૧ વાગ્યે પગ ધોઈને પથારીમાં પડ્યા. ખાનસાહેબે બાપુજીના પગ દબાવ્યા. મેં તેજ ધસ્યું. ૧૧-૩૦ વાગ્યે હું પણ છેલ્લું કામકાજ પનાવીને સૂતી.

૧-૪-૧૯૭૭

બંગા કોસેની, નવી દિલ્હી

રાજ પ્રભાણે પ્રાર્થના. પ્રાર્થના પછી બાપુજીએ ગરમ પાણી બહાર જ પીધું રાજકુમારીજહેન પાંચ વાગ્યામાં આવી ગયાં. છતાંય મને દસ મિનિટ ગીતાપાઠ તો કરાવ્યો જ.

૧-૩૦ વાગ્યે મૌલાના સાહેબ આવ્યા. રાતે રાંચીમાં હુલ્લડ થયાના ખચરનો ટેલિફોન મુદુલાજહેન કર્યો, બાપુજીએ તેમને રાંચી જવાનું કહેરાવ્યું. મુદુલાજહેન માટે બાપુજી કહે, “એ છોકરી એવી છે પોતાના જીવને જોખમે પણ ત્યાં જશે જ. એટલે હું ના પાડત તોપણ તેનો કઈ અર્થ ન હતો અને મારે ના પાડવી પણ ન હતી. એના જેવી એકાદ પણ છોકરી આ તોફાનમાં બહાદુરીપૂર્વક ખપી જાય તો મને જરા પણ દુઃખ નથી થવાનું, પણ બિલકુલ નહીં એમ માનું છું કે તો શાંતિ જલદી થશે.”

૭-૩૦ બાપુજી કરવા નીકળ્યા. ખાનસાહેબને સોનામુખીનાં પાંદડાં રાજ પદ્માણીને તેનો ઉકાળો અને વખત આપવાનું બાપુજીએ

કહ્યું. આજ્યા બિદાળો શરૂ કરી દીધો છે. બાપુજી ક્યાં તે દરમિયાન મેં ખાખરા ક્યાં, માલિશ, નાહવા ધોવા વગેરેની તૈયારી કરી.

માલિશ વખતે જ્યાદરલાલજી આવ્યા. માલિશ કરાવતાં કરાવતાં વાતો કરી. ૧૫ મિનિટમાં આજે માલિશ પૂરું કરાવ્યું. મૌલાના સાહેબ સાથેની વાતોમાં બાપુજીને માલિશનું મોકું થયું હતું એટલે મને કહ્યું, “મારો દરેક વખત તારે સાચવવો જ રહ્યો. નહીંતર અહીં હું ભાંગી પડીશ. તું તો મારી નર્સ છો ના? એટલે મને તુરત ટકાર કરી જ દેવી જોઈએ.”

બાપુજી બાથમાં હતા તેવામાં રાજજી આવ્યા. આજે તો બાપુજીને એક પળની પણ નિરાંત નહોતી રહી. એક પછી એક આવતાં જ ગયાં. બાથરૂમમાં રાજજી માટે ખુરશી નંખાવી. બાપુજી ગરમ પાણીના ટબમાં સ્નાન હતા. રાજજી સાથે વાતો કરવી હતી એટલે મને બાપુજીએ પોતાની હળમત કરવાનું કહ્યું. મેં કહ્યું, “આજે તો રાજજી બેઠા છે, અને મારો હાથ મૂકે અને રૈઝર વાગી જાય તો ? કાલથી કરીશ.”

બાપુજીએ રાજજીને વિનોદમાં કહ્યું, “તમે બેઠા છો એટલે આ છોકરી મારી હળમત કરતાં શરમાય છે.”

રાજજી કહે, “ઝૂખીં છેને? આજકાલ તો હળમ પાંચ પાંચ રૂપિયા કમાય છે. સરસમાં સરસ ધધો હળમતનો છે. અને બાપુજી જો વગર ફીએ સિખવાડતા હોય તો શીખી લેવા જેવો ધધો છે. તને કોઈ કામધધો ન આવડે તો હોર કટિંગ સજ્જન માંડવી અને ઉપર લખવું કે ‘Certified by Mahatma Gandhi’ એટલે તારો ધધો ધમધોકાર ચાલશે અને ભૂખે મરવાનો સમય નહીં આવે. બાપુજીની ‘હળમડી’ બનવું એ પણ એક લક્ષ્ય છે, સમજી !!”

બાપુજી અને રાજજી ખડખડાટ હસી પડ્યા. અંતે મેં મૂળતા હાથે બાપુજીની હળમત કરી આપી. સદ્ભાવે ક્યાંય વાગ્યું નહીં, અને પહેલે જ દહાડે ‘ચાચાશી’નું સર્ટિફિકેટ રાજજીએ વાંસો યામડીને આપ્યું !

નાહીને મહાર નીચ્છા કે રાજેન્દ્રપાણી મહાર બેઠા જ હતા એમની સાથે વાતો કરતા દૂધ અને સફરજન લીધું બીજું કાંઈ ખાવામાં ન લીધું

૯ વાગે માપુજી વાઈસરૉયને ત્યાં મળ્યા જ્યાં રવના થયા મેં ખાપુજીને ઓરડા સાફ કર્યો ટપાન જુદી તારવી, અને કપડા ધોયા પછી માપુજી માટે શાક અને એક ખાખરાનો ભૂંડ કરી તે વાઈસરૉય હાઉસમાં લઈ જવાનું હતું, એટલે ૧૦ વાગ્યે લાઈસાહેમ અને હું ત્યાં ગયા

અમારી મોટર પોર્ચમાં જામી એટલે પકાનાળાએ વાઈસરૉયના મંત્રીને ખમગ આપ્યા અને તે અમને મેઈકના ઓરડામાં લઈ ગયા ત્યાંથી એક પછી એક આલેશાન ઓરડા વટાવતા વગવતા મેદાનમાં આવ્યા ત્રીસ ગગની નેતરની ખુરશી ઉપર બગીચામાં માઉન્ટ બેંગન સાહેબ અને માપુજી મને જણાવેલો બેઠા હતા વાદળિયો તડકો હતો મદ મદ હના ચાલી ગઈ હતી સામે લીલકુ ધાસ જાણે મુઠ્ઠા ગાનીઓ પાથર્યો હોય તેવું હરિયાણુ લાગતું હતું અદર આર્થિક રંગબેરંગી ફૂલ મલમલતાં હતા એક ઝાડ ઉપર કોયન ટહુકા કરતી હતી બીજા પક્ષીઓ પણ કુદરતની વચ્ચે બેઠેલા હતા અને દેશના ભાવિ પ્રજાો વિશે જાણે પોતાના મધુર અનાજથી શુકનના સ્વ પુરાવતા ન હોય, એમ કલ્પેલ કરતા હતા માળીએ પોતાની કળા મેદાના છોડતા આકર્ષક મોરલા ટેન વગેરે બનાવીને ફાલવી હતી ચોતરફ કુવારા ઊડી રહ્યા હતા

અદરના મુદર ખુરશી, મોક્ષ પાળા ઇત્યાદિ મૂકીને આ બંને જણા કુદરતના મોળે બેઠા સૂર્યદેવ પણ ક્યારેક મહાર નીકળીને પોતાના સોનેરી ટ્રિશ્વો કેન્તા, તે ક્યારેક નાદજમાં હુપાર્ક જતા દરમ ઘણું અદ્ભુત હતું અને યયુ કે કમેરા લાન્ચા હોત તો કેટલું સારું થાત ?

અમે પહોંચ્યા કે નુરત જ લોડ માઉન્ટ બેંગન જિલા થયા લાઈસાહેમની અને મારી સાથે હાથ મિલાવ્યા લાઈસાહેમની ઓળખાણ આપ્યા પછી ખાપુજીએ મારી ઓળખાણ કરાવી

માઉન્ટ ઍટન સાહેબ મને કહે, “નોઆખાલીના અને ગાંધીજી સાથેના તમારા અનેક ફોટાઓ પેપરમાં જોઈને મારી દીકરી એમ કહેતી કે, આ ડેટલી લાગ્યશાળી છોકરી છે! તમને મળીને હું આનંદ પામુ છું. મારી દીકરીને તમારી પ્રાર્થના સાંભળવા મોકલવાનો છું.”

આપુણે વાઈસરોય સાહેબને પૂછ્યું કે, “આપને હરકત ન હોય તો આ ખગીયામાં હું ખાઈ લઉં તેટલી વાર એ ફરે! જેથી આ વાસણો લઈને પંચી જશે. અને આપણે વાતો કરીએ.”

માઉન્ટ ઍટન સાહેબ મારી સાથું જોઈને કહે, “જરૂર, જરૂર, મને શી હરકત હોય? આ બધું હવે તમારું જ છે. હું તો માત્ર હવે એનો દ્રસી છું. અમે તો હવે આ બધું સોંપવા માટે જ આવ્યા છીએ.”

એટલામાં માઉન્ટ ઍટન સાહેબ માટે આ અને બ્રિટિશ આવ્યાં. એ આ પીતા હતા અને આપુણ જન્મતા હતા. દરમિયાન વાઈસરોય સાહેબના એ. ડી. સી.એ એક ફોટો ખેંચ્યો.

આપુણે હસતાં હસતાં કહ્યું, “આપને જોવું હોય તો જોઈ લેજો કે આ છોકરી પામે કંઈ હથિયાર છે કે નહીં?”

વાઈસરોય સાહેબ કહે, “તમારી સેવિકા પામે એવું કશુંય હોઈ જ ન શકે એની મને સંપૂર્ણ ખાતરી છે.” માઉન્ટ ઍટન સાહેબ ખરેખર અત્યંત વિવેકી, સંસ્કારી અને સરસ માણસ છે, એમ આપુણે કાલે કહ્યું હતું તે સાવ સાચું છે.

આપુણે જમી લીધું એટલે અમે ઘેરે આવ્યાં. આપુણ ૧૧-૪૦ વાગ્યે આવ્યા. આવીને આપુણે માટી લીધી.

૧ વાગ્યે મુનગીજી આવ્યા. ૧-૩૦ વાગ્યે સિંઘના કાર્પેટારીઓ અને ચોઈધરામજી આવ્યા. લાગલા ન પાડવા ઇચ્છા ખતાવી. મીરાબહેન પોતાનો રેટિયો આપુણને કાંતવા આપ્યો. એનાથી કાંત્યું.

૪ વાગ્યે પંડિતજી આવ્યા. ઓશિયાઈ કોન્ફરન્સ ચાલે છે તેમાં આપુણને આગ્રહપૂર્વક લઈ ગયા. ખાનસાહેબ સાથે જ ગયા. મને બીજી વખત લઈ જવાનું કહ્યું. પ્રાર્થના પહેલાં આપુણ ત્યાંથી આવી ગયા. પ્રાર્થનામાં મેં જોવું ‘ઓન્ગવખિટલા’ - ઉર્દૂ પ્રાર્થના (કુરાન

शरीरिमांनी आयत) भोलवानी शर्यात करी के हिंदु महासत्ताना छोरामोमे तोडान भयाव्युं के, अही हिंदुनुं भदिर ऐ अने अने ऐ नही गावा छमो. केडवडे तेअने डाही भूकवा माटे धाळा भार्या. पय आपुछने आ न गभ्युं. ऐमणे कहुं के, “ज्यां सुधी ऐक पय भावुसने विरोध प्रार्थनानी सामे दशे त्यां सुधी हूं प्रार्थना नही करूं. कारण के हूं लघुभतीनी पूर्ण रक्षा करवा छंछु छुं.”

पेक्षा लार्ड नेनी डंगर २५-२६ वर्षनी दशे ते आपुछ पास आववा लाग्या. आपुछ पोतानी जयाऐथी जडी भिन्नकृष भंयने छिनारे पछोच्या. मने पीक लागती दती के, केछ हूमलो तो नही करे? ऐक भडेन आपुछने पाछणथी पकडी राखवा लाग्यां ते आपुछने न गभ्युं. अने कहुं के भारी अने आ लार्डनी वच्ये केछ न पडे. पय अंते अटलो भयो केलादस भयो के आपुछ भाडी गया. छेवट लोकोऐ अजअरीथी पेक्षा लार्डने डाही भूकवा. आपुछने पोताना करुण स्वरमां दुःख दासवतां ने कहुं ते अक्षरशः ऐमना न शब्दोभां आपुं छुं:—

“यह आपने ठीक नहीं किया। इस लड़केको आपने जबरदस्तीसे निकाल दिया ऐसा नहीं करना चाहिये था। अब वह यही कहेगा कि मैंने विजय पायी है। वह गुस्सेमें था। प्रार्थना नहीं सुनना चाहता था। पर मैं जानता हू कि आप सब तो प्रार्थना सुनना चाहते हैं। मैं किसीका विरोध करके प्रार्थना नहीं करना चाहता। अब आगेकी प्रार्थना मैं छोड़ देना चाहता हू। जो प्रार्थना मैं करता हू वह आप सब जानते हैं। नोआखाली आनेके पहले भी आपने प्रार्थना सुनी है। उसमें इस मुसलमानकी प्रार्थनाके बाद पारखी प्रार्थना है। फिर यह लड़की आपको मधुर भजन सुनाती और फिर रामधून होती। मैं अब रामधून भी छोड़ता हू। औजअबिल्ला अरबी भाषामें कुरानके एक मजका पहला वाक्य है। इसे कहनेसे आप यह समझते हैं कि हिन्दू धर्मका अपमान होता है, पर मैं अंक सच्चा सनातनी हिन्दू हू। मेरा हिन्दूधर्म बताता है कि मैं हिन्दू प्रार्थनाके साथ साथ मुसलमान प्रार्थना भी करू तथा ईसाई प्रार्थना भी करू। सभी प्रार्थना

करनेमें मेरा हिन्दूपन है। क्योंकि वही अच्छा हिन्दू है जो अच्छा मुसलमान भी है और अच्छा पारसी भी है। वह लड़का जो कह रहा था कि यह हिन्दू मंदिर है, यहाँ ऐसी प्रार्थना नहीं की जा सकती, सो यह वह शियाना बात है। यह मंदिर तो भगियोका मंदिर है। अगर चाहे तो एक अकेला भगी मुझे यहाँसे उठाकर फेंक दे सकता है। लेकिन वे मुझसे प्रेम करते हैं। वे जानते हैं कि मैं हिन्दू ही हूँ। उधर जुगलकिशोर विरला मेरा भाई है। पैसेमें वह बड़ा है पर वह मुझे अपना बड़ा मानता है। उसने मुझे एक अच्छा हिन्दू समझकर यहाँ टिकाया है। उसने जो बड़ा भारी मंदिर बनवाया है उसमें भी मुझे ले जाता है। इतने पर भी वह लड़का कहता है कि तुम यहाँसे चले जाओ, तुम यहाँ प्रार्थना नहीं कर सकते, तो वह धमण्ड है। लेकिन आप लोगोंको उसे प्रेमसे जीतना चाहिये था। आपने तो उसे जबरदस्ती निकाल दिया। ऐसी जबरदस्तीसे प्रार्थना करनेमें क्या फायदा? वह लड़का तो गुस्सेमें था। यह गुस्सा ही दीवानेपनका आरम्भ है।

“अभी इस लड़कीने जो श्लोक सुनाये उनमें यह बात कही गई है कि, जब आदमी विषयोका ध्यान करता है—विषय माने एक ही बात नहीं पर पाचो इन्द्रियोंके स्वादोका ध्यान धरता है—तो वह काममें फसता है। फिर वह क्रोध करता है, और तब उसे सम्मोह यानी दीवानापन घेर लेता है। ऐसे ही दीवानेपनमें देहातियोने बिहारमें ऐसी बात कर डाली कि मेरा शिर झूक गया। . . .’

आटनु पेना आर्चना वर्तावना हु अथी कहुं.

पञ्जी पंजम जवानु आपुछने कहेवाभा आबु आपुछये कहुं,
“मने भारे अंतरआत्मा कहेसे त्मारे पुरत आस्थे नर्छि.
नोआआथी गये ते कछि केअर्चना कहेनाथी नहोतो गये। ओटसे मने
अेम लागसे के भारे पंजम जवुं नोछये के हु पुरत नर्छि

“अत्रेओ तो हवे नर्छि रखा छे वार्छिसरोय साहेमे मने कहुं के,
आज मुधी तो अमे अडीथी नथी हथ्या, पण हवे अहिंसाये जप
मेगये छे, अमे तमारी अहिंसेक लज्जाथी नर्छये छीये. तमे कहेसे।

કે એ બનાવટી વાત કરે છે, પણ હું કહું છું કે આપણે હંમેશા સીધો અર્થ લેવો જોઈએ. અને જ્યાં સુધી કરવો અનુભવ ન થયો હોય ત્યાં સુધી ખોટા પૂર્વાધારો નહીં બાંધવા જોઈએ.”

જવાહરલાલજી વિશે આપુણ કહે,

“યે લોગ જો એશિયાકે સમી મુલ્કોસે યહા વાત વરને આયે હૈ જવાહરલાલસે કિતને પ્રેમસે વાતે વરતે હૈ? સવ उस पर फिदा हॆ। ईश्वरकी कृपासे हमारे पास जवाहर पडा है जो सारी दुनियाको अपनाता चाहता है। क्या उसको शोभानेके लिये भी हमें शान्तिसे नहीं रहना चाहिये?”

વાઈસરોય વિશે વાત કરતાં આપુણએ કહ્યું :

“અબ મેં થોડી વાઈસરોયની વાત મીં બતા દૂં। કલ મેં અનેકે પાસ દો ઘટેસે ગ્યાદા રહા। ઔર આપની પ્રાર્થનામેં ન આ સવા। યહ અછ્ઠા હુઆ જો ઇસ લઢકીને પ્રાર્થના શુરુ કરા દી, ક્યોકિ મેં કહ ગયા થા। આજ દો ઘટે તક વાઈસરોયને વાતેં કી। ઉન્હોને કહા કિ મેં સચમુચ્ચ કોશિશ કર રહા હૂં। ઉન્હોને યકીન દિલાયા કિ ‘મેં આખિરી વાઈસરોય હૂં। મેં હિન્દુસ્તાન આના નહીં ચાહતા થા, સમુદ્રમેં હીં રહના ચાહતા હૂં। પર મજબૂર કર દિયા તબ આયા હૂં।’ વહ કાફી કોશિશ કર રહા હૈ કિ હમ શાત હો જાય। વહ શરાફતસે ચલતે હૈં। યદિ હમ મીં શરાફતસે ચલેંગે તો દુનિયામેં જો કમી નહીં હુઆ વહ હોનેવાલા હૈ।”

આમના આ બનાવ પર આપુણ ખૂબ વિચારમાં છે. મને કહે, “મારી અહિંસાની ખરી કસોટી અહીં થવાની છે. પણ તું પ્રાર્થના કરાવનારી છે. જેટલી શુદ્ધતાથી, તું હૃદયપૂર્વક પ્રાર્થના કરાવશે, તેટલી અસર જાહેર પ્રજામાં જરૂર પડશે અને એથી પ્રજા એક નવો પાઠ શીખશે. આમાં તારી જવાનદારી ઝોડી નથી. અને હૃદયપૂર્વક તું રામનામ હશે તો રામજી એની મેળે જ સહુને સદ્ગુણિ આપશે. એમાં મને લવલેશ પણ શંકા છે જ નહીં.”

૭-૩૦ વાએ વકિંગ કમિટીની મીટિંગ થઈ. બહુ ગરમાગરમ ગયાં ચાની. આપુણ પાકિસ્તાન કરવાની તદ્દન વિરુદ્ધમાં છે. પણ

ઝીણુસાહેબ પોતાની છદ છોડે તેમ નથી. વળી, હજુ હુલ્લડો ક્યાંય નોંધ્યો તેવાં શમ્યાં નથી. જ્યાં શાંતિ છે ત્યાં કાયદાથી એટલે કે મિલિટરી પડી છે એથી શાંતિ થઈ છે. હૃદયથી નહીં. પ્રજાનુ મન ભયક થઈ ગયું છે. સિંધીઓનો પ્રશ્ન ઘણો મુશ્કેલ છે. પાકિસ્તાન થતાં વાતાવરણ વધુ ઉગ્ર બનશે એમ બાપુજી માને છે. વચગાળાની સરકારમાં પણ મનભેદ ચાલે છે. લિયાકતઅલી સાહેબ નોંધ્યો તેવો સહકાર નથી આપતા. નોંધ્યો શું થાય છે.

ગરમી અત્યારથી જ સખત પડવા લાગી છે. કુદરતી ગરમી છે, અને દેશના ભાવિમાં પણ ઉકળાટ ભર્યો છે. પ્રજા તેમાં શીતળતા આપે અને આ મહા યદને સફળ બનાવે એ જ હાર્દિક પ્રાર્થના કરું છું.

૯-૩૦ વાગ્યે કરતાં મીરાબહેન સાથે વાતો કરી. . . . ની સાથે વાતો કરી અને તેણે આખી હકીકત જાણ્યા પછી કબૂલ્યું કે, “મારી જે છાપ હતી તે ખોટી છે. અને તમે જે કાંઈ કરો છો તેમાં હું સમજી ન હતી. મને કરુંય અનુગતું નથી લાગતું.” પગ ધોતી વખતે બાપુજીએ મને કહ્યું, “તેં જોયું ને? એ એવાં સરળ છે કે પોતાનું બધું જ પાછું ખેંચી લીધું. અંગ્રેજોમાં આવી સરળતા બહુ જોવામાં આવે છે. અને તેઓ દરેક વસ્તુનો બહુ જ ઝીણવટપૂર્વક અભ્યાસ કરે છે. આ પ્રજાની એ મોટામાં મોટી ખૂબી છે.”

બરોબર ૧૦ વાગ્યે બાપુજી પથારીમાં પડ્યા. મારી અને બાપુજીની પથારી ચોકમાં કરી. ખાનસાહેબ પણ ચોકમાં બહાર સૂતા.

મેં બાપુજીના માથામાં તેલ ધસ્યું. ખાનસાહેબે પગ ચાંપ્યા. રાતે અક્ષરો બહુ હતો. બાપુજીને થોડી વાર પંખો નાંખ્યો. બાપુજી ઊંઘી ગયા પછી મારું બાકીનું કામકાજ આટોપ્યું.

આજના બાપુજીના ૧૩૮ તાર થયા. અહીં ભાઈસાહેબ (અજકિશનજી ચાંદીવાલા) છે એટલે ખૂબ રાહત રહે છે. બાપુજીના અનન્ય ભક્ત છે અને ખૂબ સાત્ત્વિક છે. એટલા જ પ્રેમાળ સ્વભાવના મૂંગા સેવક છે. બધાં લગભગ ૧૧ વાગ્યે સૂતાં.

આ વાગ્યે રોજ પ્રમાણે પ્રાર્થના થઈ. પ્રાર્થના પછી ગરમ પાણી અને ફળોના રસ આપીને હું અંદર થોડી વાર બિંધી ગઈ.

આપુણ્યએ મને કહ્યું કે, “તને રાતે તાવ હતો. લગભગ સાડા આર વાગ્યે હું બિંધ્યો ત્યારે તું બિંધમાં ક્યુસતી હતી શરીર પર હાથ લગાડ્યો તો ધગતી હતી. પણ ઘસઘસાટ મુઠ્ઠા માફક બિંધી પડી હતી. મેં તને હલાવી અને મીઠી સુવડાવી, પેટ પરની માટી ગરમ બની જતાં કાઢી નાખી પણ પ્રાર્થના સમયે તાવ બતરી ગયો હતો, એટલે તને બગડી મન તો ન હતું, પણ પ્રાર્થનામાં વિશ્વેષ પાડવાની ઇચ્છા ન હતી.”

આ બધી વાતની મને તો કંઈ જ ખમર નથી પણ સવારે બિગી ત્યારે સહેજ નયગાઈ લાગતી હતી પણ તે થાકને અગે હશે એમ મેં માનેલું. પણ આપુણ્યએ કહ્યું એટલે સંભવ છે કે રાતે તાવ હોય મારા માટે આપુણી કાળજી તો છેક છેલ્લી ટોચે પહોંચી છે.

આપુણ્યએ . ને લાખો કાળજી લખાવ્યો. તેમાં સરદારદાદાને અત્યારે કામનો કેવો અસહ્ય બોળો રહે છે, તેમને વખતની કેટલી તાણ રહે છે, તથા આપુણ પણ તેમનો સમય કેવો કાળજીભર્યો સાચવે છે, તે દેખાય છે. આપુણ્યએ લખાવ્યું :

અહીંયાં આવ્યો મુ પણ સરદારને બેચાર મિનિટ સારું મળ્યા બદ છુ એમનો કામનો વિસ્તાર એટલો બધો મોટો થઈ પડ્યો છે કે એમને વાત કરવામાય રોકવા એ મને નથી ગમતું. મારે વિષે અને હરિજન વિષેના એમના વિચારો જાણવા પૂરતો તો એમનો વખત રોકવો એ મને ગમતું નથી એ બધા મનુષ્યો બચવાય નોક છુ ત્યારે મને લાગે છે કે, વખત તો મારી પાસે જ છે, એઓની પાસે નથી આ વાત વિચિત્ર છે છતાં સાચી છે.

સાડા છએ રાજેન્દ્રભાણુજી આવ્યા આપુણને બેડ પ્રેશરને લીધે થાક જેવું હતું માનિશમા ૨૦ મિનિટ બિધ્યા એશિયન કોન્ફરન્સ આવે છે એટલે બહારના માણસો પણ બહુ પ્રમાણમાં મળવા આવ્યા જ કરે છે ૧૧-૩૦ એ કપૂરચવાના મહારાજ મળવા આવ્યા તેમણે

આપુણ પાસે કંઈક સંદેશો માંગ્યો. આપુણએ કહ્યું, “તમે રાજા મટી જઈ પ્રજાના સેવક બનો એ જ મારી પામેથી સાંભળશો. બીજું કંઈ નહીં કહી શકું.”

૧૨-૩૦. આરામ કરવા સૂતા. ઘી ઘસાવતાં મને દહે, “હમણાં કામનો પાર નથી. માટે તારે સંભાળવાનું છે. કેટલીક ટપાલના ઉત્તર આપી દેવાનું સૂચવ્યું. કેટલાંક ભાઈબહેનોએ નવાં કાર્યોમાં આપુણના આશીર્વાદ માગ્યા હતા. આપુણએ લખાવ્યું :

ફરેક શુભ કાર્યમાં મારા આશીર્વાદ જ છે.

૨-૩૦ વાગ્યે આપુણ વાર્ષિકરોપ સાહેબને મળવા ગયા. અને ૪-૩૦ પાછા ફર્યા.

આવીને આપુણએ કાંત્યું. પ્રાર્થનાસભામાં આપુણએ પ્રાર્થના પહેલાં જ કહ્યું કે, “જો કોઈને કંઈ વિરોધ હોય તો હમણાં જ કહી દે.”

બે નવજુવાનોએ કહ્યું કે, “પ્રાર્થના કરવી હોય તો બહાર જઈને કરો, અહીં નહીં.”

આપુણ — આ મંદિર તો ભંગીઓનું છે. અને હું પણ ભંગી જ છું. દસ્તીઓ આવીને મને ના પાડશે ત્યારે જુદી વાત છે. તમે મને નથી રોકી શકતા. પણ જો કરવા દો તો મારે પ્રાર્થના અહીં જ કરવી છે.

નવજુવાન — આ મંદિર જાહેરનું છે. અને અમે અહીં પ્રાર્થના હરગિજ નહીં કરવા દઈએ.

આપુણ — હું દલીલ કરવા નથી માગતો. પણ બહુ જ નમ્રતા-પૂર્વક કહું છું કે, તમે લોકો ભંગીઓ વતી—તમને બોલવાનો હક નથી આપ્યો તો—ન બોલી શકો. હું ભંગી છું. મેં પાપખાના—સંકાઈ કરી છે. અને હજુ પણ અત્યારે મંદકી ઉઠાવવા તૈયાર જ છું. જો હું તમને કહું કે, તમે પણ આ કામ કરો તો કોઈ કરવાના નથી. તોપણ તમે મને પ્રાર્થના કરતો અટકાવશો તો અટકવું જઈશ.”

એટલામાં બીજા લોકો એકદમ બોલી ઊઠ્યા કે, “અમારે પ્રાર્થના કરવી છે. એકને ખાતર આપ અમારું બધાનું શા માટે બગાડો છો ?”

બાપુજીએ મધાને શાત પાડતા પેલા યુવકને સમોધીને કહ્યું કે,
 “આ હજારો માણસો પ્રાર્થના કરે છે કે અમુક સ્મરણ કરવાની તેઓને
 ધગશ છે ત્યારે તમે એક જ એમા વિદ્ય નાખી રહ્યા છો, એ
 શોભારૂપદ મથી ”

એમાથી એક યુવાન ભાર્ષ જેમી ગયા પણ ખીજા ભાર્ષએ જોરથી
 આવેશમા આવીને કહ્યું, “તમે મસ્જિદમા જઈને ગીતાના શ્લોકો
 બોલોને ?”

બાપુજી—આવેશમા આગાની જરૂર નથી આ રીતે તમે હિંદુ
 ધર્મની રક્ષા નથી કરતા, પણ તેને મારવાની તજવીજ કરો છો હું
 કોઈનાથીયે ડરીને પ્રાર્થના નથી ડોડી રહ્યો તમે મારી કતન પણ કેમ
 કરવા ન આવો, તો તેનાથી ડરીને તો હું પ્રાર્થના નથી જ છોડવાનો
 તમે મારી કતન કરી રહ્યા છો તોપણ મારી ખાતરી છે કે, તે સમયે
 આખરી શ્વાસ લેતા લેતા તમે માગ મોદામાથી રામ, રહીમ, કૃષ્ણ,
 હરીમનો જાપ સાબળશો મે તો કહી જ દીધું છે કે મારી પાસે મધા
 ધર્મોનો નિચોડ છે એથી જ હું મને પોતાને હિંદુ, પારમી, શીખ,
 મુસ્લિમ, મુસલમાન તરીકે ઓળખાવું છું મારી સાથે અહીં જ બાદશાહ
 ખાન જેના મહાપુરુષ બે છે તમે એમની સાધુતાના દર્શન તો કરો !
 પણ મને એક નાનકડું જાળક પણ કહેશે કે પ્રાર્થના ન કરો, તો
 નથી કરવાનો ”

યુવાન ભાર્ષ—તમે પંજાબ જાઓ

બાપુજી—ત્યા જઈને શું કરું ? જેટની મારામા તાકાત છે તે
 પંજાબ, મિદાર, નોઆખાલી માટે અી બેપ બેહા હું ખરચી રહ્યો
 જ છું

એનામા વગી એ યુવાન ભાર્ષને ધક્કા ફેંકીને મદના કોનાદન
 મચ્યો કે, “તુમ ચડામે દટો, હમે પ્રાર્થના સુનને દો ”

બાપુજી—એને ધક્કા ન મારો શાંતિથી મમ લો

યુવાન—મને દશુ બે ચાર મિનિટ આપો મારે માતો મગી છે

બાપુજી—મારી પાસે અહીં સમય નથી મને હા અથવા ના

મ્દી દો

યુવાન ભાઈ—હું આપને પ્રાર્થના નહીં કરવા દઉં.

બાપુજી—જ્યાં શાંતિથી બેઠી રહે. હું જઈ રહ્યો છું. આ ભાઈને કોઈ ન છેડે, કે કોઈ ન મદેરજાની કરીને હેરાન કરે. એટલી હું આપ સહુને નમ્ર વિનંતી કરું છું. એ ભાઈ ભલે પોતાનો વિજય માને, અને એથી રાજ થાય. પણ હું કહું છું કે આ હિંદુ ધર્મની કતલ કરી રહ્યા છીએ. તમે જ્યાં સમજો અને વિચારજો. કાલે પણ હું આ જ સ્થળે અને આ જ સમયે આ જ પ્રશ્ન પૂછીશ, અને જો એક નાની છોકરી પણ ના પાડશે તો હું ચાલ્યો જઈશ.”

અંદર જઈને ઓરડામાં પ્રાર્થના કરાવી. પ્રાર્થના ચાલતી હતી ત્યારે જ પંડિતજી આવ્યા. એઓ પણ ચૂપચાપ પ્રાર્થનામાં બેઠી ગયા હતા.

કાલે એશિયન કોન્ફરન્સમાં આવેલ જુદા જુદા દેશના પ્રતિનિધિઓએ પ્રશ્નો કર્યા તેના જવાબો આપ્યા.

પ્રશ્ન—આપ આખી દુનિયા એક થાય એવું ઇચ્છો છો ખરા? અને એ પ્રયોગ સફળ થાય ખરા?

બાપુજી—તમે સહુ જુદા જુદા દેશના પ્રતિનિધિઓ અહીં આવ્યા છો. તેઓ જો વિચારે કે, સત્ય અને અહિંસા શી ચીજ છે અને તેનાથી શું પરિણામ આવી શકે અને હિંસા શી ચીજ છે અને તેનાથી શું પરિણામ આવી શકે છે, એ બેની સરખામણી કરીને જો તમને સત્ય અને અહિંસા ગળે ઊતરી જાય અને તે માટે તમે નિશ્ચય કરી પ્રયત્ન કરો તો મારી ખાતરી છે કે, દુનિયામાં વસતો માનવસમાજ એક થઈ જશે. અને મારું તો સ્વપ્ન છે જ કે દુનિયા એક બને. કદાચ આપણા પ્રમુખો ધીમી ગતિએ હોય તો એ સ્વપ્ન મારા જીવતાં હું નરી આંખે ન જોઈ શકું એ સંભવ છે ખરા. પણ જો પ્રયત્ન પૂરેપૂરો કરવામાં આવે તો દુનિયાની એકતાનાં દર્શન આપણે સહુ આપણી જ આંખે કરી શકીએ.

ચીનના એક પ્રતિનિધિ ભાઈએ પૂછ્યું કે, “આખા એશિયાની એક સંસ્થા સ્થાપવાની અમારી ઇચ્છા છે, તે યાજ્ઞતમાં આપનો જો અભિપ્રાય છે?”

આપુજી—આ પ્રશ્ન વિશે મને વધુ માહિતી નથી, તે માટે હું માફી માગું છું. પણ આ પ્રશ્ન મને ગમ્યો છે. આ પરિપદ સમયે હું હાજરી આપી શકીશ કે નહીં તે પણ હું જાણતો ન હતો. જ્યારે પંડિત-જીએ મને આમંત્રણ આપ્યું હતું ત્યારે મેં ના જ પાડી હતી. પરંતુ અમારા નવા વાર્ષિકરોય આહેમે મને મળવા માટે બોલાવ્યો, એટલે આવવાની મારી ફરજ થઈ પડી. એમણે મને વિનોદમાં કહ્યું કે, ‘અહીં એશિયાર્થ પરિપદના સમયે જ તમને અહીં અમે આણી શક્યા તેનો યશ મને છે.’ મેં કહ્યું કે, ‘હું તો તમારો તેમ જ પંડિત નેહરુનો કેદી છું.’

“હવે મૂળ વાત પર આવું. પત્રવ્યવહારથી તો દુનિયાના દરેક ભાગ સાથે મારો સંબંધ છે, એટલે એશિયા સાથે પણ હોય જ. પણ અંગત પરિચયમાં હું બહુ ઓછો આવ્યો હોઈશ. ઇતિહાસમાં પહેલી જ વખત આવી સુંદર કોન્ટ્રિબ્યુટનાથી આ પરિપદ હિંદુસ્તાનમાં અત્યારે મળી રહી છે. પણ મને દુઃખ છે કે, અત્યારે જ અહીં અંદરો-અંદર અમે લડી રહ્યા છીએ તેનો ઉલ્લેખ કરવો પડે છે. પણ સાચી વાત હોય તે કચૂલ કરી જ લેવી પડે છે. ખોટો આડંબર ખતાવ્યાથી શો ફાયદો? એટલે અમારી આ નમજાર્દને તમારા દેશમાં નહીં લઈ જતા. અમારા દોષ સામુ ન જોતા; ગુણ સામુ જોજો.

“હિંદુસ્તાન એક પણ લોહીનું ટીપુ પાડ્યા વગર પોતાની જાનનું રક્ષેઅછાએ ખલિફાન આપીને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાની અણી પર આવીને ઊભું છે. અને અમારે એક ધણી જા્ય તો ખીજા ધણીનું કામ નથી. પરંતુ અમારી ભૂમિ ઉપર અમારે જ માલિક થઈને રહેવું છે. એમ કહેવાય છે કે મનુષ્ય પોતાનું ભાવિ ઘડવાને સમર્થ છે. આ વાત-થોડીક સાચી છે, પૂરી નહીં. આપણી મહત્ત્વાકાંક્ષાને પૂરેપૂરી સફળ કરાવનાર સર્વસમર્થ સત્તા જ જો તે શક્તિ આપે તો જ શક્ય છે. આ સર્વસમર્થ સત્તા તે ‘સત્મ’ છે. સત્મ એ જ પરમેશ્વર છે, અસ્ત્રાહ છે, કે ‘ગોડ’ છે. આ વાત મને આજપણથી જ સમજાવવામાં આવી છે

“તમે સદ્ જુદા જુદા દેશથી અહીં ઉત્સાહપૂર્વક મળ્યા છો, અને આવી પરિપદ તમારે દર વર્ષે કે બે-પાંચ વર્ષે ભરવાનું નક્કી કરવું જ

કહેવું જોઈએ '

માપુજી જ્યારે આપણા દેશની નમજાઈની બાજુ બતાવતા હતા ત્યારે તેમનો ચહેરો એટલો બધો ગંભીર અને ધ્રુજી હતો કે, 'ઠોઠ' ગુનેગાર પોતાનો ગુનો કબૂલ કરે ત્યારે કેવો દોષ? કોઈને જરાયે અધારામાં રાખના નથી માગતા આ બાપુજીની સત્ય અદિસાની ઇવનમાં વણેની રીત છે

આજે રાતે એશિયન ડોન્કરન્સની પૂર્ણાંતિ હોનાથી ત્યાં જતા પહેલાં પડિતજી લેના આ-આ મને પણ પડિતજીએ જુદું "આજ છુમ્મું બી લે જના હું"

બાપુજી કહે પાસ વગર ન લઈ જવાય

પડિતજી વિનોદ કરતા કહે, "બાપુજી લડકાકો હો સમ જગદ્ જાનેકી ઇજાજત હું હી" પત્રી મારી ઓદણી પર પોતે જ મિલેનો ઓડતા કહે, 'ફિર મી 'ડિસિપ્લિન' કે લિયે પાસ રખના જરૂરી હૈ'

આખી ડોન્કરન્સ ખૂમળ ઐતિહાસિક હતી દરેક દેશનો ધ્વજ, પ્રતીક અને ભૌગોલિક નકશાઓ રંગબેરંગી આકર્ષક રીતે ગોઠવ્યા હતા દેશ દેશના સ્ત્રીપુરુષો પોતાપોતાના પહેરવેશમાં હાજર હતા આ

મધ્યાની વચ્ચે માપુજી આપ્યા બાપુજી જ વચ્ચે ઘુઠ્ઠા હતા આ હાજરો પણ્ય ઐતિહાસિક છે મહાભારતનું સ્મરણ જાણે ફરી તાજુ જુવું ન હોય ? હજારોની મેદની આ હસ્તિનાપુરના પુરાણ કિલ્લામાં એકરી થઈ હતી તેમની વચ્ચે ખુસ્ને શરીરે પોતાડીધારી બાપુજી જમારે મન પર આપ્યા, ત્યારે સહુએ ઊભા થઈ તાળીઓના નાદથી વધાવ્યા ઘડીભર આ દશ્ય જોઈ રવાડા ખડા થાય એટલી તેજસ્વિતા બાપુજીના કપાળ પર ચમકતી હતી અને તુરત જ અમ્માજીને (મિસિસ નામકાએ) પોતાના છુનછુન જેવા મીઠા અગાજના રણકાથી જાહેર કર્યું કે, “અમારા રાષ્ટ્રચિંતા પધાર્યા”

રાજકુમારીમહેન તથા મીરામહેન પણ અમારી સાથે જ હતા પણ્ય મને બાપુજીનું અનૌકિક દર્શન કગવરા માટે સામે પ્રેક્ષકોની વચ્ચે લઈ ગયા અને કહ્યું બાપુજી પાસે બેસવા કરતા પ્રેક્ષકોની વચ્ચેથી તુ બાપુજીને નિહાળ અમે ત્રણેય સામે બેઠા, એટલે જ આવું અદ્ભુત દશ્ય જોઈ શકાયું

મિસિસ નામકને પૂતળાઓ ભેટ આપી હતી તે તેમણે બાપુજીને ભેટ આપી અને હજારોની સખ્યામાં આખો મડપ હાસ્યથી ગાજી ઊઠ્યો બાપુજીએ દિદીમા બાપણ કરાનું શરૂ કર્યું પડિતજીનો તરવરિયો સ્વભાવ તેઓ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જતા હતા અને કાનમાં મહત્વની વાતો કરી આપના મન ઉપર દિદુસ્તાનના તમામ નેતાઓ હતા ખાનસાહેબ પડિતજી, બાપુજી, સરદારદાદા અને મિસિસ નામક વગેરે અનેક નેતાઓથી આ ઐતિહાસિક મન ગોબી રહી હતો

માપુજીએ દિદીમા બાપણ શરૂ કરતા કહ્યું કે,

“પરદેશી ભાષામાં તમારી સમક્ષ હું બોલુ છું તમારે મને એમ કહેવાનું મન દરગિજ નથી થતું કે માફી માગુ એમ કહી તમારું અપમાન નથી કરતો તમે મારી રાષ્ટ્રભાષા સમજી નહી શકો, પણ પ્રયત્ન કરજો અમારી રાષ્ટ્રભાષા હિન્દુસ્તાની છે દુનિયાના દેશ દેશના વ્યવહારને ચનાનના માટે આજે અમે બાપાનું સ્થાન પાલેયુ એ સાચી માત છે, અને તેને દરજ્જે તેને પહોંચતા વાર પણ લાગશે જોકે

હું નાનો હતો ત્યારે ફ્રેચ ભાષાનો વધુ ફેલાવો છે એમ સાબળીને હું
એ ભાષા શીખેવો. આજે ફ્રેચ અને અંગ્રેજી વચ્ચે દરીદ્રાર્થ ચાલી
રહી છે પણ મુખ્યત્વે અંગ્રેજી જ બોનાય છે

“તમારી આગળ શું બોનવું તે વિષે હું વિચાર કરતો હતો
પણ વખતના અભાવે વિચારો ગોશ્વી નથી શક્યો હમણા જ તમને
કહેના માટે થોડીક વાત નોંધના માટે ખાનસાહેબ પાસે મેં કાગળ
પેન્સિલ માઝ્યા મગળ તો મળ્યો, પણ આ જમાનામાં પેન્સિલ
તો ઝાઝી ન જ રાખે એટલે ફાઉન્ટેન પેન મળી પશુ વખતના અભાવે
તે પણ હું ટપકારી નથી શક્યો

“હવે મુખ્ય વાત પર આવું તમે સહુ દૂર દૂરથી અહીં ઉત્સાહ
પૂર્વક આન્યા ડો અને અમારો દેશ કેવો છે તે નિહાળના આન્યા
ડો પણ મારે કપ્પૂલ કરવું જોઈએ કે, અમારા મોટા શહેરો, જેવા
કે દિલ્હી, લાહોર, કલકત્તા, મુમ્બઈ, મદ્રાસ ઇત્યાદિ, પશ્ચિમની અસરમાં
તથાપા છે, અને ત્યાં તમને ન તો હિન્દુસ્તાની પહેરવેશની સમજ
પડે કે નહીં ત્યાં સામાજિક રિવાજોની ખરેખર પડે, કે નહીં ત્યાં સાચી
ગરીબીનો ખ્યાન આવે કે નહીં ત્યાં અમારા વાર્દન-ચનદાર, ધર્મ
ઇત્યાદિનો ખ્યાલ આવે તમારે મૂળ હિન્દુસ્તાનના પ્રાણના દર્શન
કરના હોય, તો ગામડામાં આવેલા લાગીઓના ઝૂપડામાં જવું પડશે
હિન્દુસ્તાન સાત લાખ ગામડામાં સમાયેલું છે, અને તેમાં જ અમારી
સાડત્રીસ કરોડની વસ્તી વસે છે આ ગામડામાં જો તમે સાચે જ
જશો તો તે જોઈને તમે જરાયે આકર્ષાવાના નથી જ અને એની
અદર જઈને જોશો તો જ સાચું હિંદ માલૂમ પડશે આ બધું હું
ઇતિહાસના પાર્ના વાચીને નથી કહેતો પરંતુ અનેક વાર હું હિન્દુસ્તાનના
આના ગામડાઓમાં ગયો છું અને એક તરનજાનીએ ફાન્સની એક
વાત સભગાની હતી તે અહીં રજૂ કરું છું ફાન્સના પ્રદેશમાંથી
સત્યની રોધ કરના માટે ત્રણ વિજ્ઞાનીઓ નીકળી પડ્યા અને ત્રણેય
એશિયાના જુદા જુદા ભાગોમાં ગયા જ્યાં નર્ણના લોકોને મળ્યા
છતાં તેમને જે જોઈતું હતું તે ન મળ્યું છેવટે એક ગરીબ ભગીના
ઝૂપડામાં પહોંચ્યા અને ત્યાં તેમને જે સત્યની શોધ થવી હતી
તે મળી

“અગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ લખેલી ચોપડીઓ મેં વાંચી છે અમારો જ ઇતિહાસ અગ્રેજોએ લખેલો અમારા કેળવણીખાતામાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે અમારે ફરજિયાત બજાવો પડે છે પણ અમારી પોતાની માતૃભાષામાં કે રાષ્ટ્રભાષામાં અમે જ નથી લખતા, અને તે પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે કદાચ લખાયું હોય તો માન્ય નથી નૂળ અમારા જ સાધનોમાંથી જ્ઞાન મેળવવાને બદલે પરદેશીઓએ પરભાષામાં અમારો જ ઇતિહાસ લખ્યો છે તેમાંથી અમારે જ્ઞાન મેળવવું પડે છે સસ્કાર અને સંસ્કૃતિને અગે અમારે આની અધોગતિ ભોગવવી પડી છે

“જ્ઞાન તો પૂર્વ પાસેથી પશ્ચિમને મળ્યું છે, એ ઇતિહાસ પર ભાષામાં લખાયેલ છતાંય પુરવાર કરે છે દા ત પૂર્વમાં અનેક જ્ઞાની પુરુષો થઈ ગયા, તેમાં પહેલા જરથુષ્ટ્ર ભગવાન તે પૂર્વના દેશમાં જન્મ્યા અને પોતાના જ્ઞાનનો પ્રચાર પૂર્વમાંથી શરૂ કર્યો પછી બુદ્ધદેવ થયા તે તો પૂર્વમાં અને આ દિલ્લી જૂમિમાં જ જન્મ્યા ઈશુ ભગવાન તે પણ પૂર્વના જ ઈશુની પહેલા મૂસા તે મિસરમાં જન્મ્યા મહમદ પેગમ્બર, રામ અને કૃષ્ણ આ મધ્ય જ્ઞાની પુરુષો એશિયામાં થયા અને અહીં તો બીજા અનેક નામો છે, જેનો ઉલ્લેખ અહીં નથી કરતો ગમે તેમ હો પણ એશિયાના આના મહાત્માઓની સરખામણીમાં બીજા કોઈ પુરુષ આવે તેવું હું નથી જાણતો ખ્રિસ્તનો ઉપદેશ પશ્ચિમમાં પહોંચ્યો અને ત્યાં વિકૃત બન્યો આ જાણવાતા મને દિનગીરી થાય છે, પણ તે વાતમાં આજે હું નહીં પડું

“જ્યે મેં તમને શાન્સની જે વાર્તા કહી તે એટલા માટે કે, હું તમને કસાવના માર્ગ છું કે સાચું હિંદુસ્તાન દિલ્હીમાં નથી જોકે અહીં અમારે ભાઈ ભાઈના ગળા કપાય છે તે અમારા માટે શરમ જનક બામત છે, પણ અમારા અવગુણોને અહીં જ દફનાવીને જળો

“એશિયાનો સદેશો સત્ય, અહિંસાનો છે પશ્ચિમના ચરમાં ઉતારીને જોશો તો જ તે સમગ્રશે

“અણુગોમ્મની નમ્ન કરવાથી આ સદેશ તમે નહીં સમજી શકો મારે તો તમારા હૃદયમાં પહોંચવું છે, બુદ્ધિ નથી ફેરવવી હૃદયને છતીશ તો બુદ્ધિ આપોઆપ ફરી જશે આપણા સત્ય, પ્રેમ,

અહિંસાનો સંદેશ પશ્ચિમમાં ફેલાવો. આપણા મુલકને પશ્ચિમે ચૂસ્યા છે, લૂંટ્યા છે, તેટલા ખાતર તેનું વેર રાખી તેમના પ્રત્યે કટાક્ષથી ન જોતાં પ્રેમથી જોજો, અને તેઓને જ તેમની ભૂલ સમજવા દેજો. આથી તમે પશ્ચિમ પર પૂર્ણ વિજય મેળવ્યો ગણાશે. અમારા મુલકમાં પેદા થયેલા જ્ઞાની પુરુષોએ આપણને વારસામાં જે સંદેશ આપ્યો છે તેને શોભાવીએ. પશ્ચિમ આજે સાચા જ્ઞાનને માટે તલસી રહ્યું છે. અલ્પબોધી બનાવીને હારી ગયું છે, કારણ કે તેને સમજાયું છે કે અલ્પબોધી વિનાશને પામે છે. અને અલ્પબોધી એકલા પશ્ચિમને જ નહીં પણ આખી દુનિયાને વિનાશને માર્ગે લઈ જશે. બાહ્યલક્ષમાં ભવિષ્ય ભાખ્યું છે કે, દુનિયાનો પ્રલય થશે તે સાચું પડશે, જે આપણે જામત નહીં રહીએ તો. એટલે આજે પાપનો પરિચય કરાવો અને સત્ય, પ્રેમ, અહિંસા દ્વારા તેમાંથી જીવવાનો માર્ગ બતાવો. આપણા પૂર્વજોએ આપેલા આ વારસાને આપણે ચોતરફ ફેલાવીએ, અને પ્રભુ આપણને તે શક્તિ આપે એ જ પ્રાર્થના !”

આપુજીનો શબ્દે શબ્દ સ્પષ્ટ સંભળાતો હતો. પરંતુ આ ન સમજી શકે તેઓ પણ સંપૂર્ણ શાંતિથી પોતાના ખંડના (એશિયાના) આ મહાપુરુષની વાણી સાંભળવા એકકાન થયા હતા, અને ભક્તિપૂર્વક સાંભળતા હતા. પૂરી શાંતિ હતી. આપુજી વાક્યે વાક્ય તોળી તોળીને બોલતા હતાં. તેનો શબ્દે શબ્દ લખી શકાતો હતો.

આપુજીનું ભાષણ પૂરું થયું કે આપુજી બિઠ્યા, અને હું પણ આપુજી સાથે જ ગઈ. આપુજીએ તો મને જોવા માટે બેસવું હોય તો કહ્યું, પણ એમને મારે દૂધ આપવાનું હતું એટલે જોવાનો લોભ જતો જ કરવો જોઈએ.

આપુજીએ મને પુરાણ કિસ્સામાંથી ઘેર આવતાં મોટરમાં એક વાત કહી, જે તરફ કદાચ ગહુ જ ઝોછા માણસોનું ધ્યાન ગયું હોય. મારું તો ધ્યાન પડ્યું જ ન હતું. મને પૂછ્યું, કેવું લાગ્યું? મેં આપું વર્ણન કર્યું. પછી આપુજી કહે, “તારી આંખે જે નથી જોયું તે કડુલ દરય મારી આંખે મેં જોયું. તેમાં કામ બગાડી રહેલી સ્વયંસેવિકાઓ જાત જાત અને ભાત ભાતનાં રેશમી, વિલામતી કપડાંઓ પહેરી

પાણી વગેરે મહેમાનોને આપી રહી હતી. અને મેં જોયું કે, મોટા ભાગની ઊંઘડીઓના હોદ, ચહેરા, પદ પાછડીથી લપરડાયેલા હતા. અને ન્યારે બીજી તરફ જોટલાં પ્રતિનિધિ સ્ત્રી, પુરુષો, ઊંઘડીઓ કે ઊંઘડાઓ હતાં, તેઓ પોતાના જ પોશાકમાં સજ્જ હતાં. આની બહુ અસર પડી શકે છે. જો એ જ ઊંઘડીઓ ખાદીના પોશાકમાં (યુનિ-ફોર્મમાં) અને બિગકુલ સાદી રીતે સજ્જ થઈ હોત, તો એક બન્ધ જાપ મહેમાનો ઉપર પડત. કોંગ્રેસના અધિવેશનમાં જેવી સ્વયંસેવિકાઓ હોઈ શકે તેવી જ આમાં હોવી જોઈએ.”

મને થયું કે આપુજીની આંખ પણ ગમ્મત કામ કરે છે. આ રીતે દૂર-બેઠાં બેઠાં પ્રેક્ષક વર્ગમાં ફરજ બજાવી રહેલી બહેનોની કડુણ વાત ધ્યાન પર લઈ મને કહી.

ત્યાંથી આવીને આપુજી દૂધ વગેરે લઈ લખવા બેઠા. ૧૧ વાગ્યા મુધી કામ કર્યું. ૧૧ વાગ્યે પથારીમાં પડ્યા. ફરવાનું ૧૦ વાગ્યા પછી થયું. ખાનસાહેબ ૧૧ વાગ્યે આપુજીના પગ દબાવી સૂતા.

૩-૪-૪૭

ભગીનિવાસ, નવી દિલ્હી

પ્રાર્થના પછી દાતણ કરતાં. . . ના આપણા એલચી સંબંધી વાતો થઈ. તેઓ ત્યાં અઢીકે ખર્ચ કરે છે. દારૂ વગેરે પીવાનું પણ વખતે છે. આ સમાચારથી આપુજી દુઃખી થયા. આપુજી કહે,

“પરદેશ જઈને આપણે આપણી ન્યોત વધુ જાગૃત કરવી જોઈએ. આપણી તરફ પરદેશીઓ અભ્યાસની દૃષ્ટિથી જુએ છે. તેને બદલે આપણે તેઓના રંગમાં રંગાર્ધ જઈએ છીએ. તેઓને આપણા રંગમાં રંગવા જોઈએ, દા. ત. ત્યાં ખાદી પહેરવાનો જ આગ્રહ રાખવો, નિયમિત કાંતવું, પ્રાર્થના કરવી, દારૂ, સિગારેટ, અને આ વગેરે પીણાં ન પીવાં, શક્ય હોય તો શાકાહારી જ રહેવું. જોટલી સાદાઈથી રહેવાય તેટલી સાદાઈથી આપણી દબે રહેવું. આવું બધું જો આપણે કરીશું તો ત્યાંની પ્રજામાં એક પ્રકારની ભાત પાડી શકીશું અને દેશનું ગૌરવ વધારી શકીશું. ત્યાંના લોકોને આપણી આવી રહેણીના કાપડાઓ ગાવવા, આપણા તરફના એલચી કે પ્રતિનિધિ ત્યાં નિમાય, કે ત્યાંના પ્રતિનિધિઓ અની

આવે, આ પ્રતિનિધિનો સાચો અર્થ શો છે? તે એ કે, એ પ્રતિનિધિ દ્વારા જ તેની રહેણીમા, તેના વર્તાવમા, તેના પોશાકમા, તેના ખાવા-પીવામાથી દેશની સંસ્કૃતિ શી છે તેનું દર્શન આખા દેશને થાય અને તે તેના લાભો ઉપરે આમ પરસ્પર લાભો ઉઠાવે એટલે મૈત્રી થાય, અને મૈત્રી દ્વારા વિશ્વશાંતિ થાય અને તેથી માનવીમાત્ર સુખશાંતિ અને પ્રગતિમા જીવન વિતાવે પ્રત્યેક દેશમા પ્રતિનિધિ સ્થાપનાનો મૂળ હેતુ મારી દૃષ્ટિએ આ છે. માફી તો પ્રતિનિધિ દ્વારા વેપારમા અને એ રીતે આર્થિક તથા આંતરરાષ્ટ્રીય જે લાભ દેશને થાય તે તો થાય જ પણ તાત્પર્યની મુખ્ય વાત તો પહેલી છે એટલે આપણા પ્રતિનિધિમા કયાય કોઈ જાતની મદદ ન આવે તેનું ધ્યાન રાખવું જ જોઈએ તો જ આપણે શોભીશું અને આખી દુનિયામા આપણે પશ્ચિમ ગણાઈએ છીએ તે સ્થાન મોખરે આપણે અંગ્રેજીમા કહેવત છે કે, મિલકત ગુમાવીશું તો પાછી મેળવી શકીશું શરીર જોણું ગુમાવ્યું તેણું ઝઘડું ગુમાવ્યું છે, પણ જેની આગર ગર્ભ તેનું સર્વસ્વ ગયું સમજવું.

બાપુજીનો બાકીનો કમ નિયમ મુજબ ચાલે. ફરવાના સયયે મૌનાના સાહેબ, રાજેન્દ્રનાથ ગજકુમારીમહેન હતા એશિયન ઓરિન્ટલસમા જવાહરલાલજીની અપૂર્વ-અગ્રેષ્ઠ સફળતા છે બધા જ પ્રતિનિધિઓ તેમના મુક્ત કંઠે વખાણ કરે છે.

સ્નાનાદિથી પરવામાં બાદ તિમેટના પ્રતિનિધિઓ બાપુજીને મળવા આવ્યા ત્રેા પેટનીન પણ હતા ચેઈજ શાકુએ સુદર ગાલીચા, શુદ્ધ દેવની મૂર્તિઓ અને રેશમ બાપુજીને અર્પણ કર્યું દનાઈ લામાના કાગળો પણ આપ્યા.

જાપાનના માણસો પણ આપ્યા તેમા નાની નાની માળાઓ પણ હતી એક બાળા ૧૩-૧૪ વર્ષની હતી તેને પણ બાપુજીને કંઈક આપવાનું મન થયું પોતાના હાથકમાલની એક પર્સ બનાવી, અને તેના પર તે જ વખતે સુદર ભરતમમ ત્યા જ બેસીને (બાપુજીના ઓરડામા એક ખૂણે બેસીને) યું અને બાપુજીને તે અર્પણ કરવા ગઈ પણ બાપુજીએ દુભાષિયા દ્વારા જલું, “મારી પાસે તો આમા રાખના એક રાત્રી પાઈયે નથી” પેની છોકરીએ મહેનત કરી હતી.

તેથી જરા હતાશ થઈ, પણ તુરત જ કોઈક પાસેથી ૧૦૦ રૂ. મેળવી અંદર નાખીને બાપુજીને ધર્યાં. બાપુજી ખડખડાટ હસી પડ્યા અને કહ્યું, “દોસ્ત! આ પૈસા અમારા દેશની તારા જેવડી નાની નાની ગરીબ છોકરીઓના હિતમાં વાપરીશ. હીકને!” પેલી અત્યંત ખુશ ખુશ થઈ ગઈ.

અને જપાનનાં બાળકોએ બાપુજીના ધોતિયાના માથના હાથે કાંતેલ અને હાથે વણેલ શુદ્ધ ખાદી - રેશમના બે ટુકડા બાપુજીને અર્પણ કર્યાં. બાપુજી સહુ સાથે હાથમાં હાથ મિલાવતા. પોતાનો રેંટિયો પણ આ બાળકોને બતાવવાનું મને કહ્યું.

બાળકોને બાપુજીએ ખાખરાના ટુકડા કરી અર્ધાં અર્ધાં ખાખરાં પણ ખાવા આપ્યો. કાળુ દ્રાક્ષ પણ આપ્યાં. (બાપુજીનો જન્મવાનો સમય હોતાં હું થાળી લઈ આવી હતી તેમાંથી આ બધું આપ્યું.) બાળકો તો ખુશ ખુશ થઈ ગયાં. પ્રેમથી બાપુજીના હાથની પ્રસાદી તેમણે વંદન કરીને લીધી.

બર્માનાં બાળકોએ સુદર પેટી આપી, અને એક નાનકડો બેસવાનો ગાલીચો આપ્યો. એક બાળકે રેંટિયાના પ્રતીકનું રમકડું બાપુજીના હાથમાં આપ્યું અને પછી કહે, “આ મહાત્મા ગાંધીજી હિંદુસ્તાનના રાષ્ટ્રપિતા કહે છે.” ઓરડો હાથથી ગાજી ઊઠ્યો. કાલીધેત્રી ભાષામાં અને બાળકોએ પ્રેમથી અપેલી આ ઐતિહાસિક પ્રસાદીઓ હતી, જે મોટી મોટી પ્રસાદીઓથી ચડી જતી હતી. એટલે મોટા મોટા ગાલીચાઓ અને બીજું બધું બાપુજીએ બિરલાજીને સોંપ્યું. પણ હું પણ બાપુજી પાસે બાળક હોવાથી, આવી ઐતિહાસિક ચીજોનો મંત્રહ કરવાનો મને શોખ છે, તેમ જ આ બધાં પરદેશી બાળકોની સાથે મારી ઓળખાણ કરાવી ત્યારે જ બાપુજીએ કહી દીધું હતું, એટલે આ બાળપ્રસાદી આજે મારી પાસે ચિરસ્મરણીય રૂપે રહી છે.

બોજનમાં નિયમ મુજબ ચાલે છે. એક વાગ્યે આરામ કરી ફળનો રસ લીધો. ૨-૨૦ વાગ્યે અરુણાચલેન અસહઅલી રાગે વાઈસરોયને મળવા ગયા. ગરમી તો ખૂબ જ વધતી જાય છે.

૪ વાગ્યે બાપુજી પહેલાં પાંચેક મિનિટ જવાહરલાલજી આવ્યા. બાપુજી હજી આવ્યા ન હતા. પંડિતજીએ કૂદવાની દોરી ખૂણામાં જોઈ તે લઈ પોતે કૂદવા માંડ્યા. મને કહે, “તારે રોજ સવારમાં ૧૦૦ કૂદકા મારવા જોઈએ અને ઉપર દૂધ પી જવું. તો તુ પહેલવાન બની જઈશ. તાવ વળી કેમ આવે? અને આવી જીવાન છોકરીને શરદી પણ શાને યાય?” ત્યાં જ બાપુજીએ ઓરડામાં પગ મૂક્યો. અને જવાહરલાલજીના હાથમાં દોરી જોઈ બાપુ કહે, “કેમ બંને જણાં કૂદવાની દોરીકાઈ કરો છો કે?” બંધાં હસી પડ્યાં.

જવાહરલાલજી હમતા હસતા કહે, “આ છોકરીને દોરી કૂદવાના લાભનો ઉપદેશ આપતો હતો. જે એ પ્રમાણે કરે તો શરદી કે તાવ વારંવાર આવે છે તે ભાગી જ જાય. આસન પણ કરવાં જોઈએ.”

બાપુજી કહે, “સાવ સાચી વાત છે.” બાપુજી પોતાના ઇંગ્લંડના અનુભવની વાત કહેતા લાગ્યા કે, “ઘણી સખત ઠંડી હતી. મારી - પાસે એટલાં ગરમ કપડાં પણ ન હતાં. નાભા વગર તો ગમે નહીં. તેથી હું ખૂન દોડતો, જેથી શરીરમાં ગરમી આવી જતી. જે હું મારી તથિયત ઇંગ્લંડમાં સરસ રાખી શક્યો હોઉં તો કસરતના પ્રતાપે. લોડોને એમ થતું કે, હું માસાહારી નહીં થાઉં તો નબી જ નહીં શકું.”

જે પાંચ મિનિટ આવી આનંદની વાતો ચાલી કે બાપુજી ગાદી પર જોવા બેઠા તેવા રાજદ્વારી કોમડા ચર્ચાવા શરૂ થયા. ઘડીક પહેલાં શરીરના આરોગ્યની વાતો ચાલતી હતી તે હવે દેશના આરોગ્યની વાત ચાલી.

પંડિતજી તો પ્રાર્થનાના સમય સુધી બેઠા. પ્રાર્થનામાં જતાં પહેલાં મહેતર યુનિયનના પ્રમુખનો પત્ર મળ્યો કે બાપુજીએ અહીં ન રહેવું. આ સંબંધી તપાસ કરાવી તો ખબર પડી કે, લખનાર ભાઈ તો કોઈક જુદી જ વ્યક્તિ છે અને ‘પ્રમુખ’ પણ કોઈ જુદા છે, જેને આ સંબંધી ખબર પણ નથી.

બાપુજીએ જતાં જ શ્રોતાઓને જાગૃતી આપી અને પત્ર સંબંધી કહ્યું કે, “તમે જુઓ તો ખરા કે મારા જેવા જુદા આદમી ઉપર કેવી ગુજરી રહી છે.”

“હવે મારે તમને થોડી વાતો કહેવી છે, અને પછી તમે ના પાડશો તો હું પ્રાર્થના નહીં કરું મને કહેવામાં આવ્યું છે કે, હું પ્રાર્થના ભલે કરું પણ કુરાનની આયત ન પડે પણ હું એવી રીતે બન્યો નથી શું હું મારી જીભ કાપીને પ્રાર્થના કરવાનો હતો ? ભલે મારું માથું ધડથી જુદું થાય, પણ હું પ્રાર્થના છોડનાનો નથી જેને પ્રાર્થના ન સાબળવી હોય તે અહીં ન આવે

“મારા સાબળામાં એક વાત આવી છે હું જાણતો નથી કે ખરી છે કે ખોટી આશા તો રાખું કે ખોટી નીવડે, કે અહીં જેઓ વિદ્ય કરે છે તેઓ હિંદુ મહાસભાવાળા છે અહીં જેટલા યુવાન ભાઈઓ રહે છે તે સનાતન વ્યાયામ કરે છે, મારી પ્રાર્થના કરે છે, મારી સાથે મહોત્સવ રાખે છે અને આજે તેમના નેતા સાથે પણ વાતો થઈ તેમણે કહ્યું કે, ‘અમે તમારી અહિસામાં માનતા નથી, પરંતુ ડોમની સાથે દુશ્મનાવટ કરવા આ સઘ નથી બનાવ્યો અમે તો કોંગ્રેસના કેદી છીએ જ્યાં સુધી કોંગ્રેસ અહિસાનો આદેશ કરશે ત્યાં સુધી અમે અહિસક જ રહેનારા છીએ’ આ વાતો સઘના નેતાએ મને કહી છે અને હું રાજી થયો છું છતાંય તમારી સાથે ઝઘડો કરીને જો હું અહીં ઈશ્વરનું નામ લઉં, તો ઈશ્વરનું રક્ષણ તો રક્ષશે પણ તે કામ શેતાનનું થશે હા, તમારામાના બધા જ (બહુમતી) જો એમ કહેત કે પ્રાર્થના ન કરો, તો તો હું જરૂર પ્રાર્થના કરત, અને કહેત કે મારું ખૂન કરી શકો છો પણ હજારો માણસોની વચ્ચે દેવળ બે પાત્ર જ માણસો મને પ્રાર્થના કરવાની ના કહે છે, અને એને કદાચ તમે દમાવી દો અને હું પ્રાર્થના કરું એ શેતાનનું કામ થયું ગણાય

“મારી પ્રાર્થના જગતના દેખાવને માટે નથી, મારી પ્રાર્થના શાંતિને માટે છે મનમાં ક્રોધ ભર્યો હોય અને મોટેથી પ્રાર્થના કરીએ તો તેનાથી કાંઈ નથી વળતું”

માપુજીએ આટલું કહીને પૂછ્યું કે, તમે બધા હર્ષથી કહેતા હો કે પ્રાર્થના કરો તો જ હું કરીશ પણ એક નાનકડું બચ્ચું પણ ના પાડશે તો નહીં કરું પણ તમે બધા જ (મહુમતી) ના કહેશો તો કરીશ

લગભગ ત્રીયેક ભાઈઓએ ના પાડી. અમે હિંદા હાગ્યા ત્યારે શોરબકોર મચ્યો. “આપ, હમે પ્રાર્થના સુનતી હૈ, પ્રાર્થના હોતે દોનિયે સજ મુખાલિર નહી હૈ, આપ જરૂર પ્રાર્થના કીનિયે.”

આપુજી—“ના કહેવાવાળાં વધ્યાં છે, પરજુ આજે તો હું પ્રાર્થન નહીં કરુ, કેમ કે મારે હમણાં તમારા હાથે મરવું નથી. કમ કરવું છે.”

પણ અવાજ તો એટલો બધો વધ્યો કે આપુજીને ત્યાંથી નીકળવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. આપુજીએ કહ્યું, “નોઆખાલીમા કોઈ દહારો પ્રાર્થના તેમ જ રામધૂન બધ નહોતી રહેતી. જેઓને પોતાનું નહીં તેઓ આત્મા જતાં હવે પોલીસ આ ભાઈઓને હેરાન ન કરે તેનું ધ્યાન ગાખવાનું છે.”

આપુજીને બીજા લોકો કહે, “આપ પ્રાર્થના કરો, અમે આપની સાથે મરીશું, પણ અમારે પ્રાર્થના સાંભળવી છે.”

આપુજી કહે, “તમે મરવા તૈયાર થાઓ છો તો મારી શરત પ્રમાણે, તમારી શરતે નહીં. મરવાની રીત હું શિખવાડતો આવ્યો છું, અને શીખી રહ્યો છું. અત્યારે આ સમય નથી. ગુસ્સાંથી ન મરવું જોઈએ. સમજપૂર્વક મરવું જોઈએ. આ તો કેવળ ગેરસમજૂતી આવી રહી છે કે, હું બધું બગાડી રહ્યો છું. ધર્મનાશક છું. ત્યારે હું આટલા વર્ષના ધર્મના અભ્યાસ પછી કહું છું કે, મારા હિંદુ ધર્મમાં સર્વ ધર્મનો ઉપસંહાર ભર્યો છે. હું બાણુ છું કે, પંજાબના બનાવથી બધાનું દિલ ઊકળી રહ્યું છે, તો શું માનું દિલ નહીં ઊકળતું હોય એમ માનો છો?”

કેટલાક પંજાબી ભાઈઓ કહે, “આપ આ થોડાં લોકોની વાતો કેમ સાંભળો છો? ખરી વાત તો એ છે કે, એ લોકોને તોફાન જ કરવું છે. એ લોકોને પંજાબ સાથે કશી જ નિસજાત નથી, તેમ નથી એ લોકો પંજાબી દુ.ખી તો અમે છીએ કે, અમારી ઉપર અસહ્ય દુઃખ આવી પડ્યું છે. છતાં અમે આપના એ શબ્દો સાંભળી પવિત્ર થયા અને આત્માસન લેવા આવ્યા છીએ. અમે કહીએ છીએ કે, આપ અમારી ઉપર કૃપા કરીને પ્રાર્થના કરો, તો મોટી મહેરબાની.”

“આપુજી—“તમારી વાત સાચી છે, પણ એ લોકોને સમજવાનો અવકાશ આપવો જ જોઈએ. સહુ શાંતિથી મનમાં ઈશ્વરનું સ્મરણ કરે છે, એ જાણીએને ઈશ્વર સુમાર્ગે દારે, સન્મતિ આપે, ઈશ્વર સજડા લગા કરે.”

અમે અંદર આંખ્યાં. આપુજી ખૂબ થાક્યા છે. અત્યારે ખૂબ વિચારમાં છે. આજે જન્મ્ આપુજી પાસે રામાયણની ચોપાઈ વાંચતી હતી તે પરથી આપુજીએ કહ્યું કે, હું તો રામાયણનો પૂજારી છું. એ મહાગ્રંથમાં ખૂબ જગાહિર પડ્યું છે, એમાંથી હું ધણું શીખ્યો છું. અને ખાસ કરીને સડવાની રીત. તેના બળે જ હું આટલું ઝઝૂમી શકું છું રામ રામનું યુદ્ધ આલતું હતું ત્યારે ત્રિભીષણે પૂછ્યું કે ભગવાન, તમારી પાસે તો ડોઈ-રથ નથી, અને કેમ લડાઈ જિતાશે?

રાવણ રથી વિરથ રઘુવીરા દેલ બિમીપણ મયો અધીરા ।
અધિક પ્રીતિ ડરમા સદેહા, વદિ ચરણ કહ સહિત સનેહા ॥
નાય, ન રથ નહિ તનુ પદ પાના, કેહિ વિઘ જીતવ રિપુ બલવાના ।
સુનહુ સલા કહ કૃપા નિધાના, જેહિ જય હોય સો સ્યવન આના ।
દોરજ ધીર જાહિ રથ આકા, સત્ય શીલ દુઢ ધ્વજા પતાકા ।
બલ વિવેક દમ પરહિત ઘોરે કમા દયા સમતા રજુ જોરે ॥
ઈશ ભજન સારથિ સુજાના, વિરતી ચર્મ સતોષ કૃપાના ।
વાન પરશુ બુધિ શક્તિ પ્રચઢા, વર વિજ્ઞાન કઠિન બોદણા ॥
સયમ નિયમ શિલી મુલ નાના, અમલ અચલ મન મોજ સમાના ।
કવચ અમેદ વિપ્રપદ પૂજા દુહિ સમ વિજય ઉપાય ન દૂજા ॥
સલા ધર્મમય અસ રથ જા કે, જીતન કહે ન કતહુ રિપુ તાકે ॥

મહાઘોર સસાર રિપુ, જીતિ શર્કે કો વીર ।

જાકે અસ રથ હોય દુઢ, સુનહુ સલા મતી ધીર ॥

આ ચોપાઈએને આપુજીએ જીવનમાં ઉતારીને જીવંત દાખલો બેસાડ્યો છે. અત્યારના વાતાવરણની સામે આપુજીનું આવું વલણ છે.

રાતે આપુજીએ થોડાક આંટા માર્યા. ૯-૩૦ પથારીમાં પડ્યા. ખૂબ થાકેલા છે. ખાનસાહેબે પણ દયાવ્યા. મેં તેમ ધસ્યુ. આપુજીએ

ખાનસાહેબ સાથે થોડી વાતો કરી. “ઝીણાસાહેબનું વલણ અણનમ છે એમ લાગે છે. પંજાબની અસર સરહદ પ્રાંતમાં પણ પહોંચી છે.”

હું પણ હવે ૧૦૧ થયા એટલે મારા કામકાજથી પરવારી સૂવા ભાઈ છું. હમણાં, જ ભાઈસાહેબે કહ્યું કે ત્રણેક જણાને ગિરફતાર કર્યા છે.

૪-૪-૧૭

ભંગીનિવાસ, નવી દિલ્હી

૩-૩૦ આપણ જિંદગી. ભાઈસાહેબે દાતણ કરાવી લીધા પછી આપણએ મને ઊઠાડી (તાવની અશક્તિ હોવાથી). નિયમ મુજબ પ્રાર્થના વગેરે ચાલ્યું. દસ મિનિટ મારો લેખિત ગીતાપાઠ લે છે અને અંદર પોતે સહી કરી આપે છે. . . . માલિશ સમયે જ મોક્ષાના સાહેબ આપણ પાસે બેઠા હતા, એથી માલિશમાં બહુ મોડું થયું. આપણ માલિશમાં કહે, “મને લાગે છે કે ઈશ્વર મને ઝાઝો વખત જીવવા નથી દેવાનો !”

આપણ ખૂબ જ ગંભીર વિચારોમાં હતા. લગભગ પોણા કલાક માલિશમાં સૂતા. જીડીને કહે, “આ પ્રાર્થનામાં હમણાં હમણાં જે ઈર્ષ્ય રહ્યું છે તેમાં મારી શુદ્ધિનો જેટલો આધાર છે અને જેટલી શુદ્ધિ હશે, તેટલો હું સફળ ઈર્ષ્ય. તેટલી જ જવાબદારી તારી પણ છે. મારા કાર્યનો તાળો તારે માથે છે. નોઆઆલી બલે છોડ્યું, પણ ‘યજ્ઞ’ તો એ જ છે. મારી પરીક્ષા તો છે જ, પણ તું વધારે શણાં ઉપર છે, કારણ કે પ્રાર્થના કરાવનારની પણ અસર પડે છે. એક અણ જેટલી પણ બેદરકારી ન હોય તો તારી નાખોરી ફૂટ્યા કરે છે તે બધ થવી જ જોઈએ. જેટલી કાળજી મારી રાખે છે, મારી ચીજવસ્તુની રાખે છે, તેટલી જ કાળજી તારે તારી પોતાની રાખવી જોઈએ. કારણ કે તું પણ એમાંની જ એક છે. તો જ તું સફળ થશે.”

રાવળપિંડીના કેટલાક ભાઈઓ આવ્યા તેમણે કહ્યું, “એક હજાર માણસોમાંથી ૧૬ માણસો છૂપા રહ્યા તેથી તેઓ બચી ગયા. આપ બતાવો કે અમારે હવે કઈ રીતે જીવવું? હાથે કરીને મોતના મોંમાં જઈએ તેના કરતાં કંઈક કરીને મરીએ તે સારું

નહી ? આપ આવો તો કષ્ટક શાંતિ થાય આપ કહો છો કે હથિયાર ન વાપરવું તો અમારે કઈ રીતે બચાવ કરવો ? એ લોકો તો બધા દેખે છે તેવા જ મારે છે હવે ગામડામાં પણ એ જ સ્થિતિ છે કે અમને દેખે તો માર્યા વગર ન રહે પ્રાર્થનામાં જે લોકો રોકાય છે તેઓ તો તોફાન કરવાના ઇરાદાથી જ ” પંજમ પ્રાતિક કોંગ્રેસના પ્રમુખ ડૉ. લાનસિંગ, ડૉ. દ્વિવેન્ડ્રુ સાથે ૧૫ ભાઈઓ હતા.

બાપુજી — “ પંજમ આપુ જે વગર સામનો કર્યો મરી જશે તો અમર થઈ જશે મરવું તેમાં મારવા કરતા વધુ બહાદુરી છે મારી શરત તો એ જ છે કે, મારી નાખે પણ આપણે હથિયાર ન ઉપાડવું પણ તેને બદલે તમે તો હથિયારો ઉપાડો છો અને પછી મને કહો છો કે ચાલો પણ મારું કોણ માને છે ? મારું કહ્યું માનો તો હું બેઠો બેઠો તમને સહુને શાંત કરી દઉં એક હજાર મર્્યા, પણ બહાદુરીથી નહીં. મોળ છૂપા રહી ગયા તેણે જે રણમેદાનમાં પડીને એમ કહ્યું હોત કે અમને પણ મારી નાખો, તો મને ગમત અહિંસાના રણમેદાનમાં જે તમે લડવા માંડો તો તમારી જીત જ થવાની છે પણ તમે કાયર મની જાઓ છો એ તો જરાયે ગમતું નથી કાયર બનવા કરતા હિંસાત્મક રીતે તમારો બચાવ કરો.

“ એક દિવસ એવો હતો કે મારો પડ્યો બેન ઝિનાતો આજે એવું નથી મરવાનું તો માણસને છે જ જન્મ મૃત્યુ માટે જ છે મૃત્યુ એ જ માણસનો સાચો મિત્ર છે એક સિક્કાની બે બાજુ છે

“ મિદ્દારમાં આપણે શું કર્યું ? માણસ જે પોતાની બૂબને પર્વત જેવી ગણી, ખીજની બનને અણ જોટલી કરે, તો જ તેનું નામ માણસાઈ

“ તમારે જાણવું જોઈએ કે, તો એવા ગામડાઓમાં ગયો છું કે જ્યાં મરના સિરામ ખીજું કાઈ જ ન હતું અને તેમ છતાં મારા મનમાં પંજમ જવાનું હતું તો જાહેર પણ ખરે પણ આજે દુઝાલી બેઠા એ કામ કરું છું મિદ્દારને મેં કષ્ટક દેવું પાડ્યું છે એમ ૫ માનું છું ઈશ્વરકૃપાએ જ યશ છે એની કૃપા વગર તો કષ્ટ જ નથી મળવા શક્યું મેં તો માસ્તર તારાસિંગને પણ કહ્યું

હતુ કે, ગુરુ ગોવિન્દસિંહનો સાચો વારસ હું છું, તમે નહીં . . . આ તમે શાંતિથી સમજો તો જ થાય.”

અત્યારે અપોરના ૨૧ વાગ્યા છે, બાપુજી વાઈસરોયને મળવા રાજકુમારીબહેન સાથે ગયા છે. ભોજન, કાંતવાનું વગેરે રાજની જેમ ચાલે છે.

સવારના બાપુજીએ મને કહ્યું કે, “પ્રાર્થના નથી થતી તેનું કારણ આપણી ક્યાંક મલિનતા છે. પણ આપણે તે જોઈ શકતા નથી.” આજે સાંજે પ્રભુ કરે અને પ્રાર્થના થાય તો સાડું. આખો વખત પ્રભુને એ જ સ્મરણ કરી રહી છું કે, હે પ્રભુ! આ ધરામાં મેં તનથી અને મનથી જો આપુની સેવા કરી હોય તો તું લોકોને સન્મતિ આપ કે સાંજે પ્રાર્થના થાય.

૪ થી ૭ વચ્ચેનો ગાળો ભંગી કોલોનીમાં ‘અને અહીં’ વાર્તિક મંદિરમાં ખૂબ જ રળિયામણો લાગે છે. અનેક લોકો પ્રાર્થના માટે આવે અને જાય. અને નવા નવા માણસોને મળવાનું થાય છે. અને જેમ કોઈક તહેવારના પ્રસંગોએ આપણા ગામમાં અમુક જગ્યાએ મેળો ભરાય, તેવું વાતાવરણ અહીં થઈ જાય છે. બાપુજી તો વાઈસરોય સાહેબ પાસે ગયા હોય એટલે ભાવુક લોકો ખિચારા એમના બેઠકના ઓરડાને જોઈને પાવન થાય છે. એટલું જ નહીં પણ મારા જેવું કોઈક ત્યાં દરવાજો ઊભું હોય તો એમ પણ ધ્રુજે કે, ગાદીતકિયાને અડી પ્રણામ કરી ચાલ્યા જાય. પણ એવી રજા આપવામાં જોખમ રહે છે. કારણ કે બાપુજીની બેઠકની આસપાસ અનેક ઉપયોગી કામગીરી અને અનેક જાતનું ખીજું સાહિત્ય પડેલું હોય છે. લોકોને ના પાડતાં મન પણ દુભાય છે. ઘડીભર એમ પણ થાય છે કે, જેઓને ચોવીસ કલાકનો સતત સમાગમ બાપુજીનો મળે છે તેઓને હસતું આવે કે ગાદીતકિયાને અડીને શું ચાખ્યા કરતા હશે? પણ “ખાખરાની ખિસકોલી સાકરનો સ્વાદ શું બળે?” એના જેવી હાલત મારા જીવની છે હમણાં જ થોડી વાર પહેલાં પંચમળી બે ઘરડી બહેનો અને બાળકો આવ્યાં. આ બાળકોમાં એકનો એક પૌત્ર અને પૌત્રી હતી. દીકરા વહુનો પત્નો નથી. દુલ્હન થયું અને આ

બે ડોસીઓ લાગી બે ડોસીઓમા પણ એક હિંદુ પંજનમ છે,
 અને એક મુસનમાન છે વર્ષોના પડોશીઓ હતા માઉન્ટગોમરીમા
 (ગુજરાનનાવા નિતનાના) એ કહેતા હતા કે, “તમારથી અમે પરણ્યા
 છીએ ત્યારથી અમે સાથે જ છીએ એ બને ડોસીઓના સસરાને
 સગા ભાઈઓ જેવો વ્યવહાર હતો એટલે ડોશીઓએ દેગણી જોડાણીનું
 સગપણ બાંધેયું, પણ વ્યવહારમા સગી બહેનો જેવી છે આ અને
 ડોશીઓના ઘણી ઘણા વખતથી ગુજરી ગયા. પેલી મુસલમાન ડોશીને
 તો કંઈ જ બાળક ન હતું આ હિંદુ ડોશીને એક જ દીકરો અને
 તેના એક દીકરી દીકરો એમ બે બાળકો આ લોકો નિરાશ્રિત
 કેમપમાથી બાપુજીના દર્શને આત્મા કોઈકે એને કહ્યું કે, હું મહાત્માજીની
 પૌત્રી છું અને એમની સેનામા છું ‘દેવ કરતા પૂજારીનું માતમ
 વધે’ એ કહેવત મુજબ બિચારી બને ડોશીમાએ મને પ્રેમથી આપી
 અને બધી વાત કરી પેની મુસનમાન ડોશી હિંદુ થઈને હિંદુના
 કેમપમા જ રહે છે પોતાના ધરખાર છોડ્યા, દીકરા વડુનો પત્તો
 નહી આખમાથી શ્રાવણ ભાદરવો વરસી રહ્યો હતો હીબકા ભરતા
 પોતાની હુબી કહાણી સલજાવી અને મ્હુ કે, કોઈક પાપ આક્ર
 આબુ કે જેથી અમારી ઉપર આ આપત્તિ પડી હવે બાપુજીના
 દર્શન કરી પાવન થવું છે બીજી કાઈ ઇચ્છા નથી હું તો આ વાત
 સાબળી ચકિત થઈ ગઈ વાહ બાપુના ભક્તો!! મેં કહ્યું, માજી!
 બાપુજી પ્રાર્થનામા આનસે ત્યારે તમે જોઈ શકશો

માજી — એમ નહી બેટા!! અમારે તેમના ચરણસ્પર્શ કરવા
 છે અને મારી આ દીકરી તથા દીકરા પર હાથ ફેરવે એટલે એનો
 બેડો પાર પણ ગાંધીજી કયા બિરાજે છે?

મેં પડદો ઊઘાડીને કહ્યું, ‘સામે ગાદી તકિયો છે ને, ત્યા
 બેસે છે’

“એમ નહી અમને ત્યા જવા દે અને ત્યા પગે લાગી આવીશું”

મેં કહ્યું “માજી, તમને જવા દઉં તો મારાથી બીજા કેને
 ના પડાય?” એટલું કહ્યું અને બને ડોશીમાની આખો વળી ભરાઈ
 ગઈ મારાથી આ દરમ ન જોવાયુ એટલે અદર જવા દીધા એટલી

અધી ભક્તિ કે ખોલો પાથરીને પ્રણામ કરી પાવનતા અનુભવી
 તુરત જ તે લોકો બહાર નીકળ્યાં. અને મને અનેક આશીર્વાદ આપ્યા
 અને પ્રેમથી નવગ્રાવી. મેં કહ્યું, “માણ મેં તો કશું જ ક્યું નથી.”
 પણ જટાયુને જ્યારે રાવણે માર્યો ત્યારે પ્રભુનાં દર્શન માટે જ એ
 રામનામને જપતો જપતો પડ્યો. ભગવાન સીતાજીની શોધ માટે
 ત્યાં આગળથી નીકળ્યા અને જેમ જટાયુના મનની વેદના ટૂળી ગઈ,
 તેમ આ બંને ભક્ત ડોશીઓ ગાદીને પ્રણામ કરીને આનંદિત થઈ ગઈ.
 બાપુજી વાઈસરોય હાઉસથી પાછા ફર્યા. અધીં ડાયરી તો
 બપોરના લખી હતી. બાકીનો આ ભાગ રાતે બાપુજી સૂઈ ગયા પછી
 ૧૧ વાગ્યે લખ્યું છું.

જે બે ડોશીમા આવ્યાં હતાં તેની વાત બાપુજીને સંભળાવી.
 અને પ્રાર્થનામાં જ્યાં હાથ મોં ઘોઈને બાપુજી બહાર નીકળ્યા ત્યારે
 તે બંને જણીને મળ્યા. માથે હાથ મૂક્યો અને ડોશીમાએ બાપુજીનો
 હાથ પકડી પોતાનાં બાળકો ઉપર વારંવાર ફેરવાવ્યો. ઊકરો
 સાત વર્ષનો હતો, ઊકરી પાંચ વર્ષની. શી ભક્તિ હતી !

રામાયણનો દોહરો ખરાખર આજે નજરે નિહાળ્યો કે : —

કર સરોજ શિરુ પરસેજુ, કૃપાસિધુ રઘુવીર;

નિરલ્પી રામ છવિ ઘામ મુલ્લ, વિગત મઘી સવ પીર ।

અને ડોશીમાના આશીર્વાદ મને તો એવા ફલ્યા કે, આજે ચાર
 દહાડે પ્રાર્થના થઈ. બાપુજીએ પ્રાર્થનાસ્થાન પર જતાં જ નિયમ
 મુજબ પૂજ્યું, તો એક ઊકરાએ હાથ ઊંચો કર્યો. હું થરથર કંપતી
 હતી. અને ‘લગ્ન મોરી રાખો રયામ હરિ’ એ રટણ ચાલતું
 હતું. તુરત જ મૂળચંદ્ર આર્ય — હિંદુ મહાસભાના ભાઈ ગિલા
 થયા અને તેમણે મળનું હૃદયસ્પર્શી પ્રવચન કર્યું. તેમણે કહ્યું,
 “મહાત્માજીએ નિશ્ચય કર્યો છે કે, એક બચ્ચાનો વિરોધ થશે તોપણ
 તેઓશ્રી પ્રાર્થના નહીં કરે. પણ આ વસ્તુ આપણને શોભતી નથી.
 હું કહું છું કે મહાત્માજી મહાન પુરુષ છે. આપણા દેશમાં તો શું,
 દુનિયામાં આજે આવો પુરુષ કોઈ નથી. એ તો સહુ કોઈ એકી
 અવાજે કબૂલ કરશે જ. આપણું ધન્યભાગ્ય છે કે, મહાત્માજી જેવા

સંતપુરુષ આપણે આંગણે આવ્યા છે. તમને હું વિનંતી કરું છું કે આ વિરોધ અહીં ન કરો. આપણે લડવું હોય તો મહાત્માજી સાથે બીજે લડી લઈશું. ઈશ્વરપ્રાર્થનામાં દખલ ન કરો. આપણી શરૂઆત છે કે, તેઓશ્રી ત્રણ ત્રણ દિવસ થયાં પ્રાર્થના નથી કરી શકતા. ”

આ પ્રવચન પૂરું થયા પછી પણ બાપુજીએ ફરી વાર પૂછ્યું, “હજી કોઈને વિરોધ કરવાનો છે?” પેલા ભાઈ જોણે પહેલી વાર વિરોધ કર્યો હતો તે તો સમજીને બેસી ગયા. પણ બીજા એક ભાઈ બોલ્યા. બાપુજી કહે, “તો તમારી જીત અને મારી હાર. બાકીના પ્રેક્ષકોની હાર નથી. એની હાર તો તમને મારશે કે ગળો દેશે તો જ થશે.” ફરી શાસ્ત્રીજી બોલા થયા અને મમળવ્યુ. એ ભાઈએ કહી દીધું, “અમને હરકત નથી, પ્રાર્થના કરો.”

બસ આટલું કહ્યું અને મેં કોઈક અનેરા ઉત્સાહથી બાપુજી પ્રાર્થના કરવાનું કહે તે પહેલાં જ “નમ્યો” શરૂ કરી દીધું અને આખી પ્રાર્થના નિર્વિધે સમાપ્ત કરી.

હરિ તુમ હરો જનકી ખીર

ત્રોપવીકી લાજ રાણી તુમ બઢાયો ખીર । હરિ०

મક્ત કારન રૂપ નરહરિ ઘર્યો આપ ઘરીર । હરિ०

હરિનકશ્યપ માર લીન્હો ઘર્યો નાહિન ખીર । હરિ०

બૂઝતે ગજરાજ રાસ્યો કીયો બાહર ખીર । હરિ०

ઘસ મીરા લાલ ગિરિઘર દુલ્હ જહા તહા પીર । હરિ०

હરિએ ખરેખર આજે મારી તો બીડ લાંગી જ અને રામધૂન પણ ખૂબ સરસ ઝિયાઈ. બાપુજીએ પ્રવચનમાં કહ્યું, “આજે ઈશ્વરની કૃપાથી ચોથે દિવસે હું પ્રાર્થના કરી શક્યો છેલ્લા ત્રણ દિવસથી પ્રાર્થના નથી થઈ એમ કોઈ ન માને. તમે બધા કયાં કયાંથી અહીં પ્રાર્થનાના નિમિત્તે આવો છો? હું પણ પ્રભુસ્મરણ કરવા જ અહીં આવું છું. તો દિલમાં તો પ્રાર્થના હતી જ. ભલે મોઢે ન થઈ અને જે ભાઈઓએ વિરોધ કર્યો હતો તેનો હું હાર્દિક આભાર માનું છું, કેમ કે એથી મને મારું અંતરનિરીક્ષણ કરવાનું મળ્યું અને કોઈ દિવસ પ્રાર્થના થકી

અતરનિરીક્ષણ કરવાનો અનુભવ નહોતો પ્રાપ્ત થયો હું ત્રણ દિવસથી વિચારતો હતો કે હું કયા છું? મારા મનમાં અદ્યતી જરાયે એ લોકો પર રોષ તો નથી થતો? વગેરે અનેક વિચારો કરતો હતો. ભગવાન પોતાના ભક્તોની પરીક્ષા કરે છે અને અતે હરિજનોની પીડા હરે છે, જે હમણાં તમે ભજન સાંભળ્યું. ભગવાનની અનહદ કૃપા કે આ પરીક્ષામાં હું ઉત્તીર્ણ થયો.

“એક બીજી કમોટીમાથી પણ આજે બચી ગયો આ છોકરીએ પ્રાર્થના શરૂ કરી અને કોઈક જો અમરચ્ચે વિરોધ કરત તો હું કહેત કે, હવે તમે મારુ અને આ છોકરીનું ગળુ કાપી શમે છે છોકરીને મેં ધડી છે અને આશા છે કે, તે નોઆખાલી મારી પાસે મરનાની તૈયારીથી જ આવી છે એટલે મરી છૂટશે અને હું પણ રામ રહીશ રટતો રટતો અને હમણાં ધૂન સાંભળી તેમ ‘સગંકો સન્મતિ દે ભગેશન’ એમ જોનો કહેતો જ મરુ.

“નોઆખાલીની એક વાત કહું કે, ત્યાં યાત્રાના પ્રારંભથી અંત સુધી રામધૂન લેતા લેતા જ યાત્રા ચાલુ રહેતી ત્યાંના લોકોને સમજાવ્યું કે, રામ-રહીમ, ખુદા-ઈશ્વર વગેરે પ્રભુના જ નામ છે એટલું જ નહીં પણ એ સર્વશક્તિમાનના કરોડો નામ છે જેને જે ઠીક લાગે તે લે.

“અને આ અરબી પ્રાર્થનાનો અનુવાદ સંભળાવુ તો ખચર સુધા ન પડે કે આ અરબી પ્રાર્થના છે તો શું મારી ભાષાને બદલે અરબી ભાષામાં પ્રાર્થના કરુ એમા હું ગુનેગાર હુ? તમે આવું સંકુચિત મન રાખી હિંદુ ધર્મને નકામો ન બનાવો.

“હું હમણાં રોજ રોજ વાઈસરોય પાસે જાઉં છું ત્યાં ગરખાં મારવા નથી જતો તમારું કામ કરવા જ જાઉં છું. ત્યાં બિદાર, પંજાબ, નોઆખાલી, દિલ્હી—બધી જગ્યાનું કામ કરી રહ્યો છું મારી નજરમા મારું નાનામા નાનું કામ એ મોટામા મોટા કામ જેટલું જ મહત્વનું છે યવા વિદે તથા વ્રહ્માઢે એ સૂતને હું માનું છું પંજાબ બિદાર કે નોઆખાલીમાં જ મારું હિન્દુસ્તાન વસે છે ત્યાંનું કામ

નિયમ મુજબ પ્રાર્થનાદિ આશુનું સવારનો ક્રમ નિયમબદ્ધ ચાલે છે. રાજકુમારીઅહેન, મૌલાના સાહેબ તથા રાજેન્દ્રપ્રાસુ બરાબર ૭ વાગ્યે હાજર થઈ જાય છે. અંગાળી પાઠ તથા મારો ગીતાપાઠ પણ નિયમિત ચાલે છે.

આયમાં હું બાપુજીની હજમત કરતી હતી ત્યારે બાપુજી ઘસઘસાટ જાંઘી ગયા. લાંબા ટપ-આયમાં ગરમ પાણીમાં પોતે લાંબા થયા અને માથા પાસે ટુવાલ મુકાવ્યો. મને તો બાપુજીની હજમત કરવાનું સારું થયું છે. એટલે બાપુજી નિશ્ચિંતપણે જાંઘી ગયા. બરાબર પાંચ મિનિટ ઘસઘસાટ નસકોરાં બોલાવતા બોલાવતા જાંઘ્યા. જાંઘ પર બાપુજીનો આવો અજબ કાબૂ છે. ધારે ત્યારે, ધારે ત્યાં અને ધારે તેટલો જ સમય જાંઘી શકે છે. નહીંતર એક ચિખાઉ છોકરીના હાથમાં રેઝર મૂકીને પોતાની દાઢી જોલાવતા જોલાવતા કેમ આમ જાંઘી શકે ?

બપોરના છ-ડોનેશિયાના સદર અને પડિતજી આવ્યા. તેમની સાથે બીજા પરદેશી કોર્મિઓ પણ હતા. તેઓએ કેટલાક સવાલો પૂછ્યા.

પ્રશ્ન — દુનિયા હિંસાથી સદંતર દૂર રહે અને તેમાં હિંદુસ્તાન કેટલો ફાળો આપી શકે ?

બાપુજી — કોંગ્રેસ જે અહિંસક પ્રપ્તિમાં સફળ નીવડે તો આપોઆપ બાકીનું દેકાણું પડી જશે. બિહારના ઝંઘડામાં તો કેટલાય કોંગ્રેસીઓ સડોવાયાના સમાચાર છે. સાચુંબોલું હજી ન કહી શકું. પણ આવી જૂરી વાત પણ શા માટે જોડી શકે ?

પ્રશ્ન — સ્વતંત્ર હિંદની આર્થિક નીતિ, કાપડઉદ્યોગ વગેરે વિષે આપના શા વિચારો છે ?

બાપુજી — દા. ત. કાપડ. હિંદુસ્તાનના લાભને માટે બીજા કોઈ દેશને ચૂસવાનું પાપ અમે નહીં કરીએ. કારણ કે રોષણથી થયેલી અમારી પાપમાલીનો અમને પૂરો અનુભવ છે. પરંતુ કોઈ પણ દેશ સ્વતંત્ર મુલક તરીકે અમારી મદદ માગે તો તે અવશ્ય કરીએ. પણ તે પડોશીધર્મ તરીકે, નહીં કે કોઈને રોષવા માટે

“અમેરિકાને હિંદ આજે કાચો માલ મોકલે છે. અને એથી
 ર કેટલું બધું સહન કરવું પડે છે? અમારા તમામ ઉદ્યોગોના
 નાશ થયો. પણ હું તો એ અપેક્ષા રાખું છું કે, દરેક દેશ એમ ન
 રહે કે, હિંદ એક ચૂસવા માટેનો દેશ છે, પણ એમ સમજે કે તે
 આપણને સક અને નિઃશસ્ત્ર દેશ છતાંય સ્વતંત્ર દેશ છે. અરસપરસ સંબંધ
 બાળે એવો જોઈએ. તમે જો મારી પાસેથી વિવેકની આશા રાખતા
 હો, તો મારે તમારી સાથે તેવી જ રીતે વર્તવું ધટે. અમારી પાસે
 કયારેય પંચકળાની આવડત નથી તમે જો ઈશુનો ઉપદેશ લો તો મારે
 તમને એટલી વિનંતી કરવાની રહે છે કે, અમારામાં કંઈ આવડતનો
 અભાવ હોય તો તમે અમારા લાભાર્થે અમને શીખવી જાઓ. પણ
 અદળક કિંમત લઈને નહીં.”

“આજે તો તમે અમને એવા બનાવી દીધા છે કે, તમારી
 મોટરના અભાવે અને તમારી મોજશોખની વસ્તુઓના અભાવે અમે
 નથી ચલાવી શકતા. એટલા અમને પંચ બનાવી દીધા છે. તમે જે
 ખ્રિસ્તી ધર્મ અમારે ત્યાં મોકલ્યો છે તે આવો બેળસેળવાળો મોકલ્યો
 છે. પણ તેને બદલે તમે ગામડામાં જઈ ત્યાંના દુઃખસુખ સમજી
 તેનો યોગ્ય રસ્તો કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો હોત, શાળાઓ, પુસ્તકાલયો,
 દવાખાનાઓ આદિ પરોપકારનાં કાર્યો કર્યા હોત, તો એ નિર્દોષ
 ગણાત, અને તમે દાવો કરો છો કે, ઈશુ ભગવાનના વારસદારો અમે
 છીએ તેનો સાચો પુરાવો રહેત. પરંતુ દુઃખની સાથે મારે કહેવું
 પડે છે કે આમાં નથી તમને કાયદો, અમને તો નથી જ.”

અહિંસાનો મર્મ સમજાવતાં બાપુજી બોલ્યા, “હું તો મારી
 ઉપર હુમલો કરનારને કહું કે, તમે મારી જગ્યાનો, મારા ઘરખારનો
 કે મારાં નાશ કરો તોપણ મારા આત્મોનો નાશ નહીં કરી શકો.
 હું કોઈના હથિયારથી મારા દેશનો બચાવ નહીં કરું. મારું ચાલશે
 તો પોલીસોના હાથમાં બંદૂકોને બદલે કોદાળી પાવડો આપીશ કે
 નથી તેઓ ખેતી કરવા લાગી જાય. અને અહિંસક દેશને તેની ઉપર
 કોઈ ચડી આવશે તેની ચિંતા હોતી જ નથી. કારણ કે દેશમાં
 દરેકની મરવાની તૈયારી હોય જ. મારું માનવું છે કે અહિંસા એ

કેવળ વ્યક્તિગત 'સહગુણ' નથી. વ્યક્તિ, સમાજ અને દેશ એ
માટે આધ્યાત્મિક અને રાજકીય આચરણનો એ એક મુગમ માગ

પ્રશ્નકર્તા ભાઈઓ — ગાંધીજી, આપને મળીને અમે દુઃ^{દુ}
અનુભવીએ છીએ. અમારી પાસે જાણે આપ ગાંધીજીના સંદેશો
ભગવાન રૂપે યજ્ઞને ન સમજાવતા હો એટલો સચોટ આપનો સત્ય
અહિંસાનો માર્ગ લાગ્યો. આપે જે નિખાલસતાથી હિંદુસ્તાન ને
અમારી એકાગ્રભર્યું વર્તન ચલાવ્યાના થોડાક મુદ્દા આપ્યા તે
સચોટ છે. અમે એ ભવ્ય અને પ્રેરણાત્મક છાપ લઈને
દેશમાં જઈશું. આપનો સંદેશો પહોંચાડીશું. ગાંધીજી, તમારા દેશમાં
અત્યારે જે અમાનુષી વર્તન ચાલી રહ્યું છે, અને તમારા જેવા સં-
મહાત્માને તથા પંડિત નેહરુ જેવા પ્રાણવાન પુરુષને આજે રાતદિવ-
માંતા અને વ્યગ્રતા અનુભવવી પડે છે તેનું કારણ પણ પરદેશ
હકૂમતને આભારી છે. અમને દુઃખ થાય છે. આ પૃથ્વી પરન
પેગંબર જેવા આપને અને પંડિત નેહરુ જેવા આપના વારસદાર
પ્રમુખ પ્રમુખ તંદુરસ્તી અને અમને સુમાર્ગે લઈ જવા માટે લાંબું
આયુષ્ય આપે એ જ પ્રાર્થના. આપે આપનો આટલો કીમતી સમય
અમને આપ્યો તે માટે અમે સહુ આપના અનહદ ઋણી છીએ
હૃદયપૂર્વકના વંદન.

આટલું કહી બધા મહેમાનો ઊઠ્યા. સ્વાભાવિક એમ થઈ આવે
કે, પરદેશીઓએ આપણને જે નુકસાન પહોંચાડ્યું છે તે સાવ સ્પષ્ટ
છતાં વિવેકથી તેઓ બાપુજીને ઈશુ જેવા ગણે છે અને તેમની દરેક
નીતિ સમજવા પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે આપણે આપણા મહાત્માને આ
હિંમરે નોઆખાલીમાં ખુલ્લે પગે આપણા પાપે ચલાવ્યા. અનેક કષ્ટો
એમણે સહન કર્યાં અને હજીય કરી રહ્યા છે. અહીં જ ભગી
કોલોનીમાં પ્રમુખ સ્મરણ કરાવવામાં વિદ્ય નાંખીને બેઠાં છીએ. આ
આપણી કુલુ સ્થિતિનો ચિતાર આવે સમયે સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

આર. એસ. એસ. ના શ્રી વસંતગવળ મળવા આવ્યા હતા.
તેમણે કહ્યું : આપ કોઈ પણ પ્રાર્થના કરો તેની સામે અમારે
વાંધો છે જ નહીં.

ખાનસાહેબને ઝીણાસાહેબે મંજવા બોલાવ્યા છે. જવું કે નહીં
મંજવું હજી ચર્ચામાં છે.

ધર્મલામાના પ્રતિનિધિઓ પણ પ્રણામ કરવા પૂરતા આવી ગયા.
ત્યાં પંડિતજી આવ્યા. પંજાબમાં રમખાણ ખૂબ વધી ગયું છે
માનવખૂન ચિંતા છે. લોકો કાપૂ બહાર ગયા છે. રોજની જેમ આજે
જોઈએ પ્રાર્થનામાં જતાં પહેલાં બાપુજીએ પૂજપરજ કરી હતી. આજે
કોસલમાં ખૂબ બીડ હતી. શનિ રવિવારે સાંજે લાખોની મેદની એકઠી
કરી છે.

લોકોએ પ્રાર્થનામાં વિરોધ ન કર્યો. પ્રાર્થના પછી બાપુજીએ
પ્રવચનમાં મૌલાના શૌકતઅલી સાહેબ અને ખિલાફતની વાત કરતાં
કહ્યું કે, "આજે તમે સહુએ ખૂબ શાંતિ જાળવી તેને માટે ધન્યવાદ.
શાંતિથી જે કામ થાય છે તે રાઝરાઝ કરવાથી કે ગુસ્સાથી નથી થતું.
દિલ્હીની જ વાત કરું કે, રુદ્ર સાહેબના મકાનમાં જે આજકાલ મોટી
કોલેજ થઈ પડી છે, ત્યાં જ હું મૌલાના અમુલ કલામ આજાદને,
ગુરુસરે બહરીસાહેબને અને અનેક વિદ્વાન મુસલમાન ભાઈઓને
લાઉં છું. અને ત્યાં અનેક દલીલો થઈ હતી. ત્યારે મેં કહ્યું કે,
મહાફતના મામલોમાં જે શાંતિથી કામ લેવાનું હોય તો જ કોંગ્રેસ
મંજૂર થઈ શકે. અને તે સમયે એ લોકોએ ખુદની — ઈશ્વરની સાક્ષીમાં
માથા ઝાટતા કે, ખિલાફતના મામલામાં હિંસાનો રસ્તો નહીં
માથા ઝાટવાનો રસ્તો વાત એટલા માટે અહીં કહું છું કે આવતી કાલથી
હિંદીય સપ્તાહ શરૂ થાય છે. અને ૬ ટી એપ્રિલ ૧૯૧૯માં હિંદુ-
તાનને હિંદુસ્તાને આજખુ અને હિંદુસ્તાન આખું જાગી જાયું.
અને ત્યારે સહુને ખબર પડી કે, હિંદુસ્તાન દિલ્હી મુંબઈ કે કલકત્તામાં
થી વસ્યું પણ સાત લાખ ગામડાંમાં વસેલું છે.

"પાંચમી એપ્રિલે ત્યારે મેં ઘોષણા કરી ત્યારે મને સ્વાને પણ
ખાલ ન હતો કે હિંદુસ્તાન આટલું જાગી જાય એ સમયે હું રાજાજીને
ધરે સેલમમાં હતો. વિજયરાઘવાચાર્યજી અને અનેક વિદ્વાનોને મળ્યો.
આખો દિવસ વિચારમાં ગાળ્યો અને અંતે મહાદેવને કહ્યું કે રાજાજીને
બોલાવો. મહાદેવ તો મારામાં સમાઈ ગયેલો માણસ હતો. હું અધીર

“આને એન્ડ્રૂઝ સાહેબની સાતમી પુણ્યતિથિ છે. એમના ગુણોને
ફરીને મેં આને જે વાતો કરી છે તે પર મનન કરજો અને આ
ધી પવિત્ર પ્રતિજ્ઞાનું મધ્યખિંદુ રેંટિયો જ છે, તે ફરી ફરીને કહું છું.”

“એન્ડ્રૂઝ સાહેબની ચામડી ગોરી હતી. છતાંય એઓશ્રી આપણાં
નામડામાં જતા. એમણે અનેકોની સેવા કરી છે. એવા ઘણા અંગ્રેજો છે,
એઓને હિંદુસ્તાનની તન, મન, ધનથી સેવા કરે છે, તેમાંના એન્ડ્રૂઝ
સાહેબ એક હતા. પોતે અત્યંત સાદા હતા. અને દિલ સોનાનું હતું.
હિંદુસ્તાનની ગુલામી અને કંગાળ દશાથી તેમનું હૃદય રડતુ. આવા
પવિત્ર મહાપુરુષોને યાદ કરી તેમના ગુણોનું સ્મરણ કરીને, અપનાવીને
હૃદયપર્યંકની શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરીએ.”

|| પ્રાર્થના પછી બાપુજી ખૂબ થાક્યા હતા, તોય થોડાક આંટા માર્યા.
અમંબ પડવી શરૂ થઈ ગઈ છે. આને તો દંસથી બાર વખત નસકોરી
ફૂટી. બાપુજી મારી ચિંતામાં પડ્યા છે. મારી ખાતર પોતે ૬ વાગ્યામાં
પથારીમાં પડ્યા. ખાનસાહેબને જમાડતી હતી ત્યારે એકાએક લોહીની
ધર નાકમાંથી ફૂટી. ખાનસાહેબે જમતાં જમતાં પાણીનો લોટો મારા
છે ન પર નાખી દીધો. રાતે મારા વિષે બાપુજીને તેમણે પણ વાત કરી.
હિંતરે ભાઈસાહેબ કોઈ હકીમજીને લાવવાના છે. રોજ કરતાં આને નસકોરી
ખૂબ ફૂટી એટલે બાપુજી સાથે જ હું પણ તેજ ધસી કામકાજ પતાવી
માથા પર માટી મૂકીને હવે વહેલી સૂતા જાઉં છું. ૬-૩૦ થયા છે.

૬-૪-૧૭

ભંગીનિવાસ, નવી દિલ્હી

આને રાતે બાર વાગે બાપુજીએ પટણામાં ગુમાયેલી પેન્સિલ
માગી. મેં એ તુરત આપી. આ વિગત આગળ અપાર્થ ગઈ છે
(પૃ. ૮૭), એટલે એવગવતી નથી. નિયમ મુજબ પ્રાર્થના થઈ. પ્રાર્થના
પછી અસ્લાહાબાદથી એક દંપતી બાપુજી પાસે રહેવાને અર્થે આવેલાં.
તેમને બાપુજીએ કહ્યું,

“તમારે જનેએ ભંગીવાસમાં જઈ બાળકોનું ભણતર, સંધાર્થ
વગેરે હાથ ધરવું જોઈએ. અહીં નવરા ન બેસી શકાય. મારી
છત્તજ તો મનુને પણ રોજ ત્યાં મોકલવાની થાય. પણ એ માંદી

છે, અને તેની પાસેથી ગળ ઉપરવટ હું કામ લઈ રહ્યો છું. રાત્રી
પતિ કાને ન સાંભળી શકે તેની શી ચિંતા? સદાઈ તો તારી
શકે. અને તું બચાવી શકે. એમાંથી તમે તો મેળવશો જ લે
તમારું અને મારું અહીં રહેવું સાર્થક થશે. ઉપરાંત પ્રાર્થનામ
વિરોધાભાસ ચાલે છે તેનો પણ અભ્યાસ કરીને રસ લેવો એમ
એમાં બહેનો પણ છે. એ બહેનોને તારે સમજાવવી જોઈએ. લા
બધું તને કે... (ના પતિ)ને કેમ ન સહયુગ એ જ મને જ હો
ચાય છે. મારે કહેવું પડે અને તમે કરો તેનો અર્થ કંઈ જ મ
ગમે ત્યાં માણસે કામ શાધી જ લેવું જોઈએ. અહીં કામનો
તોટો છે? મારી પાસે તો માણસનો તોટો છે, કામનો નહીં
બાપુજીને હરિજન બાળકોની આમ ઘણી ચિંતા રહ્યા જ કરે છે

પૂર્વ અંગાળના એક ભાઈ કેટલાક દિવસથી આવ્યા હતા, એ
પણ પોતાના સ્થાને પાછા ફરવાનું કહ્યું. “આવા સમયમાં કામ હદ
એક મિનિટ પણ બેસવું એ પાપ છે.”

સવારે કૃપાલાનીજીએ અહીં ધ્વજવંદન કર્યું. શંકરરાજશાહે
ગળાદરલાલજી બધા એક પછી એક આવ્યા. છઠ્ઠી એપ્રિલ
બાપુજીએ અને અમે સૌએ ઉપવાસ કર્યો હતો. ખાનસાહેબે પણ ઉપવાસ
વાસ કર્યો. તેમની તબિયતને કારણે બાપુજીએ એમને ઉપવાસ ન કરવાનું
કહ્યું. પણ તેઓ માન્યા નહીં. એ તો દવા પીવાની પણ આનાકાની
કરતા હતા. બાપુજી મને કહે, તું ખાનસાહેબને કહે કે, “તમારી
શારીરિક તંદુરસ્તીથી જ દેશમાં તંદુરસ્તી થશે. અને જો એ મારી
વાત ગળે ઊતરતી હોય તો તેમનો દવા લેવાનો ધર્મ થઈ જાય છે.
વળી આ ક્યાં વિલાયતી દવા છે? આ તો સોનામુખીનાં પાંદડાંને
ઉકાળો છે ના?” એમણે તુરત દવા પીધી.

બાપુજી પણ રસ્તો તુરત કાઢે છે.

૧૧-૩૦ વાગ્યે મારા માટે બે વંઘ અને એક દડીમજી આવ્યા.
એટલું સારું થયું કે તેઓ વારાફરતી આવ્યા નહીંતર એ બધાને એમ
થાન કે આને કેમ તપાસવી? સદુ પોતાનો લુદો લુદો અભિપ્રાય આપી
ગયા. એક વંઘરાજ કહે લીવર વધે છે, તો બીજા વંઘ કહે, આંતરગ્રમાં

છ, તો હકીમજીએ બીજું ઘણું જીવું કહ્યું અને સહુએ બાપુજીને
અમરદે, “પંદર દહાડામાં હું સાજી કરીને મોકલીશ.” એ બધા ગયા
નાશી મેં બાપુજીને કહ્યું, “હું માંદગીથી નથી કંટાળી એટલી આ
સમ શરીર ખતાવી ખતાવીને કંટાળી. હવે કોઈની દવા નથી લેવી.”
આજીવન બાપુજી કહે, “ખતાવવું ભલેને સો જાણુને, પણ દવા તો હું
જાણે એને જ લેવાની.”

હોસાહેબ વિનોદ કરતાં કહ્યું : “આપ હીક છો ડિગ્રી વગરના ડોક્ટર !”
કેમ્બ્રિજ ૧-૩૦ ખવાળ સાહેબ આવ્યા. બાપુજી સતા હતા એટલે
તે પચિસ મિનિટ બેઠા. બહુ ભલા અને વિનોદી માણસ છે.

હૈદરાબાદ બાપુજી ગયા. ખવાળ સાહેબ મને વિનોદમાં કહે : “તારે
જાન જોઈએ કે પાકિસ્તાન ? પાકિસ્તાનમાં રહીને આવી છોના ?
ગરમ બાપુજી અમને હવે આ હિંમરે કાઢવા બેઠા છે. પણ હું તો ખાન-
દારી, જોડે તારી સેવા લેવા આવીશ અને બનશે તેટલી તને મદદ
પથાં હું મારું રક્ષણ કરજે કે કોઈ હિંદુ મને મારી ન નાખે.”

બાપુજી કહે, “જો કોઈ તમને મારશે તો તો હું નાચીશ. હું જ
જા છે ના કે તમારા જેવા બહાદુરીપૂર્વક મરનારને કોઈ નથી મારતા.
નહીંતર તો મારા બધા જ પાસા સીધા જ પડે ને ? અને આ અશાંતિ
એની મેળે જ શમી જાય, જો પાંચ પાંચ સાચા અહિંસક માણસો
બહાદુરીપૂર્વક મરી શકે તો.”

ખપોરે એક કલાકનું સમૂહકાંતણું રાખ્યું હતું. સંખ્યાબંધ લોકોએ
અમારા બંગી કોલોનીના મંડપ નીચે કાંતવામાં ભાગ લીધો હતો.
જવાહરલાલજી, સુચેતાબહેન, કૃપાલાનીજી, શંકરરાવજી, અરુણાબહેન
અસહઅલી, રાજેન્દ્રબાણ, મૌલાના સાહેબ, રાજકુમારીબહેન વગેરે ખૂબ
મોટી સંખ્યામાં હતાં. બાપુજી બધાંની મંથમાં બેઠા હતા. ખૂબ લ
ઝરતી હતી, અને અસહ ઉકળાટ હતો. બાપુજીએ માથા પર બીનો
ટુવાલ રાખ્યો હતો. અને તે ટુવાલ દસ મિનિટમાં તો ગરમ ગરમ
ધઈ જતો. એટલે વારે વારે ટુવાલ બદલાવવા જિલ્લુ પડે તેથી મેં સૌથી
પહેલાં એકલીએ જ બે કલાક કાંતી લીધું અને સમૂહકાંતણમાં ન
મેડી. બહાર લૂ ઝરતી હતી અને નસકોરી ફૂટ્યા કરે છે એથી પણ

આપુણે બહાર બેસીને કાતનાની ના ફહી હતી માપુણના શરીર
૨૦૦ થયા

આપુણ કાતીને અદર આપ્યા આપુણે એ ભાઈ એને અ
વાતો કરતા સાલબ્યા તે પરથી માપુણ કહે, "આપણે કેટલું કર
છે કે એ મગા ભાઈ એ અંગ્રેજીમાં બોલે છે? તેમના એક તો
કે મને વિચારો જ અંગ્રેજીમાં સ્કુરે છે! આપણે અંગ્રેજીના
ગુલામ? આ ગુનામગીરી આપણે વહોરી લીધી છે અંગ્રે
જીની વાર આ વાત ખોગી છે, અને તમે અમારુ આ મગાડ્યુ
તો જાહેર રીતે મધુ જ છે પણ આપણા શૈક્ષિક વ્યવહાર
ભાઈ એ અંગ્રેજીમાં બોલે છે તે માટે મે તેઓને દોષિ
દેરવ્યા એ દોષ આપણે પોતાનો છે અંગ્રેજી બોલતા આ
આપણે આપણુ સહભાગ્ય સમજીએ છીએ, આપણી એ મહત્ત્વ
રહે છે, અને તે પાછળ આપણે આપણો દેનાય સમય માળી
છીએ અને આપણે જૂન વગરનું અંગ્રેજી બોલીએ તે સાલબ્યા
અંગ્રેજ આપણો વાસો થામડે તો આપણે કુનાઈ જઈએ છીએ
દરેક માણસ અંગ્રેજી શીખના માટે જોડેલો વખત આપે છે તેનો જ
સરવાળો કરીએ તો આપણને ખમર પડે કે, દેશને સેનામાં જે વખત
આપણે જોઈએ અને જેની ખામ જરૂર છે તેમાં વખત નથી
અપાતો અને આપણા સરેરાશ દળને માત્ર આપણે એ રીતે વેરી
નાખીએ છીએ છતાં આપણે પૂરુ તો અંગ્રેજી જાણી જ નથી શકતા
મારી પામે તો મોગી મોગી ડિમી મેગવેનાઓના એરા દેનાય મગરો
આવે છે કે જેનું અંગ્રેજી સાન રેદિયાગ હોય છે તે જોઈને
આપણે ચીતરી જ મડે ગોખ ખાતર એ ભાષા અનમન શીખવા
જોઈ છે એ ભાષામાં પણ ઘણા રદસ્થમય માનિત્યની ખાણ પડી
છે પણ એનો દુરુપયોગ ન થવો જોઈએ એશિયાટિક કોન્ફરન્સમાં
આવેતાઓમાં એરા દેનાય મોગ માણ્યો દતા કે તેઓ મને મગર
આપ્યા દતા પણ તેમની જાપાની ભાષા કે તુર્કી ભાષામાં વાન કરતા
દતા અને વચ્ચે એક અંગ્રેજી જાણનાર અને તેઓની ભાષા જાણનાર
દુભાષિયા ગદેતા દતા, ત્યારે મને એમ થયું કે, દિદુસ્તાની અ

• એશિયાની રાષ્ટ્રભાષા બની શકે તેવી તક છે. તો દુભાષિયાનું

કરનાર તે દેશની ભાષા પણ શીખે અને રાષ્ટ્રભાષા પણ શીખે.
ધીમ થાય તો એશિયા આખો જે અત્યારે જુદા જુદા ભાગમાં
આપેલો છે, તેમાં કુટુંબ જેવો મીઠો સંબંધ એકબીજા દેશ સાથે
નામણી શકાય. અને એક ધણું જ મહત્ત્વનું કામ થાય. પણ હું કહું
જેઓ? તમે જે સગા ભાઈઓ પંજાબી અને હિંદી બાણતા છતાં તેને
સાહેબને અંગ્રેજીમાં બોલો છો!"

હિંદુસ્તા આજની પ્રાર્થનામાં તો અસંખ્ય માણસો હતા, અને પારાવાર
પવિત્ર હતી. અમે નોઆખાલીમાં જે ભજન (બંગાળીમાં) રોજ ગાતાં
હતા તે આજે ગાયું.

ગરમ
દી.
પથારી
બોલો બોલો બોલો શબે, શત વીના વેનુ ટબે;
ભારત આવાર, જગત હામાઈ, શ્રેષ્ઠ આસન લબે.
ધર્મે મહાન હોવે, કર્મે મહાન હોવે, નવ દિનમનિ;
ઉદીવે આવાર પુરાતન એ પુરવે.

આ ભજન તો મોટું છે, પણ સાર એ છે કે, આપણે ઇચ્છીએ અને
સહુ એમ બોલો કે અમારું ભારત જગતમાં ઊંચું આસન પ્રહણ કરે, એ
ધર્મ અને કર્મથી મહાન બને. એનો પુરાણો ઇતિહાસ એવો જ ઉજ્જવળ
છે. હિમાલય જેવો ગિરિરાજ છે. ગંગા, ગોદાવરી જેવી અમૃતમય નદીઓ
વહે છે. વિદુષીઓ અને સતીઓ જેવી મૈત્રેયી, પન્ના, લીલાવતી, સીતા,
સાવિત્રી, અરુંધતી જેવી જ્યાં સ્ત્રીઓ ચર્મ ગર્ભ છે. આવો ઉજ્જવળ જે
હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ છે તે સૂર્યના જેવો અમરોને આખા જગતમાં
પોતાનાં કિરણો પ્રસરાવીને સહુને અજવાળું આપે. આ ભજન ટાગોરનું છે.

આપણે આ ભજનનો ઉલ્લેખ કરતા કહ્યું કે, "આ ભજન
અને ધૂન જ્યારે આ મંડળી ગાઈ રહી હતી ત્યારે મારી આંખ સામે
નોઆખાલી માત્રાનો રમણીય પ્રદેશ દેખાઈ રહ્યો હતો. ત્યાં પણ આ જ
મંડળી આ ભજન રોજ ગાતી.*

* મારી સાથે રોકનભાઈ અને બિરેન્દ્ર, આ જાને ભાઈઓ એ. પી. આઈ.
અને યુ. પી. આઈ. ના પ્રેસ રિપોર્ટર હતા. તેઓ નોઆખાલીથી જ સાથે હતા.
મને પણ આ લોકોએ જ આ ભજન શિખવારેહું. બને બંગાળી ભાઈઓ છે.

“મારે મારા લાપણુમા વાત તો એક જ કરવાની છે કે આપણે આપણી લલાઈ ન છોડીએ તમે સહુએ મહાભારત અને રામાયણ વાંચ્યું છે? ન વાંચ્યું હોય તો વાંચવાની લલામણ કરુ છુ એને ધાર્મિક પુસ્તકો તો એટલા માટે કર્યા છે કે આપણે સહુ વાંચીએ ધર્મને નામે આપણે કંઈ પણ કરી શકીએ છીએ એ આપણા પૂર્વજોએ માનેલું પણ ત્યારે તેમને એ ખમર નહીં હોય કે એ જ ધર્મને નામે આજે લાઈના ગળા પણ કાપી શકીએ છીએ

“મારી દૃષ્ટિએ મહાભારતમા જે વાતો આવે છે તે કેવળ હિંદુઓ માટેની નથી બધા માટે શીખના લાયક બોધપાઠ છે એમાથી તમે જોઈ શકશો કે, યુદ્ધ કરવાથી કે મારામારી કરવાથી કોઈનુંય લક્ષ ન થયું પાડવ રામના પૂજારી હતા, એટલે કે મારા અર્થમા તેઓ લલા હતા, લલાઈના પૂજારી હતા કૌરવ રાવણના પૂજારી એટલે કે ખૂરાઈનો રસ્તો તેમણે ગ્રહણ કર્યો હતો અને ખૂરાઈવાળાનો તો લલાવાળાએ એટલે કે પાડવે, કૌરવોનો નાશ કર્યો, પણ તેથી પાડવોને શાંતિ મળી ખરી? બધાને મારીને થોડાક બચ્યા, પણ પાડવોને માનસિક શાંતિ તો નહોતી જ છેવટે એમનું જીવન પણ અકારુ ચર્ષ પડ્યું અને હિમાવન જઈને સ્વર્ગારોહણ કરવું પડ્યું એટલે આપણે એનો બોધપાઠ લઈએ આજે એક પવિત્ર દિવસ છે માનુ છુ કે ઘણાએ વ્રત રાખ્યું હશે, પ્રાર્થના કરી હશે, ચરણો ચલાવ્યો હશે. અહીં પણ પૂર્ણ શાંતિથી અસંખ્ય લાઈમહેનોએ બચોરના કતાઈના એક ક્યાકમા ભાગ લીધો હતો ”

ખ્યાલ સાહેબનો ઉત્તેજ કરતા બાપુજી કહે, “એ અતીગદ યુનિવર્સિટીના ટ્રસ્ટી છે છે તો પંસાવાળા, પણ તેમનું મન તો કપીર છે હુ ત્યારે અતીગદ જતો ત્યારે તેમની માથે બોજન લેતો એક સમય મારી સાથે સ્વામી સ્વયંદેવ (પરિવાળક) રહેતા હતા બહુ બદાદુર અને કામ કરનાર માણસ હતા એમણે મને કહ્યું, મારે તમારી સાથે મુલાકાતી કરવી છે, પણ તમે ખ્યાલ અબદુલ મજીદ આદેમને ત્યાં ખાઓ છો, હું નહીં ખાઉં આ વાન ખ્યાલ સાહેબના કાને આવી અને તેમણે મનમા જરાયે સ કોચાયા વગર નહુ એનો

ધર્મ એને ના કહેતો હોય તો હું જુદો ધન્ટેજમ (વ્યવસ્થા) કરી દર્શાવું. પોતે રાષ્ટ્રીય મુસલમાનના પ્રેસિડેન્ટ છે. ખાદીધારી છે, અને એવા અહિંસક છે કે એને કોઈ મારી નાખે તો મોદામાંથી અસ્લાહના નામ સિવાય કંઈ જ નહીં હોય. આવા બહાદુર મુસલમાનો પણ પડ્યા છે. તેઓ આજે મારી સાથે મીડો ઝઘડો કરવા આવ્યા હતા. પોતાના ભાઈઓ હિંદુઓને મારે છે તેથી એની આંખમાં પાણી ભરાઈ ગયું. આજે આઝાદી આપણા પગ આગળ આજોડી રહી છે, તો આપણે અંદરેઅંદર વિખવાદ પેદા ન કરીએ. આ-સપ્તાહમાં હું અહીં જોટલા દિવસ છું તેટલા દિવસ ઇચ્છું છું કે, મારી પાસે જે આધ્યાત્મિક ખોરાક છે તે તમને આપી દઉં. આપણે જે હસતાં હસતાં મરતાં શીખીએ તો જરૂર એક નવું જીવન મેળવીશું અને હિંદુસ્તાનનું નવનિર્માણ કરશું.”

પ્રાર્થના પછી બાપુજીએ ઉપવાસ છોડ્યો. શાક, દૂધ આઠ ઓંસ, એક ખાખરા, ત્રણ સંતરાં, અને એક મોસંખીને છોલીને તેની ચીરો લીધી.

રાતે ૮ વાગ્યે બેગમ ગઝનફરબલી અને વિયેનાના પ્રતિનિધિઓ આવ્યા. એઓને કોંગ્રેસ સંબંધી વિચારોની આપણે કરતાં બાપુજી કહે, “કોંગ્રેસ જે ખરેખર અહિંસક બને અને ખાદી, આમોઘોગ, દારૂબંધી, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, કેમી ઐક્ય, સ્ત્રી ઉન્નતિ, પ્રૌદશિકાણ આદિ જે રચનાત્મક કાર્યક્રમ આપ્યો છે તેને જે સંજ્ઞા રીતે અપનાવે, તો તો કોંગ્રેસ ખરેખર અહિંસક બની જાય. અને સ્વતંત્રતા આપો-આપ મળી જાય.

“મિત્રરાજ્યના સત્કાર્યમાં અને દુનિયાની શાંતિમાં હિંદુસ્તાનનો હિસ્સો, અહિંસા અને સત્યના અનુસરણમાં અને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા લેવાના ધ્યેયને જરાયે નમતુ આપ્યા વિના રહેલો હશે.

“હું તો માનું છું કે, અમને સ્વતંત્રતા આપવામાં જોટો વિલંબ કરે છે અને જોટોજોટા સવાલો ઉપસ્થિત કરે છે. અત્યારે કેમી રમખાણ મચી રહ્યું છે, એ પણ એક કમનસીબ બીના આ નીતિને આભારી છે. અને તેથી હું ખાતરીપૂર્વક કહું છું કે, આથી અગ્રેજો

પોતે જ પોતાને ધક્કો પહોંચાડે છે આ કાળ મારી આક્રામ
આકરી કસોટીનો છે મારા અહિંસાના શસ્ત્રને સફળ કરી બતાવવાની
આ ઘડી આવી પહોંચી છે, અને એ બોળમા હું ઘડી વાર પણ
જ પતો નથી રાતદિનસ એ પ્રકાશને સારુ પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરી
રહ્યો છું ડોંગ્રેસનાદીઓના હૈયામા સારી પેઠે દિસા ભરેલી છે અને
સ્વાર્થવૃત્તિ પણ ખૂબ છે તેના પુરાવા મારી પાસે ઠીક ઠીક છે બે
માત્ર ડોંગ્રેસવાદીઓ જ અહિંસા અને સત્યને રંગે રંગાયા હોત, તો
આજથી સોળ વર્ષ પહેલાં એટલે ૧૯૨૧મા જ સ્વતંત્રતા આવી ગઈ
હોત, અને અમારો ઇતિહાસ જુદો જ હોત પણ તેની મારે શ્રિયાદ
નથી કરવી (મોસબી બતાવીને કહે) આ મોસબીને સુધારવા મારી
પાસે જેવું ચપ્પુ હોય તેનાથી જ કામ લેવું જોઈએ ન હોય તો
ચાળીના કાદાની જુડી અણીથી પણ સમારતા આવડવું જોઈએ
કોઈના માગી આણેલા ચપ્પુથી કયા સુધી સુધારાય ? અને હું આજે
કોઈનું ચપ્પુ લઈ આવું તો કાલ જેનું ચપ્પુ લીધું હોય તે માણસ
મારી કીમતી ચીજ માગે તો મારાથી ના ન કહેવાય એટલે હું
મારા દેશની આઝાદીમા બીજા કોઈ પણ દેશની મદદ માગવાનો સાક
ઇન્કાર કરું છું ”

માપુજી વિચેનાના પ્રતિનિધિઓ પાસે એકધાતુ ૧૫ મિનિટ આ
પ્રમાણે બોલ્યા પેના લોકો બાપુજીના વિચારોથી ખુશ ખુશ થઈ ગયા
માપુજીના બોજન આદિની પૂજપરજ કરી અને તેઓ ગયા

૫ઠી બાપુજી થોડુંક રૂપાં અને ૯-૩૦ ૫ઠી સૂરાની તૈમારી
અસલ્ય ગરમી પડી રહી છે

૭-૪-૪૭

અંગીનિવાસ, નવી દિલ્લી

નિયમ મુજબ પ્રાર્થના, મારો ગીતાપાઠ, બાપુજીનો બગાળીપાઠ
વગેરે ચાલ્યુ આજે તો મોમતાર છે એટલે ખાસ કર્મ નગમૂની નથી
બાપુજી ઉપરની આજની ટપાલ બટુ ‘રમજી’ હતી ફેટલાક
કવરના ચરનામા પર ‘મદમજ ગાંધી’ હતું ફેટલાક બાપુજીને સામ્ય માદી
ગણે છે, અને નગી ટેલેક તો ત્રીજાઆદેમના ગુલામ પણ કંઈ છે

બાપુજીને મેં આ બધી ટપાલ વંચાવી. બાપુજીએ હસતાં હસતાં લખ્યું,
 “ મહાત્માનો ઇતકાબ પણ લોકોએ જ આપેલો છે, ‘બાપુ’નો ઇતકાબ
 પણ લોકોએ (પરંતુ અંગત ગણતાં માણસોએ) આપેલો છે, તો આ
 બધા ઇતકાબો પણ લોકો આપે તેને મારે વધાવી લેવા જોઈએ ના ?”

હમણાં સખત ગરમીને કારણે બાપુજી ૯ વાઝામાં જ જમી લે
 છે. ખોરાક તો ગરમીને લીધે ઓછો કરી નાંખ્યો છે.

મુઝાકાતીઓની બીડ બહુ રહે છે. છાપાવાળાઓએ તો બંગી
 કોલોનીને જાણે પોતાનું હેક્ઝાટર કે હેડ ઓફિસ ન કરી લીધી હોય
 એવી તેમની અને ફાટોગ્રાફરોની બીડ રહે છે.

વળી અહીં વર્ષોથી રહેનારા લોકો પણ કહે છે કે, આ સાલની
 ગરમી અસહ્ય છે. અમે તો આવી અસહ્ય ગરમી જોઈ જ નથી. એવી
 જ ગરમી રાજકીય વાતાવરણમાં છે. એટલે માણસોના મગજની
 ગરમીને કારણે કદાચ કુદરતી ગરમી વધુ લાગતી હોય એ સંભવ છે.
 બાપુજીને તો આ બંને જાનની ગરમી ઈંડા મગજે સહન કરવી પડે,
 એ કેવી આકરી કસોટી હશે? દેશની પરિસ્થિતિ જોઈને તેમના હૃદયમાં
 જે દાવાનળ સળગી રહ્યો છે, તે આ બાલ્ય ગરમી આગળ કંઈ જ
 વિસાતમાં નથી. અને એથી ચોવીસે કલાક પોતે આત્મચિંતનમાં કાઢે
 છે. છતાંય એ જ હાસ્યમય અહેસાસ અને એતો એ જ એમનો પ્રેમ તો
 પળે પળે નીતરે છે. એમની પાસે નાનો ગોપુ આવે કે કોઈ દેશી કે
 પરદેશી વિદ્વાન આવે, બનેલી સાથે એવી રીતે વર્તે કે, બંનેને એમ
 જ લાગે કે બાપુએ પોતાને બહુ મહત્વ અને માન આપ્યું. જેવો સમય
 હોય તે સમયનો પોતે આવો સદુપયોગ કરી આનંદ તો બને સ્થિતિમાં
 મેળવે જ.

આવું આજે સાંજે પ્રાર્થના પછી બન્યું. પ્રાર્થનામાં જ બાપુજીનું
 મૌન ખૂલી ગયું હતું, છતાં તેમણે પ્રવચન સંભળાવ્યું. પ્રવચનમાં
 બાપુજીએ આજની આવેલી ટપાલનો ઉલ્લેખ કરતાં કહ્યું કે, “ મારી
 ઉપર જે આરોપો મૂકવામાં આવે છે, તેથી હું ડરતો નથી. કારણ કે
 હું તો ગીતાનો, કુરાનનો, બાઈબલનો, જરથોસ્તનો વગેરે બધા ધર્મનો
 અભ્યાસી છું. અને એ દાવે આવા બધા આરોપો સહન કરવાની

ભગવાન આપોઆપ જ મને શક્તિ આપે જ છે મને તો દરેક ધર્મના ધર્મગુરુઓ જે કહી ગયા છે તેમ જ વચનામૃતો પર વિશ્વાસ છે, શ્રદ્ધા છે એટલું જ નહીં, પણ ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું કે, જેઓ મારી પર આરોપો મૂકે છે તેઓ પર મને કદીય ગુસ્સો ન આવે, પણ તેઓ કદાચ મને ગોળાથી વીધ્યા તૈયાર થાય તો હું હસતે મોઢે ભગવાનનું સ્મરણ કરતો કરતો જ મરું મારી ખાતરી છે કે, જો હું મારા નિર્ણય પર તન મનથી રહીશ તો અને સાચા દિવસી જો હિંદુ અને મુસલમાન ધર્મોની રક્ષા કરતો હોઈશ તો મારી પ્રાર્થના ઈશ્વર સાબળ્યા વગર નહીં જ રહે તમે મારા વચનો નોંધી રાખજો અને તમને કહું છું કે, મને મારનારને જો હું અતિમ ધડીએ ગાળો દઉં કે ગુસ્સો કરું તો મને ફિઝરજો અને કહેજો કે, આ તો 'દબી મહાત્મા' હતો તમે જાણો છો ના કે આજની દુનિયામાં આવા દબી મહાત્માઓ બહુ પડ્યા છે પણ આજે હું અત કરણથી ખુદ છું કે મારા મનમાં કોઈનું બૂકું કરવાની લગ્ગેશ પણ કે પના છે જ નહીં તો તો મારી અહિંસા અને સત્ય જને લાગે પણ તેની પરીક્ષા આજે ન થાય એ તો માણસના મૃત્યુ પગી જ એની કિંમત અકાય સોનાને પણ બડકે મગતી આગમાં તપાવીને એને જ્યારે હથોડીથી ટીપીએ છીએ ત્યારે જ એની ખમર પડે છે કે એ ૧૦૦ દયનુ છે કે નકની છે એટલે મારા મૃત્યુ બાદ જ એ સમજ પડશે કે હું ઝીણાસાહેબનો ગુલામ છું કે મહામુદ ગાંધી છું કે હિંદુ ધર્મનો રક્ષક છું કે બક્ષક છું કે મારે કોઈનું બૂકું કરવું છે કે બહુ કરવું છે

“રાનળપિડી તો આજે બડકે બળી રહ્યું છે જે રાનળપિડીમાં અનીબાઈઓના વખતમાં મારો અને તેઓનો તમામ કોમોએ કેવો અદ્ભુત સત્કાર કર્યો હતો? જદલો લેવાની ભાવના છોડીએ મોતો જદલો લેવો છે? જદલો લેનાર અને જદલો દેનાર એક સર્વશક્તિમાન આપણા પર છે તે શ્રદ્ધા ન ગુમાવીએ

‘ મુસલમાનોને પણ એ જ શ્દીશ કે, તેઓ હિંદુ અને શીમોને કાપીને પાકિસ્તાન નહીં મનાવી શકે પાકિસ્તાનમાં તો અમન અને શાંતિ હોવા જોઈએ કાયદેઆઝમ સાહેબે પણ કહ્યું છે કે પાકિસ્તાનમાં

પૂરો ઇન્સાફ અને ન્યાય હશે. આજે એ ન્યાય અને ઇન્સાફ કયાં ગયો છે ?

“નોઆખાલીમાં પણ ફરી કરુણ બનાવોની વાતો બન્યા કરે છે. અને પોલીસ તથા ફોજની માગણી થાય છે. હું કહું છું કે, પોલીસ અને લશ્કરની માગણી કરવી તે પામરતા અને કામરતા છે.” અને એથી ગુલામીને વધુ મજબૂત કરીએ છીએ. જે અંગ્રેજોને આપણે એક તરફથી કહીએ છીએ કે તમે ચાલ્યા જાઓ ત્યારે તેઓની જ પાસે—અને એ પણ એવા સમયે કે જ્યારે આપણે મરી જઈએ તે બહેનર હોય—ત્યારે આપણા રક્ષણથી તેમના લશ્કરની માગણી આપણે ન જ કરવી જોઈએ. જે આપણે ન રહી શકીએ, અથવા જે પ્રદેશમાં આપણને ખતરો લાગે તો તે પ્રદેશ છોડી દેવો. ઇતિહાસમાં મોટા મોટા માણસોએ હિજરત કરેલી છે. મહંમદ સાહેબે પણ હિજરત કરેલી છે. બીજો ગમે તે ઉપાય અજમાવીએ પણ અંગ્રેજોની મદદ હવે ન માગીએ.

“જે જૂમિ અમર હિમાલયથી રક્ષાયેલી છે, જ્યાં ગંગા જમના જેવી પવિત્ર નદીઓ વહે છે, ત્યાં શું આપણે આપણો નાશ હિંસાથી કરીશું ? એવો કમનસીબ દિવસ જોવા ઈશ્વર મને તો ન જ જિવાડે અને લશ્કરી મદદ માગી જીવવાનો દિવસ ન દેખાડે, એ મારી અંતઃ-કરણપૂર્વક ઈશ્વરને પ્રાર્થના છે.”

પ્રાર્થના પછી ગોપુ આવ્યો હતો. બાપુજી સીધા અંદર આવ્યા. ગોપુ બાપુજી મૌનમાં જે ઇશ્વારા કરે છે તેના ચાળા પાડતો હતો. અને બાપુજી સામે મોઢું બગાડતો હતો. દાદા અને સહુથી નાના ત્રણ વર્ષના પૌત્રનું આ નિખાલસ દશ્ય જોઈને ચોરડામાં ભરાયેલા લોકો ખડખડાટ હસી પડ્યા. પણ અમારા હાસ્ય તરફ જોવાની બેઠેમાંથી કોઈનેય કુરસદ ન હતી. જાણે એવા રમતા હતા કે (એ રમત તો માંડ પાંચેક મિનિટ ચાલી) જેમ મહત્વના પ્રશ્નો પર બાપુજી પોતાની મગજશક્તિ રેડે, તેમ આ પોતાના નાનકડા પૌત્ર સાથે વિનોદ કરવામાં પોતે તક્લીન હતા.

અને તુરત જ એટલે કે પાચ મિનિટ પછી જ સામવાદમાં માનનારા એ બગાળી ભાઈઓ આવ્યા, તેમણે આપુણના રચનાત્મક કાર્યોની થોડીક સમજૂતી માગી કાર્યકર્તાઓ કેવી જાતના હોવા જોઈએ? અને આ કાર્યથી પ્રજામાં શી અસર થાય? અથવા પ્રજાનું શું બનુ થાય? એ પ્રશ્નો હતા આપુણએ એમને મુદ્દાસર જવાબ આપ્યા આ બંને ભાઈઓ વિદ્વાન હતા અને શાંતિનિકેતનથી આવેલા હતા ગુરુદેવ ટાગોરના શિષ્યો હતા.

કોમી ઐક્ય

આપુણ કહે, "પહેલું આપણે કોમી ઐક્ય લઈએ, કારણ કે અત્યારે એ જ કાર્ય કરવાની જરૂર છે મેં જ્યારથી રચનાત્મક કાર્યક્રમના ૧૮ કાર્યો બહાર પાડ્યા છે ત્યારથી જ જો દેશમાં એ કાર્યક્રમ ધમધોકાર અપનાવ્યો હોત, તો આજે આ કરુણાત્મક બનાવ આપ્યા દેશમાં બની રહ્યો છે તે બન્યા ન પામત મારી ખાતરી છે કે કોમી ઐક્ય વિના આપણે અપગ છીએ જેમ શરીરમાં એક ક્રિયા ન ચાલે તો આપણે માદા જ ગણાઈએ તેવું આપણા દેશનું છે અને એવો દેશ સ્વતંત્રતા શી રીતે મેળવે? અને મેળવે તો શી રીતે પચાવે? હિન્દુસ્તાનમાં હિન્દુ, મુસ્લિમ, પારસી, ઈસાઈ, શીખ વગેરે અનેક કોમ છે અને એ કોમી ઐક્ય ન થાય ત્યાં સુધી આપણે નબળા અને માદલા જ રહેવાના (એટલે કે પરત્વ જ રહેનારા) અને કદાચ સ્વતંત્રતા આવે તો એમાં સુખ નહીં હોય, પરંતુ શુભામી કરતાં આ સ્વતંત્રતા કદાચ વધુ વિટબણાવાળી હશે એવું મને તો આજના સંયોગોથી લાગે છે

ખાદી

"આમાં તો દિનસે દિનસે દદ થતો જાઉં છું કે, જો દરેક ઘર, દરેક જણુ ફક્ત ૦૧૧ જ કલાક રેટિયો ચલાવવું થાય તો તેને એક તરફ પણ કાપડ વેચાતું ન લેવું પડે, એટલું જ નહીં પણ સ્વરાજ્ય જાગૃતનાની આ ચાવી છે અને કરોડો માણસો ફક્ત પોતાનો આટલો જ સમય જો આપે તો તેનો હિસાબ આખી દુનિયા ચક્રિત થઈ જાય તેવો આવે ખાદી વિના કરોડોના ભૂખમરાનો પૂનાજ નથી

જ ખાદી પાછળ કેટલાય ઉદ્યોગો વિકસે છે, અને તેની પાછળ કેટલાય કારીગર નભે છે કારણ કે સુતાર, લુહાર, ખેડૂત, વણકર આદિ તેમાં નભે છે રેડિયાને દુ સૂર્યની ઉપમા આપુ છું કે, એનું ચક્ર ફરે તો આખા દેશમાં અજવાળું થાય છે અને ગામડાનો ઉદ્ધાર થાય તો જ હિન્દુસ્તાનનો ઉદ્ધાર છે સાત લાખ ગામડાનું બનેલું હિન્દુસ્તાન છે, નહીં કે મુમર્ષ, મદ્રાસ, કલકત્તા, લાહોર અને કરાચીનું

અસ્પૃશ્યતાનિવારણ

“ત્રીજી લઈએ અસ્પૃશ્યતાનિવારણ બધા સુધી અસ્પૃશ્યતા રહેશે ત્યાં સુધી આપણા દિલ પણ એકબીજા પ્રત્યે અસ્પૃશ્ય જ રહેશે આવા અસ્પૃશ્યને અહિંસક સ્વરાજ્ય કેમ મળે? પોતાના દેશભાઈ મહેનો જોઓ મેલું ઉપાડનાનું કામ કરે છે, તેઓ પ્રત્યે એવી અસહ્ય ખેદરજારી બતાવનામાં આવે છે કે, એ આપણા દેશનું મળું કલક છે આપણે જો અહિંસામાં અને સત્યમાં માનતા હોઈએ તો આપણામાં ઊંચનીચના ભેદો કે ખોટું મોટાપણું ન આવવું જોઈએ આપણે સારું આપું જગત એક કુટુંબ છે અને આપણે એક કુટુંબના ભાડરડા તરીકે જીવનાનું હોય

દાડખાંધી

“કેદી પીણાથી આપણી શારીરિક તેમ જ આર્થિક સ્થિતિ કથળી બની છે આપણો દેશ એટલો દડો પણ નથી કે આપણે દાડ પીનાની જરૂર હોય અને કેદી પીણાનાજો મનુષ્ય નીતિ તો જાણે જ નહીં એથી આપણા દેશની આધ્યાત્મિકતાનો લોપ જ થાય અને તો તો ગીતામાં કહ્યા પ્રમાણે સ્મૃતિવ્રશથી જ્ઞાન નાશ પામે અને જેના જ્ઞાનનો નાશ થયો તે મૂએલા સમાન જ છે

સ્ત્રી ઉન્નતિ

“સ્ત્રીને અપણા વેદાતમાં અર્ધાંગના ગણેલ છે પણ તેને બદલે અર્ધાંગના તો શું પણ પોતાનું એક રમઝડુ ગણે છે, અથવા હજી આપણા દેશમાં તેને ગુનામડી જેમ જ રાખવામાં આવે છે છોકરીનો જન્મ થાય કે કુટુંબમાં ઉદ્ધસીનતા આવે છે છોકરાના જન્મને એક હિત્સય સમાન ગણે છે એટલે બધા સુધી આ રોગ

જઝમૂળથી નહીં કાઢવામાં આવે ત્યાં સુધી એ પ્રજા કદીય આગળ નહીં આવે. જેટલો હિસાબ હોકરાના જન્મનો હોય તેટલો જ હિસાબ જ્યારે દીકરીના જન્મનો પણ ગણાશે, ત્યારે જ સ્ત્રી પુરુષ સમાન ગણાશે. એટલે દરેક કાર્યકરે સ્ત્રીને પોતાની માખડેન કે દીકરી જેમ જ આદરથી માન આપવું જોઈએ. આજે સ્ત્રીઓ પ્રત્યે આપણે જે અગૃહાગ્રતું વર્તન દાખવી રહ્યા છીએ અને જે રીતે મારી પાસે રોજ રોજ ખખરો આવે છે કે તેની લાજ લૂંટાય છે, તે તો આપણી શરમતી, આપણી હવ્વકાર્મની અને આપણી પશુતાની પરાકાષ્ટા છે. અને એ પાપથી આપણો ઉદ્ધાર થવો જ મુરકેલ છે એમ હું તો માનું છું.

સંકાર્ષ

“જ્યાં સુધી ગામડાંની સંકાર્ષ પર ધ્યાન નહીં અપાય ત્યાં સુધી એ પ્રજાનાં હૃદય કદીય સ્વચ્છ નહીં થાય અને આપણી પ્રજાનાં મન ગામડાના ઉકગડા જેવા જ રહેશે. એટલે ગ્રામોદ્ધારમાં ગ્રામ-સંકાર્ષની એટલી જ મહત્તા છે.

કેળવણી

“મેં જોયું કે, તાલીમ પામ્યાથી આપવી હોય તો પામાની કેળવણીની જરૂર છે, અને તે આ નવી તાલીમ મારફત જ થાય. તે વિના હિંદુસ્તાનનાં કરોડો બાળકોને નહીં કેળવાય અને પ્રૌઢ-શિક્ષણ પણ એમાં આપોઆપ આવી જશે. એવી જ રીતે રાષ્ટ્રભાષા પણ અપનાવવી જોઈશે. આપણે અંગ્રેજીના મોહમાં ખૂબ ઝડપાયા છીએ. કાલે જ મેં અંગ્રેજી વિષે ખૂબ કહ્યું હતું. અને એથી આપણે એક ક્ષમા ન થઈ શકે તેવી અવગણના આપણી ભાષા તરફ બતાવી છે. અને આ રાષ્ટ્રભાષા બજાનારો ફક્ત ઉર્દૂ બોલવામાં કે ફક્ત સંસ્કૃતમય હિંદી બોલવાના ઝઘડામાં નહીં પડે, પણ સહૃદયાર્થી સ્થાનિક માણસો સમજી શકે તેની ભાષા બોલે અને જ્યાં જે ગામડામાં બેસે ત્યાંની સ્થાનિક ભાષા શીખી, ત્યાંનાં માણસોમાં માતૃભાષા તરફનો આદર પારવા પ્રપ્ત કરે. એમાં ભાષા શીખનારો તો કરું શુભાવતો જ નથી. ૧ એમાં એન જ્ઞાન વધે છે.

“અને છેલ્લે એટલું જ કહું કે, સ્વરાન્યમાં સહુ કોઈ સુખથી દાળ રાટલો ખાઈ શકે, પહેરે તેટલાં વસ્ત્રો અને રહી શકે તેવું સામાન્ય ધર એટલું હોય તેવો તો પ્રયત્ન થવો જોઈએ. આંજો તો કેટલાક પાસે સોના ચાંદીનાં વાસણો છે, તો કેટલાક ગરીબો પાસે ઠીંકરાંનાંય વાસણો નથી. કેટલાક પાસે ગેશમી કે કિનખાખનાં કપડાં છે, તો કેટલાક પાસે શરીરની લાજ મર્યાદા દાંડવાનાંય કપડાં નથી. આવી અસમાનતા કાઢવાના ઉપાયો મેં કહ્યા તે રચનાત્મક કાર્યો દ્વારા જ થઈ શકે. પણ તેને બદલે આપણે પિસ્તોલની અણીયા રશિયાના સામ્રવાદ તરફ ઢળી રહ્યા છીએ. એ તો હિંસક રસ્તો છે. હજુ તો ત્યાંય પૂરેપૂરો સફળ નથી થયો. અને અહીં એ નીતિ અપનાવીશું તો આપણી પાસે મુઠીભર આપણા મૂઠીવાદીઓ છે તે પણ કગાળ બની જશે અને બીજો તો મોટો ભાગ કંગાળ છે જ. તેને બદલે અહિંસક ઉપાયો જે મેં બતાવ્યા તે દ્વારા આપણે આર્થિક સમાનતાનો પ્રચાર કરીશું, તો એ મૂઠીવાદીઓને પોતાને જ શરમ આવશે કે મારો ભાઈ અન્નવસ્ત્ર વગરનો છે અને મારાથી આવાં કિનખાખનાં કપડાં ન પહેરાય, કે લાકુ ન જમાય, એટલે એની મેજે ભાઈચારો અને તે દ્વારા દેશસેવા વ્યાપક બનશે.”

બાપુજીએ રચનાત્મક કાર્યોના સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા સમજાવી કે પેલા બંગાળી ભાઈઓએ એક પણ સામી દલીલ ન કરી. અને પંદર મિનિટ પહેલાં ગોપુ સાથે (ત્રણ વર્ષના બાળક) રમતા બાપુજીએ બીજી જ ક્ષણે મહત્વની છતાં આ વિદ્વાન ભાઈ એને ગળે ઊતરી જાય તેવી સૈદ્ધાંતિક વાતો કરી.

આ ભાઈઓ ગયા અને વળી બાપુજી ડોક્ટરના રૂપમાં ફેરવાયા. આજે મને કેટલી વાર નસકેરી ફૂટી ? હું જમી ? અને રાતે શા ઉપચારો લઈને સૂતાનું તેની સૂચના આપી. એ પત્નું અને બાપુજી વિદ્યાર્થીના રૂપમાં ફેરવાયા. સવારે બંગાળીનો અધૂરો રહેલો પોતાનો પાઠ પૂરો કર્યો. એ કરીને એક શિક્ષકના રૂપમાં આવ્યા. મને ગીતાપાઠ લખાવ્યો હતો તે ડિક્ટેશન જોઈને તેમાં સહી કરી. આ પત્ન્યા પછી આદર્શ મિત્રના રૂપમાં ફેરવાયા. બાપુજી અને ખાનસાહેબ ૯ વાગ્યા પછી અર્ધો કલાક ફર્યા. ૯-૩૦ વાગ્ય સુવાની તૈયારી થતી તેવામાં

લક્ષ્મીકાકી અને દેવદાસકાકા આવ્યાં અને વળી એક પિતાના રૂપમાં અને પિતાતુલ્ય સસરાના રૂપમાં બાપુજી ફેરવાયા. હજુ છેલ્લું એક બાકી રહી ગયું કે નોઆખાલી માટે એક એક આવ્યો હતો તેમાં સહી કરી, તે એકની પહોંચ લખી અને દિસાખ લખાવ્યો. બાણે આદર્શ મુનીમ!

રાતે બાપુજીના માથામાં તેલ ઘસતાં ઘસતાં મેં કહ્યું, “બાપુજી, આપ તો બહુરૂપી છો. આપ કેટલાં કેટલાં રૂપ ધારણ કરી શકો છો તેની મેં આજે ગણતરી કરી પણ હજુ તે અધૂરી જ છે.”

બાપુજી હસ્યા, “હા, હવે એક એ ધલકાળ બાકી હતો તે તે મને આપી દીધો.”

સુહરાવર્દી સાહેબને બંગાળમાં ફરી તોશ્ચન વિષે તાર કર્યો.

બાપુજીનાં આજે ૮૪ તાર ચયા.

ભાઈસાહેબ (વ્રજકિશોરજી આંદીવાલા) બાપુજીનું તો ખૂબ ધ્યાન રાખે છે. પણ મારુચ એટલું જ રાખે છે. પોતે જાને વખત ઘેરેથી જ લાલું મંગાવીને અહીં જ્યારે સમય મળે ત્યારે જમી લે છે. અમને તો એક મિનિટની કુરસદ નથી રહેતી. ટેલિફોનની ઘંટડીઓ જ અને દોડદોડ કરાવે છે. જ્યારે જુઓ ત્યારે એમના કાન પર ભૂંગળું જ હોય અને માણસો બાપુજીના સમયની માગણી કરતા હોય.

૮-૪-૪૭

બંગાળિવાસ, નવી દિલ્હી

નિયમ મુજબ પ્રાર્થના વગેરે થયું. પ્રાર્થના સમયે બાપુજીએ મને ઉઠાડી ત્યારે તાવ હોવાને કારણે પ્રાર્થના પછી તાવ મપાવ્યો. ૧૦૨ ડિગ્રી હતો. બાપુજીને ગરમ પાણી આપીને, હું પણ ગરમ પાણી પીને સૂઈ ગઈ. આજે ફળતો રસ હરેરામજીએ* આપ્યો, અને રાજકુમારી-બહેને બાકીનું સંભાળ્યું.

બાપુજીના માલિકના સમયે, એટલે કે આઠ વાગ્યે મને તાવ જતરી ગયો, એટલે પોતે માંડ માંડ માલિક કરવા દેવાની રજા આપી.

બાપુજીની ત્રીજીવટબરેલી દેખરેખની તો શી વાત કરું? હું

* આ ભાઈએ બાપુજીની ઉવટ મુખી સેવા કરેલી.

આપુણે આંધ્રે આપતી હતી. બાથના સમયે આંધ્રે હળમત કરવાનો વારો હતો. આપુણ બાથમાં સૂતા હતા, હું વાંકી વળીને હળમત કરવા લાગી કે એ જ ક્ષણે આપુણ કહે, “જા, બહારથી ખુરશી લઈ આવ, એના પર બેસીને હળમત કર, જેથી એટલો સમય આરામ-પામીશ. જરાક તાવ બિતરે છે કે પાછી તુરત જ કામે ચડે છે. હું તને આરામ નથી આપી શકતો. આ બધું મને ખૂંચે છે. પણ તારેય ધ્યાન રાખવું જોઈએ. જરા પણ નકામી શક્તિ વેડકવી ન જોઈએ. બે મિનિટ તો પછી લાંબું થઈ જવું. અહીં તો બીજાઓ પણ કામ કરનારા છે. તેને કામ ચીંધી દેવું જોઈએ. તબિયત સારી ન હોય અને મારી રેવાનો આગ્રહ રાખે એ ઠીક નથી.”

જમતાં જમતાં સર એમ. ડલિંગની સાથે વાતો કરી. તેમણે રશ્મી પૂછ્યા —

પ્રશ્ન — અગ્રેજો તો હવે જવાની તૈયારીમાં હોય તેમ કાગે કે? તો શું લાગલા પાડશે? કે સરકાર કેવી રચશે? અને આવી પ્રકારમાં કયા કયા પક્ષોને રાખશે?

આપુણ — “મારી સૂચનાઓ તો નિરપેક્ષ છે કે, અગ્રેજોએ અમારી ચિંતા કર્યા વગર જવું જ જોઈએ. અને તે પણ એમના હેતુની વાત છે. અમેરિકા અને ઇંગ્લંડ ભલે મોટા દેશો છે, આગળ ઈંગ્લેન્ડ મહાન રાષ્ટ્રો છે, મહત્વાકાંક્ષી છે. પરંતુ એશિયા અને આફ્રિકાની મૂંગી માનવ પ્રજાની સરખામણીમાં એ મહત્તા ધૂળ જેવી છે. જ્યાં સુધી પોતાના પરનું કાળું કલંક ધોઈ ન નાખે ત્યાં સુધી તેઓને મોટી મોટી વાતો કરવાનો અધિકાર નથી. અને તેવી મોટી વાતોમાં આ પ્રજા હવે ફસાનાર પણ નથી, એ એટલું જ સત્ય છે. આફ્રિકા અને એશિયાના કરોડોને સ્વતંત્રતા ભોગવવાનો માનવહક્ક આપી તેના આશીર્વાદ મેળવશે તો તેઓનું જ ભલું થશે.

“હું એ પણ માનું છું કે, અગ્રેજો જતાં અમારા દેશમાં અધાધૂધી વધશે. અત્યારે જ જુઓને કેવો કત્તહ વ્યાપી રહ્યો છે? પણ હજી મારું માનવું છે કે, જો તેઓ તન, મન, ધનથી હૃદયપૂર્વક અને વ્યવસ્થિતપણે આ દેશને મુક્તિ આપશે તો બધા વિખવાદો મટી, બધા

પક્ષના નેતાઓ સાથે મળી તંત્ર સુવ્યવસ્થિત, ગોઠવી શકશે. પણ એવું થશે કે નહીં તે હું નથી જાણતો. કારણ કે હિંદુસ્તાનના ભાગના પાકવાના પક્ષમાં બહુ મોટો ટેકો છે તે હું જાણુ છું. આજે તો રાષ્ટ્રની કંઈ પડી જ નથી, માત્ર પોતાની મહત્તાકાંક્ષાઓ સિદ્ધ કરવી છે. અને તોફાનો કરાવી પોતાની સત્તા જમાવવી છે. આ આજની પરિસ્થિતિ છે

“જતાં હું આસાવાદી માણસ છું. એટલે એટલી આશા રાખું છું કે, બ્રિટિશ સત્તા જેટલી પ્રામાણિકપણે ખસશે તેટલી અસર આ રાજ્યતંત્ર ગોઠવવામાં પડશે.” અને તેમાં કોંગ્રેસ, લીગ, અને દેશી રાજ્યોની મદદ વડે તેઓના પ્રતિનિધિઓ સ્થપાય.

“ભાગવા વિષેની વાતોથી મારું હૃદય બળે છે. એક શરીરના ભાગલા કૃત્રિએ તો શરીરના શા હાલ થાય? એ રીતે આવા સમૃદ્ધ દેશના ભાગવાથી આ દેશની પ્રજા છિન્નલિન્ન થઈ જશે. આજે દેશના દુકાડા થશે, કાલે કારમીરના, પરમ દિવસે કાઠિયાવાડના એક ખૂણામાં પડેલા નવાખી રાજ્ય જૂનાગઢના : એ બધું કેમ જ બની શકે? ભલે આખું હિંદુસ્તાન લીગને સોંપાય તેની મને પરવા નથી. એટલે હું તો માનું છું કે, અંગ્રેજ સત્તાના વિદાય થયા બાદ હિંદુસ્તાનની જનતામાં જાગૃતિ નહીં આવે તો તે અનેક રાજ્યોનો અપ્પાડો બની જશે અને પોતાથી નાનાઓને ગળી જઈ પોતે મકવતી થવા પ્રયત્ન કરશે.

મારો અહિંસાધર્મ કોઈને નાશ કરવાનો નથી, પણ શુદ્ધ કરવાનો છે. એટલે જ રાજ્યોને પણ કદું છું કે તેમને ડરવાની જરા પણ જરૂર નથી. રાજ્યો સાથે કોંગ્રેસ તો હંમેશાં સમજૂતી જ કરવાની તરફેણમાં છે, કારણ કે કોંગ્રેસ અહિંસાના ધ્યેયને વરેલા છે. રાજ્યોએ સ્વેચ્છાપૂર્વક પ્રજાને સત્તા આપવાની રહે છે. એટલે કોંગ્રેસ જરૂર તેના તરફ માનપૂર્વક જોવાની છે. રાજ્યોનું કાસળ નથી કદાવવું. રાજ્યો પણ અતે તો હિંદની જ પ્રજા છેના? રાજ્યોએ તો દક્ત પોતાનું ચારિત્ર સુધારી પ્રજાના સેવક થઈને બંધનું રહેવાનું છે. એટલે કોંગ્રેસ તેની પડખે જ બિની રહેશે, નહીંતર પોતાની નીતિ નહીં સુધારે તો આત્મનાશ વહોરી લેશે.”

આ ભાઈઓને બાપુજીએ અત્યારની પરિસ્થિતિ અને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળ્યા પછીની દેશી રાજ્યો વિશેની ટૂંક માહિતી આપી.

તેમની સાથે એક બીજા ભાઈ અમેરિકાથી આવ્યા હતા. પણ તેમને બાપુજીએ બપોરના આવવાનું કહ્યું. કારણ કે રાજાજી, મૌલાના સાહેબ, રાજેન્દ્રપ્રસાદ, જવાહરલાલજી વગેરે આવ્યા હતા.

આ બધાની સાથે પણ અત્યારની દેશની વિકટ પરિસ્થિતિ અંગેની વાતો કરી. બાપુજી ભાગલા ન પાડવાના પોતાના મતમાં દૃઢ પતા જાય છે એમ લાગે છે.

૧૧ વાગ્યે કાલિપ્રસાદ મુકરજી બંગાળના ભાગલા અંગે વાતો કરવા આવ્યા હતા. પણ બહુ લાંબા ન ગયા.

૩ વાગ્યે સવારના આવેલા અમેરિકાના એ ભાઈઓ અને એક બહેન આવ્યાં. તેઓ આ દેશનો અભ્યાસ કરવા માગે છે. અને અહીં ચાર મહિના જુદે જુદે સ્થળે ફરવાનાં છે. (કોઈ જાપાની પ્રતિનિધિઓ હતાં.)

બાપુજીએ તેઓને કહ્યું, “પોતાના દેશને માટે જો મગફળી હોય અને તે મગફળી બીજા દેશમાં બતાવવાની હોય તો પોતે બીજાના દેશમાં જઈને જે દેશનો જે ઉત્તમ ગુણ, સ્વભાવ, કે વિશિષ્ટતા હોય તે રીતે જીવનમાં બતાવી આપવું જોઈએ. એટલે તમે અહીં જે અભ્યાસ કરવા આવ્યા છો, અને તમારા દેશની સારપ મૂકી જવી હોય તો તમારે તે રીતે ફરવું પડશે. નહીંતર તમારા વિષે ગેરસમજ પેદા થાય અને તમને અજાણ્યે અન્યાય થાય. હું તો પરદેશમાં વસતા હિંદીઓને પણ આ જ વસ્તુ કહું છું. દા. ત. અહિંસા અને ઉદ્યોગોમાં ખાદી : આના અમારા દેશમાં ઘણા ગુણો છે. એટલે પરદેશમાં વસતા હિંદીઓને હું પોકારી પોકારીને કહું છું કે, ત્યાં જઈને જો તમે અહીં ચરખો ન ચલાવતા હો તો ત્યાં નિયમસર ચરખો ચલાવવાનો તમારો ધર્મ છે, ફરજ છે, એમ સમજીને ચલાવો. અહીં ખાદી ન પહેરતા હો તો ત્યાં ખાદી જ પહેરો. પણ તેને બદલે ત્યાંનાં રેશમી કપડાંઓમાં કે ત્યાંની વસ્તુના મોઢમાં અસંખ્ય હિંદીઓ પડી જાય છે. પરિણામે હિંદુસ્તાનમાં નૈતિક ધોરણ ઊંચું નથી આવતું. ત્યાંની સ્ત્રીઓને બતાવી

આપો કે અમે ઘાડી વગર કે સિગારેટ વગર ચલાવી શકીએ છીએ ત્યાંની સ્ત્રીઓને એ સમજાવો કે આર્થિક નારી કોને કહેવાય ? એ જ રીતે તમે (અમેરિકન બહેનને સંબોધીને) અહીં એ જતાવો કે, સ્ત્રી વર્ગ દુનિયામાં એક મહત્વનું અંગ છે મહત્વની હસ્તી છે નહીં કે પુરુષોનું રમકડું સ્ત્રીઓ પણ બહાદુર છે અને અમેરિકાની મન્નાડીઓની સરકારિતાની છાપ અહીંની સ્ત્રીઓમાં મૂકના પ્રયત્ન કરો.

તમને એક સૂચના કરવાનું મન થાય છે કે માનુષ્ય છે કે કદાચ તમને ગમશે જો ગમે તો ધ્યાનમાં રાખજો, એ દિશા તરફ કામ કરજો ન ગમે તો એને ફેકી દેજો અને મારી આટની સૂચના સાંભળના બદલ પણ હું તમારો ઉપકાર નહીં ભૂલું મારી સૂચના એ છે કે શાંતિની સ્થાપનામાં સ્ત્રીઓ ધણો જ અગત્યનો ભાગ ભજવી શકે છે સ્ત્રીઓએ આત્મારના વૈજ્ઞાનિક પ્રવાહમાં ન તણાતા અધિસાના વિજ્ઞાનમાં તથાજી જોઈએ કારણ કે સ્ત્રીઓનો કુદરતી ક્ષમા આપનાનો સ્વભાવ છે.

“ પુરુષોના અનુકરણમાં આજે સ્ત્રીઓ નથી પુરુષોનું અનુકરણ સંપૂર્ણ રીતે કરી શકતી કે નથી પોતાને કુદરતે જે બક્ષિસો આપી છે તેને વિકસાવી શકતી.

‘ હાઈઈને લગતી કોઈ પણ વસ્તુની સાથે ન પોતે સબધ રાખવો જોઈએ કે ન પોતાના ધરના કે કુટુંબના માણસોને રાખના દેવો જોઈએ સ્ત્રીઓમાં ધૈર્ય પ્રેમાળ હૃદય મૂકેલું છે અને તે મક્ષિમનો સદુપયોગ કરવો જોઈએ આ શક્તિ મૂળી હોવાને કારણે વધુ અસર કારક છે અને શાંતિની પ્રતિનિધિ સારું જ ધૈર્ય સ્ત્રીઓને સરજેલી છે. એમ હું તો માનું છું ’

પેના મહેન તો ખુશ ખુશ થઈ ગયા અને ઉદ્ધતા ઉદ્ધતા બાપુને મ્હે, “ મારે મ્હેનું જોઈએ કે સ્ત્રીઓને જો કોઈ માર્ગદર્શન આપી શકે તો આજની દુનિયામાં તમે જ ગોક છે. સ્ત્રીઓનું એનું સદ્ભાવ છે કે સ્ત્રીઓની શક્તિથી અને સ્ત્રીઓનો ઉદ્ધાર કરાવના માર્ગથી આપ માહિતગાર છો અને આપને જો ધન્ય ? હું આજની આપની આ વાતો મારા હૃદયમાં મેતરી રાખીશ દિદુઆનમાં આજના મારો

કેરો સંપૂર્ણ સફળ થયો તેમ માનું છું. ગાંધીજી, તમે અમારા દેશમાં આવોને? આજના આણ્ડોળના જમાનામાં આપે સ્વીચોને આ વાતો કહેવાની ખૂબ જરૂર છે.”

બાપુજી — હા, મને તમારા દેશમાં આવવાનું તો ઘણું ગમે, પણ અત્યારે તો સંયોગો હું જોતો નથી. પણ મને લઈ જવો હોય તો તમારી મદદ માગું ખરો કે તમે અમારા દેશની સેવામાં લાગી જાઓ. અમારે ત્યાં અંદરોઅંદર જે વિખવાદ ઊભટ્યો છે તેને શાંત કરો અને સ્વીચોની, બાળકોની કતલ થતી અટકાવવા પ્રયત્ન કરો. જે એમાં સફળતા મળે, અને હિંદુસ્તાન પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જાહેર થાય, અને તમે જેટલાં તમારા દેશમાં સુખી છો તેટલાં અહીંનાં કરોડો માનવો સુખી થાય, તો અવરય હું છૂટો થઈ શકું અને તમારા દેશની યાત્રા કરી શકું. પણ એ તો આકાશપુષ્પવત્ વાત છે.

આ બધાં દસેક મિનિટમાં વિદાય થયાં. આ લોકોનો વિવેક તો પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલો હોય છે. બાપુજીના ઓરડામાં આવે છે અને જોડા બહાર જ કાઢે. બાપુજી પરદેશીઓ માટે ખુરશી મુકાવે છે. પણ તેઓ જુએ છે કે મહાત્મા ગાંધી નીચે બેઠા છે તો નીચે જ બેસી જાય છે અને સંપૂર્ણ આદર અને માનપૂર્વક બાપુજી તરફ જુએ છે. કેટલાકો તો બાપુજીને ઊડીને પીક ન બતાવતાં પાછા પગે જ ચાલે અને ઓરડાની બહાર નીકળે છે. એમાંનાં આ ત્રણ ભાઈબહેન હતાં. અને બાપુજી તેમને દસેક મિનિટ પણ આપે છે તો કેટલીય વાર તેમની જીભેથી આભારના શબ્દો સંભળાય છે.

નિયમ પ્રમાણે સાંજની પ્રાર્થના થઈ. પ્રાર્થનામાં બાપુજીએ ઐશ્વ્ય ઉપર ભાર મૂક્યો અને નોઆખાલીની પરિસ્થિતિ ફરી કંઈક અગડ્યા પામી છે તે અંગેની વાતો કહી. “નોઆખાલીમાં મારા સાથીઓ પડ્યા છે. મારી ઉમેદ તો એ છે કે તેઓ કરશે અથવા મરશે. અને મરતાં મરતાં પણ તેઓ કોઈ પર ગુસ્સો નહીં કરે. એવાં બહાદુર માણસો ત્યાં પોતાની સ્વેચ્છાએ પડ્યાં છે.”

કેટલાક પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપતાં બાપુજી બોલ્યા :

પ્રશ્ન — તમે કહ્યું છે કે, જેઓમાં મરવાની તાકાત ન હોય તેઓ દિગ્ગત કરે, તો ક્યાં જાય ?

બાપુજી — આટલો મોટો ભારત દેશ છે, ગમે ત્યાં જઈ શકાય. અને ત્યાં જે ધંધો વિકસાવવો હોય તે ધંધો કરી શકાય છે. મને અંગ્રેજીમાં પ્રશ્નો પુછાય છે, પણ હું અંગ્રેજી જરા પણ સારું જાણતો નથી (હસાહસ). પણ ‘ઉજ્જડ ગામમાં એરડા પ્રધાન’ એવું સ્થાન અંગ્રેજી ભાષામાં મારું છે.

બીજો પ્રશ્ન એમ છે કે અહીં પોલીસો કેમ રહે છે ?

બાપુજી — પોલીસ પ્રાર્થનામાં રહે છે એનો અર્થ એ નથી કે, એમની પાસે હું કોઈ જાતનું રક્ષણ મોંઘું છું. છતાં પોલીસો આવે છે તો ભલેને રહે. એ પણ ભગવાનનું સ્મરણ સાંભળી અને અહીંથી કંઈક લેવા જેવું હશે તો લેશે. એની આપણે શું કામ ઈર્ષ્યા કરવી ? એ પણ અતે તો મનુષ્ય જ છે પોતાની નોકરી કરતાં કરતાં સમયનો સદુપયોગ કરે તો તેમાં શું ખોટું છે ?

પ્રાર્થના પછી બાપુજીએ આવીને કાત્યું. ત્યાર બાદ આખી કોમિનિટી (પ્રધાનો) બાપુજીને મળવા આવી. તેમની સાથે એક કક્ષાક ખાનગીમાં મંત્રણા આવી.

ત્યાર પછી ખાનસાહેબ અને બાપુજીએ એકબીજા વાતો કરી. ખાનસાહેબ પણ ભાગલાની વાતો વહેતી થઈ છે તેથી બહુ વ્યગ્ર બન્યા છે. બાપુજી પણ પટલા જના ઇચ્છે છે પણ જવાહરલાલજી, સરદારદાદા બધાનો આગ્રહ છે કે, હજુ ૩-૪ દહાડા બાપુજી અહીં રોકાય.

૧૦-૩૦ પછી સખત ગરમીને કારણે બીના દુવાલથી આખું શરીર બાપુજીને લૂંછી આપ્યું અને બીની ચાદર લપેટી માથે તથા પેટુ પર માટી લીધી અને સ્ના. મને પણ માથા પર માટી મુકાવી. રાતના હીક હંડક થઈ જાય છે ખરી. ખાનસાહેબ. ઘાડા વખતમાં પેશાવર જશે. એ તો સરહદ માટેની ચિંતામાં પડી ગયા છે. ગમગીન લાગે છે.

નિયમ મુજબ ૩-૩૦ વાગે પ્રાર્થના માટે ઊઠ્યા. આપુરુએ પાણી પીને મને દસ મિનિટ ગીતાપાઠ લખાવ્યો. પોતે જંગાળી લખ્યું અને વાંચ્યું.

એક વિદ્યાર્થી રજામાં પોતાનો સમય કઈ રીતે ગાળે તેને લખાવ્યું કે,

ચેતપોતાના ગામડામાં જઈને બહારની દુનિયામાં શુ ચાલી રહ્યું છે તેનાથી લોકોને વાકેફ કરવા, નાગરિક સંરક્ષક દળો ઊભાં કરવાં, અન્ન અને કપડાંની તંગીમાં આપણુ અજ્ઞાન કેટલું છે, અને આપણે ધારીએ તો તે તંગી દૂર કરી શકીએ છીએ તે બાબત પોતે સમજીને બીજાને સમજાવવી. રૂના વાવેતરથી કપડાંના વણાટ સુધીનો બને તો ખ્યાલ આપવો, આમ-સફાઈનું ખાસ જોવું. જ્યાં ત્યાં લોકો ભજરૂ ન બેસી જાય માટે યોગ્ય રથજોએ ભજરૂઓ કરવાં અને મળ પર બરાબર માટી નાખવાનું બતાવવું. તેનું યોગ્ય ખાતર પણ કઈ રીતે થાય તે સમજાવવું. પ્રૌદરિકાણ અને ઊઠારીઓ-ઊઠારાઓને બણાવવા સળધી બારપૂર્વક વાત આમવાસીઓ સમજૂ રત્ન કરવી.

મારી માન્યતા છે કે 'કામવાદ' એ યુગો રાહરેમાંના અનેક સડામાંનો એક સડો છે. અને એ રાહરેનો જ પાક છે. ગામડાંઓમાં એવું વાતાવરણ નથી. ગામડાઓમાં એ પાંચાય પણ નહીં. આપણાં ગામડાં એટલાં બધા ગરીબ છે કે તેમાં એકબીજાનો ખપ પડ્યા જ કરે છે. અરસપરસના સળધીથી કુટુબ જેવું વાતાવરણ બનેલું હોય છે. એટલે ત્યાં આ પ્રસ રહેતો જ નથી.

૯-૩૦ વાગે એક દુખિવારી બહેન આવી. તેણે કહ્યું, મારા પતિ ગામના સારા પ્રતિષ્ઠિત વડોલ છે અને તેમની ગામમાં હીંદુ હીંદુ છાપ છે. પણ હું ઓછું બહેડી છું. અને બીજી કોઈ પ્રાર્થના પ્રેમમાં તે-પડ્યા છે, તેની મને બાલુ ન હતી. પણ મારી પાસે છટાછેડાવાળા પત્રકમાં ફેરફારીને સ્વી કરાવી અને તેઓ બીજે પરણ્યા, અને હવે કહે છે કે, આવી રીતે સહેલાઈથી ફેરફાર થાય તે ખર્ચ બીજાને કેઈ બોળવે તોપણ બોળવાઈ જાય તેને પત્ની તરીકે રાખીને શું કરું?

પ્રશ્ન — તમે કહ્યું છે કે, જેઓમા મરનાની તાકાત ન હોય તેઓ દિવરત કરે, તો કયા જાય ?

બાપુજી — આટલો મોટો ભારત દેશ છે, ગમે ત્યાં જઈ શકાય. અને જ્યાં જે ધધો વિકસાનવો હોય તે ધધો કરી શકાય છે. મને અંગ્રેજીમા પ્રશ્નો પુછાય છે, પણ હું અંગ્રેજી જરા પણ સારું જાણતો નથી (હસાહસ) પણ ‘ઉજ્જડ ગામમા એરડો પ્રધાન’ એવું સ્થાન અંગ્રેજી ભાષામા મારું છે

ખીન્ને પ્રશ્ન એમ છે કે અહીં પોલીસો કેમ રહે છે ?

બાપુજી — પોલીસ પ્રાર્થનામા રહે છે એનો અર્થ એ નથી કે, એમની પાસે હું કોઈ જાતનું રક્ષણ મારું છું છતાં પોલીસો આવે છે તો ભલેને રહે એ પણ ભગવાનનું સ્મરણ સાબળી અને અહીંથી ડઠક લેના જેવું હશે તો લેશે એની આપણે શું કામ ધ્યાન કરી ? એ પણ અતે તો મનુષ્ય જ છે પોતાની નોકરી કરતા રતા સમયનો સદુપયોગ કરે તો તેમા શું ખોટું છે ?

પ્રાર્થના પછી બાપુજીએ આવીને કાલ્યુ ત્યાર બાદ આખી કૅમિનિટ (પ્રધાનો) બાપુજીને મળવા આવી તેમની સાથે એક કનાક ખાનગીમા મંત્રણા આવી

ત્યાર પછી ખાનસાહેબ અને બાપુજીએ એકના વાતો કરી ખાનસાહેબ પણ ભાગનાની વાતો વહેતી થઈ છે તેથી બહુ વ્યગ્ર બન્યા છે બાપુજી પણ પગલા જના ઇચ્છે છે પણ જવાહરલાનજી, સરદારદાસ બધાનો આગ્રહ છે કે, હજુ ૩-૪ દાડા માપજી અહીં રોમય

૧૦-૩૦ પછી સખત ગરમીને કારણે બીના દુનાલથી આખું શરીર બાપુજીને લૂછી આપ્યું અને બીની ચાદર લપેટી માથે તથા પેદુ પર માગી લીની અને સૂતા મને પણ માથા પર માટી મુકાવી રાતના ઠીક ઠીક થઈ જાય છે ખરી ખાનસાહેબ ચોડા વખતમા પેશાબર જશે એ તો સરહદ માટેની ચિતામા પડી ગયા છે ગમગીન લાગે છે

નિયમ મુજબ ૩-૩૦ વાગ્યે પ્રાર્થના માટે બિચા. આપુજીએ પાણી પીને મને દસ મિનિટ ગીતાપાઠ લખાવ્યો. પોતે અંગાળી લખ્યું અને વાચ્યું.

એક વિદ્યાર્થી રજામાં પોતાનો સમય કઈ રીતે ગાળે તેને લખાવ્યું કે,

પોતપોતાના ગામડામાં જઈને બહારની દુનિયામાં શું ચાલી રહ્યું છે તેનાથી લોકોને વાકેફ કરવા, નાગરિક સરક્ષક દળો બનાવવા, અન્ન અને કપડાની તગીમાં આપણું અજ્ઞાન કેટલું છે, અને આપણે ધારીએ તો તે તગી દૂર કરી રાષ્ટ્રીએ છીએ તે બાબત પોતે સમજીને બીજાને સમજાવવી. રૂના વાવેતરથી કપડાના વણાટ સુધીનો બને તો ખ્યાલ આપવો, શ્રામ-સંદર્શનું ખાસ ભેડુ. જ્યાં ત્યાં લોકો ભજી ન બેસી ભય માટે યોગ્ય સ્થળોએ ભજીએ કરવા અને મળ પર બરાબર માટી નાખવાનું બતાવવું. તેનું યોગ્ય ખાતર પણ કઈ રીતે થાય તે સમજાવવું. પ્રૌદ્યશિક્ષણ અને છાકરીઓ-છાકરાઓને લાણાવવા સબધી સારપૂર્વક વાત શ્રામવાસીઓ સમક્ષ રજૂ કરવી.

મારી માન્યતા છે કે 'કોમવાદ' એ જૂનો શહેરમાના અનેક સડામાનો એક સડો છે અને એ શહેરનો જ પાક છે. ગામડાઓમાં એવું વાતાવરણ નથી ગામડાઓમાં એ પોસાય પણ નહીં. આપણા ગામડા એટલા બધા ગરીબ છે કે તેમાં એકબીજાનો ખર્ચ પડ્યા જ કદે છે અરસપરસના સબધીથી કુટુંબ ભેડુ વાતાવરણ બનેલું હોય છે. એટલે ત્યાં આ પ્રસ રહેનો જ નથી.

૯-૩૦ વાગ્યે એક દુબિયારી અહેન આવી તેણે કહ્યું, મારા પતિ ગામના સારા પ્રતિષ્ઠિત વકીલ છે અને તેમની ગામમાં રીક રીક છાપ છે પણ હું ઓછું લાણેલી છું. અને બીજી કોઈ ખર્ચના પ્રેમમાં તે પડ્યા છે, તેની મને જાણ ન હતી. પણ મારી પાસે છૂટાછેડાવાળા પત્રકમાં કોમવાદીને સહી કરાવી અને તેઓ બીજે પરપયા, અને હવે કહે છે કે, આની રીતે સહેવાઈથી ફોસવાઈ જાય તે આઈબીજી કોઈ બોળવે તોપણ બોળનાઈ જાય તેને પત્ની તરીકે રાખીને શું કરું?

મૂડીનાદનો નાશ કરવાવાળો એક વર્ગ ખૂબો પાડે છે આ મારી સમજમાં જ નથી આવતું દા ત તમે જાણતા હશે કે, અમેરિકા ઇંગ્લંડમાં તો તંત્રાર રસોઈ મળે જ છે આપણે ત્યાં પણ એ હવા તો આવી જ છે આપણે કોઈકને જમવા નોતરશું તો મુખર્ષની તાજ-મદાલ હોટેલ જેવી હોટેલમાં આપણે ઓર્ડર આપી દઈશું પરિણામે આપણે ત્યાં જે સ્ત્રીવર્ગ પોતાના ખાવાના ખોરાકમાં અથવા રાધણ વળાને કળા સમજી અપનાવે છે, તે ધીમે ધીમે અલોપ થશે અને કદાચ એવો જમાનો પણ હજી કંઈપી શકે છું કે એ સ્ત્રીવર્ગ કદાચ રાધણાનું બૂનશે એક નાનો જ દાખલો આપુ આ મારી જ છોકરી છે, તેને કહેશે કે બાજરાના રોટલા ધડીને કર, તો એને નથી આવડતા આધુનિક છોકરીઓ જ્યારે આટલું બૂનના લાગી છે તો આગળ શું નહીં ભૂલે? (બધા મારી તરફ જોઈ હસી પડ્યા)

"એટલે હું માનું છું કે, સ્વતંત્રતાની મોજ માણવી હોય તો પ્રત્યેક માણસને રાજની ઉપયોગી જે વસ્તુની જરૂર હોય તે જાતે પેદા કરી લેતા શીખવું જોઈએ

"પોતે પેદા ન કરી શકે તે વસ્તુ વગર ચલાવી લેવું એથી સ્વાશ્રય અને પોતાની પ્રગતિ ઉત્તરોત્તર વધતી જશે બંને આપણે રાજકીય સ્વતંત્રતાનો સદુપયોગ ન કરી શકીએ તો તે શા કામની? સ્વાશ્રય એ તો સ્વતંત્રતાનો પાયો છે, અને પરાવનબન એ ગુનામીની નિશાની છે અને આના સ્વાશ્રયી માણસોને કદીય કોર્ટમાં કે અંધડામાં નહીં ફસાવું પડે પોતાની મેળે જ અદરોઅદર પતાનદ થઈ જાય અમુક અંશે તે પોતા પર કરવેરા નાખશે અને તેમાંથી જ પોતાના બાળ કોને માટે શાળાઓ મધાય, શિક્ષકો નામે અને કેળવાય આવી કેળવણી ડોઈને જોગ્યરૂપ નહીં મને આપણે જ આપણું રક્ષણ કરીએ તો બીજા લોકોની કે પોલીસની જરૂર જ ક્યા રહે? અને આવા પ્રગતિશીલ ઉત્સાહી કાર્યકરો કારિયાવાડમાં પડ્યા છે હવે જડી પોતાની જવાબ દારી ખૂબ વધે છે એ માટે તેમણે જાગૃત રહેવું પડશે અને તો મારી પાતરી છે કે, આખા દેશને માટે નાનકડું સરખું કારિયાવાડ એક આદર્શ નમૂનો બનશે અને આખા દેશને દોરવનાર સુકાની બની

શકનાની કાઠિયાવાડીઓમા શક્તિ છે જોકે પ્રજા અજ્ઞાન છે, પણ સાહસિક અને બુદ્ધિશાળી છે

“ સાથે સાથે અનગુણથી પણ કાઠિયાવાડ ભરેલું છે કાઠિયા વાડીઓ મારે એક કહેવત છે તમે તો જાણો છોના કે તેઓ પાધડી પહેરે છે અને એ પાધડીના જોડલા આટા તેટલી આ પ્રજામા આગીતૂની રહેલી છે અને તો એ જ કાઠિયાવાડ દેશમા મ્લકરૂપ પણ નીવડી શકે છે ”

બાપુજીએ કાઠિયાવાડ મારેના વિચારે જણાવ્યા અને તુરત જ મૌનાના સાહેબ આવ્યા તેમની સાથે પણ કેટલીક વાતના અનુસંધાનમા બાપુજીએ આ વિચારો પર જ વાતો કરી

રાજકુમારીમહેન નિયમિત આવે છે અને પોતાના બહોળા વ્યવસાયમા પણ બાપુજીની ટપાલ લખી જાય છે બાપુજીના પ્રાર્થના પ્રવચનોનો અનુનાદ પણ તેઓશ્રી કરી જાય છે

આમારું કદાચ બેચાર દહાડામા પગલા જવાનું થશે બાપુજી જલદી પગલા પહોચી જવા પ્રયત્ન છે મિહારમા પણ પ્રધાનો, પ્રેમીઓ અને લીંગના ભાઈઓમા તથા પ્રજામા સારી પેઠે વિખવાદ છે અને આ હત્યાકાંડ પણ અદરોઅદરના વિખવાદને કારણે જ થયો છે એમ હવે તો બાપુજીને સ્પષ્ટ લાગે છે

આજની પ્રાર્થનાસભામા સુચિતામહેને પોતાના મધર કંઈ ‘હમ એસે દેશે વાસી હૈ’ એ ભજન સંભળાવ્યું બાપુજીએ પણ તેમના ભજનનો હિ ભેખ કરતા કહ્યું કેવ સારું થાય કે આપણો દેશ એવો બની જાય કે જ્યાં શોક ન હોય, ધર્મી અદેખાઈ ન હોય જ્યાં નિરંતર આનંદમય વાતાવરણ હોય પરસ્પર મૈત્રીભાવ અને પ્રેમ હોય !

‘ આજે તો આ ભજનના શબ્દોથી તદ્દન બુદ્ધિ જ દેશની સ્થિતિ છે પણ આ ભજનમાથી પ્રેરણા મેળવી એક એક માણસ એના જોવા બનના પ્રયત્ન કરે તો જરૂર દેશ એવો બની જ જાય એ નિશક વાત છે સમગ્ર તો મિદુમાથી જ થયો છે ના ? એક એક પાણીના મિદુથી સમુદ્ર બનેલો છે તો એ- એક માણસના હિતમ આશિરથી દેશ બનશે

અને જો એના બની જઈએ તો પાકિસ્તાન થાય કે હિન્દુસ્તાન, બંને પછી તેમાં ૧૧ પ્રાંત હોય કે ૨૧ પ્રાંત હોય, કે ગમે તેટલા હોય. જો પ્રત્યેક માણસને એમ થાય કે, જે દેશમાં હું જીવું છું તે દેશ પ્રત્યે મારી શી ફરજ છે, તો કોઈને દુઃખી થવાનો વખત જ નહીં આવે.

“મારી ઉપર પવોનો પાર નથી. કોઈ સ્તુતિ કરે છે, તો કોઈ ગાળોથી ભરેલા હોય છે. પણ તેથી મારે શું? નિંદા અને સ્તુતિ બંનેને હું સરખી જ ગણું છું. તો જ હું કામ કરી શકું છું.”

“થોડા સમયમાં આપણે આઝાદ થઈશું. હજી આપણે સંપૂર્ણ આઝાદ નથી બન્યા, પણ આપણે જો હળીમળીને કામ કરીએ તો વાઈસરોય ચાલ્યા જવાનું કહેશે. મારે કહેવું જોઈએ કે, લૉર્ડ માઉન્ટબેટન સાહેબ અને તેમનાં પત્ની લેડી માઉન્ટબેટન ખૂબ સંસ્કારી અને ખાનદાન કુટુંબનાં છે. બંને જણાં બાહોરા અને સમજી છે. હજી તેઓ ચૌદ મહિના અહીં રહેશે. અને આપણે લાયક છીએ કે નાલાયક તેનું પ્રમાણપત્ર મેળવવું તે આપણા હાથમાં છે.

“જોવાં જ આપણા દેશને જોવા માટે થોડા જ સમય પહેલાં દૂર દૂરથી એશિયાનાં સીપુકુષો આવ્યાં હતાં. લોહીનું એક પણ થુંદ પાડ્યા વગર આપણે આઝાદી મેળવી છે તે કીમિયો જોવા તેઓ આવ્યાં હતાં. અને તેઓ જ જો આપણા દેશવાસી લાઈઓને લડતા જોઈને જામ (ગયાં) તો શી અસર પડે? હું તો સમજી જ નથી શકતો કે આ અમાનુષી વર્તન શા સારુ છે? શું પાકિસ્તાન માટે આ બધી લડાઈ છે? હું કહું છું કે, જગજગત્સીથી પાકિસ્તાન તો શું પણ એક ઇંચનો ટુકડો પણ કોઈ લઈ શકનાર નથી. સમજાવીને અને શાંતિથી આખું હિન્દુસ્તાન લઈ શકાય, પણ ગુંડાગીરી કરીને એક તસુ પણ નહીં. હું રાજી થઈશ જો ઝીણાસાહેબ હિન્દુસ્તાનના — આઝાદ હિન્દુસ્તાનના પહેલા પ્રમુખ થશે તો. પણ શરત એ રહેશે કે, તેમણે ખુદાની કસમ ખાઈને, ખુદાને હાજરાહજૂર રાખીને પોતાની નજરમાં હિંદુ, મુસલમાન, શીખ, પારસી, ચઢ્ઢી વગેરે અનેક કોમની પ્રજા તરફ એકસરખી લાગણી રાખવી જોઈશે.

મિલકતનો નાશ કરવા કરતાં હું એ મિલકત જેમની તેમ જ રાખી
ત્યાંથી ખરી જાઉં તો તેમાં સાચો ત્યાગ છે, અને માનવજેમની પરાકાષ્ઠા
સચવાઈ રહે. એ શત્રુ આપણો મિત્ર બન્યા વગર ગટે જ નહીં. આ
મારો દાવો છે. સમાજને તેની અંગૂઠ વ્યક્તિઓથી લુપ્ત ન પાડી
શકાય. ખરા અર્થમાં આપણે સહુ એકબીજાનાં ભાઈભાંડુ છીએ. આજે
તો સરકાર પોતાનાથી અને તેટલી સારી રીતે પોતાનું કામ કરી રહી
છે. પણ ગમે ત્યારે તે કામ કરતી અટકી પણ જાય. અને તેવે સમયે
સમાજ જે વ્યક્તિઓનો અનેલો છે તે ત્રીપુરુષો પર આ જવાબદારી
આવી પડવાની. તો તેવે સમયે જો આપણે સહુ ભાંડરડાં છીએ તે
નહીં સમજીએ અને તે પ્રમાણે નહીં આચરીએ તો સંભવ છે કે
અંધાધૂંધી વધશે. અને તેમાં કાર્મનેય લાભ નથી થવાનો.”

પ્રાર્થના પછી આપુજીએ પાણી પીતાં મને ચાર શ્લોકો લખાવ્યા.
૬ વાગ્યામાં ગોપાલસ્વામી આયંગર આવ્યા. એટલે તેમની સાથે
આજની સરકાર પર અને હિંદુસ્તાન, પાકિસ્તાન પર વિચારણાઓ થઈ.
મૌલાનાસાહેબ પણ ફરતી વખતે આવ્યા.

માલિશના સમયે આપુજીએ મને યંત્ર વિષેની થોડીક વાતો કરી.
તે વાતો કરતાં આપુજી કહે,

“યંત્રનો ઉપયોગ ક્યારે થાય અને ક્યારે ન થાય તે જાણી
લીધું હોય અને સમજાવ્યું કરવામાં આવે તો આપણી ધણી મુશ્કેલી
ઓછી થાય જેમ કે, આપણને કઈ વાગે તો દિવસ આયોગિનિ (જેરી
દવા) ત્યાં ચોપડાય. પણ તાવ આવે તો તે પિચાય નહીં. અને જેરી
દવાઓનો જે રીતે દાખરો ઉપયોગ કરે છે તે રીતે જ આપણે કાળજી
પૂર્વક આ યંત્રોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. યંત્રશક્તિએ આર્થિક ઉત્પાદનમાં
સારો ફાગ લગવવાનો છે. પરંતુ આમ પ્રવર્તના હિતની ખેવના રાખ્યા
વગર યંત્રશક્તિનો ઉપયોગ કેવળ થોડા મૂડીવાદીઓએ કર્યો છે અને
તેથી આજે આપણી અધોગતિ થવા પામી છે.

“આજે જ હું વાત કરતો હતો તેમાં આપણાં ગામડાંઓમાં રજર
ટાચર કે મેટર ટાચર નાખવા બાબતની ચર્ચા થાકી ત્યારે મેં કહ્યું કે,
મને તો રપટ લાગે કે એવાં રજર ટાચરોથી ગામડાંના બાળકોની
સગવડ તો નહીં વધે; હા, એમની જરૂરિયાત અને લાચારી વધ્યા વગર
નહીં રહે. અને તેના મોપણનો વળી એક નવો પ્રાંમિયો દેવો થશે.”

અંગાળના ભાઈઓ, અંગાળના ભાગલામાં જોઓ સખત વિરોધ દર્શાવે છે, તેઓ આગ્રા હતા. બાપુજીએ તેઓને મક્કમ રહેવા સલાહ આપી હતી

અપોરના ચાંદપુર (નોઆખાલી)થી પ્યારેલાવજીને ફોન આવ્યો અને ત્યાં ફરી જે બનાવો બની રહ્યા છે તે વિગેની વાતો કરવા આવવા રમ્મ મંગાવી. ફોન મારા પર હતો. બાપુજીએ કહેવડાવ્યું કે, 'હું કંઈ દોરવણી નહીં આપી શકું. તમને સૂઝે તે કરો, અને સતીશ-બાબુ સાથે મસલત કરવી. ફક્ત મસલત કરવા માટે જ નોઆખાલીથી અહીં આવવું તે ઇચ્છવા ભોગ નથી. મેં ઘણું ઘણું આપવાનું આપી દીધું છે. હવે થોડા દિવસો તે પ્રમાણે વર્તો'.

સાને પ્રાર્થના પહેલાં કાર્યકર બહેનો બાપુજી પાસે આવી, તેમણે પૂછ્યું કે. સ્ત્રીઓએ સ્ત્રીઓમાં જ કામ કરવું કે પુરુષોમાં પણ કામ કરવું જોઈએ ?

બાપુજી કહે,

"હું જુદા જુદા વિભાગમાં કામ કરો એ પસંદ કરું ખરો, કારણ કે સ્ત્રીઓએ સ્ત્રીવર્ગમાં એટલું બધું કામ કરવાનું પડ્યું છે કે કેટલીક વાર તો કેટલીક એવી સ્ત્રીઓની સરથા છે કે જ્યાં સૌ કાર્યકરનો અભાવ પુરુષોએ કામ ઉપાડવું પડ્યું છે. આપણા સમાજે સ્ત્રીવર્ગ તરફ અસંતુષ્ટ દુર્લક્ષ દાખવ્યું છે, અને તેમા કામ કરવા માટે બુદ્ધિશાળી, સેવાભાવી બહેનોની ખૂબ ખૂબ જરૂર છે. છતાં એટલું જરૂર નેહીનું કહું કે, પુરુષો અને સ્ત્રીઓએ સ્પર્ધા ન કરવી જોઈએ. બનેલી જરૂરિયાત બને રીતે સરખી અને મહત્વની છે, બને વચ્ચે કરોચ પડે ન હોવો જોઈએ તેમ જ એકમીન પ્રત્યેનું વર્તન પણ સ્વાભાવિક અને સહજ હોવું જોઈએ

"આજે તો ઘણા કાર્યકર ભાઈઓ જોઓ એક દહાડો યુરુ અહિંસક હતા તેઓ પણ જાણે કે અહિંસા જોડે રમત ન કરતા હોય ? અહિંસા, સત્ય, રચનાત્મક કાર્ય, ગ્રામઉદ્યોગ, ખાતી, આ બધાથી લોકોને ઘણા આવે નોમ હું તો મારા મૃત્યુ સુધી એ જ વાત કરીશ, કેમ કે હિંદુસ્તાનની ઉન્નતિ હું આમા જ જોઈ છું. રચનાત્મક કાર્યની દિશામાં યોગ્ય પ્રયત્ન થયા વિના અને ખૂરાઈ કરનારા તરફ સદ્ભાવ કેળવ્યા સિવાય આપણી ઉન્નતિ શક્ય નથી. ભવમલા માણસોની બુદ્ધિએ ગમે તેવા પ્રયોગો કરીને હર્ષિયાશે કે સસ્ત્ર સરભમની રોધ કરી છતાંય

મારું મન તે તરફ લલચાતું નથી. પણ હું તેમ તેમ મારા મતમાં વધુ દૃઢ થતો જઈ કું કે, અહિંસાથી પેદા થતી શક્તિ તો અનંત ગણી અભેદ છે, અને છેલ્લાં ત્રીસ વરસથી હું તે શક્તિને જાણું છું. આવી શક્તિ ભેડે અત્યારનો યુગ એક કટોકટીનો છે ત્યારે હું રમત તો નહીં જ કરું. કોઈ નહીં હોય તો હું તો મારો સાથી છું જ.

“હિંદુસ્તાનમાં હથિયારબંધી ફરજિયાત તો છે જ. પણ જો હિંદુસ્તાનનો પ્રત્યેક માનવી તેને મરજિયાત જનાવે, અને મરવાની બહાદુરીનો ગુણ અપનાવે, તો હિંદુસ્તાન એ દાવો કરી શકે તેમ છે કે, આત્મરક્ષા, કે દેશની ઉન્નતિ એ આણુ બોમ્બથી નહીં, પણ અહિંસાથી જ થઈ શકે. અને આ દશામાં બહેનો જ કેવળ મહત્વનો ભાગ ભજવી શકે એવી મોટી તાકાત ઈશ્વરે તેમને આપી છે.”

તે બહેનોએ ગ્રામસ્વરાજ્ય વિષેના વિચારો બાપુજી પાસે માગ્યા.

બાપુજીએ તેઓને ટૂંકમાં જણાવ્યું કે, દરેક ગામ પોતાના પગભર હોતું જોઈએ. પોતાના ગામડામાં જરૂરિયાતમી ચીજો ત્યાં જ પેદા કરવી. ખાસ સંજોગોમાં જ તે ચીજો બીજા પાસે માગરી. દરેક ગામ પોતાના જ પૈસે નિશાળ, સભાગૃહ કે ધર્મશાળાઓ બનાવે. અને તો બનાવનારા પણું તે ગામના જ કારીગરો હોય. ગામની દરેક વ્યક્તિને સ્વચ્છ અનાજ, સ્વચ્છ પાણી, સ્વચ્છ રહેણાંક મળે તે જોવાનું રહે છે. અને નર્મ તાલીમ પ્રમાણે પાપાની કેળવણીથી માંડીને તે કેળવણી પૂરી થાય ત્યાં સુધી દરેક બાળકે તે ફરજિયાત લેવી જોઈએ. દરેક પ્રવૃત્તિ સદકારી ધોરણે ચલાવવી જોઈએ. ઝવડાઓ પણ અંદરોઅંદર પતી જાય, ત્યાં જોય નીચ જાતિના બેદલાવ ન હોય. અને ગામે ચૂંટી કાઢેલ પુખ્ત ઉંમરનાં પાંચ સાત સ્ત્રીપુરુષોની એક કાર્યવાહી કે પંચાયત સ્થપાય. અને તેઓ ગામનાં બહાર કામો ઉપાડે. તે જ ગામની સરકાર, ધારાસભા બને.

આ બહેનો ગયા પછી બાપુજીએ રસ પીધો અને તરત પ્રાર્થના-સભામાં ગયા.

આજે પણ સુચિતાબહેને ભગ્ન ગાયું :

તારાં સ્વચ્છ તને જય મૂઝી તો તેથી કાંઈ ચિંતા કયેં ચાલશે ના,
તારી આધાધતા પડશે વધી, ફૂલ ફળે એ ફાલશે ના;
'તેથી કાંઈ ચિંતા કયેં ચાલશે ના.

મુરદેનું આ ભજન ગંગાળીમા જ ગાયુ આપુણે તેનો ઉલ્લેખ કરતાં કહ્યું :

“આ ભજન જેટલું મીઠું છે તેટલો જ તેનો અર્થ ગ્રેષ્ઠાત્મક છે. તેમાં છે કે, આપવા પર મને તેટલી મુશ્કેલીઓ આવે છતાંયે તેની ચિંતા આપણે ન કરવા બેસવું નેહ્યું. આપણે આપણે પ્રામાણિક પુરુષાર્થ ચાલુ રાખવો.

“આજે પણ મારી પાસે પુષ્કળ કમગો આવ્યા છે. એક કાર્ડ તો લખે છે કે, હિંદુ અને મુસલમાન બંને હેવાન બની ગયા છે, તો આપ કેમ કાર્ડ રસ્તો નથી સુઝાડતા? રસ્તો નો મારી પાસે જો જ. બેમાથી એક સમજો અને હેવાનિયત ઊઠે, તો એની ગ્રેણે બૃધુ સાત પડી જશે.

“વાઈસરોય સાહેબ તો હવે આપણને સત્તા સોંપવા જ માગે છે. અંગ્રેજોએ સાચા દિનથી પોતાની સત્તા સમેટી લેવા જ એમને મોકલ્યા છે એમ પણ અંગ્રેજો કહે છે તે પર આપણે વિશ્વાસ રાખવો નેહ્યું. તેઓએ આશ્ચર્ય સુધી આપણી પર વ્યાપારો કર્યા છે, આપણને ચૂસ્યા છે, અહીં એશઆશમ બોગચેયો છે એક તરફ સિવિલ સર્વિસવાળાઓનું અસહન જોઈ છે. તો હજુય રાકા આવે છે કે, ખરેખર આ લોકો જવા ઈચ્છતા હશે? પણ હું તો આશ્ચર્ય એટલું જ કહી શકું તેમ છું કે, સ્વરાજ્યનો અનુલોધ છે, હજુ સુધી ચમક્યો નથી, એટલે અનુલોધ હોય ત્યારે તો શી ખબર પડે કે દિવસમાં કેટલો તડકો પડશે?

“પણ અંગ્રેજો, સિવિલિયન અને સોલજીનો, બે મારો અવાજ તેઓ સુની પહોંચી શકે તો, કહું છું કે, તેઓએ અંગ્રેજોનું નામ કાયમ રાખવું હોય તો તો હવે એમણે જવું જ નેહ્યું આજ સુધી તમે બધા અમારા ખતા પર બેસી નાચતા હતા, હવે નીચે ઊતરો તો તમારા માટે જ લાજતથી છે.

“અને એ લોકો પાસે આ કામ કરાવવા જ માઈન્ટેન્ડ સાહેબ અહીં આવ્યા છે મારે કબૂલ કરવું નેહ્યું કે, આવા ઉમરાવ હુદયના, બુદ્ધિશાળી અને આપણી પ્રત્યે સહાનુભૂતિ હોય તેવા બહુ ઓછા વાઈસરોય આવ્યા છે તેમના આ એક છે તેઓ ઇચ્છતાઓની સત્તા પોતાના હાથમાં લઈને આવ્યા છે. સિવિલિયનો તો જવાની તૈયારીમાં છે અને તે અમનદારોને પેન્ડાન પણ ઝિટન જ આપશે.

“એવી વાતો પણ આવી રહી છે કે આ હુલ્લાડમાં અંગ્રેજોનો હાથ પણ છે હું નહીંતો નથી કે શું સાચું છે. પણ જો સાચું હોય તો એ શરમજનક વસ્તુ છે અને ઈતિહાસ તો કોઈની પરવા કરવાનો નથી.

ભાવિ ઇતિહાસ એમ જ કહેશે કે આ લોકો તો કેવળ લૂંટારા જ હતા. અને તે આ વાત જોદી હોય — જોદી નીવડે એવી આશા રાખું છું — તો મારે કશું જ કહેવાનું હોય જ નહીં.

“જે ચયું તે ચયું હવે તો નવ્યા ત્યાંથી સવાર છે. અંગ્રેજોમાં વ્યાપારીઓ, સોહજદો, અને સિવિલિયનોને હિંદુસ્તાન છોડવા કદાચ અનેક ગણી મુશ્કેલી આવશે. હવે શું કરવું એ પ્રશ્ન પણ હિંદુઓ, સામે ધાર અંધારું હશે. છતાંય હું તેઓના હિતમાં કહું છું કે, તેઓએ હિંદુસ્તાન છોડવું જ છટકા છે. અને તેમાં જ તેઓનું શ્રેય છે. પછી જ આપણી વચ્ચે ઝગડો પતાવવાની વાત કરે. અમારું બલે ગમે તે યાય, તેની તેઓ હવે ચિંતા ન કરે.

“મારી ઈશ્વરને પ્રાર્થના છે કે, તેઓ અહીંથી દુરમન રીતે ન નય, ધણાથી ન નય, પણ આપણે તેઓને દોસ્ત તરીકે વિદાય આપી છે, અને આપણા અને તેઓના દિલમાં આ દોસ્ત તરીકેની ભાવના પ્રભુ કાયમ રહાવી રાખે.”

આજનું ભાષણ તો ખૂબ જુસ્સાદાર હતું. બાપુજીને મેં કહ્યું, બાપુજી, આજે ઘણા દહાડે આપે આતું ભાષણ કર્યું. બાપુજી કહે, “હું આજે આ વાતોથી ભર્યો હતો. કદાચ ત્રીણાસાહેબને મનાવી લેવાની વાતો થતી હોય, અંગ્રેજો કોઈક રમતોમાં રમતા હોય તો મારે તેમની સામે ટોચનો પ્રકાશ ફેંકવો જ જોઈએ. જેથી તેઓ અંધારામાં ક્યાંય અથડાય નહીં.”

આની અસર ખૂબ યશ એમ લાગે છે. પ્રાર્થના પછી બાપુજીએ દૂધ લીધું અને જગાદરલાલજી, ખાનસાહેબ, કૃપાલાનીજી, રામજી, રાજેન્દ્રભાઈ વગેરે બધા નેતાઓ આવ્યા. રાતના નવ વાગ્યા સુધી વાતો ચાલી.

બાપુજી અને ખાનસાહેબ તો દેશના ટુકડા કરવાની સખત વિરોધમાં છે. પણ ત્રીણાસાહેબ કોઈ રીતે માનતા નથી. એમને આખું હિંદુસ્તાન સોંપવા તૈયાર છે, તોપણ તેઓ સ્વીકારવા તૈયાર નથી. એમને તો ફક્ત પાકિસ્તાન જોઈએ છે.

અસહ્ય ગરમીને કારણે બાપુજી રાત્રે ૧૦ વાગ્યે નાહ્યા. પછી ખાનસાહેબ સહજે શેઠ્ઠા આંટા માર્યા. કદાચ ૧૨મી સુધીમાં બિહાર જવાનું યાય. ત્યાંનું કોકડું પણ ખૂબ મૂંઝવાયેલું છે.

બાપુજી આને ખૂબ યાદી ગયા છે. આંખો બંધ કરીને આંટા માર્યા. તેમના અચાજમાં પણ યાક લાગે છે. દિવસના એટલું બધું તેમને ખોત્તવું પડે છે, વળી દેશની ચિંતા છે, અંદરોઅંદરના કઠિયા પતાવતાં સારી પેઢે મહેનત લેવી પડે છે. જિહારમાં તો કેટલાક કાર્યકરભાઈઓના અંગત વ્યાપારો પણ ચાલે છે. આ બધાની વેદના પણ બાપુજીને યજ્ઞવી નાખે છે.

૧૦-૧૦ વાગ્યે બાપુજી પધારીમાં પડ્યા. સહેજ માથું દબવાનું પણ કહેતા હતા માથે તેણે ઘસી થોડી વાર માથું દબાવ્યું અને માથે તથા પેટ પર મારી મુકાવી. ખાનસાહેબે પણ નિયમ મુજબ બાપુજીના પગ ચાંખ્યા. એ પણ હવે બેએક દહાડામાં સરહદ તરફ જશે.

૧૧-૪-૪૭

ભંગાળીવાસ, નવી દિલ્હી

નિયમ મુજબ પ્રાર્થના. પ્રાર્થના પછી બંગાળી પાઠ. મને ગીતાપાઠ કરાવ્યો. આવેલા ભાઈઓ સાથે બંગાળ બાબત વાતો કરી. બંગાળનું પણ વિભાજન થશે એમ લાગે છે. બાપુજી કહે છે : હિંદુ-સ્તાનના ભાગથા એટલે જો તે દહાડે એના ૧૦૦ દુકા કરીએ તોય જુદી જુદી પ્રજા પોતાના અલગ અલગ પ્રાંત લેવાની દિમાયન કરશે જ. એટલે આ બધાં પગરજી સારાં નથી.

બાપુજીનું મન દલે જિહારમાં છે. જિહારથી તારો અને કામગીર આવે છે. બાપુજી માને છે કે, જો જિહારને પોતે ઠીક રક્તે લાવી શકશે તો બીજો આપોઆપ ઠીક થતું આવશે.

૬-૩૦ વાગ્યે રાજેન્દ્રભાણુ આવ્યા. બાપુજીએ તેમને પણ આ જ - હકીકત કહી કે, “તું દિલ્હીને જો માંડું કાયમી રહેણું બનાવી દઉં તો કોઈ એમ નહીં કહે કે તમે જાઓ. પણ મારો જીવ ત્યાં છે અને તું અહીં છું.”

રાજેન્દ્રભાણુ પોતે પણ છાંટે છે કે, બાપુજી દલે નદેવી તરફ જિહાર જાય તો કંઈ એટું નથી. અને કામચ કાસે જવાનું થાય પણ ખરું. દલ મંગલા ૪ વાગ્યે વાર્મસંગેયમદેબને મળીને છેલ્લું નકી થશે. અને પંડિતજી સાથે પણ મમલન નથી થઈ.

માલિશ, સ્નાન, બોજન, વગેરે નિયમબદ્ધ ચાલે છે. બપોરના આરામ કરતાં બાપુજીએ મને કાલની તૈયારી ગણવાનું સૂચવ્યું.

બપોરના બાપુજી આરામ કરીને ઊઠ્યા ત્યાં સમાચાર મળ્યા કે રાજેન્દ્રબાબુજીને સખત તાવ આવ્યો છે. બંગાળના વડા પ્રધાન પ્રફુલ્લબાબુ બેઠા હતા, પણ બાપુજીએ તેમને મોટરમાં સાથે લઈ લીધા, જેથી રસ્તામાં વાતો કરી લીધી, અને બાપુજીને જેવી ખબર પડી કે તુરત જ રાજેન્દ્રબાબુજીને બંગલે તેમને જોવા ગયા. સાથે હું અને ભાઈસાહેબ હતાં. બાપુજીને એચિંતા બંગલામાં પેસતાં જોઈ ને બધાં રતબધ થઈ ગયાં. પટાવાળાઓ એકદમ દોડાદોડી કરવા લાગ્યા, અને રાજેન્દ્રબાબુ તો પથારીમાં સૂતા હતા ત્યાં સડાક બેઠા થઈ ગયા બાપુજી પ્રત્યે એમની ભક્તિ — શ્રદ્ધા અસીમ છે, એટલે પોતાની તબિયતની ખબર કાઢવા બાપુજી પોતે આમ એકાએક આવે એથી કંઈક શરમાયા, અને બાપુજીને જોઈ તેમની આંખમાં પ્રેમનાં ઝગઝગિયાં આવી ગયાં, અને આંખો તુરત જ લૂંછી નાખી.

શી બાપુજીની અવહારકુશળતા! ખબર પડી કે તુરત જ પ્રફુલ્લદાને લઈને મને કહ્યું, “વ્રજકિશોરને કહે કે ડાઈની ગાડી હોય તો પાંચ સાત મિનિટ રાજેન્દ્રબાબુને જોઈ આવું.” ત્યાં જઈ ને પણ એમને પૂરો આરામ લેવાનું આગ્રહપૂર્વક કહ્યું અને બરાબર રીતે બધી કાળજી લેવાની સૂચના આપી એમનાં પત્નીને વિનોદમાં બાપુજી કહે, “કેમ બરાબર સેવા નથી કરતાં લાગતાં કે, ઘડીએ ઘડીએ માંદા પડે છે?” રાજેન્દ્રબાબુનાં પત્ની કહે, “બાપુજી, અમારું કયાં માને છે? ખૂબ કામ કરે છે, આરામ નથી લેના. એટલે માંદા પડે છે.”

બાપુજી ફરી દસના દસતાં કહે: “એ વાંક પણ તમારોરનો. તમારે હુકમ કરવો જોઈએ કે હવે આરામ જ લેવો પડશે. રાજેન્દ્રબાબુ ‘પતિ’ તરીકે તમારી ઉપર હુકમ ક્યારેક તો બજાવતા હશેને? તો તમને પણ તેમની પર હુકમ બજાવવાનો અધિકાર છે.”

આખો ઓરડો હાસ્યનાદે ગાળી ઊઠ્યો. ત્યાંથી આવ્યા બાદ સર દાતારસિંહજીનાં દીકરી કિરપાલબહેન આવ્યાં હતાં. તે તેમના ઘરમાં તો ફૂલની જેમ ઊછરેલ છે. શરીર પણ એટલું જ કોમળ છે, પણ

બાપુજીની કબ્જે સેવા કરવાની ઇચ્છા બતાવી સ્વભાવે ખૂબ મળતાનડાં છે તે આજે કાતના શીખી ગયા બાપુજીના બે ત્રણ પત્રો ટાઇપ કરી આપ્યા

મને કહે, “ બાપુજીને કહેને કે તમારી સાથે ફરવા દે, બિહાર પહોં મારે આવવું છે ”

મેં બાપુજીને ધ્યેય એટલે બાપુજી તેમને કહે “ મારી સાથે રહેવું એટલે તપનારની ધાર પર રહેવા જેવું છે મારી સાથે ખાવા પીવાનું દેકાણું ન હોય, સૂતા માટેના ઇનપનગો ન હોય આ બધી છોકરીઓ તો ટેવાઈ ગઈ છે એક શેતરજી પર પચ્ચ પથ્થરની માફક બિંધી બાંધ વળી કપડાં પણ આના મુનાયમ ન મળે વહેવું બાંધવું પડે, પાપખાના સંકાર્ષ કરવી પડે તું બરાબર તૈયાર થઈ જા અને હું સેનાગ્રામ આશ્રમમાં જઈ ત્યારે આવજો ત્યાં સુધી જ્યારે દિલ્હી આવનાવું થાય ત્યારે તો તું આવીશ જ ’

કિરપાલમહેન થોડા નિરાશ થયા બહુ જ લાગણીપ્રધાન અને સંસ્કારી બહેન છે મને કહે, “ તું કેવળી ભાવ્યશાળી કે તને બાપુજીની સેવા કરવાની તક મળે છે અને અમને બાપુજી નાં કહે છે ”

એમાં એની નિરાશા દેખાતી હતી, મને સામાન પણ એમણે જ વાદ કરી કરીને પેક કરાવ્યો સામાન થોડોક વધી જતો હતો તો પોતાને ઘેરથી જ પેગી લઈ આવ્યાં હતા એમણે જાણ્યું કે સૂતા માટે નાનકડી શેતરજી વાપરું છું તો પરાણે એક નાનકડી ગાદી લાવ્યા, પણ મેં પ્રાણી મોકનાવી એમના પિતાશ્રી અને તેમના બાપુ બહુ જ માયાળુ છે જોકે આખો ઉછેર પાશ્ચાત્ય હોવા છતાં આટલો બધો શ્રમ અહીં કરે છે, કોઈ કામમાં સૂચ નથી બાપુજીની ચૂકદાની ધોવાનો કે મંજવાનો પોતે જ આમલ રાખી મારા હાથમાથી લઈ લે છે

કાતલી વખતે બાપુજીએ ને કહ્યું, “ તમારો ધર્મ બગાળમાં રહી સેવા કરવાનો છે કોઈ પક્ષ કે વાદો સ્થાપે તેની આપણે પરવા ન કરવી, ન આપણે ચર્ચા કરવી મૂગી રીતે તન મન ધનથી સેવા કરનારની સેવા અર્ચન જતી જ નથી, પણ પોતાના આત્માને, પોતાના

ઈશ્વરને રીઝવા એણે આપેલી શક્તિનો સદુપયોગ કરવા સારું જ સેવા છે. બાકી તો દંભ જ કહેવાય.”

૪ વાગ્યે માટી લેતાં રાજકુમારીબહેનને એક પત્ર વાઈસરોયને લખાવ્યો, ને લખાવતાં લખાવતાં ઝોલું આવી ગયું. સવારના ૩-૩૦ વાગ્યાના ઊઠ્યા છે. બપોરે પણ જરાયે ઊંઘી નથી શક્યા. દક્ષિણ આફ્રિકાથી ડૉ. દાદુ અને નાયકર આવ્યા, બાપુજી એમને, દક્ષિણ આફ્રિકા સંબંધી વાતો કરતાં કહે, “સાચું કહું તો મારું ઘડતર દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ થયું છે, એટલે જેટલું મને હિંદુસ્તાનનું દાઝે, હિંદુસ્તાનના પ્રશ્નોની ચિંતા હોય છે, તેટલી જ ચિંતા મને દક્ષિણ આફ્રિકાની છે. કારણ કે સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર તો મને ત્યારથી જ હાથ આવ્યું છે, અને અહિંસક સત્યાગ્રહની સફળતા ત્યાં જ મળી, અને તેથી જ મારા વિચારોમાં — મારી શ્રદ્ધામાં હું દૃઢ થતો ગયો. આજે હિંદુસ્તાન તો આઝાદીને આંગણે આવ્યું છે, પરંતુ હું તો આવી આઝાદી નથી ઇચ્છતો, અથવા હિંદુસ્તાન આઝાદ થશે અને આત્મા ભાગલાઓ પડશે, કે લઘુમતીનું રક્ષણ નહીં જળવાય, તો એ મારા મનથી આઝાદી નહીં હોય. કારણ કે મારી આઝાદીનું સ્વપ્ન તો કંઈક બુદ્ધું જ છે. પણ અત્યારે દેશમાં હજી તો હિંદુસ્તાન સંપૂર્ણ આઝાદ નથી બન્યું ત્યાં જ એનાં પગરણ ખોટાં મંડ્રાયાં છે. ગુજરાતીમાં કહેવત છે કે ‘પુત્રનાં લક્ષણ પારણેથી પરખાય’ એમ આ બધું મને સારું નથી લાગતું. બાકી તો બધું ઈશ્વરને હાથ છે.”

પ્રાર્થનામાં જતાં પહેલાં આવતી કાલે સાંજે જવાનો લગભગ નિશ્ચય થઈ ગયો છે અને બાપુજી પ્રાર્થનામાં હમણાં જ બહાર કરશે.

પરંતુ સાચી ખબર તો બાપુજી કાલે સાંજે વાઈસરોય સાહેબને મળશે પછી જ પડશે. નિયમ મુજબ સાંજે પ્રાર્થનાસભામાં ગયા. હવે તો સારી રીતે પ્રાર્થના થાય છે. હજારોની સંખ્યામાં ઓપુરુષો આવે છે

પ્રાર્થના પછી બાપુજી કહે,

“તમને ખબર આવતાં હું સકોચ અનુભવું છું કે, આવતી કાલે મેં બિહાર જવાનો લગભગ નિશ્ચય કરી લીધો છે.

“નોઆખલીમા હુ દેવના દુકમથી ગયો હતો. અને તેના જ અનુસંધાનમા મારે બિહાર જવાનુ થયુ અને બને જગ્યાએ ઠીક ઠીક સંતોષકારક કામ ચાલી રહ્યુ છે. પરંતુ મારે તો બિહારને આદર્શ બનાવવુ છે ચારે તરફ બને ગમે તેવી આગ લાગે, નોખા બિહાર કે નોઆખલીમા એની કશી જ કચારેય અસર ન પડેએ એવુ આદર્શ મારે કરવુ છે, અથવા મરવુ છે દિલીમા જે રાજદારી પવન ફૂકાય છે તેનુ પરિણામ જે આવવુ હશે તે આવશે, પરિણામ લાવનાર હું કોણ? અને એ આશાએ બેસાય નહીં હુ તો અહીં માત્ર એ વ્યક્તિઓનો ફેરી છુ એક વાર્ષિકરોય સાહેબ અને બીજા પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ એ બંને જણાને એ સંદેશો પહોચાડી દીધા છે.

“હુ તો રહ્યો ગીતામાતાનો સેવક ગીતામા સ્પષ્ટ છે કે, સ્વધર્મનું જ રક્ષણ કરવુ અને પોતાના જ ક્ષેત્રમા રહી સેવા કરવી. દિલ્હી તો મારા માટે પરક્ષેત્ર છે. મારું ક્ષેત્ર તો બિહાર અને નોઆખલી છે અને પરક્ષેત્ર કે પરધર્મ બચાવહ હોય છે એટલે એ હવે હુ દિલ્હી માટે પોતાનુ ક્ષેત્ર મૂકીને રહ્યુ તો મારા માટે બચાવહ બની નય

“અને ત્યાં બેઠા બેઠા જ હુ પલ્લવનુ કામ કરીશ જ. હુ તો જ્યાં જઈશ ત્યાં એક જ વાત ફરી ફરીને ધૂટતા યાકવાનો નથી, કારણ કે એ ‘એકડો જ’ સાથે એકડો છે, એના ઉપર ધૂટીરા તો જ મને સાથે એકડો આવડશે. તેમ સત્ય, અહિંસા કે મરી જવુ પણ કોઈને મારીશુ નહીં, કે કોઈ પર ગુરસોચ નહીં કરીએ તો જ તેમા આમોન્નતિ છે, એમ મને દિવસે દિવસે વીવા જેવુ સ્પષ્ટ ભાસે છે ને આ સુત્ર બેમાથી એક પણ અપનાવે તો આને જ મારી ખાતરી છે કે, દેશબરમા શાંતિ થઈ નય. અને અનેક વિઠળણામાથી બીગરી જવાય આપણે હૈયાકૂટા ન થઈએ આખરે આ બધુ ગુકસાન આપણે જ વેઠવુ પડવાનુ છે ઈંગ્લેન્ડ કે અમેરિકાથી તમારા માટે કોઈ કશું જ એકલવાનુ નથી એટલુ તો સમજો! !

“અને એ માટે જ હુ થૂમુ છુ એમ કરતા કોઈ મને મારવા આવશે અને મારુ મોત જ જે પગે સળંગેલુ હશે તે સમયે તમારા માથી કોઈ નોકી રાકનાર નથી દુનિયાભરના હકીમ, ડાક્ટરો બેગા કરશે તોય કંઈ નથી વળવાનુ અને આ દુનિયા તો ચક્રવર્તીની ચાલની જેવી છે. હમણા જ તમે ભજન સામંજસું ને તો પછી એ મોતથી શુ કામ કરતા ફરીએ? તમે ને સમજી જશો તો પાકિસ્તાન પાળાએને તો દુનિયા કહેરો કે આમ બલિમ રાજ્ય તમે નહીં ચલાવી

રાકો. પણ આજે તો આપણામાં જ દોષ ભર્યો છે તો બીજાને ક્યા મોઢે હું કહું કે તમે દોષ કરો છો ?

“ સત્યાગ્રહનો અર્થ જ આ છે કે, સત્યાગ્રહી આખી દુનિયાને પ્રેમથી પોતા તરફ વશ કરી રાકે છે. એને માટે ઇચ્છાંડ અમેરિકામાં પ્રચારકોની જરૂર નથી હોતી. જે સાચી સેવા કરનાર છે તેનો પ્રચાર તો એની મેળે જ થવાનો છે. આ હું કાંઈ કલ્પેત્રી વાતો નથી કહેતો, પરંતુ સત્ય હકીકત કહું છું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં મેં આ જ રીતે આખી દુનિયાની સહાનુભૂતિ મેળવી હતી.”

પ્રાર્થનામાંથી વળનાં એક મદ્રામી ભાર્મ આપુજીના હસ્તાક્ષર લેવા આવ્યા. આપુજીને તેમણે તામિલમાં હસ્તાક્ષર આપવા કહ્યું. આપુજી કહે, “ જો તામિલમાં મારી સહી કરવાનો પ્રયત્ન હું કરું તો તમે સુધારજો. પણ તમારે તેની કિંમત બમણી આપવી પડશે, એટલે કે દસ રૂપિયા.” તેમણે દસ રૂપિયાની હા પાડી. આપુજીએ ‘ મો. ક. ગાંધી ’ ધીમે ધીમે યાદ કરીને તામિલમાં લખ્યું અને બતાવ્યું. પેલા ભાર્મ કહે તમે તો કહેના હતાને કે મને બરાબર નથી આવડતું ?

આપુજી કહે, “ જો જૂલ વગર લખ્યું હોય તો તમારે મને બીજા દસ રૂપિયા આપવા જોઈએ ને ? ”

પેલા ભાર્મ પાસે બીજા દસ રૂપિયા તો ન હતા. આપુજી કહે, “ હજી હું કાલ સાંજ સુધી છું. કાલે સાંજ સુધીમાં આપી જાશે. તમારામાં હું વિશ્વાસ મૂકું છું.”

પણ તેમ તો પેલા તામિલભાર્મને આપુજી પ્રત્યે વધુ માન બિખર્યું અને હાથની આંગળીમા સોનાની વીંટી પહેરી હતી તે ઘુરત જ કાઢી અને આપુજીને પ્રણામ કરીને આપી.

આપુજી તો ખુશ થઈ ગયા. તેટલામાં પંડિતજી આવ્યા. અમે બે ચાર જાણુ આપુજીની આસપાસ બેસ્યા હતાં તે જોઈને કહે, “ ક્યાં હૈ ? ”

મેં કહ્યું, “ આપુજી પોતાનો વેપાર કરી રહ્યા છે.”

આપુજીએ આખી વાત કહી કે મેં જૂલ વગર સ્વી સ્વી તો મને હરિજન કંડ માટે મહેનતાણું તો મળતું જોઈએ ને ? પંડિતજી હસતા

હસતા પેલા તામિલભાઈને કહે, “તુમ જનતે નહીં થે કિ બાપુ બનિયે હૈ ?”

તામિલભાઈ કહે, “પણ સાહેબ, કોણ જાણે, તેમનામાં લૂંટવાની અદ્ભુત શક્તિ છે.”

બાપુજી કહે, “પણ તેના જલ્લામાં આ પૈસા દુઃખી લોકોમાં ખર્ચાશે. તેઓ તમને કેટલા આશીર્વાદ દેશે ?”

તામિલભાઈ—“મારે માટે તો આપના આશીર્વાદ જ ખસ છે.” એમ કહી બાપુજીના પગે હાથ અગ્રડી પ્રણામ કર્યા. બાપુજીએ તેના વાંસામાં મીડી ટપલી મારી અને તે ખુશ થઈને ગયા. પાંડતજી સાથે ૪૦ મિનિટ એકલા વાતો કરી.

પછી બાપુજીએ થોડા આંટા માર્યા અને હંડા પાણીનો સ્પંજ કર્યો.

આજે ખાનસાહેબને પણ થોડોક તાવ આવ્યો છે. તેમને ગરમ પાણી અને મધ આપ્યું. એ પણ આવતી કાલે પેશાવર જશે. એ બહુ જ નિરાશ થઈ ગયા છે. એમને એમ લાગે છે કે ન હિંદુ-સ્તાનના કે ન પાકિસ્તાનના રહ્યા. પણ મને કહે, “જ્યાં સુધી મહાત્માજી છે ત્યાં સુધી મારે કશી જ ચિંતા નથી.”

એમના શરીર ઉપર માનસિક ચિંતાની અસર પડી રહી છે. તાવ હવેના છતાંય બાપુજીના પગ ચાંપવા આવ્યા. બાપુજીએ બહુ ના પાડી. મેં તો ના પાડી જ હતી પણ કહે, “કલ તો બાપુ આપ કહાં હોગે ઔર મેં કહાં હોઉંગા ? આજકે હી દિન દૈ, ઔર આપકે પૈર દયાનેસે મેં ઠીક હો જાઉંગા.”

આવી ભક્તિ ખાનસાહેબની બાપુજી પ્રત્યે છે.

બાપુજીએ સૂતાં પહેલાં મને કહ્યું, “તારે કાલે સાંજ સુધીમાં બંધું જ તૈયાર રાખવાનું છે. પછી કદાચ અહીં રહી પડીશું તો સામાન છોડનાં વાર નહીં લાગે. પણ તારે જવાની તૈયારી જ મનમાં રાખવાની છે.”

મેં અર્ધો સામાન તો આજે જ બાંધી લીધો. વધારાનું સૂતર ખાદીખંડરમાં આપી દીધું. સેટ આવેલા તાકા હરિજન કોલોનીમાં

વિયોગીછને મોકની આપ્યા રસ્તામા ખૂમ ગરમી લાગશે એટલે
કમાની માગીઓના ખસના પડદા માધરાની સૂચના આજે રેતવે એકિ
સરને ભાઈસાહેબે આપી પણ એ પડદા સ્ટેશને તોડી જ નામે છે
એટલે એ ખર્ચ વ્યર્થ છે

૧૨-૪-૪૭

ભગીનિવાસ, નવી દિલ્હી

નિયમ મુજબ પ્રાર્થના મને ગીતાપાઠ લખાવી મારી કામરી
વિષે વાતો કરી તે પૂરી થયે સભાળીને મહુવા મોકની આપવાની
બાપુજીએ સૂચના કરી રાજકુમારી બહેન ૫-૩૦ વાગ્યે આવ્યા.
બગાળી પાઠ કરતા તેમની સાથે વાતો કરી રાજેન્દ્રમાણુજી પણ
આવ્યા બાપુજીએ આની નમણી તબિયતે આવના બલ્લ કપડે આપી
કહ્યું કે, “દિલ્હી છોડના પહેના હું જરૂર તમારે ત્યાં આવી જાત”
ગોપાલસ્નામી આયગર પણ આવ્યા બધા મળના પૂરતા જ આવ્યા
હતા

માલિશ સ્નાનથી આજે કંપાટથી પરવારી ગયા બાપુજીનું
વજન લીધું ૧૧૨ રતન થયું ગરમીના પ્રમાણમા ઠીક કહેવાય પત્રી
એક પત્રી એક આવતા જતા ગયા

૬-૩૦ એ ડેટનાક શીખ ભાઈઓ સાથે વાતો કરી તેમને
જનામ આપતા બાપુજી કહે, “નકેમ જીવિનો કમળે લે છે ત્યાં તે
કાઢવો ધણો મુશ્કેલ થઈ પડે છે શુરુ ગોવિંદસિંહ વિષે હું અત્યંત
માન ધરાવું છું મને માફ કરજો, પણ હું હિમતપૂર્વક કંઈ છું કે,
તમારા બધા કરતા કદાચ હું તેમનો સાચો પૂજક છું અને આત્મમની
પ્રાર્થનામા તેમના અનેક ભજનો ગવાય છે પરંતુ કામદાથી કોઈ
માણસને ફેરવી શકાતો નથી, સમભવતાથી જ ફેરવી શકાય છે. એટલે
કામદાથી કંઈ અહિસક નથી જતી સ-નો પરંતુ હિસાને ફરજિયાત
કગારો તો કોઈ જ ધર્મ નથી, અહિસાને ફરજિયાત કગવનાગ લગભગ
મધ્ય જ ધર્મો છે પરંતુ તમે એવું કેમ નથી સમજતા કે, ને હું
બીજાઓને કહું કે તમે મારા ધર્મ તરફ માનથી જુઓ, તો પ્રથમ

તો મારે જ દરેકના ધર્મ તરફ માનપૂર્વક જોવું જોઈએને? પરંતુ આજે હું તમને નથી સમજાવી શકતો એ કુશળતા છે ”

૧૦ વાગ્યે રાત્રીજી આવ્યા પાકિસ્તાન હિંદુસ્તાન વિશે વાતો ચાલી. ૧૫ મિનિટ આરામ કરીને ૧૧-૩૦ વાઈસરોયને મળવા ગયા. હું સામાન પેક કરવાના કામે લાગી ટાઈમ્સમા આવ્યું કે, બાપુજીની કોમ્પ્લેક્સ ડોમેસ્ટીક કારોગારીને મંજૂર નથી, તેથી બાપુજી જલદી બિહાર જાય છે

બાપુજી વાઈસરોયને મળીને આવ્યા ત્યારે આ હકીકત વાંચી સ્તબ્ધ થઈ ગયા જોકે એક હકીકત સાચી છે કે બાપુજી પાકિસ્તાન કરાવવાની નિરુદ્ધમા છે પણ તેથી જ મિહાર જાય છે તે તો સાવ ખોટું છે બાપુજી કહે, “માથુસને ઈશ્વરે સુદ્ધિ આપી તેનો સદુપયોગ કરતા સદુપયોગ વધારે થયો છે જાપાનાઓએ એમાં સદુથી વડે છે ધારે તો જાપાનાઓએ હિંદુસ્તાનનો રંગ ફેરવી શકે, સિદ્ધ વાચન આપી લોકોની સેવા કરી શકે, અને ધારે તો લોકોને બગાડી મૂકે, ઉશ્કેરાઈ ફેલાવીને સત્માનાસ વાળી શકે છે ”

ખાનસાહેબ સીધા પેશાવર જશે આજે છેવટે દહાડો છે એટલે મુલાકાતીઓનો પાર નથી મુખ્યત્વે કૃપાલાનીજી, સુચિતામહેન, પ્રફુલ્લ બાથુ, ખાનસાહેબ, ચાર્મનીઝ લાર્ડઆ, રો મુખરજી, બગદેનસિંહ, સી એચ ભાભા, દેવદાસકાકા, જમનાદાસકાકા, સર દાતારસિંહજી, શાન્સના એલચી, કૃષ્ણ મેનન, શ્રીધગણીજી રાત્રીજી પડિત જવાહર-લાલજી સરદાર વલ્લભભાઈ, મૌલાના સાહેબ, અરુણા આસફઅલી, આરમ ડેલિગેરાન મહેરચંદ ખન્ના વગેરે આવ્યા

આજની પ્રાર્થનામાં સુચિતામહેને લજ્જન ગાયું, અને આરતી કાલે રાષ્ટ્રીય સપ્તાહનો દિવસ પૂરો થાય છે તેને અમે બાપુજીએ વાતો કરી

કાલે રાષ્ટ્રીય સપ્તાહનો આખરી દિવસ છે. ૬ એપ્રિલનો દિવસ જનગૃતિનો દિવસ હતો એ દિવસે આખરે નેયું કે આખુ - હિંદુસ્તાન એક થઈ ગયું હતું રાહેરો તો એક થઈ જ જાય છે કારણ કે એકથ વગર ત્યાનો વ્યાપાર ન ચાલી શકે. પરંતુ હિંદુસ્તાનનું એકએક ગામકું પણ એમાં ભળ્યું હતું એવો સુવર્ણમય દિવસ હતો ૬ એપ્રિલને દિવસે

મે ઉપવાસ શખવાનું કહ્યું હતું. અને આખા દેશે મારી વાત માની લીધી હતી હું તો કાણ માન હતો? એ તો ફક્ત ઈશ્વરી સંપત્તિ જ હતો. તે વખતે ચન્નપથી આસામ સુધી, કન્યાકુમારીથી કાશ્મીર સુધી, મદ્રાસથી પન્નપ સુધીના એન્કેક ગામડામાં ભગૃતિ આવી ગઈ હતી અને ૧૩ એપ્રિલની વાગીખ હિંદુસ્તાનની કાલની વારીખ છે એ દિવસે જલિયાનવાલા બાગમાં હિંદુ, મુસલમાન, શીખ એકસાથે કતલ થયા એ કોઈ બગીચો ન હતો. એ તો ચોતરફ દીવાલનું પાત્ર ચણતર હતું અને ત્યાંથી ભાગવા માટે જરા સરખો પણ રસ્તો ન હતો, અને બેથી પાંચ હજાર માણસોની ત્યાં કતલ થઈ અને હિંદુ, મુસલમાન, શીખ બધાનું ખૂન એકસાથે વહી રહ્યું હતું કોઈ બલબલો રોકતર પણ પારખી શકનાર ન હતો કે કયું લોહી કોનું હતું? જલિયાનવાલા બાગમાં બધા જ હિંદુસ્તાનીઓ એકસાથે રાહીદ થયા, એ કઈ નેવી તેવી હતીકત નથી અને એ હત્યાકાંડ એટલો ભયકર હતો કે દેશ આખો હચમચો ગયો એટલે કાંચે ૧૩ એપ્રિલનો દિવસ મનાવવાનો છે. ગુરુદેવ ટાગોરે પણ એ સમયે આ હત્યાકાંડથી-સરકારને કાગળ લખેલો.

“મને દુઃખ છે કે કાલે હું તમારી સાથે નહીં હોઉં. મેં બિહાર જવાનો નિશ્ચય કરી લીધો છે. આપ કહી શકો છો કે એક દહાડો શેકાઈ જાઓને? પણ બિહાર હું મોજ માણવા નથી જતો. મયારાક્તિ સેવા કરવા જઈ રહ્યો છું અને ઉપવાસ તો રેલગાડીમાં પણ કરીશ જ નેવી રીતે ૬ એપ્રિલ તમે મનાવી હતી, તેવી રીતે આ દિવસે ઉપવાસ, મૌન અને કાતણ તથા એકથ ભજવવાના કાર્યક્રમમાં ભાગ લેજો.

“જે તમે સાત દિવસની મારી વાતો સામળી હોય, તમને તે ખરાબર ગળે ઊતરી હોય, તો તમે ભલે થોડા જ પણ સામળનારાઓ નિશ્ચય કરી લેજો કે, અમે મરી જઈશું પણ કોઈને મારીશું નહીં. આપણે તનવાર, લાડી, બદ્દકનો આરાદો છોડી કેવળ ઈશ્વરને જ આરાદો લેવા નેઈએ અને એથી એવી નીડરતા આવી જશે કે તમે જ તમારું રક્ષણ કરી શકો.

“આજે તો આપણે એવી રીતે લડી રહ્યા છીએ કે, મારી પાસે અનેક વિદેશી લોકો આવે છે તેમની પાસે શરમિદો બની જાઉં છું અને તે લોકો મને અહિંસાના અમોઘ શસ્ત્રને વાપરવાની રીત પૂછે છે, ત્યારે હું વિચારું છું કે કયે મોટે હું તમને કહું? ન્યા મારા જ લોકો ભાઈઓ ભાઈઓની કતલ કરી રહ્યા છે. નેકે હું જાણું છું કે આવી બેવકૂફીભરેલી લડતમાં જલ્દી જ આપણે છે પણ આપણે જે એવા નિશ્ચય કરી લઈએ કે, આપણે જે જાતની આસાની નેઈએ છે તે

બુદ્ધિના બળથી હાસ્ય કરીશું, ત્યવારમા બળથી નથી, તો તે આઝાદી મીડી અને પ્રવિત્ર હશે.

“અખબારવાળાને જે રાષ્ટ્ર કહેવાની ઇચ્છા થાય છે કે, કેઈ ગમે તેટલી સડો પાડે પણ છાપાવાળાઓ તો મુઘરતા નથી આજના છાપામા છે કે, મને વર્કિંગ કમિયીના મેમ્બરો સાથે બનવું નથી, મતમેંદ પડ્યો છે, અને ઝડપે થયો છે, એટલે હું બિહાર જઈ રહ્યો છું આ હકીકત કેઈ નાનાસૂના છાપામા નથી આવી. સારી પ્રતિષ્ઠા પામેલા છાપામા છે આ હકીકત જોઈને મને દુઃખ થયું કે, આપણા છાપાઓ કેટલા નીચા ગયા છે ? ઝડપે શાને હોય ? ઝડપે હોય તો હમણા જ બધા અહીં ભેગા થયા હતા, બધા જ મને એક મુરખી તરીકે માને છે, પૂછે છે મતમેંદ તો હોય પણ મતમેંદ કયા નથી હોતો ? બાપ દીકરાની વચ્ચે પણ હોય, પરંતુ તેથી ઝપડો થયો એવું બધું લખવું, લોકોને ભડકાવવા અને એ રીતે વધારે વેચાણ કરી કમાણીનું સાધન બનાવવું, આ પાપી રીત અખબારવાળાઓની છે પેટ ભરવા માટે આવી રીતો અજમાવવી એના કરતા બીજું કંયુ મોટું પાપ હોઈ શકે ? હું પણ જૂનો અખબારનવીસ છું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં મેં પણ છાપુ ચલાવ્યું છે તે પરથી આ કહી શકું છું ચેતાની કમાણી કરવા માટે આવી જૂઠી વાતોથી પાના ભરી હિંદુસ્તાનની કુસેવા કરવા કરતા જો અખબારો બધા જ થઈ જાય, કે તત્ત્વીયો એવા કામ કરવાને બદલે બીજાને કોઈક પેટ ભરવાનો ધ્યેય રોધી કાઢે તો સારું. અમેજીમા રાજ્યની ચોથી શક્તિનું માન અખબારોને અપાયું છે. અખબારોથી ધણી વાતો સુધરે છે, ધણી વાતો બગડે છે જો છાપાઓ સ્વચ્છ નહીં રહે તો હિંદુસ્તાનની આઝાદી શા કામની ? અને આપણને પણ એવી કુટેવ પડી છે કે, સવારે કોઠાની સાથે જ ઈશ્વરનું નામ લેવાનું બાજુએ રહ્યું, ગીતા કે કુરાન, બાઈબલ કે સમાપણનો પાડ નહીં કરીએ, પણ છાપુ વાચ્યા વગર આંધે જ નહીં. એ એક બ્યસન જેવું બની ગયું છે. અને આપણે છાપાના મુશ્કામ બની ગયા છીએ અને છાપાવાળાઓએ હવાઈ કિલ્લાની વાતો મૂકી મૂકીને માણસોને બેવકૂફ બતાવ્યા છે પણ હું તો વાચકોને કહું છું કે આવા નકામા અખબારોને ફેંકી દે. આવા છાપાઓ નહીં વાંચો તો જરા પણ નુકસાન થવાનું નથી. અને જો છાપા વાચવા જ હોય તો એવા વાંચો કે જેમાંથી કોઈક શીખવાનું મળે, કોઈક લોકોની સેવા કરવાનું માર્ગદર્શન મળે અને છાપાવાળાઓને પણ આવી ખોટી અફવાઓ ફેલાવવા માટે રાતના ઉત્તમરા નહીં કરવા પડે.

“આવી કંઈક વાતો હોય તો છાપાવાળાઓની પહેલી ફરજ એ છે કે, એણે ગાંધી, નેહરુ કે કૃપાલાનીને પૂછવું જોઈએ.”

“હું બિહાર જઈ કે નાઆખાલી, જ્યાં હોઈશ ત્યાં તમારું જ કામ કરીશ. પંબળનું પણ હું ત્યાં બેસીને કરીશ. અને જ્યારે ફરી કૃપાલાની, સરદાર, નેહરુ કે વાઈસરોય બોલાવશે ત્યારે હાજર થઈ જઈશ, કેમ કે અતે તો હું તેમનો કેદી છું.”

(રાતે ૧૦ વાગ્યે ગાડીમાં ડાયરી પૂરી કરું છું).

૮-૧૫ ભંગી કોલોની છોડ્યું. અમો અમ્માબાનને (મિસિસ સરોજિની નાયકુને) જોવા ગયાં. તેમની પાસે ૧૫ મિનિટ રોકાઈને સીધાં રેશન પર આવ્યાં. ખાનસાહેબ બહુ જ ગમગીન હતા. વહાલથી વાંસો થાપડી મને છાતી સરસી ચાંપીને કહે: “બંદી ! તુજ્જકો મેં રોજ યાદ કરુંગા. તુમને મેરી વહુત સેવા કી હૈં દેલો એક વાતકા હમાલ રલના કિ કોઈ મી, કુછ મી કહે, મગર વાપૂકો કમી નહીં છોદના.”

એમ કહી બાપુજીને પ્રણામ કર્યો. અને જણાવું હૈય એટલું બધું પવિત્ર હતું કે એથી વાતાવરણમાં જુદો જ પ્રકાશ હતો. કાળી વાદળીમાં વીજળી ઝબૂકે અને એથી આંખ અંજલિ જાય એવું પવિત્ર આ બંને મહાત્મા, બંને ગાંધી, અને અહિંસાના સાચા પૂજારી વચ્ચે છૂટા પડતી વખતનું બે મિનિટનું વિરલ દૃશ્ય હતું. કંઈક અલૌકિક અનુભવો હતા.

ગાડીમાં બાપુજીએ વાઈસરોયને પત્ર લખ્યો. બીજા થોડાક કાગળો લખ્યા અને ૧૦-૧૫ પછી સવાની તૈયારી કરી.

હું પણ સવારની થોડીક તૈયારી કરી આ ડાયરી પૂરી કરી સૂતા જાઉં છું. રેશનોએ હરિજન કંડ ઉધરાવ્યું. પટણા જતી ગાડીમાં અધીં ડાયરી લખી છે. આવતી કાલે બાપુજી ઉપવાસ રાખવાના છે.

૧૩-૪-૪૭

પટણા જતી ગાડીમાં

આજની રાત પ્રમાણમાં બહુ શાંતિથી પસાર થઈ. હું દરેક રેશને જાગી જતી હતી. રાતના હરિજન કંડના ૪૦૦ રૂપિયા એકઠા થયા. લોકો બહુ જ શાંતિપૂર્વક બાપુજીને જોતા હતા. દર્શન કરીને

ચાલ્યા જતા. કોઈ પણ જાતના જયધ્વનિ બોલવાની ના કહેતા હતા એટલે લોકો માની જતા. હું લગભગ ૨-૩૦ પછી ઊંઘી ગઈ અને ૩-૩૦ બાપુજીએ પ્રાર્થના માટે જગાડી ત્યારે જ જાગી, નિયમ મુજબ દાતણપાણી કરી પ્રાર્થના થઈ. ચાલતી ગાડીમાં આહમહર્તમાં પ્રાર્થના, અને તેમાં પણ ગીતાપાઠ કરવાની બહુ મજા પડે છે. પ્રાર્થના પછી બાપુજીએ શરમ પાણી અને મધ લીધું અને કેટલાક ભાઈઓ સાથે વાતો કરી. ઉરુળીકાંચનના મણિભાઈ સાથે ઉરુળીના નૈસર્ગિક ઉપચારો અંગે તથા ત્યાંની વ્યવસ્થા અંગે વાતો કરી. પછી ટપાલ લખી. . . .ને લખ્યું કે,

. . .એ તારા કોધની વાતો કરી. સ્વતંત્ર વર્તણૂકની પણ. જે માણસ સરઘામાં રહી સ્વતંત્ર વર્તણૂક રાખે તે સંસ્થાનો ધાતક બને છે. કામ કરનારાં બધાં તેના નિયમોનું અક્ષરશઃ પાલન કરે ને એક તંત્રને આધીન રહીને ચાલે તો જ સંસ્થા બને, ટકે ને વધે.

તારામાં શક્તિ ખૂબ છે. નૈસર્ગિક ઉપચાર તું ઠીક જાણે છે. પણ જે સંસ્થામાં રહેવાના શુદ્ધ ન હોય તો ખીલ બધા શુદ્ધ નહીં થઈ પડે છે. . . .

ખીલે એક પત્ર ચિંમનલાલ કાકાને ઉરુળીમાં પોતાના અંગત ફંડમાંથી પૈસા આપવા બાબતનો લખ્યો. બાળકોબાજીને પણ ઉરુળી રહેવા બાબત લખ્યો. . . .ને નૈસર્ગિક ઉપચાર અંગે લખ્યું કે,

ટ્રેનમાં, તા. ૧૩-૪-૪૭

ચિ. . . .

. . . સાચે છે. લખવાનું તો પણ છે. એ ચાલ ત્યારે, અત્યારે તો પણ! કામમાં પડ્યો છું.

. . . મળી ગયો. મેં સાફ વાત કરી. મારો વિશ્વાસ નથી બસતો. ક્યાંક પણ અસત્ય છે, પણ તમારી નજર ઠરે તો મારા અવિપ્રાયને કારે ચૂકવે.

નૈસર્ગિક ઉપચાર વિષે વિચાર તો કરું જ છું. મારા વિચારો વધારે દૃઢ થતા જાય છે. ઉરુળીનું ટ્રસ્ટ સ્વતંત્ર ને નોખું થવું નોઈએ. એમાં નૈસર્ગિક ઉપચાર સાથે શ્રામસુધાર આપો બળવો નોઈએ. એ ટ્રસ્ટમાં . . . રહો એમ ઇચ્છું. નરગિસબહેનને કદાચ તકલીફ ન આપાય. તે ઇચ્છે તો આવે. ઉરુળીનો વિકાસ નોખી રીતે જ થવો નોઈએ. તેના ખર્ચની હદ આંકી છે. બહારની મદદ એક લાખ લગીની

રાખી છે, તે મારી મારફતે. એથી વધારે ખર્ચ પડે તો જુજીનાં માણસો આવે. અથવા કામ એહું થાય. પરદેશી ચંત્રો વગેરેને સ્થાન નહીં જ અપાય.

નિર્મળદાને બાપુજીએ કાગળ લખ્યો, તેમાં છેલ્લે લખ્યું :

My Bengali continues, though slowly.

ખીજ પત્રમાં :

ગરીબોને લૂંટવા ન જ લેઈએ એ વિષે મને શંકા નથી.

. . . ને લખ્યું :

ખીજાએ ઉપર શી અસર પડે છે એ વિચારને સ્વતંત્ર સ્થાન નથી, એ સાબેશ સાચું છે. એને વળગી રહીએ તો આગળ ન વધાય. સુધારામાં કયાંય દંભ નથી, અસત્ય નથી, મદ નથી, તે જોવું રહ્યું.

બાપુજીને આજે ઉપવાસ જ છે. પોતાનો રેટિયો આજે ખગડી ગયો હતો, માંડ અર્ધો કલાકે ઠીક થયો. અમારી સાથેના મણિભાઈ, હિંગોરાણીજી અને તેમનાં પત્ની અલાહાબાદથી ઊતરી ગયાં. અલાહાબાદની બીડ ગળખની હતી, અને તેમાં અસલ્ય ગરમી હતી. દિવસના ભાગમાં લોકો દરેક સ્ટેશને હજારોની સંખ્યામાં આવતાં હતાં. એટલે ગાડી પણ મોડી છે, અને ઠીક ઠીક બીડ થાય છે. બાપુજીએ ૪ વાગ્યે માટી લીધી. આજે બે કલાક બાપુજીએ કાંત્યું. દિવસના ભાગમાં ખુબ આરામ ન મળ્યો. (પટણા પહોંચીને રાતે ૧૧ વાગ્યે આ ડાપરી પૂરી કરું છું.)

૭-૧૦ વાગ્યે અમે પટણા પહોંચ્યા. ડૉ. સૈમંદ મહમૂદસાહેબ, હુનરભાઈ વગેરે આવ્યા હતા. જતાં જ બાપુજી નાથા અને ઉપવાસ છોડ્યો. પ્રાર્થના રસ્તામાં જ કરી લીધી હતી. પ્રવાસનો થાક સહુને સારી ચેઠે લાગ્યો છે, એટલે બાપુજી પણ ખૂબ થાક્યા હતા. થોડાક આંટા મારીને ૬-૩૦ વાગ્યે સૂતા ગયા. હું પણ મારા કામકાજથી પરવારી. હવે ૧૧ વાગે છે. બેગમસાહિબા અને ડૉક્ટર-સાહેબનાં દોકરીઓ સાથે થોડી વાર વાતો કરી, સામાન મેળવ્યો. બાકીનું કામ સવારે જ કરવાનો બાપુજીએ હુકમ કરેલો છે, એટલે હવે સૂતા જ જાઉં છું.

આજે તો બાપુજીનો મોનવાર છે રોજ પ્રમાણે પ્રાર્થના,
અંગાળી પાઠ પછી મને ગીતા શીખરી, અને દયાલ લખી ને
લખ્યું

અહીં કાલે રાતે ક્યો ને તમારો ૧૨-૩-૪૭નો કાગળ ફોપી વાચ્યો
હું કઈક લખી ચૂક્યો છું, એવું સ્મરણ છે. એ લખવાનું રહી ગયું છે ?
ને તમારા આગ્રહે જોયે ચડાવ્યા હોય ને તે જ હવે નીચે લઈ લય
તો એમ મન માનીએ કે મૂળ આગ્રહ દુરાગ્રહ હતો ને આપણે જોયે
ચડ્યા જ નથી આવું માનનારા મોટા માણસો છે તેઓ માને છે કે
અહિંસાનું મારું શિક્ષણ પાતક નીવડ્યું છે, રેડિયો આપણને મધ્ય
કાળમાં લઈ જવાનો ધોરી પ્રયત્ન છે તેમ જ આમરોગનું ને નર્મ
તાક્ષીમત્તુ એમ કેમ ન હોય કે મારામાં કઈક મૌલિક હોય હોવો નર્મએ
જેથી મને વિપરીત બુદ્ધિ જ સૂઝ્યા કરી ? મારા વિચારો તો જેવા
હતા તેવા જ વતે છે

ને લખ્યું

જब विचारका ऐक्य होगा और विचारकी सर्वथा नुद्धि
हो जायेगी तब विचारमात्रसे ही मिल सकते हैं, और जब ऐसा
होता है तब हमने मृत्युको भी जीत लिया है। ऐसे समय वगैर
भागके और अम्यासके नहीं आता है। आदर्श तो रत, कभी
आदर्शको पहुचनकी शक्ति भगवान देगा।

આજે સવારના ૮-૩૦ વાગ્યામાં જ બાપુજીએ જમનાનું
પતાવ્યું. ગરમી એવી પડે છે કે ૮-૩૦ વાગ્યે તો જાણે ૧૦-૩૦
થયા હોય એવો તાપ છે જમતા જમતા અહીંના પ્રવાનમડળ
અંગેની ચર્ચા થઈ ૧૧-૩૦ બાપુજીએ આરામ કર્યો જીકીને ફરી
પત્ર લખ્યો તેમાં લખ્યું કે

ને-તો વાળી ફલીલ નિરર્થક ગણાય અને આમ ક્યું હોત તો
સારું થાત એમ કહેવું હોયબહુ છે ને મુખ્યત્વે જે ઈશ્વરનો દોર્યો
દોરાવાનો દારો કસે તેને સારું ન કહેવાય ઈશ્વર દોરે છે એમ કહેવાનો
અધિકાર તો જેનું ચિત્ત શુદ્ધ હોય તેને છે મારું ચિત્ત શુદ્ધ રાખવાનો
મને આવડે તે બધો પ્રયત્ન કરું છું, તેથી જ ઈશ્વરને વચ્ચા લાગુ છે

આજની પ્રાર્થનામાં બેશુમાર બીડ હતી લાખ હિપરાતની મેદની હશે પ્રાર્થના પહેના ખૂમ અશાંતિ હતી, તેથી પડેના રામધૂન શરૂ કરાવી, પગી આખી પ્રાર્થના થઈ

અન્યત્રમા ગાપુએ મ્હુ

‘ પહેલા મુસાફરી અગે થોડું કટીરા આ વખતે મુસાફરી ઠીક શાંતિથી પસાર થઈ આખી રાત ઠીક ગઈ ગણાય કાનપુરમાં ખૂબ જ માનવમેદની હતી છતાં મને ખબર ન પડી એટલી શાંતિ જળવાઈ પરંતુ બિહારની સરહદ આવી અને મામનો જગડ્યો દિવસમાં હું નેઈએ તેવો આરામ ન લઈ શક્યો અને કામ પણ ન કરી શક્યો બિહારના બાઈબહેનોને કહીરા કે આપણો પ્રેમ સાર્વિક હોવો નેઈએ.

“હવે હું ત્યાં ગયો તેની વિગત આપને ગાપુ ત્યાં પરિણત્ર અને કાર્યવાહીના મેળબેને તો અવારનવાર મળતો જ હતો પણ હું તો મુખ્યત્વે વાઈસરોય સાહેબને જ મળવા ગયો હતો એ સાફ દિનના છે અને યેને અવારનવાર કહે છે કે હું હવે આખરનો જ વાઈસરોય છું

‘અને ને આપણે હવે આપસ આપસમાં લડતા રીશું તો આપણે જ તેને જતા અમારીશું એક તરફ આગ્રાની હવે આપણા પગ આગળ આળોટી રહી છે અને બીજી બાજુ આપણે લડીએ છીએ એ કરુણ હું ખતુ શું વર્ણન કરું? સાથીઓની સાથે મારી એ જ વાતો થઈ હવે આપણે ને બની ગયું છે તે ખૂંડતું નેઈએ

“મને પૂછવામાં આવે છે કે હું પાનખ કેમ નથી જતો? પણ તેના માટે એટલું જ મ્હીરા કે મને મારા અતરાતમાં તરફથી પ્રેરણા નહીં મળે ત્યાં સુધી હું ત્યાં જવા નથી ઇચ્છતો મારો ધર્મ બિહાર અને નોઆખારીમાં કામ કરવાનો છે ત્યાં કરવું અથવા મરવું એ નિશ્ચય છે અને પાનખ અત્યારે મારા માટે પરધર્મમાં જવા જેવું છે અહીંના લોકો કટી દે કે, હવે આખું હિંદુસ્તાન સગી જશે તોમણ અમે અડી સપથી જ રહીશું, તો હું આજે જ નોઆખારી ચા ચો નલ અને ત્યાંના મુસામાનો કહી દે કે હવે અમે જ હિંદુ રક્ષણ કરીશું

સુહરાવદીસાહેબ સતીસળાત્ર માટે કહે છે તે તેમને રોમન નથી સતીસળાત્ર જેવા ફકીર માણસ હિંદુસ્તાનમાં ખટુ એાગા છે એ તો હજારો રૂપિયાની બગાળ ક્રિમિયની કમાણી છાગે બધાની સેવા કરવા બેઠા છે મોઈના માટે નળ્યા વગર નહાણુ કાગણુ એ આપગી પડતીની નિશાની છે

“મુસલમાનો માનતા હોય કે મારફાડ કરવાથી પાકિસ્તાન કરી રાષ્ટ્રીયું તો હું તેઓને વિનંતીપૂર્વક કહીશ કે, તમે ડર બતાવીને તો એક ઇચ્છા પણ નહીં લઈ શકો. સમજાવટથી, સહિતપૂર્વક આપું હિંદુસ્તાન જોઈએ તો લઈ શકશો. પણ ડરથી એક તસુ પણ નહીં મેળવી શકો.

“કાલે બંગાળી નવું વર્ષ જોસે છે. હિંદુસ્તાનમાં ઘણા નવા વર્ષના દિવસો જુદા જુદા આવે છે. ઈશ્વર કરે અને કોઈક સમય એવો આવે કે, આખા હિંદુસ્તાનમાં એક જ દિવસ સહુ નવા વર્ષ તરીકે સાથે ગણવે, અને એકબીજાના દોષોની માફી માગે. નવા વર્ષની શુભેચ્છા પાઠવું હું. ઈશ્વર કરે અને સંખ્યા જગ્યાએ શાંતિ થઈ જાય. અને હિંદુઓ મરવાનો પાઠ શીખી લે. એક નિયય કરે કે, મરી જવું પણ કોઈનેય મારવા તો નહીં, પણ મારનાર પર ગુસ્સોય ન કરવો. આવા બહાદુર માણસો જો મુઠ્ઠીભર મળી જાય તો હિંદુસ્તાનનો વાન બદલાઈ જાય.”

પ્રાર્થના પછી ફંડમાં રોકડ નાણાં ઉપરાંત બે સોનાની બંગડી, બે મીનાની વીંટી, એક ચૂક અને કાનનાં એરિંગ છે. લગભગ ૫૦૦ રૂપિયાનાં હશે.

પ્રાર્થના પછી આપુણ મુસલમાન ભાઈઓ સાથે વાતો કરતાં કહે, “મારી ચોક્કસ માન્યતા છે કે બ્રિટિશો હિંદમાંથી આત્મા જશે તો જરૂર કોમી એકચ થશે. લીગવાળાઓને એટલું કેમ નથી સમજાવતું કે પ્રથમ ગુલામીમાંથી તો મુક્ત થઈએ? પછી ભાગલાની વાતો કરીએ. એટલે કાં તો મુસલમાનો હિંદુસ્તાનને પોતાની માતૃભૂમિ ગણે છે અથવા નથી ગણતા. જો માતૃભૂમિ ગણતા હોય તો આવી કૃત્તેઆમ બંધ કરાવી પહેલાં અંગ્રેજોની ગુલામીમાંથી તદ્દન મુક્ત થવું જોઈએ. અને પછી જો સાથે ન શકે તો સમજાવટથી ભાગલા પાડવાની માગણી કરે. અથવા તો પોતાની સરકારે રચીને પોતાનું લશ્કર રાખીને ભણે લડીને ભાગલા પાડે. પણ આમ પીડા પાછળ હજારો નિર્દોષોની શા માટે કતલ થાય છે, તે જ હું તો સમજી શકતો નથી. અને જો હિંદુસ્તાનને મુસલમાનો પોતાનો દેશ ન માનતા હોય તો તો પાકિસ્તાનનો પ્રશ્ન જ નથી ઉપસ્થિત થતો.”

આ મુસલમાન ભાઈઓ લીગ તરફના હતા. તેમને બહુ સ્પષ્ટ આપામાં સંભળાવ્યું. અને આ સાંભળીને આ ભાઈઓ તો થંભી

જ ગયા. અને કહેવા લાગ્યા કે, “આવી કલેઆમને તો અમે પણ વખોડીએ છીએ.”

પણ બાપુજી ક્યાં જોડે એમ હતા? કહે, “તો તમારે અહીંની લીગની શાખા તરફથી નિવેદનો જાહેર કરવાં જોઈએ, અને ઝીણાસાહેબને કાગળ લખવો જોઈએ. જો તમે આટલું જ કરશો તો તમે તમારી સંસ્થાની બહુ મોટી સેવા કરી ગણાશે, અને સહુ કોઈ ખોટા અન્યાયથી બચશે.”

પણ લીગની નીતિ તો કહે કંઈક અને કરે કંઈક. એ પ્રમાણે આ ભાઈએ કલાક બગાડી ગયા. બાપુજી સાથે તો બહુ મીઠી મીઠી વાતો કરી ગયા. ઝીણાસાહેબને પત્ર પણ લખશે એમ કહી ગયા. પણ એમના ગયા પછી બાપુજી કહે, “એમાં બહુ વળદ લાગતું નથી.”

૧૦ વાગ્યા પછી બાપુજી થોડી વાર ફર્યા. બિસેનભાઈ ખૂબ મદદગાર થઈ પડ્યા છે. એટલે હિસાબનું કામ બાપુજીને કે મારે બહુ જોવાપણું નથી રહેતું.

અહીં પણ દિલ્હી જેવી જ ગંરમી રહે છે. રાતે તો ગંગાને કિનારે જ સૂઈએ છીએ, એટલે ઠીક ઠંડક રહે છે. હું ૧૧-૩૦ પછી સૂતા ગઈ. આજે લગભગ બાર વખત મારી નસકોરી ફૂટી. જોકે રોજ પાંચેક વાર ફૂટવાનું તો સહજ બની ગયું છે. પણ દિલ્હીથી પટણા આવતાં રસ્તાની અસહ્ય ગરમી, અને અહીં તડકામાં આજે ખૂબ ફરી એટલે થયું હશે.

બાપુજીને પણ ગરમીને લીધે પેટમાં ઠીક નથી. સાંજે ફક્ત ગરમ પાણી ને મધ જ લીધું. સવારના ૯-૩૦ વાગ્યે પણ જમવામાં છ ઓંસ દૂધ અને થોડુંક શાકનું સુષ જ લીધું હતું. બિહારની રાજકીય સ્થિતિની પણ બાપુજીને ઠીક ઠીક ચિંતા રહે છે.

૧૪-૪-'૪૭

ગાંધી કેંપ, પટણા

નિયમ મુજબ પ્રાર્થના. પ્રાર્થના પછી બંગાળી પાઠ, અને મને ગીતા પાઠ કરાવતાં બાપુજીએ અપરિબદ્ધ પ્રત અને આજના સમાજવાદ કે આર્થિક સમાનતા ઉપર કેટલીક વાતો કહી: “ ‘સમાજવાદ’ તો આજના

આધુનિક યુગનો શબ્દ છે. પણ એ કંઈ નવી શોધ નથી. ગીતાઁમાં
 પણ એ જ સિદ્ધાન્ત કૃષ્ણ ભગવાને મૂક્યો છે. માણસે જરૂર પૂરતું જ
 ખેતાની પાસે રાખવું. એટલે કે પ્રભુએ માનવી ધડ્યો છે તો દરેક
 માનવીને સરખું ખાવા, પહેરવા અને રહેવાનું મળવું જ જોઈએ આ
 ધર્મ પાળવા માટે મોટા મંડળો રચવાની જરૂર નથી. એક માણસ
 પણ પાળી શકે છે, અને જીવનમાં આ આદર્શ વણવા માટે પહેલાં
 તો હિંદુસ્તાનના ગરીબમાં ગરીબ માણસનો ખ્યાલ કરી ખેતાની હાજતો
 ઓછામાં ઓછી કરવી. ખેતાનું કે કુટુંબનું પેટ ભરાય તેટલું જ કમાવું.
 બેંકમાં પૈસા મૂકવાના લોકને તો આમાં સ્થાન હોય જ નહીં, અને
 જે ધન કમાઈએ તે પણ સંપૂર્ણ પ્રામાણિકપણે. ખેતાનું જીવન ક્રીણી
 ક્રીણી બાબતોમાં પણ સંબંધી કરવું જોઈએ, અને એક જ વ્યક્તિ
 પોતે આ પ્રમાણે જીવન જીવવા પ્રયત્ન કરશે તો તેનો એપ પીગ્મને
 જ્ઞાપ્યા વગર નહીં રહે. ધનિકે ખેતાના ધનના ટુસ્ટી બની જવું, પણ
 જો એ ધનને હિંસાત્મક રીતે લૂંટવામાં આવે તો તેથી રૂઢને જ
 નુકસાન થાય છે. આને સામ્પવાદ કહેવામાં આવે છે. અને ઉપદાનું
 હિંસાત્મક રસ્તો લેવાથી એક શક્તિશાળી માણસને સમાજ સુધારી
 બેમે છે. ”

સુધરી શકે છે આ કઈ કાર્પનિક વાત હું નથી કરતો મેં જાતે અનુભવેલો ઠિરસો છે માતાઓ પણ એવી જ રીતે પોતાના બાળકોને ફેરવી શકે છે દક્ષિણ આફ્રિકામાં મેં હિંદુ મુસલમાન, પારસી છાકરાઓ તથા છાકરીઓને સાચવ્યા છે, અને એમાં એક જ સમયે મેં વિદ્યાર્થીને માર્યાનું ચાહું પણ તેના કરતા મારી અહિંસાની ગીત વધારે સારી સંકળ થતી મેં અનુભવી છે બાળકોને જો શિક્ષક પ્રત્યે પ્રેમ હોય તો એને એ દુ ખ જ થાય કે પોતાની ખાતર પોતાનો શિક્ષક આ સમય ખમે છે એથી એ તુરત જ નરમ પડી જશે અને છતાં પણ કોઈક વિદ્યાર્થી એવા હોય તો તેની સાથે અસહકાર કરવો પણ એ બીજી રીત છે, સર્વોત્તમ રીત તો પહેલી જ છે

થોડુંક લખાવીને બાપુજી ફ્લેસ્ક મિનિટ સૂતા જાતીને ફરી પોતાના કામે લાગ્યા છ વાગ્યે ફરવા નીકળ્યા ફગતી વેળા આર્થ એન એ વાળા કનૈલ શાહનગરસાહેબ આવ્યા એમનો પણ અહીં મને સારો પરિચય થયો મહુ ગુનાખી માણસ છે બાપુજીએ કેના કેવા માણસોને ખેત્રી લીધા છે એની કલ્પના કરતાં લોહયુગ્મક જેમ લોહાને ખેત્રી લે તેની કોઈક શક્તિ એમનામાં કે એમ લાગ્યા વગર ન રહે

ફરતી નખતે તેમની સાથે વાતો કરતા બાપુજી કહે, “હું તો તમારા પર મોતી આશા રાખી રહ્યો છું અને મારે તો તમને સંપૂર્ણ અહિંસક શસ્ત્રના સિપાર્થ બનાવવા છે તમે તેતાજી સાથે હતા અને કનૈલની પદવીને પામ્યા, તેમ મારે તમને અહિંસાના મર્નલ બનાવના છે અને એવો હોદ્દો હું તમને આપી શકું એવા પાવરધા થઈ જશો તો આ એકથના કાર્યની મફળતામાં મને જગા પણ શકા નથી સડને પ્રેમથી છતવાના છે તમારે કાતના શીખી જવું જોઈએ.”

શાહનગરસાહેબ તો ખુશ ખુશ થઈ ગયા ફરીને તરત મને કહે ‘ મુझे एक चरखा दो आज ही चरखा चलाना सिखा दो । वापून कहा कि लोहेकी तरवारको चलाना भूल जाना है, और अहिंसाके इस हथियारको चलाना सीखना है ।

બાપુજીનું માધિશ, સ્નાન બોજન પતાવીને શાહનગરસાહેબને રેટિયો બતાવ્યો, એક પૂણી કાંતી બતાવી, અને રેટિયો કઈ રીતે

શર કરવો, કેમ બધ કરવો એટલું બતાવ્યું અને તરત જ શાખી ગયા એક પૂણી પોતે બગાડી, પણ બીજી પૂણી મરામત મતતા ફાવી ગઈ કાતલી વખતે શાહનવાઝસાહેબને જોઈને થાય કે, બાપુજીએ આની રીતે કેટલાયના હૃદયનો પનટો ક્યો હશે? આમ નેતાજી સુભાષ માણુના નરકરના એક કર્નલને સવારે દસ મિનિટમાં પોતાના કરી લઈ કાતના બેસાડી દીધા કર્નલ શાહનવાઝ સ્વેચ્છાથી - હોશથી રેડિયો કાતતા શીખના લાગ્યા

૮-૩૦થી જ મુનાકાતો શર થઈ ગઈ હતી મુસનમાનભાઈઓ આગ્યા હતા પ્રધાનમંડળના ભાઈઓ જુદા જુદા આગ્યા

સવારે બાપુજીનું વજન કરાવ્યું, ૧૦૮ પાઉન્ડ થયું દિલ્હીમાં ૧૧૨ હતું કદાચ કાટામાં ફેર હોય, પણ ચાર પાઉન્ડનો ફેર ન જ હોય ગરમીને લીધે વજન ઘટ્યું છે ખોરાક ઘણું જ ઓછું કરી નાખ્યો છે મારું વજન ૮૭ પાઉન્ડ થયું બાપુજીએ ઘણું વખતે મારું વજન પરાણે કરાવ્યું, અને પાંચ વર્ષ પહેલા આગાખાન મહેલની નાત યાદ કરતાં કહે તને યાદ છે કે આગાખાન મહેલમાં ૧૦૬ વજન હતું? ૧૯ પાઉન્ડનો ફરક? એનો અર્થ એ છે કે હું તારી પાસેથી ભૂતની જેમ કામ લઉં છું અથવા તું ખ્યાન નથી રાખતી! "

હું તો સ્તબ્ધ થઈ ગઈ કે બાપુજીને પાંચ વર્ષ પહેલાનું મારું વજન કેટલું યાદ રહી ગયું? મને પોતાનેય યાદ ન હતું મેં કહ્યું, હમણા નસકોરી બહુ ફૂટે છે અને ગરમી છેને તેમા આપ પણ ૪ પાઉન્ડ ઘમી ગયા ને?

મને કહે, "તું ૭૮ વર્ષની નથી ને? તહીતર તારી દનીલ કદાચ ધ્યાનમાં લેત પણ હવે એવું ધ્યાન રાખજે કે, જ્યાં સુધી ૧૦૦ સુધી વજન નહીં થઈ જાય ત્યાં સુધી હું તો તને નકામી સમજવાનો છું મને તો તું આટની બધી ઘમી હોઈશ તેની કલ્પના ન હતી સુકાઈ છે, પણ આટની ઘમી ગઈ છે એ આજે તારું વજન ન લીધું હોત તો મને ખમર જ ન પડત ને! "

સામી કર્મ દલીલ કરવી નિરર્થક હતી કારણ કે બાપુજી મારા પર નારાજગીથી બોલતા હતા એટલે 'સમસે બડી ચૂપ' એમ મૌન

પકડી લીધું કારણ કે એક સૂચક વાત કહી કે, “આજે જ તારી પાસે પેના શિક્ષકને તેના વિદ્યાર્થીને કઈ રીતે સમજાવવી તે લખાવ્યું છે ? એમ મારે પણ કંઈક કરવું પડશે ”

અહીં સિપાઈઓનું આદેશન શરૂ થયું છે. આજે અમારા ઘરની આસપાસ ખૂબ મોટું સરઘસ નીકળ્યું હતું અને પોલીસમેન એસોસિયેશનના આગેવાનને બાપુજીએ બોલાવ્યા હતા. પણ તેઓને હાથકડી નાખીને ગિરફતાર કર્યા હતા, એ બાપુજીને બહુ નથી ગમ્યું. કદાચ એમ ન કર્યું હોત તો બાપુજીની સમજનાટી બધું શાંત પડી જતી હોત. હવે વાત કથળી છે. જોકે બાપુજી સીધું કરી જ દેશે બાપુજીના સમજનાટી જ રામાનંદ તિવારી શરણે થયા છે.

બપોરના કેટલાક બાઈઓ સાથે વાર્તાલાપમાં બાપુજી કહે,

“વિજ્ઞાનમાં સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ રજકણ જેવી વસ્તુઓ માપવા માટે એક સેન્સિટિવ બેલેન્સ હોય છે જેમાં વાળનું પણ માપ થઈ શકે. એટલે અહિંસા અને સત્યમાં જો એ વાળ જેટલી પણ ભૂલ આવે તો એ કાટા હવી જાહેર. જોઈએ આપણી કસોટી એટલી હદ સુધી જોખાવાની છે અને જોખાવી જોઈએ જ એટલે કોઈ પણ માણસ માટે કોઈ પણ જાતનું અનુમાન બાધવું એ અહિંસક માણસને શોભે નહીં. મોઈ આપણા વિષે કંઈ કહે તો તે માણસ આપણી વિરુદ્ધ જ હોય એમ માની લેવાનું કશું કારણ નથી. હા તો બે મિત્રો હોય, બે ભાઈઓ હોય, છતાં એકબીજાને કંઈક મતભેદ થાય, તો એ મિત્ર પણ નથી મટતો અને ભાઈ પણ નથી મટતો એવા અનેક દાખલાઓ છે. પાણીમાં હાઈડ્રોજનના બે ભાગ અને ઓક્સિજનના એક ભાગ છે. છતાં તેનું પૃથક્કરણ અને તેનું એકીકરણ કરી એક રીતે તપાસીએ અને પાણી ઉત્પન્ન થાય તો જ પાણીની શોધખોળમાં આપણું અનુમાન સાચું કહેવાય તેવી જ રીતે આપણા રાષ્ટ્રના વ્યવહારમાં પણ ધણી વાર એવું બની જાય. ■ કે જે આપણને દીવા જેવું ચોખ્ખું દેખાતું હોય છતાં તે ખોટું નીવડી શકે છે અને પૂરી તપાસ કર્યા વગર અનુમાન કાઢી લેવું એમાં સત્યનો અને અહિંસાનો ચોખ્ખો ભગ ■ આપણે જો સત્ય અને અહિંસાને વરેલા છીએ તો આપણે ધારા પણ ફૂંકી ફૂંકીને પીવી જોઈએ એટલું સાવચેત દરેક ક્ષણે આપણે રહેવું જોઈએ. રાજ મહારાજના અનેક દોષો મારી જાણમાં છે, છતાં હું તેમને માનથી મનુ છું, આદરસન્માર આપુ છું, કારણ ■ એમાં

એમનો વાક નથી પરંતુ સયોગોને લીધે જ તેમનો સ્વભાવ એવો બની ગયો છે પણ તેને પ્રેમથી જ ફેરવી રાખાય અને તો જ તેમને લાગે કે આપણે તેના મિત્રો છીએ અને તેથી તેઓ પોતે જ ઘણી વાર પશ્ચાત્તાપ કરવાની હદ સુધી પહોંચી જાય છે

“તમે જાણો છો કે, દીનબંધુ ઝેન્ડઝને અમદાવાદ હંમેશા તિરસ્કારતા છતાં ઝેન્ડઝ તેમને ઘેર આવરનવોર જતા અને પરિણામે કેટલાયને પશ્ચાત્તાપ કરવો જ પડેલો તમારી વચ્ચે જો હું અહિંસા અને સત્યતા પ્રયોગોને સિદ્ધ કરી શકું તો જ હું પત્તન કે દિંદી જઈ શકું અને તો તો મને દરેક જગ્યાએ સફળતા મળ્યા વગર રહે જ નહીં એટલે અહિંસક બનેલા માણસે આત્મનિરીક્ષણ રૂઢિમતાથી કરવું જોઈએ અને પ્રતિક્ષણે જયંત રહી સાવધ રહેવું જોઈએ”

એક બાઈએ ના તરફ અનુમાન બાધી અવિશ્વાસની જરાક વાત કરી તેણે એક જ વાક્ય કહ્યું તેના બદલામાં બાપુજીએ ઉપરની હૃદય સ્પર્શી વાત સંભળાવી અને પોતાના વાનરશુરને મતાવ્યા કે, ‘આ શુરુ મને હંમેશા એ જ પાઠ આપે છે કે કોઈ પ્રયે અરિશ્વાસથી જોવું નહીં, તેથી તેણે આખા મધ કરી છે કોઈની નિદા સંભળની નહીં, તેથી બે કાન બંધ કર્યા છે અને કોઈની કૂચની કે બીજાને કુખ થાય તેવું એક પણ વચન મોમાથી ન કાઢવું એટલે મોં બંધ કર્યું છે”

માફી તો નિમગ્ન મુગ્ધ ક્રમ ચાલે છે પ્રાર્થના અહીં માફી પુરના મેદાનમાં જ થઈ

પ્રાર્થનામાં બાપુજી કહે,

‘મારી હપર દિલ્હીમાં કાગળો આવતા હતા બિહારના માણસોને શકા હતી કે હું પાછો આવીશ કે નહીં? અને કેટલાક હું અહીં આગશે છું એટલે સ્તુતિ કરે છે પણ સ્તુતિ તો શી કરવાની હોય? જે માણસ ધર્મપાલન કરતો હોય તેની તારીફ કરવાની કરી જરૂર ન હોય દેનારા ગાળો પણ દે છે તે પણ મને સ્પર્શ નથી થતી, કારણ કે હું તો મારા ધર્મનું પાલન કરવા પ્રયત્નશીલ રહું છું કે મારે તો કરવું છે અથવા મરવું છે કોઈ કહે છે કે એક મુસલમાનના કહેવાથી અહીં કેમ આવ્યો? પણ જે મુસલમાનના કહેવાથી હું અહીં આવ્યો છું તે એ સૈદ્ધ મહમૂદ સાહેબ વમરાદ બિદમતગાર છે વમારા અખ્યાત સેવક મઝરલ હક્ક સાહેબના તે જમાઈ છે તેમણે અનેક કષ્ટો દેશ ખાતર સોગંધા છે એક વિદ્વાન અને બાહોશ માણસ છે અને

હિન્દુ મુસ્લિમ એક ચ માટે એ એમની કાયા નિચોવી રહ્યા છે એવા માણસે મને અહીં બોલાવ્યો. પણ એ મુસલમાન છે માટે એના બોલાવવાથી હું અહીં ગયાં એમા મેં ગુનો કર્યો?

“પણ બિહાર તો મારો દેશ છે. બિહારના લોકોએ જ મને બનાવ્યો છે. બિહાર સાથે મારી મમતા છે સાથે સાથે ડોક્ટર માટે એની ગાળો પણ દેવાય છે કે, ‘એ રોતાન છે એણે ગાંધીને બિહાર બોવાની પોતાનું ધર સાંજુ કર્યું, નોઆખાલી બગડી રહ્યું છે’ આવી ગદી વાતો આપણે છોડવી જોઈએ નોઆખાલીનું જામણ પણ હું મુસલમાનોની વચ્ચે જ કરતો હતોને? તમને ખબર હશે કે, મારા વર્ષોના છયે સાથીઓ અત્યારે ત્યાં છવના જોખમે કામ કરી રહ્યા છે એમા હું આવી જ નહીં છું. અને ડોક્ટર માટે આવા શબ્દો વાપરવા એ આપણી પાતીનું નિરાશ છે એણે કોર્સેસની કેટલી બધી સેવા બજાવી છે અને મેનાન કહેવાનો અધિકાર માનવીને નથી, ઈશ્વરને જ છે આજે તેઓ મને કેટલા પ્રેમથી રાખે છે? મારી આ છોકરીને પોતાની છોકરી કરતા વિશેષ પ્રેમથી રાખે છે આખું કુટુંબ આ છોકરીને કેવી રીતે રાખે છે તે તમે જુઓ તો ખબર પડે કે, એનામા હિન્દુ મુસલમાનો બેદમાવ છે? અને હું નહીં ત્યાં મહેમાનોની લીડ તો રહે જ છે એટલે એટલા બધા માણસોને એ આખું કુટુંબ તન, મન, ધનથી રાખે છે અનસારી અને રો. સેમક મહમૂદ જેવા બિહારમા ત્યાગી અને બાહોશ મુસલમાન પડ્યા હોય તો એને મિનિસ્ટ્રીમા સેવામા હું કરો જ દોષ નથી જોતો. મારણ કે આવા મરવાની હિમત ધરાવનારા જે જ મુસલમાન હોય નોપણ મારે માટે બસ છે

“ખાનસાહેબને જુઓ! એમણે પઠાણોમા કેટલાય હિંદુઓનું રક્ષણ કર્યું છે એક માણસ ગુડો નીવડે તો આખી જાત પ્રત્યે નફરત બતાવવી? આવી સક્રિય મનોવૃત્તિ હવે આપણે કાઢવી જ પડશે. કારણ કે સ્વરાજ્યમા તો વિશાળ દૃષ્ટિ જ કેળવવી પડશે તો જ સ્વરાજ્યને સુરક્ષિત રાખી શકીશું નહીંતર સ્વરાજ્ય આપણી જ સક્રિયતાને પરિણામે કોઈક સમયે ભયમા આવી પડશે, એટલું જ નહીં પણ ફરી ગુલામી વહોરી લેશું.

“એક બિહારમા જ ને એકચનું વાતાવરણ સર્જાઈ નય, એક એક હિન્દુ બાળક અને એક એક મુસ્લિમ બાળક બેધડક નીડર બની નય તો તેની અસર આખા હિન્દુસ્તાન પર પડ્યા વગર રહેશે નહીં. અને બિહાર ને મારે તો આખા હિન્દુસ્તાનને માર્ગદર્શન આપી શકિનો હીરડો થઈ શકે છે બિહાર તો રામનું ભક્ત છે રામજીએ

તો ક્યારેય કોઈ ફાલોય જરૂર કામ નથી કર્યું તો જો થયું તે ભૂલી
 ‘નમ્યા ત્યારે સવાર’ એ કહેવત પ્રમાણે, તમે ફરી નમ્રત યાઓ
 મારી જોઈએ તેટલી અને તેવી મદદ માગી શકો છો અને મારી આ
 વિનંતીને વિચારજો

“આરો અસહ્ય ગરમીને કારણે હું હંમણા પ્રવાસમાં નથી જઈ
 શકું તેમ કારણ કે ગરમીને લીધે જોએક કલાક કામ કર્યા પછી મારે
 થોડોક આરામ લેવો પડે છે અને થાક પણ લાગે છે. પગલામાં બેઠા
 બેઠા હું એ કામ શક્ય તેટલું કરીશ જ”

પ્રાર્થના પછી બાપુજીની બેઠક બહાર કરી રાતના આઠ વાગ્યા
 છતાં લૂ ઝરે છે

૯-૩૦ પછી બાપુજી કર્યા અને સૂરાની તૈયારી ૧૦-૩૦ પછી
 આ કપરી પૂરી કરી હું હવે સૂના જાઉં છું

૧૬-૪-૧૯૭૭

પદભૂમિ

આજે બાપુજી રોજ કરતાં કંઈક વહેંચા જીવી ગયાં. પ્રાર્થના
 પહેલાં મારી સાથે મિહાર વિષે સામાન્ય વાતો કરતાં કહે, “હજુ હું
 સતોષ પામું તેવું કાર્ય નથી થઈ રહ્યું એકમીજા પર આશ્વેપ
 નાખનામાથી જ માણસો નવરા નથી પડતા, અને એમાં મારે કામ
 કરવાનું છે, થાય તે ખરું જ્યાં સુધી દરેક હિંદુસ્તાની—સ્ત્રી હોય કે
 પુરુષ—પોતે જ પોતાનો રક્ષક નહીં બને, ત્યાં સુધી આપણો આરો
 નથી અને એ તો ત્યારે જ થાય કે જ્યારે દરેક વ્યક્તિ પોતાના પડોશી-
 ઓનું તન મન ધનથી હંમેશા કયાણુ જ ધ્રુવજીતી હોય, પછી ભલે
 તે ગમે તે કોમ કે ધર્મની હોય. ધર્મ અને કોમ એ તો વ્યક્તિગત
 છે પણ એ કામ થવું કંઈક છે કારણ કે આપણે ૧૫૦ વર્ષથી જે
 રીતે ધડાયા છીએ તે ધડનર સાવ તો ક્યાંથી આવ્યું જાય ? વાઈસરોય
 પણ ધણા જ કુનેહમાળ માણસ છે મારે કહેવું જોઈએ કે, આદલા
 વાઈસરોયને હું મળ્યો પણ આમાં કંઈક જુદા જ સંસ્કાર છે”

પ્રાર્થના પછી મને ગીતાપાઠ કરાવ્યો અને કાઈકિમાં પત્રો
 રાખવાની પ્રથા સમજાવી કે, “ગમે તે પળે ગમે તે કાગળનું અનુસંધાન
 જોઈએ તો તુરત જ મળી આવે”

૫-૩૦થી ૫-૪૫ માપુછ સૂતા આપુછના પગમા ઢળતર થતું હતુ એમ કહેતા હતા ગરમીને લીધે છે તોઆખાવીમા તો અઠી કગતાય આપુછને વિશેષ કામ રહેતું હતુ, અને રોજ બે વાગ્યાથી જાગી જતા હતા ૫૦ તુ અહી કધકિ વિશેષ યાકી જાય છે અહી માનસિક થાક પણ હીક રીક રહે છે, કારણ કે માણસને પોતાના જ ગણાતા માણસો છેતરે, તો પત્રી તેમની સાથે કામ લેવુ આકરુ પડે છે, તેવુ અહી છે માણસો એક વાત કહી જાય, હા પાડે, વચનો આપે, છતા તેનુ આચરણ જુદુ થાય છે જોકે આપુછ તો એ મધાને પહોચી વળનાની શક્તિ ધરાવે છે પણ ખીજા નમજા પોચા માણસનુ અહીના કામને પહોચી વળવામા ગળુ નથી

ફરતી વેળા એક ભાઈ પોતાનો ગુનો કબૂલ કરના આન્યા આપુછએ તેને કહ્યુ, “ હવે પત્રી આવુ કદીય આપણા હાથે ખનના ન પામે એવો દંઢ નિશ્ચય કરવો, એ જ સાચા પ્રાયશ્ચિત્તનો રસ્તો છે હવે પત્રી કદાચ કોઈ વખત પોતાને હાથે કધકિ જૂન થઈ જાય તો, દિવસના જૂન થઈ હોય તો રાતે સૂતા પહેના એ જૂનનો એકરાર કર્યો નિના ન રહેવુ જૂન કરવાથી તો કોઈ માનની બચ્ચો જાણ્યો જ નથી એટલે જૂન તો માણસથી થાય જ છે તેમા બહુ જોખમ નથી પણ એ જૂનને સતાડનામા જોખમ છે કારણ કે એક જૂન થઈ તો તેને છુપાવના જૂહુ તો બોલવુ જ પડે, એટલે ખીજા જૂન થાય એમ જૂલોની પરપરા ચાની આવે તો અનહદ તુકસાનના બોગ થઈ પડાય શરીર ઉપર એક ગૂમકુ થયુ હોય તો તેને દમાનીને પરુ તો કાઢી નાખીએ, પણ એ ગૂમકુમાથી જો એર ન નીકળી જાય તો એ એર માણસના શરીરમા ફેલાય અને માણસ મરણુ જ પામે એ જ પ્રમાણે જૂન થાય તેનો એકરાર ન કરવામા બને પાપી માણસ ગમે તેટલુ પાપ કરે, પણ અતવડીએ જો પાપનો એશ્વર કરીને પ્રાયશ્ચિત્ત કરે, તો પ્રભુ તેને માફ ન કરે છ અને આ પ્રભુની સૃષ્ટિમા દરેકે દરેક માનવી તો શુ પણ જીવનુ અને પતુપક્ષી સુધ્ધાનુ કલ્યાણુ થાય તેની મનમા ભાવના રાખવી જોઈએ અને તે બળ મેળવવા માટે ઈશ્વરનુ સત્તાર સાંજ ધ્યાન

કરવાનો જ ઉપાય છે. સહુના કલ્યાણની સદ્ભાવનામાં જ પોતાનું કલ્યાણ આપોઆપ સમાઈ જાય છે.”

આજે સવારના . . . જે ભાઈ આવેલા તેમને બાપુજીએ અત્યંત પ્રેમથી સમજાવ્યા, અને છેવટે હવે હિંદુ મુસ્લિમ ઐક્યના કાર્યમાં લાગી જવા કહ્યું અને ચોરેલો માલ બાપુજીને કે મૃદુલાખહેનને સોંપી જવાનું કહ્યું.

આજે ખાનસાહેબ પણ ખાસ કામ અંગે જ આવ્યા. તેમની તબિયત ઠીક લાગી. પહેલાંની જેમ હું તેમની સેવા કરવા લાગી છું, જોકે થોડાક જ દિવસ રહેવાના છે. ખાનસાહેબનું જરાક કામ કરું છું તો એમને એમ જ લાગે છે કે, જાણે હું તેમનું ઘણું કામ કરું છું. વારંવાર પૂછે છે કે, “તું ચાકતી તો નથીને ? બાપુજીના કામમાં વિશ્વ તો નહીં આવેને ?”

મેં કહ્યું : આપની સેવા કરવાથી તો ઊલટાનો મને લાભ મળે છે. આપ કશી ચિંતા ન કરતા. સાંજે પણ ફરી પૂછતા હતા.

૧૨-૩૦ આજે મને થોડાક તાવ હોવાથી સૂતી હતી. મને જાંઘતી જોઈ હશે તેથી બાપુજીએ પોતે જ રેટિયો તૈયાર કરીને કાંતવાનું શરૂ કરી દીધું હતું. બાપુજી કાંતી રહ્યા હતા ત્યારે હું જાગી જાતી. હું રેટિયો તૈયાર કરવાને માટે જ ઝંખકીને જાગી હતી. મને જોઈને બાપુજી ખડખડાટ હસવા લાગ્યા. “હજી થોડી વાર જાંઘી જ તો મને વધારે ગમે.”

મેં કહ્યું, “પણ મને જગાડી કેમ નહીં ?”

બાપુજી કહે, “મારે જોવું હતું કે હું રેટિયો તૈયાર કરી શકું છું કે નહીં. મને આ સારી તક મળી ગઈ ને ? કોઈ પોતાને લાભદાયી તક જવા દે ખરું ? તને તારી મેળે આમ મુશ્કેલી માફક જાંઘતી જોઈને હું ખૂબ રાજ થયો.” એમ કહી કાન પકડ્યો.

હું નહોતી ધમ્મતી કે મને તાવ આવ્યો છે તે બાપુજી જાણે. પણ મારો કાન પકડ્યો એટલે હું પકડાઈ ગઈ. પણ તાવની શરૂઆતમાં જ આરામ લીધો હતો, એટલે બાપુજીની નારાજગીમાંથી તો બચી ગઈ

હતી એટલું જ નહીં પણ મારી સાથે વિનોદ જ કરતા હતા તાન વધીને ૧૦૩ ડિગ્રી થયો હતો.

પ્રાર્થના પહેલા બાપુજી અને ઝીણા સાહેબે મળીને સંયુક્ત નિવેદન કાઢવું અને તેમાં બન્નેએ સહી કરવી અને આ હુલ્લડ થયું તેની હિદુઓ વતી બાપુજી સહી કરે, અને મુસનમાનો વતી ઝીણા સાહેબ સહી આપે જોકે બાપુજી કહેતા હતા કે, હું કેવળ હિદુઓનો નથી, હું તો મધાનો સેનક છું છતાં વાર્ષસરોય સાહેબના આગ્રહથી જે હિદુની પ્રજાને તો આમ તમારા પર જ વિશ્વાસ છે, આથી બાપુજીને લાગ્યું કે, જે આ પરિસ્થિતિ સુધરતી હોય તો મને સહી આપનામાં કશી હરકત નથી એના છેલ્લા સમાચાર આપ્યા કે ગાંધે આજમ ઝીણા સાહેબે પણ સહી આપી છે.

પ્રાર્થના સમયે તાવ લગભગ ઊતરી જતા બાપુજીએ પ્રાર્થનામાં જનાની હા પાડી છતાં માપનાનું કંલું દબા હતો પણ મારી ઇચ્છા હતી કે પ્રાર્થના ન છોડી એટલે હા પાડી પણ પ્રાર્થના બેમ બેમ વરવાળ સૂચવ્યું પ્રાર્થનામાં આજે ભારે બીડ હોવાને કારણે પહેલા રામધૂન શરૂ કરાવી પછી જ પ્રાર્થના થઈ શકી.

પ્રાર્થના પ્રત્યનમાં બાપુજીએ ન્હુ કે

તમને એક બખર આપુ કે છેલ્લે ત્યારે હું વાર્ષસરોય માટેબને મળના ગયો હતો ત્યારે તેમણે એક નિવેદન રડયું હતું અને તેમાં તેમની સૂચના હતી કે મારી સહી આપુ તો સાફ તેમાં મધે આજમ ઝીણા સાહેબે પણ પોતાની સહી આપી છે અને બન્ને માનીએ છીએ કે આજકાલ જે ગેરકાનૂન અને અમાનુષી વર્તણૂક દેશમાં ચાલી રહી છે તે ધણી જ ખરાબ છે અને તેથી દેશની નામોશી થઈ રહી છે અને નિદોષ માણસો માર્યા જાય છે આ તો રાજકીય બાબતો માટે જ આમ થાય છે પ્રાર્થની ઉપર બખરદારી ન કરાવી સમય અને તેને અમે વખોડી કાઢીએ છીએ.

આવા નિવેદન પર મારી સહી હોય ■ ન હોય તેની વશી કિમત નથી કારણ કે હું તો પોકરી પોકરીને કહું છું કે નિર્દોષોને મારો નહીં. પરંતુ કાયદે આજમ ઝીણા સાહેબની સહીની કિમત ધણી છે તેમણે વાર્ષસરોયની સાથે પોતાની સહી આપી છે હવે વાર્ષસરોય સાહેબની આ નવી સુમ્તિ કેટલી સર્જન થાય છે તે નેહુ રહુ પણ આપણે તે પર

ભરેસો અને શ્રદ્ધા રાખવા જોઈએ કે હવેથી દુર્ગોદ્ધિસાદ બંધ થશે જો કે મનદે આજ્ઞા તો લીજના પ્રતિનિધિ પણ છે હું તો ઇર્ષનો પ્રતિનિધિ નથી હા તમારો નોંધર ધુ અને મારો પોતાનો પ્રતિનિધિ ધુ છતાં તમે બધા પ્રેમથી કહેો છો કે, ॥ ૪ ॥ અમારો પ્રતિનિધિ, તો તે માટે મારે તમારો આભાર માનવો જોઈએ હું કોઈ પણ ખાસ સંસ્થાનો નેતા નથી જ. પણ મારી સહી લીધી છે તે મારા પોતાના માટે ખતરનાક વાત છે હવે જો હિંદુઓ ‘મહાત્મા ગાંધીની જય’ કહીને કોઈને મારશે તો પહેલાં મારે મરવું પડશે નોઆખાવી માટે તો મને અધિકાર મળી જ નય છે ત્યાંના હિંદુઓને હું એટલું વચન આપું છું કે, તેઓ સમજે અને માને કે હું કરીશ અથવા મરીશ આ મારા નિશ્ચય પર તેઓએ વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ એ આ સહી હિંદુઓના કોઈ પ્રતિનિધિ તરીકે નથી આપી તેનું સ્પષ્ટીકરણ અહીં કરી લઉં છું હું તો સર્વ ધર્મનો પ્રતિનિધિ છું

“પણ તમારે સદુએ મને આ કામમાં મદદ આપવાની છે એ જમાને એવો હોતો કે ઝીણા સાહેબ કોમેસના મોઢા નેતા હતા, અને તે બધાને માટે બિનતા હતા ખાસ કરીને છાપાવાળાઓને કુટુંબ હું કે, આ બાબતમાં કોઈ પણ જાતની ગેરસમજૂતી થવા ન પામે તેનું લક્ષ રાખતો છાપાવાળાઓએ સ્વતંત્ર હિંદમાં ખૂબ સાવચેત બની સેવા કરવી જોઈએ

“આ નવી ઘટનાથી મારા મગજ પર ઘણો બિાલો આવી પડ્યો છે આ ઘટનામાં વાર્ષસરોય સાહેબની દરમિયાનગીરી છે તેમની આ મહેનત માટે તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે પણ આના કરતાં શોભન અને સાફુ તો એ લાગત કે, વાર્ષસરોય સાહેબને તાત્કાલિક આખ્યા વગર અમે બંનેએ જ અદ્વૈતચંદર સમજીને આ ક્ષુભ હોવ તે માટે એ મહેનત પણ કરી જોઈ પણ એમાં હું ઝીણા સાહેબને સમજાવવામાં સફળ ન નીવડી શક્યો એ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ પણ હવે વાર્ષસરોય સાહેબ વચ્ચે રહ્યા અને જો શાંતિ થતી જ હોય તો એમાં મને ધરી ઉરકત નથી પણ હવે ઈશ્વર અમને બંનેને એવી સન્મતિ આપે કે, અમે સમ્માર્થ પૂર્વક અમારી સેવા આપી શકીએ અને આપને બધાને કટીરા કે આપ પણ અમને સાથ આપે. હવે અમારો ધર્મ રોડ છે તે વિચારને કોમેસ તથા લીગ માંને પોતાનું કર્તવ્ય શું છે તે સમજે અને સાથે મળી કામ કરે

• આજે જિંદગી શરીરમાંથી અને મુઝેર નિલ્લામાંથી મને બે ભાઈઓ મળ્યા આખ્યા હતા તેઓ મુસલમાન હોવાથી તેમને મનદી નથી

મળતી અને બીજી વાત તેઓએ એ કહી કે, તેમને રાષ્ટ્રીય ગંધારીની
 ૯ રત્ન અપાવું

“ મને આ વાતથી દુઃખ થાય છે અને શરમ આને છે, બિહારના
 હિંદુ એક દહાડો કેના હતા? તેઓ મુસલમાનો સાથે હાથ મિલે અનેક સત્યા
 ગ્રહોની લડાઈ લડ્યા છે અને આજે એ જ બાઈઓ વચ્ચે આપની દુઃખનાવટ
 કે મનદૂરી પણ ન મેળવી શક્યા! માગી છવ્વજ તો છે કે હું મુગેજ જિલ્લામાં
 જાઉં. પણ મારું શરીર કામ નથી કરતું અને એ કષ્ટથી બચાવવા તમે
 મરિસા કરો કે હવે આ બુકોને શું નામ સત્તાવેલો? અને રાષ્ટ્રીયની
 રત્ન હું મેળવી આપું? એ મારાથી તો જાની શકે તેવી વાત નથી કાઢ્યા
 કે રાષ્ટ્રીય માણસનું રક્ષણ કરે છે તે સિદ્ધાંતમાં હું માનતો નથી હા,
 રાષ્ટ્રીયની જરૂર કદાચ વાત આવે તો પડે પણ આજે તો હિંદુને મારવા
 કે મુસલમાનને મારવા માટે જ આ બધા હથિયાલોની જરૂર પડે છે.
 બિહારીઓ તો સમાચલના પ્રખર અગ્ન્યાસી કહેવાય છે તેમાં પણ એક
 મુદ્દર વાત છે કે, વિબીપલ્લે રામને પૂછ્યું કે આપ રાવણની સામે ટેવી
 ગીને લડશો? તો રામે જવાબ આપ્યો કે, મારી પાસે માગી શ્વેત્રતા,
 બલ્ય અને તપશ્ચર્યાનું બળ છે અને તે સન્નિધિ ૯ લડીશ. આપણા
 ગંધારમાં એ આવડું જ ન જોઈએ કે, રાષ્ટ્રીયતા બળે મારું રક્ષણ થશે.
 દરેક પરજીને તમારી મા, બહેન કે દીકરી માનતા થઈ જાયો.

“ બીજી એક વાત મારે ખેડૂતમાઈઓને કહેવાની છે આપણા
 દેશમાં આપણું રાજ્ય આપણું, અને થોડા સમયમાં તો આપણે પૂર્ણ
 રાજકીય સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરીશું જમીનદારી નાબૂદી માટે આજે વર્ષોથી
 સંઘનો પ્રયત્ન છે. પણ હવે તો સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થયા પછી તે દિશા
 તરફ આગળનું કામ ચાલશે પણ એનો અર્થ એવો નથી કે, ખેડૂતો
 જમીનદારો પર સવાર થઈ બેસે. આજે તો એવા સમાચાર મળ્યા કે,
 ખેડૂતો મારપીટ પણ કરે છે. આ ગીને ખેડૂત જરા પણ ઊંચો નથી
 આવી શકે ખેડૂતોને અન્યાય થતો હોય તો તમે સરકાર પાસે જરૂર
 ફાળી રાને જઈ શકો છો, પણ તમાગથી કામદો તો હાથમાં ન જ લેવાય.
 આપણા દેશમાં આપણું રાજ્ય આપણું એનો અર્થ એ નથી કે જો
 જેમ કહે તેમ વર્તી શકે ઊંચલા આપણે વધુ નમ્ર બનવું જોઈએ અને
 અધમનસાઈથી સહાનુભૂતિપૂર્વક કામ લેવું જોઈએ તો જ હિંદુસ્તાન મુખી
 થઈ શકશે અને તો જ જમીનદારોને પણ શરમ આવશે કે, મારો ભાઈ
 મુખે મરે છે અને માગી પાસે હાલદો એટલે જમીન છે, માટે હાલ
 હું મારા ભાઈને થોડીક જમીન તેનું ગુજરાન ચાલુ થાય તેટલી વાવવા
 માટે આપુ એટલે કહેવાનું એ છે કે, જે કામ સમાધાનપૂર્વક, કુશળતા,

બાલમનસાઈ તથા પ્રેમથી શક્ય છે, તે ગમે તેવા કાનૂન કરવા છતાં સફળ નથી જ થવાનું. અને જમીનદારોએ પણ સમજતું પડે છે, અત્યાર કુખી ખીનને બોલે એવા આરામ બોલ્યો તે હવે નહીં બોલવી શકાય.”

પ્રાર્થના પછી અહીંનું પ્રધાનમંડળ મળવા આવ્યું. લગભગ દોઢેક કલાક ચર્ચા ચાલી. . . . હું તો અર્ધોક કલાક બેઠી હતી. અને માટું કામ પતાવ્યું. તાવને લીધે કામ પતાવીને વહેલી જ ઊંઘી ગઈ હતી. પ્રધાનમંડળ ગયા બાદ બાપુજીએ પ્રાર્થનાપ્રવચન તપાસ્યું. અને ૧૦ વાગ્યે બધું પૂરું કરી મને ઉઠાડી.

બગીચામાં પાંચ સાત ચક્રર લગાવીને સવા દસ વાગ્યે બાપુજી સૂતા. હું પણ બાપુજીના માથામાં તેજ ઘળી પગ દાખીને સૂતી. સૂતાં પહેલાં બાપુજીએ તાવ મપાવ્યો હતો. ૧૦૧ ઘર્ષ ગયો હતો. પણ પછી કંઈ કામકાજ તો હતું જ નહીં તેથી સૂઈ જ ગઈ. મારી તબિયત જરા પણ બગડે છે તો હું બેચેન નથી થતી પણ બાપુજી પારાવાર બેચેન થઈ જાય છે. અર્ધા અર્ધા કલાકે પૂછ્યા કરે કે, “તને કેમ છે? માથું દુખે છે? હાથપગ તૂટે છે?” અને કલાકે કલાકે ગરમ પાણી પીવાનું મને પોતે યાદ આપ્યા જ કરે છે.

૧૭-૪-૪૭

ગાંધી કેમ્પ, પદલુ

રોજ પ્રભાતે પ્રાર્થના. પ્રાર્થના પછી . . . ને લાંબો કાગળ લખ્યો, અને આરામ ન લીધો. આજથી હું જે હિંદી પ્રવચન લખ્યું છું તેને બેમનું એમ જ પ્રેસમાં આપવાનું બાપુજીએ મને કહ્યું.

‘બિહાર સમાચાર’ નામનું એક રોજનું બુલેટિન કાઢવાનું પ્રધાનમંડળ વિચારી રહ્યું છે, અને તેમાં બાપુજીનાં પ્રાર્થનાપ્રવચન મને શાંતિ સંબંધી વિચારો આવશે. અને તે ગામડે ગામડે પહોં-વાડવાની કોશિશ થશે.

૮-૩૦ થોડીક બહેનો આવી. બાપુજીએ બહેનોને કહ્યું :

“તમારે તમારા આત્મામાં અને પ્રભુમાં જ સંપૂર્ણ ભરોસો રાખવો જોઈએ. આત્મવિશ્વાસ અને હિંમત કેળવવાં જોઈએ. ડરનારને સદુ કોઈ ડરાવે છે. એથી જો ડરપોક રહેશે તો ઈશ્વરે તમને જે હિંમત કેળવવાની

તમારી દ્વારા જો મારો અવાજ પહોંચી શકે, તો આખા દેશની પ્રત્યેક બહેનને મારી આ હૃદયવ્યથા પહોંચાડવા છ્વ્વ છુ.”

પંદર મિનિટ બાપુજીએ બહેનો વિષે, બહેનો પાસેથી રાખેલી આશા અને છ્વ્વ બહુ જ ભારે હૃદયે કહી

૮-૪૫ જમતી વખતે બાપુજીને મેં પૂછ્યું કે આપે અને ઝીણા-સાહેબે શાંતિ માટે જો અપીલ કરી છે, તેનાથી કાર્મ કાયદો યશો ખરો ?

બાપુજી કહે, “હું તો વિશ્વાસ માણુસ રહ્યો. મારુ શુ જન્ય ? પણ જો મુસ્લિમો ઉપર તેઓ અકુશ રાખશે, તો ધણુ કામ પતી જશે. જોકે મને તો તેમા પૂરી શંકા છે જ. પણ મારી સાથે દગો કરીને દગો કરનાર જ પડે છે કહેવત છે કે, દગો કોઈનો સગો નથી. તન, મન, ધનથી જો કામ કરતો હોઈશ તો મને કશી અન્ય આવવાની નથી, તેના પર મને સંપૂર્ણ ખાતરી છે. અને તેમા તમે જો મારી સાથે બે ત્રણ રહો છો તેનો પણ પૂર્ણ સાથ હોવો જોઈએ ”

ભોજનમાં દૂધ અને ફળ જ લીધાં. આવી અસહ્ય ગરમીમાં કશે ખોરાક લઈ શકતો નથી

ખપોરના અડીના સ્થાનિક કોંગ્રેસ કાર્યકરો મળવા આવ્યા. તેમાંના કેટલાક ભાઈઓ એકબીજા પર અંગત આક્ષેપ મૂકતા હતા અને અતે વાતાવરણ ગરમ થઈ ગયું બાપુજી તો ચૂપચાપ સાંભળતા જ હતા પણ જ્યારે જોયું કે, મામલો કાળૂ બહાર જઈ રહ્યો છે, ત્યારે બાપુજી ખોલ્યા :

“આજે સવારે જ મેં થોડીક બહેનોને મારા હૃદયની વ્યથા કહી હતી, તે જ વ્યથા તમે પણ મને કરશો એવી મેં આશા નહોતી રાખી. અપ્રપણીમા આ એક ભારે દુઃખ છે. જ્યારે જ્યારે કુઈક કામની વિચારણાની સલા મળે ત્યારે આપણે એકબીજા પર આવા અંગત આક્ષેપો મૂકી ગુસ્સામા આવી જઈએ છીએ અને એવી રીતે વખત બગાડીએ છીએ કોંગ્રેસી કાર્યકરોના બહેર જીવનમા અને અંગત જીવનમા એકબીજા પ્રત્યે વેરઝેર ફેલાવાતુ જોવામા આવે છે તેથી ગુડામીરી, શિસ્તનો અભાવ અને ભેદરક્ષારી દિનપ્રતિદિન વધતા જ ન્વ્ય છે. આજે હવે આપણુ તત્ર, આપણુ રાજ્ય આપણા હાથમા આવવાની તડામાર તૈયારી યો આવી રહી છે, તે સમયે આપણી જવાબદારી વધે છે. ક્રોધ, અદેખાઈ આદિ દૂર થયાં જોઈએ, નહીતર આપણે નબી નહીં રાકીએ. એટલું જ

નહી પણ કદાચ આના કરતાય વધારે કોઈકની ગુલામગીરીમાં સપડાઈ
જઈશું હું તો એવું સ્વરામ્ય માગું છું કે જેમાં દેશના કરોડો લોકો
અને નિરક્ષર માણસો સ્વરામ્યની ખૂબી સમજે આ માટે તમે સદુ
પાનરધા થઈ જાઓ. બ્રિટિશોના બેહુકમી અને આપણું તત્ત્વો તેમ જ
લોકશાહી અહિંસક તત્ત્વો બેદ તેમને આપોઆપ સમજાઈ જાય તેવું
તત્ત્વ ગોઠનાવું જોઈએ જોકે હું તો આશાવાદી માણસ છું મારી ખાતરી
છે કે, આપણા હાથમાં લગભગ આવશે ત્યારે આપણે આપગી જવાબદારી
મમળ રાષ્ટ્રીય અને આપણામાં આ બધી જે કૃત્રિમતા છે તે જરૂર દૂર
થઈ જશે

“આણખોમ્મની ઉત્પત્તિ આટલી બધી થયા છતાય હું તો હંમ્મ પણ
દિવસે ને દિવસે અહિંસા અને સત્ય પરની મારી શ્રદ્ધામાં વધુ દૃઢ થતો
જઈ છું સત્ય અને અહિંસાની શક્તિથી જગતમાં બીજી કોઈ પણ
શક્તિ વધારે નથી જ, જેમાં મારા મનમાં જરા પણ સંકા નથી, તમે
જુઓ તો ખરા કે, એ એક નૈતિક અને આધ્યાત્મિક બળ છે જેમાં
આત્માનું અગાધ બળ કામ કરે છે, બીજામાં શારીરિક તેમ જ અકુદરતી
બળ છે, જે બળ નાશવત છે, આત્મા કદી નાશ પામતો જ નથી આ
મારો સિદ્ધાંત નથી, પરંતુ વેદ અને ધર્મશાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત છે આત્માની
શક્તિ જ્યારે જાગે છે, જ્યારે ઉદય પામે છે, ત્યારે તે દુનિયામાં વિજય
પામે છે આ શક્તિ માણસમાત્રમાં રહેલી છે પણ બે વ્યક્તિ પોતાના
જીવનની એકેએક વાતમાં, સનતા ખૂણામાં પણ અને કોઈ નિદા કરે કે
મૃતિ તેની પરવા કર્યા વગર, એ સિદ્ધાંતનો અમલ કરે તો જ તે સફળ
થાય ”

પીસ કમિટીના કાર્યકરો સાથે માપુજીએ પોતાનું હૃદય દાલબ્યુ

૩-૩૦ વાગ્યે દરબાગાના મહારાજા આવ્યા તેમણે બાપુજી પાસે
સંદેશો માગ્યો બાપુજી કહે “પ્રજ્ઞના સેવક બનો અને તમે તમારી
તમામ મિલકતના દ્રવ્યો છે તે રીતે તે મિનમ્તમાર્થ પોતાની
જરૂરિયાત પૂરતું જ ખર્ચ કરવું નહીં તમામ ખર્ચ કાઢી નાખવો
આ જ મારો સંદેશ તમામ રાજાઓને હોય છે ”

થોડી વાર બેસીને તેઓ ગયા ૫ વાગ્યે જમિયત ઉપ ઉપેમાના
પ્રતિનિધિઓ આવ્યા એ બધા વાતો તો સારી જી ગયા બાપુજીએ
તો એ લોકોને કહ્યું કે, “તમારો પહેલો ધર્મ એ છે કે, હિંદુઓએ
કેટલા મુસલમાન માર્યા તે ખબર જાણવા કોઈ દિવસ દન-તેજાર ન

અનવુ પણ કેટલા મુસલમાનોએ હિંદુઓને ક્યાં માર્યા તે જાણી, સમજી અને તે મુસલમાન ભાઈઓને આ અધમ કૃત્ય ન કરવાને માટે સમજાવવા તેમ જ હિંદુઓને ત્યાં જઈ તેમની સેવા કરવી તેમનામાં વિશ્વાસ પેદા કરવો કે, બધા જ મુસલમાનો આવા નથી હોતા એ ગીતે હિંદુઓને નીડર બતાવો. જો આટલું પણ હિંદુના ગાંધીય મુસલમાનો પોતાના જીવના જોખમે કરતા થઈ જશે, તો મુસ્લિમો ચડશે, મુસ્લિમ ધર્મ ચડશે અને ખુદા તમારા પર દુઆનો વરસાદ વરસાવશે પણ આજે મારું કોણ સાબળવા તૈયાર છે ? આગ કરોડ મુસલમાનોમાથી ફક્ત સો જ મુસલમાન ભાઈબહેનો મને આવા મળી જાય તો હિંદુસ્તાનના ચાળીસ કરોડ હિંદુ મુસલમાનની તમે સેવા કરી શકશો બોલો, તમે જેટલા આવેલા છો, તેમાથી છે કેઈ તૈયાર ?”

પણ શો જવાબ આપે ? જોકે સહુએ એમ તો કહ્યું કે, “અમારા ભાઈઓ ખોટું કરે છે પણ તેઓને અમારો ક્યાં માથ છે ?”

બાપુજી કહે, “આપણું દુ ખ જ આ છે કે, આપણે મારું તારું કરીએ છીએ તમારે એ સમજવું જોઈએ કે, હિંદુ એક બાળક પણ ભૂલ વરે તો આપણે ભૂલ કરી છે એવી ભાવના જ્યાં સુધી નહીં અપનાવીએ, ત્યાં સુધી આપણી ખેરિમત નથી.”

આજથી ૬-૪૫ વાગ્યે પ્રાર્થના શરૂ કરવાનું નક્કી થયું ૬-૩૦ વાગ્યે નમાઝનો વખત હોવાથી આટલું મોકુફ રહ્યું.

પ્રાર્થનાસભામાં બાપુજી કહે

“મારા સાબળવામાં આવ્યું કે, અહીં નમાઝનો સમય થાય છે, ત્યારે કેટલાક છોકરાઓ હાસીમબક હડાવે છે આપણે કેઈના ધર્મની હાસી ન હડાવવી જોઈએ આજે આપણે એના ધર્મની હાસી કરીશું તો કાને તેઓ આપણા ધર્મની હાસી કરશે

“ચોડાક મુસલમાન ભાઈઓ મને મળવા આવ્યા હતા એમણે થોડાક દુ ખદ કહાણી સાબળાવી મારા નસીબમાં હમણા હમણા દુ ખદ કહાણી સાબળવાનું જ લખાયેલું હતું હિંદુઓ પાનું પણ પોતે કરેલા કૃત્યો પર ઈત્તાતા નથી, પણ બિલકાના ધમકાવે છે બિહાર શરીફ માટે પણ એ એમ જ સામજીક અને તેથી મુસલમાનો ત્યાં જઈ શકતા નથી.

આ સાબળી મને હું ખ યથુ અને આશ્ચર્ય યથુ કે, એક સમય એવો હતો કે બિહારના હિંદુ મુસલમાન બાઈ બાઈની જોમ રહેતા હતા પણ આજે એવો સમય આવી ગયો કે આટલી હદ સુધી દુશ્મનાવટ? માગી વ્યારા તો છે કે મારે બિહાર શરીફ જણ હમણા તો માગી તબિયત નબળી પડી ગઈ છે એક સમય એવો હતો કે હું આવી ઘેઈ વાતોની પરના નહોતો રાખતો પણ આજે તો હું બુઢો થઈ ગયો છું તમારે ખી રીતે હવે મને તમ્થીક ન આપવી જોઈએ મારું મામ સરજતાથી કરવા માટે આપ સૌએ સ પીઝ પીને રહેવું જોઈએ

‘ થોડાક મુસલમાન બાઈઓએ મારી પાસે બઢ્ઢના લા સન્સો માગ્યા હું તો ઇચ્છુ કે કોઈની પાસે રાઈફલ ન હોવી જોઈએ બઢ્ઢ શિકારને માટે રખાય છે, પણ અહી કઈ સિલવાનો ભય નથી કે તમારે રાઈફલોની જરૂર પડે પરંતુ કમનસીબી આજે એમ્બીબને ડરાવવા માટે જ રાઈફલોની માગણી થાય છે સરકાર તરફથી સર્પૂર્ બદોબસ્ત તમે માગો અને સરકારે તે સગવડ આપવી પણ જોઈએ પરંતુ આજના સમયમા હું વ્યક્તિગત હથિયારો રાખવાની વરફેણમા નથી

“ આજે મારી પાસે જમીનદારો આગ્યા હતા તેમની વાતો પણ મારે કહેવી છે કે સાબળયુ છે કે, કિસાન અને મજૂરો એમ માનના લાગ્યા છે કે હવે આપણું રાજ્ય થઈ ગયું છે, એટલે બધાને ગાળો ઈઈ શકાય, એમની માનનિમત્તને હેરાન કરી સમાય એવું પરિણામ મારું નહી આવે એ રીતે ખેડતો પાતાના પગમા જ પાતે કુહાડી મારે છે એ વાત ખરી છે કે આજ સુધી જમીનદારોએ ખેડતોને ચૂચ્યા છે પણ તેનો અર્થ એ નથી કે, હવે આપણા હાથમા સત્તા આવી તો આપણે તેને લૂટવા એમા બહાદુરી નથી દરેક કામ સમન્વતીથી લેવું જોઈએ ”

પ્રાર્થના પછી દરજગાના મતારાજ તરફથી રૂ ૫૦૦૦ આગ્યા, તે બિહારના હડમા આપ્યા થોડીક ખાદી આવી, અને તે નિરાશ્રિતોમા આપી આલ્યા અસલ્લ ગરમીને કારણે ગાપુજી રાતે નાલ્લા ૧૦ નાગ્યા પછી સૂતાની તૈયારી

૧૮-૪-૪૭

ગાંધી હેન્ડ, પટણા

રોજ પ્રમાણે પ્રાર્થના પ્રાર્થના પછી ની સાથે વાતો કરતા ગાપુજી કહે ‘ હવે તો સહુને ઈશ્વર જોમ મુઝાડે તેમ સેવા કરે નાની નાની વાતોમા અહી દોડી આવી નકામો સમય બગાડવો એ

દીક નથી લાગતું. આપણે એક વસ્તુ પર ખાસ બાર મૂકવો કે, કયાંય જરાયે જુદાણું ન હોય, કોઈની વાતમાં સ્તીભાર અતિશયોક્તિ ન હોય, અને ઈશ્વર ઉપર પ્રબળ શ્રદ્ધા રાખવી. આટલું હશે તો ગમે તેવો વિકટ માર્ગ સરળ બની રહેશે.”

ફરતી વખતે ડૉ. સૈયદ મહમૂદ સાહેબ તથા બીજા બાઈઓ સાથે વાતો કરતાં આપુણ કહે, “બિહારનાં તેમ જ મુખ્ય લીગ અને ખિનલીગનાં કુટુંબોને મળી તેઓમાં એક થઈ તેઓના હૃદયને જીતી, સમજાવી, વિશ્વાસમાં લેવાં જોઈએ. હુલ્લડ કરનારા જ કેવળ હત્યારા નથી. પણ મોટા હત્યારા તો જે હુલ્લડ કરાવે છે તે છે, અને છતાંય તેઓ સદ્ગૃહસ્થોમાં ખપે છે. જો આ સદ્ગૃહસ્થોને આપણે વાળી શકીએ તો બિચારા જેઓ નિમિત્ત બનનારા છે, તેઓ તો પૈસાના લોભે જ કરે છે. તેઓને કંઈ કૃત્ય કરવું ગમે જ છે એવું નથી. આ મુસ્લિમોને તમે વિશ્વાસમાં લઈ શકશો તો ઘણું મોટું કામ થશે. અનસારી સાહેબ સાથે પણ તમારે વાત કરવી જોઈએ.”

માલિશમાં મેં આપુણને પૂછ્યું કે, આપ યત્રોની વિરુદ્ધ તો છો, અને ગ્રામઉદ્યોગનું પણ કહો છો. પરંતુ ધારો કે લોકો ગ્રામઉદ્યોગ જ અપનાવે, તો મદ્રાસ, મુંબઈ, કલકત્તા, દિલ્હી, અમદાવાદ વગેરેમાં આટલાં કારખાનાં થયાં છે તેનું શું થશે ?

આપુણ કહે :

“એ લોકોમાં જે પૈસા ન ખાયા છે તેનો કદાચ બૂકો થઈ જાય તો મને સહાનુભૂતિ નથી થવાની. સ્વાચ્છ હિંદુસ્તાન તો સતત લાખ ગામડાંઓમાં વસે છે. તને ખબર છે ? યુરોપમાં મોટાં શહેરો લંડન આદિએ હિંદુસ્તાનને ચૂસ્યું છે, અને હિંદુસ્તાનનાં શહેરોએ તેનાં ગામડાંઓને ચૂસ્યાં છે, અને તેથી જ શહેરોમાં આવા મહેલો બના થયા છે, અને ગામડાંઓ કંગાલ બન્યાં છે. ચારે તો એ ગામડાંઓને સજીવન કરવાં છે. હું એમ નથી કહેવા માગતો કે, બધાં શહેરોની બધી મિલોને કચરખાણ વાળો. પણ ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરી ચેતીને ચાલવું જોઈએ. ગામડાંઓને ચૂસવાનું બંધ કરે, અને જેટલો અન્યાય થયો હોય તેને ઝીણવટથી તપાસીને ગામડાંની આર્થિક સ્થિતિ મજબૂત કરે.”

પછી સત્ય અને અહિંસા ઉપર વાત કરતાં આપુણ કહે :

“સત્ય અને અહિંસાથી આપણને વધારે તાકાત મળી છે, એમાં મને શંકા નથી, પણ જો દેશે અહિંસાના શસ્ત્રને ન અપનાવ્યું હોત તો દેશ કદીય જીવો આવત જ નહીં. સત્ય જેનું જોઈએ તેવું દેશે નથી અપનાવ્યું. દેશમાં એટલું જૂઠાણું ચાલે છે કે ઘણી વાર આપણે હેરાત પામી જઈએ. અહિંસાના આચરણમાં અલગત ખામીઓ તો ઘણી છે, પણ અહિંસા ન અપનાવી હોત તો આપણે આટલા ઊઠી ન શકત, જોકે સાધ્ય તો સત્ય જ છે. અને સત્યનું દર્શન તો અહિંસાના પાલન દ્વારા જ થઈ શકે; અહિંસા સાધન છે. સાચું જાણવાની ટેવ તો મને બાળપણથી છે, પણ અહિંસાને અપનાવવા મારે મહેનત લેવી પડી છે. અહિંસા જો અપનાવી શકાય તો સત્ય એની મેળે જ અપનાવી શકીશું. અશુભ માંથી શુભ ઘણી વાર નીપજે છે, પણ એ તો ઈશ્વરી સંકેત છે. માણસને તો અનુભવ છે કે, જેમ શુભમાંથી શુભ તેમ અશુભમાંથી અશુભ જ હોય. હિંસાનો નાશ પ્રતિહિંસાથી થતો જ નથી. માણસનવને જો હિંસામાંથી ઊગરવું હોય તો અહિંસાને અપનાવ્યા વગર છૂટકો જ નથી. દેવને તો માત્ર પ્રેમથી જ છતી શકાય. સત્ય કે અહિંસાના સિદ્ધાન્તો આજના નથી, જ્યારથી આ સંસારની રચના થઈ ત્યારથી જ ચાલુ છે. મારા જીવનનાં સાઠ વર્ષોના અનુભવ પછી મારી અદ્વા દિવસે દિવસે દૃઢ થતી જ ચાલી છે.”

માહિશમાં આપુણએ આખો વખત મારી સાથે ઉપર મુગ્ધાની વાતો કરી ને સૂતા નહીં.

સ્નાન પછી આપુણએ પત્રો લખ્યા. . . . ને લખ્યું :

જેને આપણે યજ્ઞ માન્યો હોય તે વહાણોની વેદના ટાળવાને અર્થે પણ બંધ નથી કરી શકતા. પણ જ્યાં પોતે કર્તા હોય અને કર્મ પણ હોય, ત્યાં તટસ્થતા દર્શન માનીને ચોતાની વિરુદ્ધ કોઈ પગલું બરાબ હોય તો તે બરાબા હેવું જોઈએ. વિચાર તો હતા તે જ છે અને એમાં હું વધારે દૃઢ થતો જાઉં છું, ત્યાં દોષ નથી જોતો. . . .

પ્રિય વાપુજી બળે,

આપકે તા. ૧૬ માર્ચકે લત્તકો બાજ હી પહુચ સક્તા હૈ. નૂતન વર્ષકા સન્દેશા બહે પ્રેમસે બાયા વંસે હી પઢ ગયા, લેકિન ઉત્તર દેનેકા મૌકા હી ન મિલ સકા. સમય મિલ

सकता था लेकिन भ्रमणमें सब चीज साथ नहीं रखता था। उसका परिणाम यह आया कि आज तक खत पड़ा रहा।

यहाका मामला बहुत गंभीर है। एक दूसरोका इतवार उठ गया है। ऐसे मौके पर मेरे जैसेका सदेश अरण्यरुदन जैसा हो जाता है। और व्यासजीके अंतिम वचन जो उन्होंने धर्मराजके मुखमें रखे थे, जो आप एक रोज मुझको सुना गये थे, उसे याद करके सतुष्ट रहता हूँ।

वहा कुछ हो सकता है क्या? एशियन कॉन्फरन्सका कुछ असर पड़ा?

पंडितजीने—

चि जवाहरलाल,

जलियावाला बागके बारेमें मालवीजीके स्वर्गवासके कारण अब कौन दस्तखत चेकोमें करेगे? सरदार वहा है तो मशविरा करके मुझे खबर दो। बापूके आशीर्वाद

થોડાક જમીનદાર ભાઈઓ આવ્યા તેમની વાતો સાંભળ્યા પછી બાપુજીએ તેઓને સમય ઓળખી હેરાની સલાહ આપતાં કહ્યું:

“જમીનદારો કે પૂજ્યપતિઓ ને હવે મનુરોને કે ખેડતોને દેખાવશે તો તેઓ ટકી શકવાના નથી. હવે તમે માલિકની જેમ નહીં પણ ભાગીદારની જેમ, મિત્રની જેમ તેઓની સાથે વર્તો અને દ્રશી બનીને રહો તો જ તમે છવી શકો. અમે જ રાજ્યમાં ધણે સમય મનુરો તેમ જ ખેડતોને ચૂંટ્યા છે. એટલે તમારા બધા માટે હું તો તમને સલાહ આપુ છું કે, તમે નહીં થિતો તો હવે તમારે નમણ મુશ્ય છે.”

સરા પાંચ વાગે ખેડૂત અને મનૂર સંગમના આગેવાનો આવ્યા. બાપુજીએ તેમને પણ ઠીક ઠીક કહ્યું :

“મનૂરોએ ને પોતાનો હક્ક સમિત કરવો હોય, તો તેઓને (જમીનદારોને) હેરાન કરીને કે મારી નાખીને તે નહીં થાય, પણ જમીનદારો સાથે મેળ સાધીને જ થશે. જમીનદારોનો નાશ કરવો એ ખટુ અપરુ કામ નથી. આખરે ત્યાં જમીનદારો તો મુદીભર છે. પણ ને તમે કાયદો તમારા હાથમાં લેશો, તો તમે પોતાના પત્રમાં જ પોતાનો કુદાડો મારશો. તમારી ને ફરિયાદ હોય તે તમે સરકાર પાસે જઈ રહો

રો, પણ તમારાથી હાથમા કાયદો ન લેવાય (મારફટ ન કરાય) જેઓ
 બીજાનો નાશ કરવા જાય છે, તેઓનો પોતાનો જ નાશ થાય છે તેના
 અનેક દાખલાઓ છે પણ ચાહોનો દાખલો તો પ્રચલિત જ છે જે તમે
 તમને મળતા કનાકામા તન મનથી કામ આપો, તો તમારા માલિકાને
 તેની વાજબી મજૂરી ચૂકવે જ છટકો છે પણ આમ હેરાનગતિ કરવાથી
 તમારી તરફ કોઈને સહાનુભૂતિ નથી થતી એ તો થોડી વાર પહેલા
 આવેલા જમીનદાર ભાઈઓને પણ મને જે લાગ્યું તે સમજાવ્યું અને
 તમને પણ કહું છું જીજી ગીતે બનેલો નથી મને સાચું લાગે તે
 કહીશ જ”

પ્રાર્થનામા જતા પહેલા આજે તો ફક્ત મોસબીનો ગસ જ
 બાપુજીએ લીધો પ્રાર્થના બાપીપુર મેદાનમા જ થઈ પ્રાર્થનામા આજે,
 આવેના જમીનદારો અને મજૂર આગેવાનો સાથે થયેથી વાતો
 કહી અને ઉપગત ધુનિની ટેક્સની એક ભાઈની ફરિયાદ હતી તે વિષે
 બાપુજીએ કહ્યું

“આજના આપણે એટલા બિનફાઈ થઈ ગયા છીએ કે, આપણે એવ
 તરફથી ગુડાઓને આરાદો આપીએ છીએ અને બીજી તરફથી રાડો
 પાડીએ છીએ કે, સરકાર ગુડાઓને પંડતી નથી અને આપણામા
 સરકારને ગાળો દેવાની જોડથી સમિતિ હોય તેટલી ગાળો ફરજીએ છીએ અને
 નિદીએ છીએ બીજી તરફ સરકાર આવા ગુડાઓને પંડવા માટે જે
 ગામ ઉપર ટેક્સ નામે તો ગામડોડો તે પણ સાબી નથી રાખતા એ
 વાત સાચી કે, ગુડાઓને આરાદો તો બિચાર વરોમા જ મળ્યો હોય પણ
 તેની સજા ગામની બધી જ વસ્તીને ખમવી પડે છે પણ તેમાથી બચવું
 હોય તો એક જ ઉપાય છે કે, એવા માણસો ગામે રોધી મદવા જોઈએ
 કે કોણ બેવફા થઈ ગુડાઓને પોષે છે તેને સરકારને લવાને ફગી
 આપવામા મદદ કરવી જોઈએ તો સરકારને આખા ગામ પર ફર
 નાખવાની બિનકુલ જરૂર નથી”

મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓ આજમા હતા બાપુજીએ આ ભાઈઓની
 સાથે વાર્તાનાપમા કહ્યું

“વિદ્યાર્થીઓએ આઝાદીની લડતમા જે ભય ફાળો અને ભોગ
 આપ્યા છે, તેની મારા મનમા જોડી કદર છે પણ આજે એ જુવાન
 જુની તરફ છે તમે ધારો તો હિંદુ મુસ્લિમ એકતાના મારા આ વાર્તામા
 ખૂબ મદદ કરી ચકો છો તમે હિંદુ વિદ્યાર્થીઓને પોતાના મિત્ર બનાવો.

તેમની બહેનોને તમારી બહેન ગણ્યા. તેમની પર જે આપ્તિ આવી હોય તો તમે જઈને તેના દુઃખમાં સાગીદાર થાઓ. અને તમારું ચારિત્ર ધરો. તમે આવની કાશના દેશના ઘડવૈયાઓ છો. તમારામાંથી જ મહામંદ પેગમ્બર સાહેબ જેવા અલ્લેહ ધાર્મિક પુરુષ પાડ્યા. અરે! આગળ શું કામ બડે? અત્યારનો જીવનોબળગતો જ દાખલો તમારી સામે છેને? તમારામાંથી જ મોલાના સાહેબ ને ખાનસાહેબ જેવા અદિસક સન્મનિષ્ઠ સેવક પાડ્યા છે. હવે જે બધા તો વૃદ્ધ ચર્ષ ગયા છે. માટે દેશની લગામ પકડવાનું જોખમ તમારી પર આવે તો તે સાચવવાની શક્તિ તમે કેળવો. એ શક્તિ કેળવવા માટે ચારિત્રબળની ખૂબ જરૂર છે.”

પ્રાર્થના પછી પ્રવચન જોયું. મેં પણ દિંદીમાં પ્રવચન તૈયાર કરી આપ્યું. આળે જાગુજી, ધોત્રેજી, રામકૃષ્ણજી, કૃષ્ણદાસભાઈ વગેરે આવ્યા છે.

બંગાળથી શ્રી અનિલભાઈ રોય તથા લીલાબહેન રોય આવેલાં. બંગાળના ભાગલા સંબંધી વાતો કરી ગયાં. પણ કોઈ સળંગ કારણ ન આપી શક્યાં. ખાપુજી કહે, “ભાગલા પાડવા કંઈ બચ્ચાંઓના ખેલ નથી. મને આશ્ચર્ય થાય છે કે, આપણા દેશવાસીઓ નાનાં બાળકોની રમતની જેમ દેશની રમત કેમ રમી રવા દરો? દેશના કૂરેડો માણસોના હૃદયની સાથે ખેલ ખેલી રવા છે. એ જ્ઞાતપ્રતીની જ્ઞાન કેમ નહીં થતું હોય? મંથિર સ્ફુટને સન્મનિ આપે એ જ મોંઘી તો પ્રાર્થના છે.” ૧૦ વાગ્યા પછી યુવાની તૈયારી.

હું મને પોતાને 'હરિજન'નો માલિક નથી ગણતો માલિક ખરા તો તમે હોકો છો, જે ચીવટથી એને નિભાવો છો મારો અધિમાર જે કાંઈ છે તે કેવળ નૈતિક છે એનું મને પૂરું જ્ઞાન છે

નોઆખાવીમા બાપુજી ગયા પછી, કામના અસહ્ય દુઝાણને કારણે 'હરિજન'મા લખનાનું બંધ કરેલું તે ફરી ચાલુ થશે એથી પ્રજાને બહુ લાભ તો થશે જ

ચરખા સહ, નર્મ તાલીમ, ગ્રામઉદ્યોગ સહ વગેરે સંસ્થાઓની મીટિંગ હોવાથી કાર્યકર ભાઈઓ અહીં આવેલા છે ફરતી વખતે તેમાના બે ચાર ભાઈઓ સાથે વાતો કરતા બાપુજીએ પોતાના નિવારો જણાવ્યા કે

“કેળવણીમા જ્યાં સુધી પાયાનો ફેરફાર કરવામા નહીં આવે, ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનની આગ્રાદીની મજા માણી નહીં શકાય ઉદ્યોગો મારફતે જ કેળવણી આપવી જોઈએ અત્યારે તો આપણા માટે જે પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરવામા આવ્યા છે, તે વાંચી જઈ પરીક્ષાઓ પસાર કરીએ છીએ પણ હવે તે યોગ્યતાને ન ઉકેલતા પ્રયોગ કરીને, દા.ત. ૩ કેમ ઉગાડવું એનો અભ્યાસ કરી, ૩ ઉગાડવાથી માફકને કાપડ તૈયાર થાય ત્યાં સુધીનો પ્રયોગ થાય, અને પછી કયા દેશમા મ્યુ ૩ જોગે છે અને તેનું નામ શું છે તે બહુ લઈ તે નમૂનાઓ પણ બાળકોને બતાવી શકાય ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિત અને ભાષાનું જ્ઞાન તો આ ઉદ્યોગ મારફતે સહજ જ મળી જાય છે અને એમ કરવાથી આપણા દેશમા આવજસ નામના શિષ્યો જે ઘર ક્યું છે, તે આવજસ બીજી જઈ ઉદ્યમશીલ બનીશું ધણી શાળાઓમા જો આ પ્રમાણે ફેરવિયાત થાય તો જ આ કામ સહેલાઈથી બની શકશે યુનિવર્સિટીની કેળવણી આપણા દેશમા કરી જ કામની નથી બિનકુ તેનાથી ગેરફાયદો થાય છે અને નોકરી સિવાય જીવાનિયાઓને બીજું કશું સૂઝતું નથી મારા ધ્યાનમા એવા કેટલાય યુવાનો છે, જેઓ બહુમતી તૈયાર થયા હોવા છતાં અધ્યાગમા બેઠા છે, એક માફી કમાઈ નથી કરી શકતા તેના કરતા એક અબણ કારીગર મહિને ૬૦-૭૦ રૂ. તો ઓળામા ઓળા માર્ક શકવાની તા.ત. ધરાવે છે આ કોળેજિયનો નોકરીના અભાવે રખડે તો છે, છતાં અમુક બહુના હોવાથી એમને અમુક રીતના કપડા, બટ, મોજા, આદિ જોઈએ જ, એટલે માખાપના પૈસા બહુતરમા તો ખરચાયા જ હોય અને વળી કામધંધો ન મળ્યો હોય છતાં 'યોજિશન'ને સાચવવામા બહુતર

કરતાં ડબલ પૈસા ખરચાય. આની કંઝાળ હાથત આપણા વિદ્યાર્થીઓની છે — તેથી પ્રબળી છે. એટલે પ્રબળે હાથે લાવવી હોય તો ઉદ્યોગો મારફતે કેળવણીની યુથેસ ઉપાડવાની ખાસ જરૂર છે. પણ આવા ફેરફારો કેવળ આપણો કાર્યથી કે સરકારી હુકમો પાઠવવાથી નહીં બને. તે રીત મદદગાર તો અવશ્ય નીવડશે જ. પણ તેના કરતાં જો આગેવાનો, એટલે કે સત્તાધીરો નિયમિત દિવસના એકાદ કલાક પણ ઉદ્યોગમાં ગાળશે, તો તેની અસર બહુ સારી પડશે. મુઠ્ઠીભર અંગ્રેજે આપણા દેશમાં આવ્યા અને આટલાં બધાં વરસો સુધી આપણને ગુલામ કેમ બનાવી શક્યા? તેનું આ એક જ કારણ કે, તેમણે આવતાંની સાથે જ આપણો બાળકોને કારકુનો તૈયાર ચાલે તે રીતનું બહુતર લણાવડું શરૂ કરી દીધું.”

માલિશ પછી મને સખત તાવ ચડ્યો. બાપુજીને ભોજન આપ્યા પછી સૂતી. કિવનાઈનાં ઈન્જેક્શન પણ હવે કામ નથી કરતાં. લગભગ છ તો લીધાં. બાપુજી જુમીને મારી પાસે આવ્યા. મારી પથારીમાં બેસી પ્રેમથી પંપાળી અને કહે, “તને શરીરે નથી સુધારી શકતો એ મારા માટે આહું દુઃખ ન સમજતી અડવાડિયામાં એ વખત તાવ કેમ આવે? પણ તાવ કાઢવામાં તારી પાસેથી જોઈએ તેવી મદદ નથી મળતી, તે પણ તારે જાણી લેવું જોઈએ.” ૨ વાગ્યે તાવ ઊતરી ગયો. વધીને ૧૦૫ થયો હતો. બાપુજી કહે, “રામનામ હૃદયગત ધર્મ જાપ તો તારે તાવ ક્યાંય ચાલ્યો જાય.” તાવ ઊતર્યા પછી ફરી કામે ચડી ગઈ. બાપુજીનું સૂતર ઉતાર્યું. આવતી કાલ માટે ખાખરા કર્યાં. બાપુજીનાં કપડાં હુનરભાઈએ ધોયાં. ૨ થી ૪ ચગખા સંધની સભા ચાલી અને ચરખા સંધની સભામાં આવેલા બધા ભાઈઓની આ નાસ્તાની વ્યવસ્થા કરવાનું યો. સાહેબે મને સોંપ્યું હતું તે પતાવ્યું.

એ અંગ્રેજ બહેનો ૪ વાગ્યે મળવા આવી. તેઓએ ઘોડી વાતો કરી. બાપુજીએ તેમની સાથેના વાર્તાલાપમાં કશું કે, “જોકે પરદેશી સત્તા તો હવે થોડા જ સમયમાં જશે, પણ અમારામાં, અમારી રગેરગમાં વ્યાપી રહેલી પશ્ચિમની કેળવણી, પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ, પાશ્ચાત્ય રીતસાત, વગેરે જશે ત્યારે જ હું માનીશ કે અમે સાચી સ્વતંત્રતા સિદ્ધ કરી છે. કારણ કે એ સંસ્કૃતિએ અમારા દેશનાં ભાઈઓ કે

બહેનો બનેનાં જીવન ખરચાણ અને કૃત્રિમ કરી દીધાં છે. એમાંથી ન્યારે મુક્તિ મેળવીશું ત્યારે જ અમે સાચી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી છે. એમ લાગશે.”

એ ગયા પછી અહીંનું પ્રધાન મંડળ આચ્ચં. આપુલ્યે પ્રધાન મંડળ કે ગવર્નરે આજાદ હિંદુસ્તાનમાં કેમ રહેવું તેની ઘોડી ઘાતો કરી:

૧. પ્રધાનો કે ગવર્નરોએ જ્યાં સુધી બને ત્યાં સુધી પોતાના દેશમાં ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓ જ વાપરવી જોઈએ અને કરોડો ગરીબોને રોડી મળે તે ખાતર પોતે, પોતાના કુટુંબે ખાદી જ ખડેરની જોઈએ અને અહિંસાના આ ચક્રને હંમેશાં ફરતું રાખવું જોઈએ.

૨. બંને લિપિ શીખી લેવી જોઈએ. બંને ત્યાં સુધી અંદરોઅંદર વાતચીતમાં પણ અંગ્રેજી ન વાપરવી. જાહેરમાં તો હિંદુસ્તાની જ બોલવી, અને પોતાના પ્રાંતની ભાષાનો ફરજી ઉપયોગ કરવો. એન્ડ્રિસો-માં પણ બંને ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાની ભાષામાં જ તમારો લખાવ, હુકમો કે સરકયુલરો નીકળે. આમ થવાથી લોકોને વ્યાપક રીતે હિંદુસ્તાની શીખવાનો ઉત્સાહ વધશે અને ધીમે ધીમે હિંદુસ્તાની ભાષા દેશની સામાન્ય ભાષા આપોઆપ બની જશે.

૩. પ્રધાનોના દિલમાં અસ્પૃશ્યતાના, નાતજાતના, કે મારું તારું એવા ભેદભાવ ન હોય. કોઈની જરા પણ લાગવજ કષ્ટાંત ન ચાલવી જોઈએ. સત્તાધારીને મન પોતાનો સગો દીકરો કે સગો ભાઈ, કે એક સામાન્ય ગણાતો રાહોરી, કારીગર મજૂર બધા જ સરખા હોવા જોઈએ.

૪. એ જ રીતે પોતાનું અગત જીવન પણ એટલું જ સાદું હોય કે તેની પ્રતિભા પડે. પોતે દરરોજ એક કલાક શારીરિક શ્રમ દેશને અર્પે કરવો જ જોઈએ. પછી તે રેડિયો કાને કે પોતાના ઘરની આસપાસ ચળાવ કે શાકભાજી વાંચીને દેશના ખાદ્ય ઉત્પાદનમાં વધારો કરે.

૫. મોટર, બગલા તો હોય જ નહીં. જોઈએ તેવું અને તેટલું સામાન્ય મકાન વાપરે. હા, એ દૂર જવું હોય, ખાસ કામે જવું હોય, તો જરૂર મોટર વાપરે. પણ મોટરનો ઉપયોગ મર્યાદિત થવો જોઈએ. મોટરની કંઈક તો જરૂર કદાચ રહેશે જ.

૬. હું તો ઇચ્છું કે, પ્રધાનોનાં મકાનો પાસે પાસે હોય કે નેથી એકબીજા એકબીજાના વિચારોમાં, કુટુંબોમાં, અને કામગીરીમાં એતા-ત્રોત બને.

૭ ધરના બીજા સાર્થબહેનો કે બાળકો ધરમા હોયે જ કામ કરે. નોકરોનો હપ્તેજ એટલો જાણ્યો થાય

૮ પરદેશી ખરચાણ ફર્નિચરો—આજે જ્યારે દેશના કરોડો માણસોને ઘસવા રોતરજી તો યુ પણ પહેરવાનુય કપડ નથી મળતુ ત્યારે—સોફાસેટ કે કબાટો કે ચમકદાર ખુરશીઓ વસાવવાની ન હોય

૯ અને પ્રધાનોને વ્યસનો તો કોઈ જાતના હોવા જ ન જોઈએ

આવા સાદા સરળ અને આધ્યાત્મિક વિચારો ધરાવનારા પ્રજાના સેવકોનુ પ્રજા જ રક્ષણ કરે અને પ્રજા આવા ઉત્તમ સેવકોનુ રક્ષણ કર્યા વગર રહે જ નહી, તેમા મને તલબાર શંકા નથી તો તેમની આત્મબાળ પ્રત્યેક પ્રધાનના બગલે જ કે તેથી વધુ પોલીસોના પહેરા બેસે છે તે અહિંસક પ્રધાનમંડળને બેઠ્ઠુ લાગતુ જોઈએ આથી ધણો ખચ બચી જશે

પણ આ બધા મારા વિચારોને માને છે કોણ? છતાય મારાથી કહ્યા વગર નથી રહેવાણ કારણ કે હું મૂક સાક્ષી રહેવા નથી ઇચ્છતો એક બિહાર કે જ્યાં રાજેન્દ્રબાણુ જ્યાં પરમ આધ્યાત્મિક નેતા છે તે બિહાર જ જો આટલું કરી બતાવે તો આખા હિંદુસ્તાનને માટે જ નહી પણ કદાચ વિશ્વને માટે આદર્શ નમૂનો બની રહેશે, તેમા મને લવચેશ શંકા નથી

માપુજીએ પ્રથમો સાથે તેમની રહેણીકરણી વિષેની આ વાતો એકશ્વાસે અને મહુ ગાંભીર્ષભર્યા વાતાવરણની વચ્ચે સમજાવી જોકે આ બધી વાતો મુખ્યત્વે હમણા અહીં ખાદી કાર્યકર્તાઓની મજાનરી મોટિગમા તથા નર્મ તાતીમની સલામા પણ થશે પણ ખાદી કાર્યકર્તાઓની ફરિયાદ પણ સાચી છે કે જે ખાદીને એક દહાડો લોકોએ ધર્મ અને ફરજ સમજી અપનાવી હતી તે જ ખાદીને —જેને ખાપુજીએ સ્વતંત્રતા મેળવવાની, ‘સૂતરને તાંતણે સ્વરાજ્ય’ લાવવાની સૂચક અને પવિત્ર ચાવી ગણી છે તેને —જ્યારે ગણ્યા દિનઓમા સ્વતંત્રતા આવવાની છે, ત્યારે આગેવાનો જૂના લાગ્યા છે એ બધા વિચારો દ્વારા આજે જોઓ એકમ થયા હતા તેઓની પાસે અને આવેના આગેવાનો પાસે પૂ ખાપુજીએ પોતાનુ હૃદય દાન યુ

પ્રાર્થના નિયમ મુજબ બાકીપુર મેતાનમા યર્ષ ખાપુજીએ કહ્યુ

મારી પાસે બેએક કાગળો આવ્યા છે તે વિષે તમને થોડુ કંઈ પત્તજાની એક બહેને મારા પર ગુસ્સામા કાગળ લખ્યો છે એ બહેનને

અહિંસામાં હવે વિશ્વાસ નથી રહ્યો. એમાં લખે છે કે, તું ભલો તો છે, મહાગુરુ પદ છે, પણ તારી રાજનીતિ અને પસંદ નથી. એ બહેને પ્રાર્થનાસભામાં જવાળ માગ્યો છે. અને બીજા અનેક ગુરુસાથી અને ગાળોથી બચુ છે. ચોતે વિદુષી છે, અને ગીતાના અભ્યાસનો દાવો પણ કરે છે. પહેલી વાત તો એ છે કે, ને ભગવદ્ગીતાનો અભ્યાસ કર્યો હોય તો ગીતામાતા તો સ્પષ્ટ કહે છે કે જે ક્રોધ કરે છે તેને સમોહ પેદા થાય છે અને સમોહથી સ્મૃતિત્રમ થાય છે, સ્મૃતિત્રમથી બુદ્ધિનાશ થાય છે. આટલી સીધી વાત એ બહેન સમજતા હોય તેમ લાગતુ નથી. વળી એ બહેનનો દાવો છે કે, હિંસા કર્યા વગર કોઈ રીતે બધો સકાય તેમ નથી. ત્યારે હું કહું છું કે, હિંદુસ્તાનની રક્ષા* કેવળ અહિંસાથી જ થવાની છે, એમાં મને લવલેશ પણ સંકા નથી. પરંતુ મારા વિચારોમાં હું વધુ ને વધુ દૃઢ થતો જઈ છું.

“ખિહારના જ ચપારણ જિલ્લામાં ગરીબ માણસોને કેટલી મુશ્કેલી હતી? ત્યાંના રાજકર્તાઓ કેટલા હેરાન કરતા હતા? પરંતુ ચપારણના ખેડૂતોએ થોડી ધીરજપૂર્વક અહિંસક રીતે સામનો કર્યો તો એની મેળે બધું ઠેકાણું પડી ગયું. ખિહારીઓએ તો એમાંથી જ બાધપાક લેનો જોઈએ.

“આજથી ૪-૫ દિવસ સુધી અહીં ચરખા સંઘ તથા નર્થ તાલીમ સંઘની સહાયે ચરખા સંઘની મીટિંગ તો આજથી ત્રણ થઈ ગઈ. હું જેલમાં હતો ત્યારે સ્વ. જમનાલાલજીએ ખાદીનું કામ ઉપાડ્યું હતું. પહેલા તો રચનાત્મક કાર્ય જ મુખ્ય વસ્તુ હતી. અને આ કામને માટે સ્વતંત્ર સરચા હતી ત્યારથી આજ સુધી ખાદીનું કામ ચાલે છે. પડિત નેહરુએ પણ કબૂલ્યું છે કે, હિંદનો રાષ્ટ્રીય પોશાક ખાદી જ હોવો જોઈએ. ત્યાર-થી કોંગ્રેસનું આદેશન ચાલ્યું, કોંગ્રેસનો ધ્વજ બન્યો, ત્યારથી મેં માન્યું છે કે, આપણને આઝાદી અપાનનાર આપણું સુદર્શન ચક્ર આ ચરખો છે. ૧૨-૧૪ મહિનામાં અંગ્રેજો તો અહીંથી ચાલ્યા જશે. આપણે આટલી મજા કાઢી તેમાં મોટો હિસ્સો ખાદીનો છે. કોંગ્રેસમાં તો ખાદીને જગ્યા મળી પણ હજી દિવસથી જે જગ્યા મળતી જોઈએ તે નથી મળી. ખાદી મારફત કરોડો રૂપિયા ગરીબ લાઈબહેનોને ધરે નય છે.

“ખાદી તો અહિંસાની નિશાની છે. ખિહારે ખાદીને સ્થાન આપવું જોઈતું હતું તે નથી જ આપ્યું. નહીંતર ખિહાર આમ પાગલ તો ન જ બનત. સાત લાખ ગામડા નિયમિત રેડિયો ફેરવતા અને ખાદી ઉત્પન્ન કરતા ધર્ષ જન્ય તો એક ઇસુ કપડું પણ આપણે ખિહારથી ન લાવવું પડે. ખાદી એટલી બધી પવિત્ર ચીજ છે કે, તે પહેરનારના મનમાં ગદો

વિચાર પણ ન આવે એ જોઈએ તેવું આજે નથી આવે તે। ખાદી
ટોપી પહેરીને કાળા કાંચાં કરનારા હજારો દાખલા મારી પાને મોત્તફ
છે એટલે મારે કમ્પ્લે કરવું જોઈએ કે, ખાદી પાછળ જે તપ થતું જોઈએ
તે તપ નથી થતું, તેનું આ પરિણામ છે”

પ્રાર્થના પગી આપુલ્યે ટપાવ જોઈ, પ્રવચન મુધાર્યું . મે ૬૩
ગરબુ આપુજી ઘોડું ફર્યો સાડા નવે સૂતાની તૈયારી

૨૦-૪-૬૭

ગાંધી દેવ, પંડના

રોજ પ્રમાણે પ્રાર્થના ગરમ પાણી પીતાં આપુલ્યે કેટલીક
ટપાવ લખાની મને ગીતાપાઠ કરાવ્યો. . ને પત્રમા લખ્યું કે.

દ્વિત વર્ગોની માગ મજૂર ન થતી જોઈએ ‘ એકઠોતલ એવોડ’ની
બાળતમા જરા તપાસી લેવું જોઈએ એલે પહેરી જ વાર હિંદુ હિંદુઓ
વચ્ચે ફાટફૂટ કરાવી દતી કે, કહેવાની સિદ્ધપલ ન્હતિએ। મારે તેમા
જુદા જુદા મતદારમંડળ હતા અને હિંદુ સમાજમા ખાસ આ ફાટફૂટની
સામે મે કાલિની આગાહી કરી હતી પરિણામે ખાસ બેડકોની સખ્યા
ઠીક ઠીક વધી ગઈ અને પ્રાથમિક ચૂંટણી જુદી ચાપી. પરંતુ વિમાની
કરણ પૂરેપૂરી રીતે અમલમા ન આવી શક્યું. વિમાનીકરણની
નીતિવાળાઓ અને હિંદુઓમા ફાટફૂટ પલાવવાનો પ્રયત્ન કરવાવાળાઓ
વધારેમા વધારે અહીં સુધી જશે સમુખ મતદારમંડળમા સર્વજન
હિંદુઓનો વિરોધ અને પ્રભાવ મારી સડાડ પ્રમાણે તેા નમામા જ છે
મતદારમંડળને કાઈ ખૂશમા બેગળી દેવા એને સમુખ મતદારમંડળ મંદે
છે તેાજમ્ આજે જે કાઈ ખૂશઈએ સમુખ મતદારમંડળની પ્રયામા છે
એ બધી તેા સાની નાતીમ દેવાથી અને સાની દોગલ ની મજવાથી
નાત’ થઈ જશે જે થોડા સમયને માટે થયું આજેકરની મુખેથીએને
સાથ મર્યા કરત, તેા દિન-દુલનો પાથો વિખરી જ બન મારે બદલકારના
ભયથી ડરડ ન જ જોઈએ.

કેળવણીમાં કેટલા અને કેના કાયદા છે? અને તે પ્રયોગ કરવા સારુ જ
મેં અહીં રાખ્યા છે નહીં કે મારી કોઈ કારકુની (દફતરી કામને)
સારુ નઈ તાલીમ ત્યારે જ સિદ્ધ થાય, જે માણસ સકુથી પ્રથમ
ખીખની ભૂલો કાઢતા પહેલા પોતાની શી ભૂલ છે તે જુએ ”

આ બધા બાઈઓની વાતોનો માવિશમાં ઉલ્લેખ કરતા
બાપુજીએ મને કહ્યું, “તારી પાસેથી પણ હવે એ આશા રાખ
છું કે, અદેરઅદર જે કોઈનીય ગેરસમજ દોષ તો તે ટાળવી અને
સમાધાન કરાવવું એ કોઈ તારામાં છે તેને વાપરવી જોઈએ
એવા જ મહાદેવ હતા આ તો ઘણી જ સામાન્ય વાત છે પણ ઘણી
ગભીર વાતોમાં મહાદેવ અદ્ભુત રીતે સમાધાન કરી લાવતા પચાસલાક
પણ એવું કામ કરી શકે છે ખરા પણ સ્ત્રીઓએ તો આ ગુણ ખાસ
અપનાવવા જેવો છે કારણ કે સચુક્ત મુદ્દામાં કે સમજમાં સ્ત્રીઓ
જે આ ગુણ મેળવે તો કુટુંબો કે સમજ થકી એ રાષ્ટ્રની પણ સેવા
કરી શકે છે એમાં મને જરા પણ શંકા નથી ”

કૃષ્ણદાસભાઈએ આજે બાપુજીને નવો રેટિયો આપ્યો છે,
જેમાં હરડવાની અને માતવાની બંને ક્રિયા એકસાથે થાય છે
બાપુજીએ તેના પર એક કનાક માત્ર

કેટલાં બાઈઓ બહારગામથી નઈ તાલીમની મીટિંગને માટે
આવેના છે તેમની સાથે કેળવણી વિષે વાતો કરતા બાપુજી બોલ્યા,
“અક્ષરજ્ઞાન કરતા સસ્મરી કેળવણીને હું વધારે મહત્ત્વ આપું છું
બાળકે કેમ એસવું કેમ વાતો કરવી, કેમ કપડાં આદિ પહેરવા, વગેરે
રોજના જીવનમાં નાનામાં નાની વાતમાં પણ સચ્ચાર તરી આવના
જોઈએ ’ એ બાઈઓમાં આમલિલોગ સઘના બાઈઓ પણ હતા
તેમણે કેટલાં પ્રશ્નો પૂછતા હાનની સરકાર આમલિલોગ સઘની નસતુઓ
વાપરે તે અંગે બાપુજીના વિચારો જાણવાની માગણી કરી

બાપુજી કહે “હું તો એથી પણ આગળ જાઉં છું ગરીબ
દેશમાં એક પણ પાર્ષીનો નકામો ખર્ચ ન જ થવો જોઈએ નહીંતર
આપણી સરકાર અને અંગ્રેજ સરકાર વચ્ચેનો તફાવત નહીં જોઈ
શકાય પરદેશી એટલેથી પણ આપણી સરકારની ઓદિનેમાં ન

આવવી જોઈએ. જો આપણને ટાંકણીની ગરજ જ હોય તો તે આપણા
 દેશની બનાવટની લેરી જોઈએ. નવીંતર તે ટાંકણી વગર આપણું
 કામ ચલાવી લેવું જોઈએ. એટલે કે કાગળને મોખદોગથી રીતી લેવો.
 આ તો મેં એક દાખલો આપ્યો. હું તો ત્યાં સુધી જઈું છું કે
 પ્રધાનો કે ગવર્નરો જ્યારે દેશને વફાદારીના સોગંદ લે છે ત્યારે અથે
 સાથે એ પણ સોગંદ લે કે, મારા જીવનની જરૂરિયાતમાં, મારી
 ઓફિસની જરૂરિયાતમાં હું મારા દેશમાં અનેથી જ વસ્તુઓ વાપરવાનો
 આગ્રહ રાખીશ. પણ મારું આજે અભગે કોણ ? હું કદાચ જુદો ર્ધ
 ગયો એટલે વિચારું છું કે આ જુદી નાહી તો નહીં નેમ ?" આપણ-
 એ ખડખડાટ દાસ્તની વચ્ચે આ હલ્લ મોંઝવે કદાચ કયો

આપ્યો છે તે પુણ્ય ખૂબી ગયું હાગે છે શું બિહારીઓ પોતાની આબરૂ ખોશે? ચરખામા મારી શ્રદ્ધા દિનપ્રતિદિન વધતી જ ચાલી છે જો આપણે ક્રમ્તા આ એક કળા હાથ કરી હાઈએ તો એની ફરતી ચોતરફ ખીજી અનેક આપણી સામાજિક આર્થિક, આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની પ્રવૃત્તિઓ એની મેળે આકર્ષાઈને આવશે એથી જ ચરખાને હું સૂર્યની ઉપમા આપું છું

પ્રાર્થનામા આજે બેશુમાર બીડ હતી ૧૦ સાહેબ અને બેગમ સાહિબા મને જણા પ્રાર્થનામા આપ્યા હતા બેગમ સાહિબાની તમિયત જરા હીની છે બીડને કારણે તેમને ચાછર આવી ગયા

આજનું ૬૩ ૨૦૦ રૂ થયું પ્રાર્થનામાથી આવીને બાપુજીએ પ્રત્યન લખ્યું ખૂબ ગરમીને મારણે હડા પાણીનો સ્પર્શ થયો માથા પર હડા પાણીના પોતા મૂંચા ૧૦ સાહેમે તો બરફ જ મગા પેા હતો, પણ બાપુજીએ એવું મોટું ખર્ચ કરવાની ના કહી અને માનના ઉપર બીના પાણીનો કટકો બધાઓએ એ પાણીના જ પોતા માથા પર મુકાવ્યા એટલે અર્ધા અર્ધા કલાકે બાપુજીનો ટુનાલ અને માટનાનો ટુનાન મદલનાનો રહે છે ડો સાહેબ મને કહે “બાપુજીએ તારી પ્રવૃત્તિ વધારી દીધી રોજ એક રૂપિયાનો બરફ મગાવી લે તો આખો દહાડો ચાલે ને? અને બાપુજીને પણ હડક વધુ મળશે ”

માપુજીની સામે જ આ વાત કહી એટલે માપુજી ખડખડાટ હસના હસતા કહે “તમે તો કમાઓ છો, તમારા દીવરાઓ પણ કમાય છે પણ આ છોકરી કે મને કોઈ પગાર હેતુ નથી, એમલે એ છોકરી મરફ કયાથી મગાવે? અને આપણે કયા એવા સુનાળા છીએ કે એમની બધી જરૂર પણ હોય? આ બીનુ કપડું વીટાળીએ એમલે મગફના પાણીનું જ કામ સરે એટલું જ નહીં પણ એ પાણી નિર્દોષ હોય બરફનું પાણી તો પિનાય જ નહીં, અને કદાચ આમની લૂમા એન્ડમ હડક કરીએ તો શરદી લાગી જાય ”

૧૦ સાહેબ તો મિચારા આ વાત સાંભળીને સાવ નરમ થઈ ગયા મને કહે, “માપુની રબા લીધા વગર જ મગફ અઠી આની ગયો હોત તો જ મધારે સાડુ હતું રબા લેના જતા મને શરીરની દૃષ્ટિએ

આપુ સાયન્સ સમજાવ્યું” પત્રી કહે, “આપુનું મગજ કેવું હશે કે એમની પાસેથી નાનામાં નાની બાબતમાં કે એક વાક્યમાં કોલેજમાં ખાસ્સું એક ‘લેખ્યર’ આપી શકાય એવો પાઠ મળી જાય છે!”

રાતે ૧૦ વાગ્યે બગીચામાં થોડા ચક્કર લગાવ્યા અને ૧૦-૩૦ પત્રી પથારીમાં પડ્યા આજે આપુને સૂતાનું ઘણું મોડું થઈ ગયું

૨૧-૪-૧૪૭

ગાંધી કેન્દ્ર, પટણા

નિયમ મુજબ પ્રાર્થના પ્રાર્થના પત્રી આપુજીએ બગાળી પાઠ કર્યો અને મને ગીતાપાઠ કરાવ્યો

હમણા ચરખા સઘની સભા ચાલે છે અને તેમાં ટ્રસ્ટી મહાશય આપુજી થોડોક ફેરફાર કરવા ઇચ્છે છે આપુજી કહે, “સરલામહેન (સરલામહેન સારાભાઈ) મિલમાલિકના પત્ની રહ્યા, પણ એમણે દેશ પાછળ બેખ લીધો છે, અને તે કોઈના દુર્માલુથી નથી પણ સ્વેચ્છાપૂર્વકનો છે એવા બહેન હિંદુસ્તાનમાં છે જ નહીં એમ કહું તો ચાલે એને ટ્રસ્ટી મહાશય લેવા જ જોઈએ અને તો જ જે ફેરફાર મિલમાલિકોના માનસનો હું કરવા ઇચ્છું છું તે થશે હું જાણું છું કે, ચરખા સઘના મિત્રો આ મારી વાત માનનાના નથી, પણ એમાં એ બૂન ખાય છે એમાં મને શકા નથી સરલામહેન તો એના મૂળા અને ઉમદા ગુજરાતજોમાં તો કદાચ પહેલા જ હશે એ જેટલા કાર્યપર છે એટલા જ આદર્શ શૃદ્ધિથી પણ છે” ડૉરોડપતિના પત્ની, પણ સાદાર્થ અને ત્યાગની સાક્ષાત્ મૂર્તિ છે આપુજીએ ગરમ પાણી પીતા પીતા પૂં સરલામહેન વિષેની વાત લખીને કરી પછી થોડી વાર આરામ કરીને કેટલાક પત્રો લખાવ્યા ને લખ્યું કે,

તમારે વિષે પરમ દિવસે ટ્રસ્ટી મહાશય બેહુ હવે નગભગ બધાનો મત પડ્યો કે અત્યારે ત્યારે ખાલી ઉપર વાલળ અમૂંમે છે ને ત્યારે મિત્રોની સામે ખાલી નીતિ પ્રત્યક્ષ રીતે ચાલી રહી છે ત્યારે મિત્રોના રાજ જેવાના પત્નીનું ટ્રસ્ટી મહાશય દાખન થકુ અનુભવ જ કરી મૂકશે એમ છતાં જો મારો આગ્રહ જ હોય તો ટ્રસ્ટી મહાશય તમારી નિમજુક કરવા તૈયાર થાય મેં એ પ્રમાણે મહેરબાની માગવાની ના

પાડી દ્રુતી રાજી થયા તેથી તમારું નામ મેં જેથી લીધું આમા મારી ગણતરી કઈક ખોટી નીવડી આવુ આજકાલ થયા કરતુ હુ નેહિં હુ ને પ્રભાવ મારા વચનોનો સાથીઓ ઉપર એ-વેળા પડતો હતો તે આજે નથી આ એક સતોષજનક ગણતરુ નેહિંએ પૂર્વે હુ બુદ્ધિને રૂધતો હોઈશ એમ હોય હવે બુદ્ધિએ મારાથી સ્વતંત્રતા મેળવી હોય ! અથવા મારા વિચારો જ કથાક જઈ જમાનાને ઓળખતા ન હોય ! ગમે તેમ હો, મેં તો તમારી આગળ મારુ આખુ માનસ મૂકી દીધુ એવો તમારી ધવિત્રતા વિષે મારો આદર છે તેથી હુ ઇચ્છીશ કે તમે દ્રુતી જ હો એવો રસ ખાદીવિદ્યામા લઈને રાકાને રાખો ને ખતાવો કે, મિનના રાજના રાણી સર્વોપરી ખાદીપ્રેમીના જેટલો પ્રેમ રાખી રાકે છે

ખાપુના આશીર્વાદ

આ પછી બીજા એક પત્રમા

I have had all your letters The work in front of me leaves me little room for correspondence that is not absolutely necessary You must have seen all I had to do with the Viceroy We have come to like one another Events will show of what he is made He is certainly working hard as behoves a naval man . My work is very difficult I knew the difficulty

નિર્નાસિતો માટે એક ભાઈએ પૂછેલી સૂચનાના જવાબમાં
ખાપુજીએ લખ્યું

(૧) પુનઃવસતિકે લિય તૈયારી કરના આવશ્યક છે .
લેકિન હકૂમત યા મુસલમાન કુછ ન કરે તો હમારે લિયે
ક્યા ચારા હો સકતા છે ?

(૨) અગર હકૂમત કુછ મી ન મદદ દે તા હમ ક્યા
કામ દે સકતે છે ?

(૩) મેરા દુઢ અભિપ્રાય છે કિ હમ્નેં મિલકા સૂત નહી
મિલેગા . થોડા મિલે તો કામ નહી દેગા . હમારે હાયકા સૂત
પંદા કરના ચાહિયે . તાકિ લોગ સુદ કાતે ઓર દૂસર મી .

(૪) સમી ગિરફતારોનો મુક્ત કર દે તો હમ કેસ કર-
નેમેં ન પડ । વહ હમારે ક્ષત્રકે વાહર હૈ ।

(૫) કા લત પડા । મેં ડસકો મહત્ત્વ નહીં દેતા હૈ ।

(૬) વહા ડાં મહમૂદ ગાય હૈ, દેલેં વે કયા કરતે હૈ ।

(૭) મેં વહા આનકે લિય (નોઆખાની જવા માટે)
ઉત્તુક હૈ । યહાકી હવા દેલતા હૈ ।

.. ને બીજો પત્ર

‘બધામાથી જીવ ઊઠી ગયો છે એ વાક્ય બરોબર નથી રામનામ
લેનાર એવું વાક્ય ન લખી શકે સુખ કયા ? દુઃખ કયા ? કોને સુખ
માનવું ? કોને દુઃખ માનવું ? તમે ચક્ષુ કરી રહ્યા છો કે શું ? ગુજરાત
જવાનો (પંજાબમાં આવેલ ગુજરાત પ્રાત) તમારો ધર્મ હું નથી જોતો
હું જાત પણ મને શોક્યો એ કિસ્સો કોઈ વાર પણ અહીં ધર્મ પાળી
રાખીશ તો તેની અસર ગુજરાત ઉપર તો પડશે સારા જગત ઉપર પડશે

બાપુના આશીર્વાદ

.. ને લખ્યું

તસ યુવકન વીમત્સ રયાલ પ્રગટ કિયા તસસ કયો
ચિંતા હુઈ ? તૂ વીરાગના હૈ તો તૂ કિસી મી વીમત્સ કાર્ય
કરે તસસે પહેલે તુમ મોતકી મટ હોંગી । હમારો સવકી
વહી તૈયારી હૈ । વહી હમારા યજ્ઞ હૈ । તેરે પાસ રામનામ
રૂપી વલતર હૈ । તુજે કયા ડર હો સકતા હૈ ?

બાપુજીના આજના પત્રોમાથી બાપુજીની માનસિક સ્થિતિ ખૂબ
સમજી શકાય તેવી છે

સ્વરાજ્ય મેળવી લીધા પહેલાં કેની જાતના કાર્યની દેશને જરૂર
હતી અને હવે જ્યારે સ્વરાજ્ય આવી રહ્યું છે ત્યારે દેશને ટકાવી રાખવા
માટે હિંદના એકેએક માણસના સાથની જરૂર છે દા ત ગિરજાશંકર
બાજપાઈ ■ જાણે છે ને કે ૧૮૪૨માં તેમણે મને તો ઠીક પણ ખાના
મૃત્યુ વિધે પણ હડહડતી બૂઠાણ ચનાચ્ય હતું પણ આજે તેની સમિતો
આપણે ઉપયોગ કરવો જ જોઈએ અને તે થઈ રહ્યો છે એવું જ
ચચના મક માર્યમડળમાં હોય જોઈએ પૂર્વગ્રહો ઊડીને સદુએ એ
સપથી જેની જ્યાં શક્તિ હોય ત્યાં વાપરી દેશને સંધર બનાવવાની

ખૂબ જરૂર છે. એથી જ મેં . . . ને દરદી મડળમાં લેવા ઇચ્છ્યાં હતાં. આપુણએ . . . ને લખાવેલા પત્ર પરથી કાપતીમાં લખ્યું.

ફરતી વેળાએ નાથજી અને સ્વામીજી તરફથી આવેલા પત્રની નકલ કરવાનું આપુણએ મને સૂચવ્યું. તેથી હું ફરવા ન ગઈ. પણ ફરવાનું છોડ્યું એ આપુણને ગમ્યું નહીં. એટલે પોતે ફરીને આવ્યા પછી મેં ચક્કર મને દોડી આવવા કહ્યું જેથી કસરત થઈ જાય.

મૌનવાર હોવાથી બધું સૂનું સૂનું લાગે છે પ્રાર્થનાપ્રવચન આપુણએ લખ્યું. આજના પ્રવચનમાં ખાદી ઉપર જ વધારે ભાર મૂક્યો.

“આજે પણ મારે તમને ખાતરીની કથા જ સંભળાવવી છે. ખાદીનું રહસ્ય હાથના કાંતેલા સૂતરમાં રહેલું છે. અને તે કાંઈ નવું નથી. પુરાણા જમાનામાં પણ સ્ત્રીઓ કાતણકાને સારી પેઢે બાણતી હતી અને સમજતી હતી. અને વચ્ચેના યુગમાં તો સ્ત્રીઓ પાસે બજાજબગીચી આ કામ કરાવવામાં આવતું હતું. અને વણાટનો ધંધો પુરુષોનો ગણાતો અને એ ધંધો તો હજી પણ ચાલુ છે. પણ કાતણનું કામ ધારી જ મદદ ગતિએ આવે છે. તેનો પુનરુદ્ધાર કરવાની ખૂબ જરૂર છે. અને તે નહીં થાય તો વણાટનો ધંધો પણ નેખમાશે. સ્ત્રીઓ અને પુરુષોએ જ ઉગાડવાની ક્રિયાથી માંડીને સિંચાઈ કરવા સુધીનું કામ બણી લઈ તે બાબતમાં તદ્દન ગ્વાવલબી બનવું જોઈએ તો જ ખાદી પહેરવાની સાર્થકતા સિદ્ધ થશે.

“અને સ્ત્રીઓની સામે આજ સુધી કરેલા પાપનું નિવારણ કરવું હોય તો હિંદના દરેક પુરુષ અને દરેક સ્ત્રીએ કાતવું જોઈએ. તો મેં જે ખાદી વિષેનું સ્વપ્ન સેવ્યું છે તે સિદ્ધ થશે પુરુષોને મનુષીને માટે કલાકના હિસાબે જે મહેનતાણું આપવામાં આવશે તે જ મહેનતાણું સ્ત્રીઓને આપવામાં આવશે. સ્ત્રી પુરુષની વચ્ચે મનુષીના દરમાં ફેરફાર હોય જ નહીં. પુરુષ સ્ત્રીઓ ઉપર જે ધાર્મિક ભોગવતો આવ્યો છે તેનો અત આ રચનાત્મક કાર્ય દ્વારા થઈ શકે. આપણે પુરુષો એ વાતનો સ્વીકાર ન કરીએ તો વાત જીદી છે. પરંતુ એથી જે પરિવર્તન જગત કરી રહ્યું છે તે અટકવાનું નથી જ. પ્રભુએ પુરુષ અને સ્ત્રી મળીને એક અખંડ અને પૂર્ણ ઘટમાળ બનાવી છે. અને પ્રભુ પાસે તો બનેનો દરજ્જો સરખો જ છે ખાદીનો આશય સ્ત્રી પુરુષની સમાનતાના આ સિદ્ધાંતની સાબિતી આપવાનો છે. જોકે મારે કમૂલ કરવું જોઈએ કે,

એમાં ચરખા સધને હજી જોઈએ તેવી સફળતા મળી નથી. હું તો ઈચ્છું કે, જ્યારે એક મિત્રમાલિકની ધણિયાણી ખાનીની સાચી ભક્ત બનશે ત્યારે જ ખાદી આખા હિંદુસ્તાનમાં સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થાન મેળવશે અને મિત્રકાષ્ટનો ત્યારે જ અંત આવશે. એવો રૂઝે દિવસ આવે તે માટે જોઓ જો'આ કાર્યને ધર્મ સમજી અપનાવે તો કેવું સારુ !”

પ્રાર્થના પછી બાપુજી થોડુંક ફર્યા. ફરતાં ફરતાં યંત્રોની વિરુદ્ધ બાપુજીએ બાપ્પા આપતાં કહ્યું કે, “યંત્રોની વિરુદ્ધ હું એટલા જ કારણસર છું કે, તે માણસની મજૂરી છોડાવીને બેકારી અપાવે છે. એ યંત્ર છે માટે હું તેની વિરુદ્ધ નથી પણ યંત્રોથી બેકારી આવે છે તેથી હું યંત્રની વિરુદ્ધ છું.”

નર્મ તાલીમ વિષે મેં બાપુજીને પૂછ્યું કે, પાપાની કેળવણીની જે વાત કરે છે તે ધારો કે એક બાળકે પોતાની ૧૪-૧૫ વર્ષની ઉંમર સુધી અપનાની હોય અને ક્યારેય તે નિશાળમાં ગયો જ ન હોય તો તે કેવો હોઈ શકે ?

બાપુજી કહે : “જે એ બાળકને શુદ્ધ વાતાવરણ મળ્યું હોય તો તે હિંમતવાન, તંદુરસ્ત અને સેવાવૃત્તિવાળો થશે. તેનું મન અને શરીર બંને સુયોગ્ય પ્રમાણમાં વિકસેલા હોવાં જોઈએ તેનામાં કોઈ જાતનું કપટીપણું કે ચારિત્રહીનતા ન જ હોવી જોઈએ અને ગામડામાં રહી ગામડાંની સેવા કરી ગ્રામજનતા જે મીઠું ને રોટલો આપે તે જ ખાવાની વૃત્તિ હોવી જોઈએ. અને પોતે જે સેવા કરે, જે કાંઈ શિષ્યો હોય, તેની સાચી દોરવણી પોતાની આસપાસ આપે અને એ રીતે બીજા અનેક સુવાન ભાઈઓને તૈયાર કરે આ નર્મ તાલીમની કેળવણી પામેલા વિદ્યાર્થીની ભારી કટપના છે. અને આવો વિદ્યાર્થી નર્મ તાલીમ પામેલો વિદ્યાર્થી પાકવો જોઈએ એ ભારી અપેક્ષા છે.”

બાપુજી પર હમણાં હમણાં તાર અને ટપાલનો દગલો થાય છે. તેમનો પોણો ભાગ તો સાન નકામો જ હોય છે. આ તાર પત્રોનો દગલો બાપુજી પાસે મેં મૂક્યો. તેવામાં થીઆણુ આવ્યા. બાપુજીએ તેમની પાસે વિનોદ કરતાં કહ્યું : “કોણ કહે છે કે હિંદુસ્તાન ગરીબ છે ! બિસેને આમાંથી અર્ધા ભાગનાં કાગળિયાંઓ તો કાઢી નાખ્યાં

દશે, છતાં આમાથી કેટલાય નકામા હશે નજીવી બાબતમા લોકો તાર કગ્તા શીખ્યા છે તારે મને વિચાર આવે છે કે, દેશમા ધનિકો તો મેં પાચ ગણ્યાગણ્યા છે ગરીબોને ચૂમીને તે પૈસાનો ઉપયોગ આવો થઈ રહ્યો છે ના ? (એક તાર બતાવીને) આ કામ બે પૈસાના પોસ્ટકાર્ડથી પણ પતી શકે એવો આ તાર છે પણ આપણી મૂર્ખાઈની હદ જ નથી આપણને ભાન જ નથી કે આપણે શું કરી રહ્યા છીએ આવા રોજના નકામા તારો અસખ્ય માણસો કરે, તેની પાછળ મેટલા ઓફિસરો, પટાવાળાઓ, મકાનો રોખા પડે એટલે જો હિસાબ કાઢો તો આપણે આપણો પૈસો કેવો વેચી રહ્યા છીએ તેનો ખ્યાન આવે ચાલો, હું તો બીજી વાતમા જિતરી ગયો આપણે આપણું ઇમ જનદી પતાવીએ તમારો સમય થોડો મેં વધારે લીધો, પણ હું આની રાતો જોઉં છું તે મનમા ખૂંચે છે તેથી તમારી પાસે મન દાન થુ ”

માપુજીએ છાપા સાંભળ્યા અને ૧૦-૩૦ પગી સૂતાની તૈયારી

૨૨-૪-૪૭
ગાંધી કેમ્પ, પટણા

૩-૩૦ વાગ્યે પ્રાર્થના સુખી અને મીઠા રાતે ૧૦ વાગ્યે બના-રસથી આવ્યા છાનામાના આવીને સૂઈ ગયા (સુખી અને સીતા રામદાસભાઈ ગાંધી તથા મણિલાલભાઈ ગાંધીની દીકરીઓ) પ્રાર્થના પગી તેમની સાથે જ લગભગ બધો સમય વાતો કરી

૨૨ મી તારીખ પૂ મોગીમાની મૃત્યુતિથિ હોવાથી દર મહિનાની જેમ મેં ગીતાપારાયણ કર્યું પગી માપુજીએ બગાળા પાંચ કર્યો આશામહેન સાથે વાતો કરી ફરતી વખતે ની સાથે માપુજીની ખાતગી રાતો હતી એટલે મારે છુટી જેવું હતું

માપુજીએ એક કોલેજિયન બાળા, કે જે પોતાની સાથે બહુતા યુવક સાથે પરણવા ઇચ્છતી હતી, તેને આ પ્રમાણે સનાહ આપી માપુજી માને છે કે

અતિ હલ્કુ પરિણામ લઈ કર આવે છે પ્રેમવ્રત ઇચ્છનારો અને વડાલોને ગમે તો જ સગાઈ કરી લે પણ આવી સગાઈ યથા પગી તણ

વર્ષ લગી એ જોડાએ કાંઈ ખાસ સંબંધ ન રાખવો જોઈએ અને પોતા-
પોતાની પ્રવૃત્તિમાં મગ્ન રહી તે પ્રવૃત્તિ પૂરી કરવી. આમ જે યુવક
યુવતીઓ કરે તેની જિંદગી ખૂબ સુખી થાય એમાં મને શંકા નથી.

બાપુજીએ આ બધી વાતો મારે પહોં સમજવા જેવી હોઈ મને
એક શિખામણરૂપે કહી, “બીજાઓના જીવનમાંથી પણ આપણે ધારીએ
તો ઘણું પામી શકીએ છીએ.”

બાપુજીનાં કપડાં તો આજે સુમિત્રાએ ધોયાં. બને બહેનો છે
એટલે મને તો ખૂબ આનંદ પડે છે; અને કામમાં પણ ખૂબ મદદ
કરે છે. એ વાગ્યાથી તાલીમી સંઘની સભા ચાલી. ત્યાર પહેલાં ખાદી
કાર્યકર ભાઈઓ આવ્યા હતા. તાલીમી સંઘની સભામાં સ્વાવક્ષંબી
કેળવણી ઉપર ભાર મૂક્યો. એક પ્રશ્ન એવો આવ્યો કે, સરકાર પાસેથી
આ સંસ્થા માટે કેટલી રકમ લેવી? તેનો જવાબ બાપુજીએ જે
આપ્યો તેમાં બાપુજીનું કેળવણીનું દૃષ્ટિબિંદુ શું છે તે સમજાયું.

બાપુજી કહે, “સરકાર તો આપણને અવશ્ય જોઈએ તેટલી મદદ
કરશે જ. પણ સરકારની ઉપર આધાર રાખીને આપણે નબી નહીં
શકીએ. જોટલા જોઈએ તેટલા જ વિદ્યાર્થીઓ લો. બહે એછા
વિદ્યાર્થીઓને આ લાભ મળે પણ એવી કેળવણી થાય કે કોઈની
પાસે એક પાઈ પણ માગવાને હાથ ન લંબાવવો પડે. નાનાભાઈ
ભટ્ટમાં ઘણી શક્તિ છે. પણ એમને પોતાની સર્વ શક્તિ, ભડોળ એકઠાં
કરવામાં વેડફી નાખવી પડી. એથી ભડોળ કરીને કેળવણીની સંસ્થા
ઊભી કરવાનો હું સખત વિરોધી છું. પ્રાથમિક મંડાણ માટે અમુક
રકમ જોઈએ તે જ લેવાની અને ત્રણ વર્ષ પછી કોઈની પાસેથી
રાતી પાઈ પણ ઉઘરાવવાની નહીં. જે એવી સ્વાવક્ષંબી કેળવણી આપણે
ન કરી શકીએ, તો પ્રજા સમક્ષ આપણે આપણી હાર કબૂલ કરવી
જ જોઈએ. એથી આપણે જરા પણ નીચે નથી પડતા, પણ જીએ
જઈએ છીએ. નહીંતર આ નઈ તાલીમ ચાલવાની જ નથી. એટલે
સ્વાવક્ષંબી બનવું છે એ વાત મનમાં રાખીને જ આ સંસ્થાનું બજેટ
બનાવવું જોઈએ.”

પ્રશ્ન — “સરકારી શાળાઓ સરકાર જો આવી સંસ્થાને મોંપે
તો તે લેવી?”

માપુજી — “સરકારી શાળાઓ ચલાવનાની આપણામાં શક્તિ હોય તો જ તે જનામદારી લેવી નહીતર આપણે પણ કામ નહીં કરી શકીએ અને સરકારને પણ હેરાન કરીશું આપણા હાથમાં સત્તા આવી છે, અને એથી આપણે જેટલું ખર્ચ ઇન્દ્રિયોએ તેટલું કરી શકીએ છીએ, એવી માન્યતા બધાઈ ગઈ છે સરનામ્યમાં હવે આપણને કોણ પૂછનાર છે, એવી વૃત્તિ આપણામાં આવી ગઈ છે પણ એવો દભ ઝાઝો વખત નહીં ટકે એટલે પ્રજા જ જાગ્રત થશે અને મગવો ફાટશે હું તો કદાચ આવું બધું જોના છુતો નહીં હોઉં, એવી ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું આપણું કામ સગીન હોવું જોઈશે એટલે આપણામાં જો સંપૂર્ણ શક્તિ હોય તો જ આ કામ હાથમાં લેજો જો એવી શક્તિ ન હોય તો મ્હી દેવ કે, અમે તો કેન્દ્રોમાં જ ચલાવી શકીએ તેની અમારી સ્થિતિ છે પ્રાતોમાં નહીં પહોંચી શકાય બલે ફક્ત સેનાગ્રામમાં જ ચલાવો પણ એવું ચલાવો કે આખા હિન્દુસ્તાનની આદર્શ સ્વાવલંબી કેળવણીની સંસ્થા અને હમેશાં નાના પાયાથી જે કામ ચાલે છે, તે જ મજબૂત અને છે એટલે તમે પાંચો મજબૂત બનાવો તો ઇમારત એવી મેળે મજબૂત બનશે પણ ઘણું નિકસાવી મૂકશો તો કયાવના નહીં રહેનાય

“નર્મ તાલીમમાં ફક્ત કે તાવવું કે સફાઈ કરાવવી એથી તે નિલાધી” પારગત નથી મનતો પણ નર્મ તાલીમમાં જીવિની શુદ્ધિ ધાય, આત્માને અને શરીરને કેળવણી મળે દરેક ધર્મના સારા સિદ્ધાન્તો દ્વારા ધાર્મિક કેળવણી પણ આપી શકાશે એટલે મારો મહેસાનો અર્થ એ છે કે, દતાર્થ અને સફાઈ મારફત જો આત્માને ખોરાક ન આપી શકે તો તે છોડજો, અને તમારી હાર કમૂન કરજો, કારણ કે હું તો માનું છું કે એ દ્વારા જ આપણી ઉન્નતિ છે અને તો મિનના તમામ કાપડનું સ્થાન ખાદી લઈ શકશે, તેવી મારી શ્રદ્ધા છે કરોડો ગરીબોને ઉન્નત કરી શકે એવી પ્રવૃત્તિ રેલિયા સિનાય બીજી મ્હઈ છે તે બતાવો તો હું મારી હાર કખૂલ કરીશ અને મારો પચાસ વર્ષનો સિદ્ધાન્ત હું પાછો ખેંચી લઈશ સહુ હિંદીઓ જો ફક્ત એક જ કલાક કાતે તો હિન્દુસ્તાનને નથી મિલની જરૂર કે નથી બહારના કાપડની જરૂર

દરેકને છ કે આઠ કલાક જો કાંતવું પડે તો એવી ખાદી મરી જ
જાય કારણ કે માણસને બીજા અનેક કામ હોય છે પણ એક કલાક
કાંતે તો આત્માને અને આર્થિક બને રીતે ફાયદો થાય છે

“અગ્રેજીએ મિલનો પાચો આપણી તકલી અને આપણી સાળ
પરથી જ નાખ્યો છે તેમણે મિલો કરીને આપણુ શોખણુ કર્યું હિંદુ-
સ્તાન જો યુરોપની નકન કરશે તો હિંદુસ્તાનનો નાશ થશે તેથી
આપણે તકલી રેટિયો, અને આપણી સાળાનું જ શાસ્ત્ર રચવું જોઈએ
અને આવી તાલીમ પામેનો પિઠાથી મિલ તરફ નજર જ નહીં કરે
આને ધણા પ્રધાનો કે ઉદ્યોગપતિઓ મિલો ચનાવવાની જ વાતો
કરે છે પણ આપણે તેઓને બતાવી આપવું જોઈએ કે આપણે
કરીએ છીએ તે ખરાબર છે ધ્યેયને પાર પાડવાની શ્રદ્ધા રાખવી
અને મરતા સુધી એ ધ્યેયને ન છોડવું જોઈએ ચરખા સધ અને
તાનીમી સધ કોંગ્રેસે જ કાઢ્યો છે પણ કોંગ્રેસે તેની સામું નથી જોયું
કોંગ્રેસ રાજકીય કાર્યોમા જ પડી ગઈ કોંગ્રેસનાળાઓ પાસે પૈસા ન
હતા અને બીજો અનુભવ ન હતો એટલે થોડુંક રચનાત્મક કાર્ય
કર્યું તેમા સફળતા પણ મળી દરમિયાન લડતો આવી સત્તા આવી
પણ સત્તા પચાવવા માટે ત્રણો સમય લાગશે એમ કેટલાક અનુભવો
પરથી લાગે છે અને આપણે તો ભાવિ પ્રજાને ધડતી છે તેમા અનેક
મુશ્કેલીઓ આંદરો તો તેનો સામનો કરવાનો મારે કપૂન કરવું
જોઈએ કે પહેલાના જેટની મારામા શક્તિ નથી રહી એમા સરકારનો
વાક નથી આપણી સરખર પાસે જે વારસો આવ્યો છે તે એવો જ
ગદો છે પણ જે છે, તેનાથી ચનાનવું રહ્યું પણ દુ આને જે મદ
છુ તે લોકોને ગમે નથી બીજરતુ એટલે છુટ્ટો થયો તેથી કદાચ બુદ્ધિ
તો છુટી નહીં થઈ ગઈ હોય ? કારણ કે ધણા લોકો મને એવી સનાહ
પણ આપે છે કે, તારું કામ હવે પૂરું થઈ ગયું છે અને હવે તમે
ખસી જાઓ એટલે સલત છે કે શુદ્ધાપાને લીધે મારી બુદ્ધિ
બગડી હોય !

“પણ તમે એટલું નોંધી રાખજો કે, હું જોઈ રહ્યો છું કે કોંગ્રેસનું
તત્ર આજે તટ્ટતુ જાય છે હજુ પણ એને સલામો તો બચી :

તેમ કે નહીંતર કોમ્યુનિઝમ આવતા વાર નથી લાગવાની અને લોહીની નદીઓ વહેશે એવો બગવો ફાટશે આ સહુને નથી દેખાતુ, પણ મને દેખાય છે

“સહશિક્ષણમાં શિક્ષકો લાયક અને પવિત્ર તથા નર્મ તાલીમની ભાવનાથી ભરેલા હોના જોઈએ અને નર્મ તાલીમનો શિક્ષક પણ કારીગર હોય તેના પત્ની અને બાળકોએ પણ તેમાં સાથ આપવાનો રહે છે આખા હિન્દુસ્તાનમાં ગામેગામ નર્મ તાલીમ આવી શકે તો એક મોટું કામ થશે ”

૪ વાગ્યે સ્થાનિક પ્રધાનો મળ્યા આવ્યા બાપુજીએ તેમની પામે પણ પોતાનું હૃદય દાલન્યુ, “હું ગભીરપણે નિચાર કરી રહ્યો છું, આ મધ્યામાં મારી ફરજ શી છે? જોકે મારી શ્રદ્ધા છે જ કે ઈશ્વર મને તેમાંથી રસ્તો તો સુઝાડશે જ અને અહિંસાની બાંધતમાં તો આજે મારા વચનની કિંમત જ નથી રહી લોકો મારા પર જે પ્રેમ વરસાવે છે તેની હું કદર કરું છું પણ તે કદરની કિંમત ચૂકવનાનો એવ જ રસ્તો છે કે, ઈશ્વરે મને જે સત્ય મતાન્યુ છે તે દુનિયા આગળ મૂકી શકું અહિંસાનું શસ્ત્ર આપણે સમર્થ સ્થિતિમાં હકૂમત કાઢના માટે વાપર્યું, અને હવે જો આપણે આપણા બાઈઓ સામે હિંસા નાપરશું તો આપણે કામર ગચ્છાશું અને આપણી નામોરતી થશે તમારી ઉપર હિંસા મોતીના મુકુટ નથી, પણ કાટાનો તાજ છે ”

બાપુજીએ જુદે જુદે સમયે પોતાના હૃદયની વ્યથા દાલરી, તેનો ધનિ પણ એવો જ ગાબીર્યભર્યો હતો શબ્દે શબ્દે તોળી તોળીને બોલના હતા ખૂમ થાક હોવાથી બાપુજીએ સાંજે બોજનમાં કશુંય ન લીધું માનસિક થાકે પણ ખૂમ છે અને સાંજે થોડીક દ્રાક્ષ જ લીધી

પ્રાર્થનામાં આજે સુગીએ ભજન ગાયુ પ્રાર્થનાપ્રવચનમાં બાપુજીએ હમણા જ સલામો ચાલે છે તેને અનુરૂપ જ કહ્યું કે,

“આજે જ દિવસથી અહીં હિન્દુસ્તાની વાલીમી સંઘની સભા ચાલે છે અને કોમેસે વાલીમી સંઘને કેળવણીનું કામ સોંપ્યું છે તેથી એની આજ્ઞા સહુને જરૂર રહે કે, રાજ્યવહીવટ ચલાવવાની સત્તા મળી તો કોમેસ વાલીમી સંઘના નિષ્ણાતોની સલાહ લે પણ તેના કારણોમાં

મારે બિંડા હોતરવાની જરૂર નથી. રો. ઝાકીર હુસેન સાહેબ આ સંધર્ન પ્રમુખ છે. તેઓ કેળવણીના નિષ્ણાત છે અને જામિયા મિલિયાની સંસ્થાના આત્મા છે. આર્યનાયકમ્ અને તેનાં પત્ની આશાદેવી પણ તેમની મદદમાં છે. આ સંધની સ્થાપનાને સાત વર્ષ પૂરાં થયાં અને આઠમું વર્ષ બેઠું. આ સંસ્થાનું નામ 'નર્થ તાલીમ' રાખવામાં આવ્યું છે. કેમ કે આ કેળવણીને કોઈ બીજા ખુલકમાંથી લાવવામાં નથી આવી, તેમ જ તેમાં કોઈની નકલ નથી અને પ્રજામાં તે પરાણે ફેલાઈ નથી બેસાડી. પરંતુ સાત લાખ ગામડાંના બનેલા હિંદમાં કઈ જાતની કેળવણી હાથેયગી અને તે દષ્ટિ લક્ષમાં રાખી છે. મનુષ્ય ત્રણ તરવનો બનેલો છે. શરીર, મન અને આત્મા. અને નર્થ તાલીમ એ ત્રણેય વચ્ચે સમતોલપણું જાળવી તેનો મેળ રાખશે. પશ્ચિમની કેળવણીની પદ્ધતિમાં અને નર્થ તાલીમ વચ્ચે ખડુ મોટો ભેદ છે. શરીર, મન અને આત્મા, આ ત્રણેયને જો ખોરાક આપવાનો હોય, ઉન્નત કરવાં હોય, તો શ્રમ કરી હુન્નરો મારફતે કેળવણી આપવાનો જ સહેલો રસ્તો છે. અને નર્થ તાલીમમાં બીજા એ ખૂબી છે કે, વિદ્યાર્થીને તે તદ્દન સ્વાવલંબી બનાવે છે, એટલે કે તે પોતાનો ખર્ચ પોતે જ ઉપારશે. એટલે પ્રજાની કેળવણી માટે કદોડો શ્રમિક ખરચવાની વાત જ રહેતી નથી. અને હવે જ્યારે આપણા જ હાથમાં આપણી સત્તા આવી છે ત્યારે સામાન્ય વ્યવહારમાં લાખા અંમેછને બદલે હિંદી વાપરવી જોઈએ.

"મારી અને ઝીણસાહેબ વચ્ચેની જે સાંતિ અપીલ થઈ છે તેમાં મેં હિંદી અને ઉર્દૂમાં સહી કરી છે. આની સામે આપણા ગવર્નર જનરલ માઉન્ટબેટન સાહેબે કરો જ વાંધા ઉઠાવે નથી, કારણ કે તેઓ જાણે છે કે બ્રિટિશોએ થોડા સમયમાં આહીચી જવાનું જ છે."

પ્રાર્થનામાંથી આવીને બાપુજી ક્યાં. ફરતી વેળાએ . . . ની સાથે ખાનગી વાતો. હું અને સુમિત્રા જુદાં ક્યાં. અમે રમ્યાં. ફરીને બાપુજીએ પ્રવચન તપાસ્યું. પત્રો લખ્યા. આવેલી ટપાલ સાંભળ્યા. કાંતવાનું બાકી હતું તે પૂરું કર્યું. આને ખૂબ જ યાક છે. જલ્દી જ ધીમે ધીમે ખોડી શકે છે. ૧૦ પછી સૂતાની તૈયારી.

૨૩-૪-૧૯૭૭

ગાંધી હૈંદુ, ૫૮૫

પ્રાર્થના પછી બંગાળી પાઠ કર્યો અને પછી મને ગીતાપાઠ સાંભળ્યો. . . . લીંગનાજી બાઈઓ મળવા આવ્યા, તેમની સાથે વાતો

કરતા બાપુજી બોલ્યા કે, “લીગને જે આગળ આવવું હોય તો પોતાના ધ્યેયને ફેરવવું પડે તમે તમારા અતરાત્માને પૂઠો એરી હું વિનતી કરું છું જોકે હવે તો વચગાળાની સરકારમાં લીગ જોડાઈ છે પણ સગા ભાઈઓ એક ઘર ચનાવે તેવો વહીવટ હજી ચાલતો નથી તમે જે લીગના સાચા પ્રતિનિધિ હો તો તમારે ઝીણાસાહેબને કે લિયામ્તઅની સાહેબને સ્પષ્ટ કહેવું જોઈએ કે આ માર્ગ ઊંઘો છે તો ન તમે લીગની વફાદારીપૂર્વક સેના બજારની ગણુશે અને હજી પણ નોઆખાવીમા, બગાળમા, પબ્લમમા, મુસનમાનોની કલેઆમ ચાલુ કે દિદુઓ નથી કરતા એમ હું નથી કહેતો, પણ દિદુઓના આ કૃત્યને હું, પડિત જવાહરલાલ આદિ સખત શબ્દોમા વખોડીએ છીએ, જાહેર વિનતીઓ કરીએ છીએ તે રીતે હજી લીગના કોઈ પ્રતિનિધિએ મુસનમાનોમા કહ્યું છે? પાકિસ્તાન લેવું હોય તોપણ આગેવાનો ભલે લડે પરંતુ દરેક માણસ જે પોતાના હાથમા કાયદો લે તો કેમ ચાલશે? કાયદેઆઝમ ઝીણાસાહેબે કહ્યું તો ઠેકે, લઘુમતીને પૂરું રક્ષણ આપવામા આવશે પણ હજી એ પગાયું નથી, એ પણ મારે તમને કહેવું જોઈએ મરણ કે હું મને પોતાને મધાનો એ વફાદાર મિત્ર માનું છું અને એ મિત્રતા મારે સિદ્ધ કરવી છે દિદુઓને સગા ભાઈની જેમ તમે ગણો એની હું તમને હૃદયપૂર્વક વિનતી કરું છું એથી તમારી ઉન્નતિ છે” વહેલી સવારે આ ભાઈ ઓને બાપુજીએ ઠીક ઠીક સાચી વાતો સબગાની ત્યાર પછી મુમર્દ સરખરના બેઝિડ એન્જ્યુશન સ્કીમ ઉપરના મગજો વાગ્યા બાપુજીને તે ગમ્યા અને થોડો ફેરફાર કરાવ્યો.

ફરતી વખતે મીતા, મુમી સાથે વાતો કરી અને થામને લીધે બાપુજી આખો બધે રાખીને ફર્યા માવિશમા બાપુજી બેઠી ગયા હતા બોજનમા આજે ફક્ત ત્રણ સતરા જ લીના.

તાનીમી સઘની અને ચરખા સઘની મીઝિંગ ચાની આજે પણ ખાદી ઉપર વાતો થઈ.

“ખાદી એ તો દરેક મમનુ મચ્છિદુ છે આખરે સદુને ખાતીની નર છે મારી આગળ તો હિન્દુસ્તાનના છ લાખ ગામ નો પ્રેમ છે હવે

એકલી કાતણક્રિયા જાણ્યે કરું નહીં વળે પણ કાતણની સાથે દરેકે વણાટ પણ જાણવાનું રહેશે નહીં તાલીમ તો અપૂર્ણ માણસને સંપૂર્ણ બનાવે અને તેથી કેળવણીમાં ખેતી તો આવે જ ફળો, અનાજ, શાકભાજી અને ફૂલો આદિમાં બુદ્ધિનો સારો વિકાસ થાય છે જ ગામડાના છાત્રાઓને સારી રીતે શીખવી તેણે જીવનની જરૂરિયાતની તમામ વસ્તુની ધોળા સાધી લીધી હશે તો એથી મફત કેળવણી આપોઆપ થશે

“પણ હું ખની વાત એ છે કે, આજે આપણું તત્ત્વ નબળું પડતું નથી છે પણ જ્યાં જ્યાં આપણા હાથમાં સત્તા હોય ત્યાં ત્યાં પ્રાતિક સમિતિ અને સરકાર એક હોવા જોઈએ તેઓ એકબીજાને ઓતપ્રોત થઈ બળવાન બનાવે તો જ આપણે ધારેલું કામ સફળતાપૂર્વક પાર પાળી શકીએ સરકારે પણ પોતાની મર્યાદા આમાં આકવી પડશે હવે લોકો પાસેથી ફાળો ઉઠાવવા ન જવાય અને નહીં તારીમ માટે તો ફાળો કરવો એ કાપ સમજી છે જો કે સરકાર પાસે માગી શકાય

“આપણે જો સેવા કરવા ઇચ્છતા હોઈએ તો સેવા એક જ દિશામાં વળવી જોઈએ

‘એક મહાસાગર પાર કરવાનો છે હવે જ આપણી પરીક્ષા છે ચોતરફથી તોફાની વાદળો આવી રહ્યા છે અને ક્રુધાગાયેલું વાદળું વિખેરવાનું છે જે સુકાની છે તેનાથી કોઈ બીજો સર્વશ્રેષ્ઠ સુકાની નથી કે જે આ જહાજને સમતોન રાખી યોગ્ય દિશામાં લઈ જઈ શકે એથી આપણે સહુએ કોઈનું વાક નેચા વગર કટિબદ્ધ થવું જોઈએ

૩ થી ૫ આ સભા અને પ્રશ્નોત્તરી આવી આજે પણ સુખી સીતાની સાથે જ મારો બધો સમય ચાલ્યો ગયો હું પણ તે લોકોની સાથે હોં સાહેબ અને બેગમસાહિબાની સાથે ટેમન પર જમવા ગઈ ધણી દિવસે ત્યાં જમવા ગઈ તેથી બધા બહુ રાજી થયા

સાજના અગૂર ખાતા પીસ કમિનીના કોમેસના ભાઈઓ સાથે વાર્તાનાપ કરતા બાપુજીએ કહ્યું

“આપણને આઝાદી જોઈએ છે કોમેસે આઝાદી મેળવવામાં તનતોડ મહેનત કરી આટલા બલિદાનો દેવાયા એવી ખવિત સરથાની તરફ આજે આપણું બેરમરીબરું વલણ શરૂ થયું હોય તેમ મને લાગે છે જો એવું કરવું હોય તો બહેવર છે કે કા તો કોમેસને વિખેરી નાખવી અથવા આપણે કોમેસથી છૂટા પડવું કોમેસે જે કમાવી કરી છે તે આપણે ગુમાવવી છે શું ? અહિંસાને રસ્તો ચાલવાની જો તમારામાં બહાદુરી ન હોય તો જેણે તમને ફટકો માર્યો હોય તેને જ ફટકો મારો

એ હું સમજી શકું છું પણ એનાથી ડરીને એ કૃષ્ણકાનુ વેર નિર્દોષી પર લેવું એવું અધમ પાપ હિંદુસ્તાનીઓ કેમ કરી શકે? હિંસાત્મક વક્ષણમાં પણ અમુક નિયમો અને મર્યાદા હોય છે. એ મર્યાદા ન ભંગવી શકાય તો હિંસા કરનારનો જ નાશ છે એ દીવા જેવી સ્પષ્ટ વાત હું તમને નથી સમજાવી શકતો એમા મારી ખામી છે આપણે સાચી ગીતે મગી જઈએ તો તો હું એમા જીવનની સાર્થકતા સમજીશ પણ આઝાદીના પગરણમાં જ હું અપશુકન એ નેઈ રહ્યો છું કે, તમે અત્યારે ૧૫૦ વર્ષથી ને ગુલામી ભોગવેો છો તેના કરતા પણ ખીજ એવી ગુલામીમા સપાડો કે કળ જ નહી વળે

“અત્યારે બિહારમા ને કાઈ શાંતિ છે તે લશ્કરી બળોને કીધે છે. એને હું શાંતિ કહેતો જ નથી તમારી શાંતિસેનાનો ચેપ પ્રજામા લાગશે, અને પ્રજા પોતાની મેળે સમજી જાય કે પ્રત્યેક હિંદુ કે પ્રત્યેક મુસલમાન મારો ભાઈ છે, મારા બહેન દીકરી છે, ત્યારે તે શાંતિ ટકશે. પણ તમે ને એકસો એક ટકા હુલ્લુપૂર્વક સાચા હરો તો જ તેનો ચેપ લાગશે. નહી તો તુબકીમા કાકરા ભર્યા બરાબર છે મને સાકું લગાડવા કશું ન કરશે. મારી વાત મને ન ઊતરે તો જરૂર છૂટા પડી જઈ શકે છે. પરંતુ શાંતિસેનાનો સૈનિક શાંતિસેનામા જોડાયા પછી ને પોતાના મન, વચન, કે કર્મથી પણ ખીજનું વેર લેવાની ધારણા રાખશે તો મને અત્યંત દુઃખ થશે પણ ખોટા કામ કરવાની સામે અથવા બદલો લેના ખાતર ને તમે તે ધર્મવાળાને મારશો તો એ નામરદાઈનું કામ લેખારો. અને હિંદુસ્તાનની આઝાદીને લેખમમા મૂકશો

“શૂરાની અહિંસા કેળવની હોય તો અતર સાફ કરવું પડશે. મનમાથી નામરદાઈના વિચારો કાઢી નાખવા પડશે અહિંસા નેણે અપનાવી છે તેને કોઈનાથી ડરવાનું તો હોય જ શાનું? તે જરા પણ કોષ્ઠ કર્યા બગર સ્પષ્ટ રીતે પોતાની વાત ખીજને સમજાવે એટલે ને તમને લાગે તે મને અથવા તો શ્રીખાણને જરૂર પૂછી શકે છે. આમા મુસલમાન ભાઈઓ પણ છે તેથી મને આનંદ થાય છે તેઓને પણ કંટુ છું કે, તમને ને સાચું લાગે તે કહી શકે છે. લડાઈ અને હિંસાને રસ્તે જવાથી પાકિસ્તાનને તમે પાક નહી બનાવી શકો એ ઝીલાસાહેબને નહેરુ રીતે કહેવાની તમારામા હિંમત હોવી નેઈએ આપણે અદરો અદર લડીશું તો આઝાદીની વાત વીમગી જ જવી પડશે અને કાઈ ત્રીજી જ સત્તા અહીં સ્થાન જમાવશે હિંદુસ્તાન કેવી મુવર્ણ બનિ છે, એનો વિચાર ક્યો છે? આપણી દષ્ટિ આપણે વિચાર કરવી નેઈએ. નહી કે નાની નાની બાબતોમા ઝગડા કરવા. આપણા દેશમા ખનિજ

દ્રવ્યો, કીમતી ધાતુઓ અને એવી અનેક સમૃદ્ધિઓ પડેલી છે તેની રોધખોળ કરવામાં અને તે વાટે હિંદુસ્તાનને સમૃદ્ધ બનાવવામાં આપણે આપણા સમયનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. તેને જાહેર આંદો આવે તે કદાચ જઈ રહ્યા છીએ તેનો તમે વિચાર કર્યો છે? આપ ઈ બેવડીનો લાભ ખીન્યો છો લેશો. આ મારી વાત સમજ્યા હો તો તેનો વિચાર કરો અને પોતાના જીવનમાં વણને, એટલે આપોઆપ પ્રગ્ન ધારો. સેવમે ઉપર બહુ મોટી નૈતિક જવાબદારી રહેલી છે. તે તમારામાં ધાળવાની શક્તિ ન હોય તો નમ્રતાથી કમૂચી લેવું. નટી તર બહાદુરીપૂર્વક આવેલી ફરજને તન, મન, ધનથી વફાદારીપૂર્વક અદા કરવી.”

આ પ્રમાણે બાપુજીએ ત્રીસ જેટલા કાર્યકરભાઈઓની આગળ પોતાના મનની વાત કહી. બાપુજી લગભગ ૪૫ મિનિટ એકધારું બોલ્યા. આ ભાઈઓ ગયા પછી હાથ મોઢું ધોઈને મીઠા પ્રાર્થના-રુખામાં ગયા.

પ્રાર્થનામાં આજે પુરુષો બીડ હતી સાખ ઉપરાંતની મેદની હતી. ગમધૂનમાં તાળીઓ બસરી પડતી હોવાથી પહેલાં તાળી કેમ મારતી તેની તાલીમ આપવાની બાપુજીએ સૂચના કરી.

પ્રાર્થનાસભામાં નર્મ તાલીમ ઉપર ૯૮ બોલ્યા ગયા ૨.

વિચારવા જેવી છે. એને બલે આપણે સત્ય હકીકત ન માનીએ. તોપણ તેમાં તથ્ય છે. અને ક્ષિત્રી કલ્પના કેટલી ભ્રમી છે કે, બાળક માતાના પેટમાં હોય ત્યારથી જ જો તેને (માતાને) કેળવણી મળે તો બાળકને આપોઆપ કેળવણી મળશે. અને એવી કેળવણીથી પ્રભુત્વનું સ્થાપનની તો બને જ. આ નઈ તાલીમમાં મારી કલ્પના છે.

“દક્ષ જોઈતાં સાધનો વસાવવા માટે જ મૂકીનું રોકાણ થાય. તે સિવાય નઈ તાલીમમાં એક પાઈનું પણ ખર્ચ ન હોય. શિક્ષકો જે વેતન લે તે પોતાની મહેનત કરીને લે. નવી તાલીમ જીવનની કળા ખીલવવાની હિમાયત કરશે. નવી તાલીમની પદ્ધતિથી ભણાવનારો શિક્ષક પોતાના ભણાવવાના, અને ભણનારો વિદ્યાર્થી પોતાના ભણવાના કામમાંથી જ નવી સંપત્તિનું ઉત્પાદન કરે. આમ પાયાની કેળવણી જીવનને રાક્ષાતથી જ મમૂલ્ક બનાવે છે. અને તે કેળવણી પામેલા વિદ્યાર્થીને નોકરીના અભાવે રખડવાનું તો હોય જ નહીં. આજે આપણી કમાણી સરેરાશ મહિને દક્ષ પાંચ રૂપિયા અને વાર્ષિક સાઠ રૂપિયા જ છે. તે ઉત્તરોત્તર વધતી જ જશે. અને પછી આપણને સર્વ વગરનો ખોરાક પાઈને કે નાગામૂખ્યા નહીં રહેવું પડે. પરંતુ પોતે જાતમહેનત કરી અનાજ વાળુ હોય, શાક-ભાજી વાળ્યાં હોય, દોરકડોર શીખ્યા હોય, એટલે તાજા દૂધ ધી તો મળે જ. અને જાતે કંતેલ કપડું હોય. તો પછી પ્રભને બીજું જોઈએ પણ શું? હા, મોજશોખ કરવાનો, સિનેમા નાટક જોવાનો કે કોઈની સાથે લડવાડ કરવાનો અવકાશ જ ન રહે. કારણ કે પોતાની પળેપળ પ્રવૃત્તિથી ભરેલી હોય. આ છે નઈ તાલીમની કેળવણીનું મારું સ્વપ્ન. સ્વતંત્ર હિંદનો દરેક માણસ દંડ સહ્ય કરે અને થોડી મહેનત કરવાનું મ્વીકારે તો જ સ્વપ્ન સિદ્ધ થાય. પણ સહકાર અને આધાર વગર કેવળ સરકાર કશું જ નહીં કરી શકે. મારી આજની વાતોનો આપ સહુ વિચાર કરજો. એને ફેફા નહીં હેતા. એટલી આપ સહુને મારી નક્ક પ્રાર્થના છે.”

૨૪-૪-૪૭

ગાંધી કેરપ, પદલુડા

નિયમ મુજબ પ્રાર્થના. મને ગીતાપાઠ કરાવ્યો અને ટપાલ જોઈ. ગ્રામઉદ્યોગનો આખો હેરાલ વાંચવામાં જ ઘણો સમય ગયો.

ફરતી વખતે કોલેજની કેળવણી અંગે આપણે બોલ્યા : “ન્યાં સુધી સ્ત્રી કે પુરુષ, યુનાન કે યુવતી પોતાના ચારિત્ર્યમાં સર્વાંગીયુક્તા ન આણે, બલે સાથે હળે, બળે, મળે, પણ તેમાં સહેજ પણ વિકાર

આવી જાય ત્યાં સુધી હું દોષવાળી જ કેળવણી ગણવાનો. ભલે બીજું ગમે તેટલું જ્ઞાન કદાચ તેમાં મળતું હોય.” બાપુજીના મનમાં . . . ની વ્યથા ભરી છે.

પંડિતજીનો તાર આવ્યો છે કે, મે મહિનામાં બાપુજીએ દિલ્હી જવું જ પડશે.

બાકી બાપુજીનો બધો ક્રમ નિયમ મુજબ ચાલે છે. સવારના ખોરાકમાં બે ખાખરા, શાક, દૂધ લે છે અને સાંજના ફક્ત અંગૂર કે સંતરાં.

છાપાંઓમાં બાપુજીનાં પ્રાર્થનાપ્રવચનો સરખાં નથી મુકાતાં. એટલે તે બાબતમાં શૈલનભાઈ સાથે વાતો કરી. વોલ્ટન સાહેબ બાપુજીને મળવા આવ્યા. તેમને બાપુજીએ કહ્યું કે, “નિરાશ્રિતોને માટે એક જ કોલોની જોભી કરાવી દેવી જોઈએ. બહુ પાકાં મકાનોની જરૂર નથી. ગામડામાં ગારમાટીનાં બને છે તેવા બનાવી લેવાં. હું તો ઇચ્છું છું કે, આવાં મકાનો લોકો જાતે જનારે અને યોગ્ય મજૂરી સરકાર આપે. મફત ખાવા દેવામાં હું તો પાપ સમજું છું.

૪ વાગ્યે સદાકત આશ્રમમાં કાર્યકરોની સભા યોજાવી હતી ત્યાં ગયા. બાપુજીએ કાર્યકરભાઈઓની વાતો સાંભળીને આ પ્રમાણે કહ્યું :

“લક્ષ્મીબાબુએ જે ફરિયાદો કાર્યકર ભાઈઓ માટે મૂકી છે તે બિહારીઓ માટે શરમજનક ગણાય. વિકેન્દ્રીકરણની વાતો તો ત્રણ વર્ષથી ચાલે છે. હું જોઈતી બહાર નીકળ્યો ત્યારે આ વિચાર મે પ્રગટ કર્યો. એમાં પહેલાં થોડીક ગડમથલ ચાલતી હતી, પણ હવે તો મને ઠીકા જેવું રૂપક લાગે છે અને લક્ષ્મીબાબુએ તો ત્યારે જ ભારી આ વાતને વધાવી લીધી. તમે જ્યાં વિકેન્દ્રીકરણની યોજનામાં ક્યાં અટવાઓ છો તે મને સમજાવો તો મને સમજ પડે ને? ચરખાં સઘની છાયામાં રહીને ચેચાણનો વધારો થઈ શકે તેમ નથી. તેમ તો ખાદીનો નાશ જ પડે. કાને તે પહેરે એટલે સાચા પહેરનારા જ રહેશે. અને મારે એવા સાચા જ સેવકો જોઈએ છે. તો કરોડો રૂપિયા જે ચરખા સઘમાં ફાંકાયા છે તે બચા જ જશે. હિંદુસ્તાનમાં બિહારે ચરખાનું મહત્ત્વ ખૂબ વધાર્યું છે. યત્રયુગ તો ૨૦૦ કે ૩૦૦ વર્ષથી જ છે. એની પહેલાં તો બધું જ કામ આપણે હાથે જ કરતા, અને હોશથી કરતા હતા. યત્રયુગ આવ્યો અને આપણા હાથે કાટ લાગી ગયો. અને હવે તો હાથકારીગરી, જ્વતમહેનત

આખરનો શ્વાસ લઈ રહ્યા છે એટલે આપણે આજમુ ખની ગયા છીએ
 ૮૩ ચરખા સધને વ્યાપારના સ્થાને રાખીએ તો ખાદીની કિંમત જ નથી
 રાહેરીઓ કે ગામડાઓ કાંતે અને પહેરે, જેમ કે ધરખરા લોકો રસોઈ
 પકાવે છે એ મઈ બહુ મોગી વાત નથી જ ને એમ નહીં કરીએ તો
 આપણા બધાનો અત આવરો આપણે ન સ્વવાનુ ધમ કરીએ છીએ
 એટલે બૂખે મરવાનો સમય આવ્યો છે હિંદુસ્તાન ચીનથી પણ ગરીબ
 દેશ છે ને કે આપણે આદ્યતિમા બને માણસ છીએ, પણ હકીકતમા
 પશુવત્ જીવન ગાળીએ છીએ ને મનુષ્ય પશુ જેવા ખની જશે તો ગાયનુ
 શુ થશે? ને હિંદુસ્તાનનુ એકેએક ગામડું ખોરાક કપડામા સ્વાવ્યખી
 બને તો એક અખજ રૂપિયા તો આપણે સહેજે બચાવી લઈશું, એમા
 મને જરા પણ શંક નથી આપણે મઈની જરા પણ મદદની જરૂર નહીં
 રહે અને આખુ હિંદુસ્તાન એક સહયોગ ખની જશે સહયોગની સત્યાગ્રહો
 જપાન જર્મનીમા છે તો આપણને લક્ષ્મીબાણુ જેવા એક આદર્શ બાઈ
 મળી ગયા છે તેને આપણે મદદ કરવી નેઈએ વિદેન્દ્રીકરણ એક સ્વતંત્ર
 પાક છે જેમ કે ધરમા ચૂનો સગાવા આપણી રાજની રસોઈ બનાવી
 લઈએ છીએ એની ખૂણી વિદેન્દ્રીકરણમા છે અને આપણે સહુ ને ટિપ્પક
 થઈએ અને સ્વાશ્રયી ખાદી ઉત્પન્ન કરતા થઈ જઈએ તો લક્ષ્મીબાણુ
 ને પ્રયોગ અહીં સ્વવા ઇચ્છે છે તે કદાચ આગાહ હિંદુસ્તાનનો પટેલો
 પાક હશે યુ પી મા વિચિત્રબાણુએ પણ મહેનત મગી છે પરંતુ બધા
 જ ગામડાઓને સ્વાશ્રયી નહીં કરીએ તો બધુ જ નષ્ટમુ છે

અહીં તો એક ખીલે ઉદ્યોગ પણ વિકસી શકે તેમ છે કે, અગસીના
 ને ૬૬૧ હોય છે તેના દેસામાથી પણ કપડુ બનાવી સંકાય છે અને તે
 પણ બહુ જ ખૂમસૂરત બને છે મારી ખાસે સમય નથી નહીં તો સાબિત
 કરી બતાવુ કે, મિતના કપડાનુ ખરિદામ ઝેર જેવુ હોય છે, અને ખાગીનુ
 ખરિદામ અમૃતમય છે ખાદી, એક પોશાક માટે તો બધાને સારુ છે જ,
 અને એ તો અશ્વિન્મહીન પાપી દારૂડિયો જુવાની બધા જ પહેરી શકે,
 પણ ખાદીમા ને એક ખવિત્ર ગુણ છે, અને તે એ કે ખાદી આગાહીની
 નિશાની છે જેઓ આગાહ હિંદુસ્તાનમા જીવવા ઇચ્છતા હોય તેણે તો
 ખાગી પહેરવી જ રહી અને ને ખાગી પહેરે તે સત્યાગ્રહી ખનશે, અને
 સત્યાગ્રહી તો ત ન ચીતાના અર્થમા કહેા તેવો સાસ્ત્રિક હોવો જ
 નેઈએ આ ગુણ ખાદીના પોશાકમા છે

સદામત આશ્રમમાથી પાછા ફરી હાય મો ઘોઈ મીઠા પ્રાર્થના-
 સમામા ગયા

હરિજન સેવક-સેવિકાઓ આગળ સદાકત આશ્રમમાં જે વાતો કરી તેના ઉપર જ આજે પ્રાર્થનાસભામાં બોલ્યા બાપુજીએ કહ્યું. “આપણે બાપુજીને જોઈએ કે, હરિજનો કંઈક અડતા જ થાય તો અસ્પૃશ્યતાનિવારણ થયું છે એમ માનવું એ ભૂલભરેલું છે કારણ કે એ ભેદનો તો હવે લગભગ નાશ થયો છે પણ આપણે તેઓમાં સરકાર રેડના પડશે મારી આશા છે કે બિહાર આ બામતમાં અને ખાદીની બામતમાં સહુથી પહેલું આવશે”

ત્યાંથી આનીને ની એક મીટિંગ થઈ બાપુજીએ એ લોકોને સાફ સબળાવ્યું કે,

“... નો મને એક વાત કહી જાય છે, અને આચરણ બીજું થાય છે આમ આપણે આજોદી નહીં નભાવી શકીએ આખરે તમે બધા આટલે જીવે દરજ્જે પહોંચ્યા શી રીતે? કોના થકી? મારી જ તાલીમ પામ્યા છો ના? રાજેન્દ્રબામુતા બિહારમાં જ નો આવી ગાલમાં થઈ શકે તો તો મારે કોઈનેય કશું જ કહેવાયું નહીં રહે, એમ ભાસે છે મને આ ગમતું નથી. બાપુ પણ સ્પષ્ટીકરણ કરી શકતા નથી, એ ખૂબી તેણે છે બાહોશ છે, બધા છે નો મારી જ દોરવણી માગે છે તો બીજા શા માટે બની રહ્યું છે? શું મને રીજવવા હાકારો બહાલ છે? એમ કરો તો તમે તમારા દેશને બિવશ નીવડો મારે તો કંઈ જ નથી, પણ પ્રભને બિવશ નીવડવાનું પરિણામ સાફ નહીં આવે માત્ર બધું જ સાચું હોય તેમ માનવાને કશું જ કારણ નથી, પણ મારી ‘હા’માં ‘હા’ કહેવામાં બન્ને બધા ગુનો કરી બેસીશું પોતાને અતરમાં પ્રગટ્યું નેઈએ નો મારી વાત ગળે ન ધરતી હોય તો મને સમજાવવો નેઈએ, પણ કોઈનેય રીજવવા બોલી હા ન બહાલી બિહારમાં જે કૃત્ય થઈ રહ્યું છે તે ધણું જ સરમજનક છે તમે તમારી કાયરીમાં નોંધી રાખો કે, નો આતુ જ ચાલશે તો હિંદુસ્તાનને ઇચ્છક, અમેરિકા અને રશિયા જેની, દુનિયામાં ગણાતી ત્રણ મોટી સત્તાની નીચે ફરી ગુલામી વહોરવી પડશે આજે બિહાર, બંગાળ અને પંજાબમાં જે ચાલી રહ્યું છે તે હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતાને અટકાવી રહ્યું છે, એમ કહું તો ખોટું નથી તમે અહીંના સુધનીઓ છો નો સુધનીઓમાં એન્સર, મેજ અને સિદ્ધાન્ત નહીં હોય, તો બીજા ધરો હું શું આશા રાખી શકું?”

બાપુજીએ ઘણી જ વ્યથાથી આ મનનો બિભરો કાઢ્યો

આને બાપુજીએ પ્રત્યન પોતે જ લખાવ્યું કાલે અર્થનો અનર્થ થઈ જાય તે રીતે જાપાના કોઈએ જાખ્ય હતું

૧૦ વાગ્યા પછી સૂનાની તમારી કરતા પહેલા ને દિલ્હી જવા બામત કાગળ લખ્યો કે

જવાહરલાલનો તાર છે કે મારે મેના આરભમા ત્યા આવી જવું એટલે અહીંથી બીજી તારીખે નીમ્ણા ત્રીજીએ સવારે ત્યા પહોંચવાની આરામ રાખુ છું માણસો (મડળીના માણસો) તો એ જ હશે રહેવું તો બગીવાસમા જ ધનશ્યામદાસ મોલાના વને ખબર આપજો તમારી તબિયત સારી હતો 'હરિજન વિષે તમારો તાર મળ્યો હતો હવે લખવાની તૈયારી મું છું જીવણજીને મિશોરલાલને લખ્યું છે હમણા તો ચરખા સઘ તાનીમી સઘની મીટિંગો ચાને છે

બાપુના આશીર્વાદ

આ પત્ર લખીને પછી ૧૦-૩૦ વાગ્યે સૂતા ગયા

૨૫-૪-૪૭

ગાંધી કેમ્પ, પટણા

રોજ પ્રમાણે પ્રાર્થના, ગીતાપાઠ ઇત્યાદિ સવારના કરતા બે અઝેજ ભાઈઓ આવેલા, તેમની સાથે આઝાદીના પ્રશ્નો ઉપર નાત કરતા માપુજી બોલ્યા કે,

'હિન્દુસ્તાનમા વહેલી કે મોડી આઝાદી તો નિશ્ચિત છે આઝાદલા બલિદાન પછી એ તપશ્ચર્યા અકળ જવાની જ નથી પણ જો લીગ સહકાર આપે તો જરૂર આઝાદી આવતી કાને મળી જાય તેટલી શ્રદ્ધા મને છે પણ અત્યારે વચગાળાની સરકારમા લીગના મેમ્બરો જોડાયા છે તે સ્વેચ્છાએ નથી જોડાયા સઘ હૃદયપૂર્વકનો હશે તો જ એમા મન આવશે જગતમા આજે ભાષણોની જરૂર નથી કાર્યની જરૂર છે જે પોતે માને તે ટ્રી બતાવે તો જ તેની કિંમત છે નહીંતર મુશ્કેલ થવું મુશ્કેલ છે અને અમે તો અમારા સત્ય અને અહિંસાના હરિમારથી જ લડતા છીએ જોકે મારે મનુ કરવું જોઈએ કે, મે જેટલી મદપના પ્રગળે તૈયાર કરવાની કરી હતી તેટલે સુધી તો નથી પહોંચી શક્યો થરતુ ગ્યા સુધી મારા અતરાતમાને જાણું છું ત્યા સુધી મે પોતે તો મન, વચન અને કમથી એ આદર્શને પહોંચવા મહેનત કરી છે અને કરી રહ્યો છું અન્યથે કઈ ભૂલ કરી હોય તો મને ખબર નથી, થરતુ અહિંસાને રસ્તે ગયા વગર કોઈ પ્રબલ સુખી થવાની નથી જ આ સિદ્ધાન્ત મારો

નથી અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવેલો છે રસિયા જેવો દેશ, જે પ્રભની પડખે ઊભો રહ્યો હતો તે પણ સામ્રાજ્યશાહી સત્તામાં પડ્યો છે એ કેટલું દુઃખદ છે! અણુબોમ્બની જેણે શોધ કરી છે તેણે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનું મોટામાં મોટું પાપ ધ્યું હોય તેમ હું માનું છું દુનિયાને બચાવવી હોય તો અહિંસા જ એકમાત્ર સત્ય છે જોકે આને જગતનો પ્રવાહ જે તરફ વહેતો થયો છે તે જોતા હું તો સાવ એક મૂરખ માણસ જેવો જ સૌને લાગું છું અને એથી મને તેનું દુઃખ નથી થતું, પણ પ્રશ્નનો હું ઉપકાર જ માનું છું કે મને અણુબોમ્બ શોધવાની શક્તિ નથી આપી એ મારા પર પ્રશ્નનો પારાવાર પાડ છે

“પશ્ચિમની પ્રજા આને ઓમબોમ્બ પાછળ માઠી યઈ છે, એમ મહેત્તામાં પણ ખૂન છે એમાં એવા પણ માણસો પડેલા છે કે જેઓ હવે વિચારતા થઈ ગયા છે પણ હું એટલું તો સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ સાથે કહી શકું છું કે, જ્યાં અહિંસા અને સત્ય હશે ત્યાં જ પ્રજા સુખી હશે સતોતી હશે જોકે અત્યારે તો આ બંને થીજે લોપ થઈ છે પણ એ સર્વથા લોપ તો નથી જ થઈ, અને સાથે સાથે પરદેશીઓ વિષે તમે પૂછો છો એટલે એક છેલ્લી વાત મુંદુ છું કે, પરદેશીઓએ હિંદુસ્તાની થઈને રહેવું હોય તો જ તેઓ રહી શકશે નો તેમ નહીં રહે તો તેઓ મારે અહીં સ્થાન નહીં હોય હિંદુસ્તાન સ્વતંત્ર થયા પછી અમારે પરદેશીઓ જોકે મૈત્રી સાધવી છે નહીં કે વેરરેર ઠીસા કરવા છે અમે ભણીએ છીએ કે આઝાદી ભજવતા ભજવતા અમારી અનેક ભૂલો થવાની અનેક મુશ્કેલીઓ નડશે પ્રજાને નેઈએ તેવો કલ્પ સતોષ પણ નહીં આપી શકાય છતાં પણ હું કોઈ પણ ભતનો ભય તેમાં જોતો નથી એમ કરતા કરતા જ અમે શીખશું, છતાં પણ ને કોંગ્રેસ મત્ત અને અહિંસા છોડશે તો કોંગ્રેસની ખ્યાતિ, કોંગ્રેસની પવિત્રતા ઓછી થયા વગર નહીં રહે છતાં સત્ય અને અહિંસાનું પાલન તો રત્નચ્છાએ જ કરવાનું છે તો જ એ નક્કરો બજગજબરીથી થયેલું ધ્યું જ કામ નભવું નથી બધારણમાં એવા કાચલા લખવાના ન હોય એ તો જેમ શરીર ઉપર કપડું પહેરવું જ નેઈએ—પછી તે સાડું હોય કે ખરાબ પણ શરીર ઢાકવું એ જેવો જીવનનો સિદ્ધાંત છે, એ જ પ્રમાણે સત્ય અને અહિંસા અપનાવવાનો પ્રત્યેક માનવીનો ધર્મ છે એટલી હદ સુધી હું તો બંડ છું”

સનારના ફરતી વેળા ઉપર પ્રમાણે વાતો કરી, અને આ બંને પરદેશી ભાઈઓ ખૂબ સમજીને અને ખુશ થઈને ગયા પણ જતા

પહેલાં બાપુજીનો દૈનિક કાર્યક્રમ જાણ્યો. બાપુજી ક્યાં નહાય છે? માલિશ ક્યાં અને કેવી રીતે કરે છે? બાપુજીનાં કપડાં કેવાં છે? કેમ ધોવાય છે? હજમત કોણ કરે છે? શું ભોજન લે છે? — વગેરે જાણ્યું. ખડખડાટ હાસ્યની વચ્ચે બાપુજી મારા વાંસામાં ધબ્બો મારીને પેલા ભાઈઓને ઓળખાણ આપી કે, “આ મારી પૌત્રી પણ છે, અને મારી ‘હજમ’ પણ છે. અને વળી સાણ વગર જ એ હજમત કરી આપે છે અને હું તે વખતે ઊંઘી જાઉં છું.” એ લોકો તો આ સાંભળીને પેટ પકડીને હસ્યા અને મને ‘પાવરધી હજમ’ કહીને અભિનંદન આપતાં ‘શેકહેન્ડ’ ક્યાં. મેં કહ્યું: વાત સાચી છે, પણ ‘હજમ’ એટલે જે બિનઆવડતવાળા હોય તેને હિન્દુસ્તાનીઓ કહે છે કે સાવ હજમ નેવા છે! હજમ નેવા! — એટલે બાપુજી પેલા ભાઈઓને કહે, “ભુઓ! આ છોકરી શું કહે છે? આ જમાનામાં યશ મળવો મુશ્કેલ છેને?” સહુ ખુબ હસ્યા અને તેઓ બાપુજીની વિદાય લઈને ગયા. બાપુજીએ અને જાણીને બાપ્પે ખાખરા ખાવા માટે કાગળમાં વીંટળીને આપ્યા.

બાપુજી પણ મહેમાનોનું સ્વાગત કરતાં ચૂકતા જ નથી. અહીંથી તેઓ ખતે જાણા દિલ્હી જશે. અને ત્યાંથી મુંબઈ થઈને ઇંગ્લંડ ઊપડી જશે. વોલ્ટન સાહેબના સગા હતા. તેમાંના એક ભાઈ તો ઇંગ્લંડમાં એન્જિનિયરિંગ ખાતાના ઉપરી છે.

પછી માલિશ સ્નાન વગેરે નિયમ મુજબ, અને ટપાલ લખી. શ્રી... ને પત્રમાં લખ્યું કે,

કોંગ્રેસને વિશે જે તમે લખ્યો છો એ હું પણ દુઃખિત હૃદયે જોઈ રહ્યો છું. આપણે એ આશા રાખીએ કે, છેવટ ઈશ્વરનું ચાલશે અને સેતાનનું સાંગશે.

આજની ગરમી અસહ્ય હતી. બાપુજીને માથે ઠંડા પાણીનાં પોતાં મૂકતાં છતાં અકળામણ લાગતી હતી. એથી બપોરની મુલાકાતો લગભગ બંધ નેત્રી જ રાખી હતી.

પ્રાર્થનાનો સમય અર્ધો કલાક મોડો કર્યો. સાંજે કેટલાક હિંદુ મહાસમાવાળા ભાઈઓના પત્રો આવ્યા, તેમાં મુખ્યત્વે ગૌરક્ષા ઉપર

વાતો લખી હતી અને મુસનમાનો ગાયનુ માસ ખાય છે તેથી તે હિંદુઓના દુરમન જ છે, વગેરે

માપુજીએ તેનો જવાબ પ્રાર્થનાસભામાં ખૂબ સરસ આપ્યો
માપુજીએ કહ્યું

‘સાચી ગૌરક્ષા કેને મહેવાય તે જ આપણે જાણતા નથી મારો દાવો એવો કે ગૌમાતાનો સાચામાં સાચો જ પૂજારી હશે તેમાં મારી વ્યાખ્યા પ્રમાણે હું તો ગણાઈશ હું ગૌમાતાનો ભક્ત છું તે આપણને દૂધ આપે છે એટલે તો ગાયને હું જન્મદાતા મા જેવી જ પૂજ્ય માનુ છું લગભગ ૪૦ વર્ષ પહેલાં ‘હિંદ સ્વરાજ’ ના પુસ્તકમાં મેં એ વિષે લખ્યું હતું કે, હિંદુસ્તાનમાં ચાલતી એવી કેટલીય મહાળાઓ છે જે ગાયનુ રક્ષણ નથી કરતી પણ લક્ષણ કરે છે એ જ ચાલીશ વર્ષ પહેલાંનો મારો વિચાર હતો તે જ આજે છે ગાયની ખરી સેવા અને ભક્તિ બેના હૃદયમાં વસતી હોય તેણે તો હૃદયમાં ઉદારતા રાખવી જોઈએ તેની દષ્ટિ વિશાળ હોવી જોઈએ એને તેના ઉડેરની સંપૂર્ણ તાલીમ હોવી જોઈએ આખી દુનિયામાં જોશો તો કયાય નહીં અને અહીં આ દેશમાં ગાયની પૂજા કરવામાં આવે છે અને છતાં ગાય તથા તેના વાછાડાવાછી પ્રત્યે આપણે જે વર્તાવ રાખીએ છીએ તેવો જુલમ તો દુનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં થયેલો મેં સાબળ્યો નથી બળદો ઉપર આપણે જે કરના મરીએ છીએ તે તેની કતલ કર્યા બરાબર નથી? હું તો માનુ કે માર્કને રિબાવવાની સજા કરવી તેના કરતા કતલ કરવી એ વધારે ઉત્તમ છે કે તે જીવે જાલદી નિકાલ તો આવે!

“તમને બબર છે કે અંચેલો ગૌમાસનો કેટલો વેપાર મરે છે? એ લોકો તેમાંથી બીફ એક્સટ્રેક્ટ બનાવે છે અને મેં તો એવા કેટલાય હિંદુઓને જોયા છે કે જેઓ અત્યંત સ્વાદથી ગૌમાસ ખાય તેની સામે આપણે જીજ્ઞાસુ નથી કરી શકતા અને આ એક વાતને પકડીને તેનો નાશ કરવાનું કહીએ છીએ બલભલા વેપારીઓ અને મરનદીઓ પણ બીફ એક્સટ્રેક્ટ નામની ક્વા સ્વાદથી ખાય છે

‘ખિવાઈતના જમાનામાં હંભરો ગાયોની કતલ થતી બચાવી લેવામાં આવી હતી હું માનુ છું કે હિંદુઓની લાગણીને ખાતર ગાયોની કતલ બંધ થવી જ જોઈએ પણ સાથે સાથે એ પણ જણાવું છું કે હિંદુઓએ ગાય અને તેના બચ્ચાઓને કંઈ રીતે સાચવવા એનો ખ્યાલ પૂરેપૂરો

* પ્રકાશન નવજીવન પ્રકાશન મદિર અમદાવાદ-૧૪, કિ ૩ ૦-૬-૦
ટપાલરવાનગી ૦-૩-૦

કેળવેલો યશી. અને મુસવમાનો ગમ્યની કતલ કરે તે માટે તેના પર રાખ રાખેલો અને વેર લેણ એ તો તદ્દન બેવકૂફી છે

“બીજાઓની ટીકા કરતા પહેલા આપણે પોતાના પગ તળેનું બળતું નેઈએ તો વધુ સારું. આપણા પોતાના ધર્મોની ઇમારત અત્યારે સાવ ખખડી ગઈ છે, એટલે જો તેને મજબૂત કરાશે તો બાકીનું બધું જ આપોઆપ સીધું થઈ જ જશે એ નિશ્ચિત વાત છે.

“ગાયને કેવળ ચાલેલો ચોરીએ, અને તેનું દૂધ તો કસીને લઈએ છીએ. તેને મારવામા બાકી નથી રાખતા, અને ખવડાવવામા લોભ કરીએ છીએ. ગાય ધરડી થાય અને વચ્ચે એટલે પાંચરાપોળ હોય તો તો ત્યાં મૂકી આવીએ, નહીતર આ માતાને રખડની મૂકીએ છીએ. હું આ જે વાતો તમને કહું છું તે જો સત્ય ન હોય તો તમે મને પૂછી જ રાખો છો. પણ બીજાની બૂનો કાઢનામા આપણે એટલા બધા યરા છીએ કે તે એક આપણી સ્વાભાવિક ટેવ જ પડી ગઈ છે. માટે મારી આજની વાતને જરાયે અનર્થ ન કરતા તેના પર વિચાર કરજો કે સાચી કતલ કોણ કરે છે?”

પ્રાર્થના પત્રી બાપુજીએ અર્ધા કલાક આપ બધે કરી આટા માર્યા અને પ્રવચન તપાસ્યું આજે બપોરે ગરમીને કારણે બાપુજી કાતી નહોતા શક્યા એટલે રાતે ૯-૩૦ પછી કાત્યું અને કાનના કાંતનાં મેં છાપાઓ સભળાવ્યા

લગભગ ૧૧ વાગ્યા પત્રી સૂતાની તૈયારી કરી આજે તો અત્યારે (ગતે બાર વાગ્યે આજની ડાયરી પૂરી -૩૫ છું) ગરમ ગરમ પાન આવે છે, એટલે અત્રણ તાપ છે

૧૨-૩૦ પત્રી હું સૂતા ગઈ સુમી મીતા આજકાલમા જ જશે. આજે જનાનું કહેતાં હતાં હમણાં અમે ત્રણે જણાં બહુ આનંદથી રહીએ છીએ આજે તો માતાજી ગમ્યા “બાપુજી એ જાણીને કહે. “મને ગમાડ્યો હોત તો હું પણ તમારી સાથે ગમતને?”

૨૬-૪-૪૭

ગાંધી દેવ, પટલુ

આજે પ્રાર્થનામા સુમી મીતા ઊભા ન હતા. બાપુજીને આ બહુ ગમ્યું નહીં બાપુજી કહે, “બધું જ ઊંડાય, પણ પ્રાર્થના ન જ છોડી શકાય પ્રાર્થના તો આપણાં મનને સ્વચ્છ કરવાની સાવરણી છે તે

છોડીએ તો કચરો અને જાળાં ભરાઈ જાય અને આત્મા ગદા અને હું તો તમારી પાસેથી એ આશા રાખું કે, કોલેજમાં. ભણતી બધી છોકરીઓ વહેલી જાગે અને પ્રાર્થનાનું વાતાવરણ જમાવે. કોલેજમાં તમે જે છોકરીઓ તો છો જ. આશ્રમનું કોઈ પણ બાળક કે બાલિકા, ભાઈબહેન જ્યાં જાય ત્યાં આશ્રમી વાતાવરણ જમાવી દે એ મારી ખ્વાઈશ હંમેશાં રહેલી છે; અને મરીશ તોયે હંમેશા—ગમે ત્યાં હોઈશ તોપણ રહેશે. બીજું કંઈ પણ ન કરે તો કાંતવાનું, સાદો ખોરાક, સાદાઈ, ખાદી, અને પ્રાર્થના—આટલું તો આશ્રમમાં રહ્યા પછી જીવનમાં સદાને માટે સ્થપાઈ જવું જ જોઈએ. પણ એમાં તમે શું કરો? બધી જ ઇચ્છાઓ સફળ થોડી જ થાય છે? (આ છેલ્લું વાક્ય બાપુજીએ બહુ જ ધીમેથી કહ્યું, અને પછી કહે,) ‘‘મોરી જ ક્યાંક ખામી લાગે છે જોના આ પડથો તો ન હોય?’’

પ્રાર્થના પછી બાપુજીએ ગીતાપાઠ કરાવ્યો. બંગાળી કહ્યો પોતે લખ્યો. હવે તો બાપુજી બંગાળી કાગળો પણ સુદર લખે છે. છતાં રોજ નિયમિત કહ્યો, બારાખડી લખે જ છે.

આજે ફરવામાં કોઈ ન હતું. અમે ત્રણેય બહેનો અને બાપુજી જ હતી. સુમીએ ફરતી વખતે ઠીક આનંદ કરાવ્યો.

માલિશમાં બાપુજી મને કહે, ‘‘કુદરતે આપણા જીવનનો તાળો મેળવવા બહુ સ્પષ્ટ વસ્તુઓ દેખાડી છે. (હું આનો અર્થ તુરત ન સમજી શકી, પણ થોડી વાર પછી સમજી કે, પ્રાર્થનામાં આ બને બહેનો ન હતી તેના અનુસંધાનમાં બાપુજી બોલી રહ્યા હતા.) તારા આ વીખરાયેલા વાળ છે તેવું તારું પ્રતિબિંબ પડી રહ્યું છે. (હું તકે જાની હતી.) તું બોલીશ તેવો જ પડથો પડશે. આ બધું શું કામ ચર્તું હશે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. એ બધું બતાવે છે કે આપણે જેવું કરીએ તેવું જ દુનિયામાં બને છે. કોઈ બનાવવું નથી, પણ માણસ પોતાની ભૂલો ઝોળાળી કાઢે તેટલી શક્તિ જોઈએ. એટલે આશ્રમમાં મારી તાલીમમાં ક્યાંક અપૂર્ણતા હોવી જ જોઈએ. જો એ તાલીમબદ્ધ હોય તો આશ્રમના નિયમો માટે આશ્રમીઓને શા માટે

મારે જરા પણ ટોકના પડે ? અથવા આવી છાત્રીઓને કહેવું પડે કે તું પ્રાર્થનામાં શા માટે નથી બેસતી ? આ બધું બહુ વિચારવા જેવું મારે માટે છે ”

બાપુજી ખૂબ વિચારમાં હતા એક નાનકડા પ્રસંગમાંથી બાપુજી આટલું બહુ રહસ્ય બતાવે છે

નાહા પછી બાપુજીએ પોતાની ટપાલ નખાવી કેટલીક હાથે લખી એ ગ્રામઉદ્યોગને જે હેરાન મોકલે છે તેના જવાબમાં જણાવ્યું કે

તમારો રિપોર્ટ વાંચી ગયો છું જે એ તમારું વ્યક્તિગત વિચારો દર્શાવનારું નિવેદન હોત તો હું તમને મન્યવાદ આપત અને સાથે સાથે કેટલીક અગત્યની સૂચનાઓ પણ આપત તમને મોટા અથ શાઓ છે, વિદ્વાન છે, અને મોટા વેપાર હોજરો છે પણ ગ્રામઉદ્યોગને વિશેષ વધારે બાંધનારો છું તેથી કંઈક વધારે હું તમને આપી શકું એવી સમજાવતી, આપણે ચાલ્યા છીએ અને જે એ વચન બરોબર ન હોય તેમ છે હું તો ચાલ્યો જ છું એમાં મારા અહકારે કશું નથી કશું, પણ વસ્તુસ્થિતિ એવી જ છે જે હું વાંચી ગયો એ તો મુખર્ષ સરકારે નીમેશી કમિટીનું છે જેમાં તમે પ્રમુખ એ દૃષ્ટિએ એ નિવેદન વિષે મારે બહુ જ કહેવાનું છે સદ્ બાગે ચરખા સંધના વાલીઓની અને નર્મ વાનીમના સભ્યોની એમ બેની બેઠક હતી તેમાં કુમારજી હતા ધોત્રે હતા એટલે બેચની સાથે વાનો કરી શક્યો હમણાં તો હું હરિજન' નેઈ નથી રામ્તો જે છપાય છે, તે છપાયા પહેલાં મારી પાસે મંગાવતો નથી પ્યારેલાન પણ એમાં કંઈ લખતા નથી

જે ઠરાવની રૂએ કમિટીની નિમજૂક થઈ છે તે ઠરાવ જ મને તો ગમતો નથી એ ઠરાવની નીચે લક્ષ્મીદાસ અને ધોત્રે મમ ન જ કરી શકે એવો મારો અભિપ્રાય છે એ ઠરાવ કરતા પહેલાં મુખર્ષ સરકારે ચરખા સંધ ગ્રામઉદ્યોગ સંધ હિન્દુસ્તાની વાનીમી સંધની સાથે વિચાર કરી લેવો નેઈતો હતો તમે મ્હાંય નહીં બાંધતા હો કે એ ત્રણેય સંસ્થાને કામેસને રુકો છે અને તે કામેસની ગણાય છે એ ત્રણેય સંસ્થા પાસે ગ્રામઉદ્યોગ વિષે જે અનુભવ છે તે હિન્દુસ્તાનમાં બીજી કોઈની પાસે નથી ન હોવો નેઈએ છતાં આ બૂન કેવી રીતે થઈ છે એ તો હું ન મ્હી શકું કમિટીના રિપોર્ટમાં તમારે લક્ષ્મીદાસ અને ધોત્રેને સહી કરતા

જોખા નેઈતા હતા, એમ મને તમારી શુદ્ધિને જોતા લાગે હું તો એમ પણ કહું કે તમે પોતે પણ એવો રિપોર્ટ ન કરી શકો કેમ કે કેટલીક મૂળ વસ્તુઓની અવગણના જરીને રિપોર્ટ કરો તો રેલી ઉપર ચાલતર કર્યા જેવું થાય અને એવું આખા થયું છે આથી વધારે અત્યારે નથી મૂંઝરી શકતો જો તમારી હિંમત ચાહે તો હું સચ્ચ જાહેર કે મુખર્ધ સરકારને લખી મોકલો કે તમારો રિપોર્ટ અપૂરો ગણે અને તેનો હમણા કાઈ અમલ ન કરે ધોત્રેગે તો પાતાની સહી પાછી ખેંચી લીધી છે એના કામગીરી નક્કલ એણે તમને મોઝની હશે મારે લખવાનું તો થયું છે પણ વખત નથી સુજોષુ કિ બહુના

ને લખ્યું

એ તમને વિગતવાર લખ્યું હશે મારા મત પ્રમાણે તો મુખર્ધ સરકારની જે આમલકોગ સમિતિમાં તમે નામ આપ્યું છે તેમાં સરકારનું માર્ગદર્શન જોતા તમે નામ આપી જ શકતા ન હતા. વળી તમારે ચરખા સધ, આમલકોગ સધ અને તાલીમી સધ સાથે મળીને એમનો અભિપ્રાય લેવો નેઈતા હતા. શુલ્કદોષ ઉપર તો ઘણું કહેવા જેવું છે પણ એ મૂકી દઉં છું જો તમારા વિચારોમાં મૌલિક ફેરફાર થયા હોય તો જુદો જ પ્રશ્ન ઊઠે પણ એ તો અગી નથી એમ માનું છું ધોત્રેએ બાળાસાહેબને કામગીરી લખ્યો છે તેમાં તમારે સહી દેવી નેઈએ એમ મારો અભિપ્રાય છે જો રિપોર્ટ પ્રમાણે સરકાર કંઈ પણ કામ શરૂ કરે તેની પહેલાં તેણે આપણી નીતિ રજૂ સમજી લેવી આવશ્યક છે એ તો બાઈ ને પણ લખ્યું છે

તમારી વધિવત સાગી હશે પૂરતું મામ શરીર આપી શકે છે કે ?

ને

મુમ્હારા પોસ્ટવાક મિત્રા । હિન્દુસ્તાનીમેં જિંસનવા અચ્છા પ્રયત્ન है । क्या ही अच्छा होगा जब मैं इतना बगलामें लिख सकूँ ? बगला पाठ होगा चलता ही है । और आजकल पिना पड़ाता है । प्रात काल्था भजन मनु भी बगलीम ही गातो है । दवेँ आखरमें क्या होगा ? यहा गरमी तो तातो पढता है । पिढियो पर खसरी टट्टी लगा दी है । इसलिा महनीय हो गई है । मुय इस माहकी आखरमें देहरी जाग होगा । कितना ठहरना पग्या मो रही जानता हूँ ।

દોદીમણિને* મુझे कुछ नहीं लिखा । बहुत दु.खित रहती हूं क्या? मेरा समय बचानेके लिये कुछ नहीं लिखती हूं । अगर ऐसा है तो कहो कि मैं इस तरह समय बचाना नहीं चाहता हूं ।

*

*

*

... ને:

ચિ. . . . વિષે હું પેતે કંઈ નહીં કરી શકું. પડિત જવાહરલાલ બહુ શુદ્ધ બંધિત છે. એ બધી અરજીઓ ગુણ-દોષ પર તપાસાય છે. . . ને સારું ભલામણની જરૂર નથી રહેવાની.

*

*

*

... ને:

તુમ્હારા સત્ મિલા । अंग्रेजीमें क्यों ? हिन्दुस्तानी नहीं जानते हूं तो मराठीमें लिख सकते थे । मैं तो दूर पडा ह ।

*

*

*

ચિ. . . .

તમારો કાગળ ૨૦ મીનો મળ્યો. વિગતવાર જવાબની વાટ નેહુ છું. તમારી ભાષામાં તો પ્રેમ કર્યો કરે છે, ને હું તમારે બધાને વિષે અનુભવી રહ્યો છું. (તેટલુ જ) તમે અનુભવતા હો તો મારે કંઈ જ કહેવું ન પડે. પણ તમારા કાગળો ઉપરથી મને જુદો આશાસ આંચો.

. . . એ . . . ની પાસે જવું જ જોઈએ એ હું તમારા કાગળ પરથી માનતો થઈ ગયો છું.

*

*

*

ચિ. . . .

. . . હું આમની મિલકત હોવાથી એ મિલકતનું અતર અંદર બહારથી તપાસવાનો આમજનતાને પૂરો અધિકાર છે. એમ છતાં આમ ને ખાંખત માટે તો અકલામાણુ પેદા થાય. . . વિષે નોખી વાત છે. તેઓ તો સાથે કામ કરનારા રહ્યા, મારી પાસેથી દોરવણી લેનારા રહ્યા. આજે એમને મારા વર્તનનો કે વિચારનો કોઈ ભાગ ખૂચે તો તેની ખૂરી ચર્ચા કરવાનો તેમને અધિકાર હોવો જ જોઈએ. અહીં કુ.ખનું

* દોદીમણિજીને-સનીરાજાનુના મેળાં દીકની તેમના પતિ એકાએક તમાં સપડાયા અને તેમનો દેહાંત થયો, તેનો ઉલ્લેખ પ. બાપુએ કર્યો છે.

ઠારણ એ છે કે, લોકોની અને મારી વિચારધારા નોખી જણાતી લાગે છે. એટલે એ વિચાર ઉપરથી સ્વાયેક્ષા આચાર પણ નોખા હોય અને તે ખૂંચે. મારા વિચાર અને આચાર એ આગળના નથી, એ પંચાવન વર્ષનાં જૂના છે એમ કહી શકું. એ હું સ્પષ્ટ રીતે લખાણમાં કે વાતમાં ન મૂકી શક્યો હોત એ ખનવા જોગ છે. લખ્યું જ છે એમ હું નથી લખતો, ઠારણ કે મારાં બધાં લખાણો વાંચના એટલેા વખત બચ્ચાની શકું તો પ્રસંગોપાત્ત લખાયેલાં વાક્યો ટાંકી શકું. એમાં પડવાથી રો લાભ ? વિચારેની ચર્ચા . . . ને અને મારી વચ્ચે ચાલ્યા કરે છે. ચર્ચાને રોકવાનું કશું ઠારણ નથી. એ ચર્ચાથી અઠગાઈ જવાનું પણ કશું ઠારણ નથી. એ ચર્ચા થવાથી મારી વિચારમાળામાં કદાચ બૂલ હશે તો તે બુધરી જશે, અથવા કોઈમાં સુધારાને અવકાશ જ નહીં હોય તો બંને વિચારબેદને અને કદાચ આચારબેદને સહન કરીશું. મારી આરા એવી છે કે એવું પરિણામ નહીં આવે. એક અથવા બીજા બૂલ સુધારીને એક જ ઠેકાણે હોઈશું.

*

*

*

. . . ને :

તુમ્હારે સ્વત મિલે । જવ મેં રામજ્ઞા હૂં કિ નિર્મલવાયુ
 ણક દિનકે વાદ આયેગે । જવ માર્યેગે તવ તો વહાકા પૂરા ચિત્ર
 (નોઆલાલીકા) મેરે સામને આ જાયેગા । (વગાલકી અધાધુષીકા)
 મુક્તકો યહ ડર લગ રહા હૈ કિ મેરી તૈયારી દેહલી જાનેકી
 દો રહી હૈ । જાયદ મુક્તે ૩૦ સારીશ્વકો જાના પડેગા । વેલ્લતા
 હૂં કિ વ્યા હોતા હૈ મેરી ડમ્મીદ તો એસી હૈ કિ નોઆલાલીમે
 મય જાતિ રહેગી ।

તુમ્હારી તન્નિયત અલ્લી હોગી । અલ્લી હી રક્તની વાહિયે ।
 જન નરમોકે દિનોમે પાનીકા પ્રવઘ વહા કૈસે રક્તતા હોગા ?

*

*

*

એક માંદા યુવાન પુત્રની માતાને નીચે પ્રમાણે લખ્યું :

. . . તારો દુઃખદ કાગળ મળ્યો. તને અને . . . ને આટલું
 દુઃખ વેઠવું પડ્યું એનું મને આશ્ચર્ય થાય છે. પણ સુખદુઃખનો વિચાર
 આપણે કરવાનો જ નથી. એ વસ્તુ બતાવે છે કે, મારી સાથે જેને
 પનારો પડ્યો છે તેને સાડુ સેવાગ્રામ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. જેની ત્યાં જ જીવવાની
 અવસરો સ્વચ્છતા નેમ હોય એ જ જગે એમ ન હોય તો ખરું. મેં જે

તાર તો દીધા છે મામાને તેડાવ્યા એ ઠીક ક્યું કે નહીં એ તો ભગવાન જાણે આવી ગયા હશે તો આશ્વાસન મળશે અને લખ્યા કરને અને રામચંદન દરજે

આજે જન્મા પછીનો બધો સમય લખાવવામા જ ગયો અને ઘણું કામ પતાવ્યું.

સાંજના પ્રાર્થનામા બાપુજીએ પ્રત્યન ક્યું જમિયત ઇસ્લામિયા એન્ડરન્સમા ગયા અને પડદાવાળી બહેનો પાસે લઈ ગયા જોકે બાપુજીને આ બહુ ગમ્યું નહીં (કારણ કે મુસનમાનોમા બહેનો આમ બેસી નથી શકતી એટલે જ મને ત્યાં પડદામા લઈ ગયા) પરંતુ બીજાને ત્યાં જઈએ એટલે આવી મુશ્કેલીમા મુકાઈ જવાય પરંતુ એક રીતે ઠીક જ થયું, કારણ કે ત્યાં બહેનોને મળાયું, અને બહેનોએ મારી પાસે હિંદુઓએ ગુજરેલા ત્રાસની વાતો કરી તેમા અતિશયોક્તિ પણ મને તો લાગી હતી આ લોકોમાથી પૂરું એર ગયું હોય તેમ ન લાગ્યું મેં તો એક જ વાત છેલ્લે કહી કે, “તમારામાથી થોડીક બહેનોએ નોઆખાલી જેવા જલુ જોઈએ અને પછી તમે તમારા મન સાથે ચર્ચા કરો તમારા કરતાય નોઆખાલીમા જે સિતમ — ત્રામ હિંદુ બહેનો ઉપર ગુજર્યો છે તે જો તમે જુઓ તો તમને ખમગ પડે છતાં હું કોઈના મચ્ચાન માટે નથી જહેતી હું માનું છું કે, હિંદુઓએ જે કૃત્ય અહીં ક્યું છે તે નહોતું કરવું જોઈતું પરંતુ તમે જે રીતે બચાવ કરો તે તે તદસ્થ બચાવ નથી”

કેટલીક બહેનોને મારો જવામ જરાયે પસંદ ન પડ્યો અને ત્યાં જ ધોવાન પ્રવા લાગી પરંતુ તેનામા પૂં બાપુજીને જીવાનો સમય ધર્મ જતા અને બોલાવનામા આવી આ ભાઈઓએ બાપુજીને કંઈ પણ બોલનાનું ન કહ્યું બાપુજીને જે બોલવાની તક આપી હોત તો ઘણું જ ઠીક થાત

મોટરમા બાપુજીને મેં બહેનો સાથે થયેલી વાતો મ્હી બાપુજીને મારો જવામ ગયો બાપુજી કહે, “મને હવે કે હું બે રામ સભળાવી શકીશ. પણ એ લોકોય જાણે ને કે હું સ્પષ્ટ સભળાવી દર્શિ હજુ દગો કયા ઝોછો લયો છે? પણ આ રીતે કોમનું નખખોદ કાઢશે

અને જો મુસ્લિમો આવી જ રીતલાત રાખશે તો હિંદુસ્તાનમાં રહી નહીં શકે, એ પણ એટલી જ સાચી વાત છે.”

ત્યાંથી પાછા ફર્યા બાદ ડૉ. સૈયદ મહમૂદ સાહેબ સાથે આજની વાતો કરી. બાપુજીએ કહ્યું : “તે દી તમારે ખૂબ સાવધાન રહેવું જોઈએ. અને ભાઈઓ કે બહેનો બધાંના હૃદયમાં હજી મેલ ભર્યો છે, એટલે એ કદાવવા કેશિશ કરવી જોઈએ.”

રાતે સૂતા પહેલાં ફરી પંચિજનો તાર આળ્યો. એટલે તા. ૩૦ મીએ તો દિલ્હી જવું જ પડશે એમ લાગે છે. આને તો રાતે પણ એટલો જ સખત બહારો લાગે છે. જોકે ગંગામૈયાને કિનારે જ અમે સૂઈએ છીએ. રાતે નાનકડી બોટ ને કાંઠા પર પડેલ છે તેની ડેક પર રૂઝા.

25-4-49

சான்றிதழ், 44

નિમમ મુજ્ય આર્યના આર્યના પછી બંગાળી પાઠ. રાજકુમારી-
બહેન, સરદારદાદા અને ભાઈસાહેબ પર અમે દિલ્હી જવાના
છીએ તેની ખબર આપવા પૂરતા કાગળો લખાવ્યા. દેવભાઈની સાથે
પક્તીના કાગળોમાંથી જ કાઢી લેવાવવાનું કહ્યું, 'લેવાતી નહીં
લેવાતી.' . . . ને સેવાધામ માટેની મકાનો આદિ યોજનાઓ લખાવી.

१. जमीन ग्राममस्थाकी मानी जायगी, और हाउसिंग सोसायटीके तावेमे होगी। मकानोका काम इसकी मातहतमें चलाना चाहिये। जो शॅरहोल्डर्स चदा देकर सदस्य बनेंगे और दूसरी शर्तें भी मानेंगे वे, चाहे एक रुपया भी चदा क्यों न हो, चदा देंगे और उन्हें ही मकान बनानेका हक मिलेगा। पहले कोऑपरेटीव बैंक बनावे और काम शुरू करे, लेकिन यह बैंक व्यापारी ढंगकी नहीं होगी। कुछ लोन लोगोसे जमा हो। मुन्हे ३% सूद देंगे, ज्यादा रकम लगे तो मुझमे माग सकती है। हाउसिंग सोसायटीके कार्यकर्ता, ट्रस्टी बनकर काम करेंगे। व्यापारी ढंगसे नफा नहीं उठायेंगे।

मो० व० गार्गी

૨ જો નવી જમીન ગરીબી છે તો તેને વેચવા માટે
 વેચના કામદારી નથી । યદ્યપિ વ્યાપારી હોય તોયે । મિત્રતા
 જમાનવે ગિરે મી મકાન નથી બનતી હાથિય । તર તર જગત
 દના પડે તો મી વાદ હરજ નથી । પહેલે દિનજામ ટીકે જમાના
 છે । જય તક યદ્ય વામ રૂપીની ગદનિસ નથી હાથ તર તર
 વામ મૂકા રહે । પૈસા વમાના મહા ધાગ્ય હમમ તથા છે ।
 દરમિયાન કામોપરેનાં જનીના વામ કર મકતી છે ।

મા૦ ૧૦ ગાથી

૩ માલગુજારી આદમીના તારા કામગસ્થાવ નામ રહ્યું
 વ । હમમમ મકતે લિપિ જા રૂપ્ય જન હું જ જનમ વાદ
 હજ નથી ।

મા૦ ૧૦ ગાથી

કિતના વાદ રહ્યા આવડ્યાર છે જિ મગ ગર અભિપ્રાય
 જવતરપી દૂરારી તક મન મૂના નહા ર ।

મરી વળ્પના યદ્ય છે જિ મારા ગ્રામ આરામસ્થાન બનાવ
 હાથિય । અસ્પનાલકા હમમે વાદે મ્યાન નથી રે । વ્યાધિય
 રોકનકે નામત જો હો સવતા છે હસત મી સતુષ્ટ રહના । મેરી
 વળ્પનામે આજનજે દાનરાકા સ્થાન નહા રે । ગાદ-વર્તોમે
 જા વાપ્ટ આપધિ હોતી રે હસીને મનુષ્ય રહના । ગમનામ
 રામવાળ દવા રે ।

૨૭૪ ૪૭

મા૦ ૧૦ ગાથી

એક વિધવા મહેનતે તેનો પતિ મુશ્કેલી જતા આશ્વાસન કેપે લખ્યું

મત્યુ તો એક મિલકતી બે બાળુ છે તે શોને બળવી તેથી
 રાજ થયો હાકીઆ સાત રશે તારે હવે તેની ખાજી જોડાયે
 કામોમા હાગી જઈ તે માગુને હાથરની સેવા કરવી

બાપુજીએ જાણે ઘણા વખત પડી પૂરું બોલ્યું તો
 બાપરા, ૮ ઓસ દૂધ અને થોડી દ્રાક્ષ મુમિત્રા આજે સાંજે જમાની
 હોઈ અને તેની બધી જ આપુજીની મેરા કે જે એ જાણે એટલે
 પર ખૂબ સુનું રહી જશે

બપોરે થોડીક પડદાવાળી બહેનો આવી. મૃદુલાબહેન તો બહાર-
ગામ ગયાં છે, એટલે આ બંધી મુલાકાતો પણ મારે જ ગોઠવવાની
ગે છે. બાપુજીએ તેમને કહ્યું :

“હવે તો હિંદુસ્તાન ઘોડા જ સમયમાં આઝાદ થશે તેવી અપેક્ષા
રાખીએ. બહેનો જે ધારે તો ઈશ્વરે તેમનામાં મૂકેલી અજબ શક્તિનું
દર્શન કરાવી શકે. એને માટે તમારે હંમેશાં પ્રાર્થના કરવી જોઈએ.
પણ આજે તો પ્રાર્થના કેવળ ભૂકી માતાઓ કે નિવૃત્ત જીવન ગાળનારા
ઓને માટે જ એક રોખની વસ્તુ ન હોય, તેવું વાતાવરણ થઈ ગયું છે.
અને મારી પાસે તો એવા દાખલાઓ પણ પડ્યા છે કે, કેટલાંક યુવાન
યુવતીઓને પ્રાર્થના કે ઈશ્વરભજન કરવા કે તેમની પાસે તેનો ઉપદેશ
કરવો, એ હારથજનક અને તુચ્છ લાગે છે. તેથી જ આજે પડતી થઈ
રહી છે. પણ પ્રાર્થનામાં ભરેલા રહસ્યને જે સમજી શકાય તો એ અજબ
શક્તિની ખબર પડે. પ્રાર્થના યજી જે આપણે આઝાદી મેળવીશું તો તે
ટકી શકશે, પણ આધ્યાત્મિક સ્ત્રીપુરુષ સાથેસાથ અહિંસાનું રહસ્ય શું
તે પણ જાણી લેવું જોઈએ. જે આપણી અહિંસા કમળોરની ધરી તો
સમજી લેવું કે આવી અહિંસાથી આઝાદી ટકી શકશે નહીં. અને તેથી
એ પણ સાબિત થશે કે, હથિયારોથી પણ આપણે આપણું રક્ષણ નહીં
કરી શકીએ. કારણ કે હથિયાર તો નર્થ, પણ હથિયાર કેમ ચલાવવું
તેની કળા પણ નથી સાધી. એકે સમયે આપણી પાસે એક અભેડ અને
અને અદ્વિતીય હથિયાર છે અને તે સત્ય, અહિંસા. આઝાદી હાંસલ
કરવા પૂરતું જ આ હથિયાર વાપરવું એમ નથી, પણ જે આઝાદીને
ટકાવી રાખવી હોય તોપણ અહિંસાને અપનાવ્યા વગર છૂટકો જ નથી.
જેઓ આપણને પોતાના દુરમન સમજે તેઓને જે આપણે જીતવા હોય
તો પ્રેમ અને અહિંસાથી જીતો. આ કામ બહેનો બહુ જ સહેલાઈથી
કરી શકે છે. હું એક ત્રાહો દાખલો ટાંકું કે, તમે તમારી ૧૪-૧૫-૧૬
વર્ષની બાળાને કોઈક અભવ્ય ધરમાં પરણાવો છો, અભવ્ય માણસને
સોપો છો અને એ છોકરી એ ધરની દીકરી જેવી બની જાય છે અથવા
એ અભવ્ય ધરની માલિકી ઘોડા જ ફિવરોમાં બની શકે છે. તેનું
કારણ શું? એમાં એક પ્રેમાળ હૃદય મુકાયું છે. અને રોહ, પ્રેમ અને
અહિંસાથી એ બધાંને જીતી લઈ શકે છે. એ આપણે રાજના વ્યવહારમાં
નોઈએ છીએ. તો આ મોટા સમાજમાં જે તમે ધારો તો હિંદુ બહેનો
સાથે બહેનપણીઓ બની શકો છે. એના શુભે તમે અપનાવો તો તમારા
જે અપનાવશે જ. બહેનોમાં ત્યાગ કરવાની અજબ શક્તિ છે.

“ જીવનની જુદી જુદી હાલતોમાં, અને ચોતાના દેશને આગળ લાવવા માટે, મજબૂત બનાવવા માટે, ચોતાપણુ ભૂલી જઈ વીરતાથી પ્રાર્થના કરતાં કરતાં જો મરવાનો સમય આવે તો મરતાં શીખો. અને મરવાની હિંમત કેળવવા માટે પ્રાર્થના એ મરવાની કળા સાધવાનો પહેલો અને છેલ્લો મંત્ર છે. એમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધાની જરૂર છે. અને શ્રદ્ધા વગર સત્યા-મહી સફળ થવાનો જ નથી. પછી બલે કોઈ રામ કહે, કોઈ રહીમ કહે, કે કોઈ ગોડ, અથવા અલ્લાહ કહે, ફાલે તે નામથી પુકારે, પણ તેનો કાનૂન તો હમેશાં એક છે.

“આ મારી વાતો ઉપર બહેનો ! તમે વિચાર કરજો. તમે પડદો રાખીને આવ્યાં છો. આ પડદાનો સાચો અર્થ તો એ છે કે, તમે કામ, ક્રોધ, મોહની સામે પડદો રાખો. એટલે કે તમારા મનને કાજૂમાં રાખો. આ બાજુ પડદો તો કેવળ ધર્તિંગ જ છે. મન મેલું હોય અને બહાર પડદો રાખો તેનો કંઈ જ અર્થ નથી.”

ચાર વાગ્યે આઝાદ હિંદ ફોજના ભાઈઓ સાથે વાતો કરતાં આપુજી બોલ્યા કે :

“આઝાદ હિંદ ફોજનું નામ અલિસહ આઝાદ હિંદ ફોજ પાડવું જોઈએ ને ? (હસતાં હસતાં) કેમ કે તમે મારી પાસેથી કોઈ બીજી વાતો નથી સંભળી શકવાનાં. સુબાષબાબુ તો મારા હીકરા સમાન હતા. તેમના અને મારા વિચારોમાં બંને ફેર પડ્યાં હોય, તોપણ તેમની કાર્યશક્તિ અને દેશપ્રેમ માટે મારુ માથુ તેમને નમે છે. છેલ્લાં ૩૦ વર્ષથી કોંગ્રેસે જે સિદ્ધાંત અપનાવ્યો છે તેની મારફતે જ આઝાદી હાંસલ કરી શકાશે. અને આપણે કોઈને પણ આપણો દુશ્મન ન જ ગણવાનો હોય. દુશ્મની અને જૂરાઈએને તો આપણે ઊડવી જ જોઈશે અને નિયતપ્રજ્ઞ થવું પડશે. આ કહું છું ત્યારે તમે તમારા મનમાં કદાચ એમ કહેશો કે, અમે ક્યાં મહાત્માઓ છીએ ? પણ મહાત્માઓ માટે જ આ સિદ્ધાંત છે એમ નથી. કોઈ પણ માણસને સુખી થવું હોય તો આ સિદ્ધાંતને જીવનમાં વણવા વગર છૂટકો જ નથી.

“પરદેશોમાં બંને તમે હથિયારોથી લડ્યા. પણ તેનું જે પરિણામ આવ્યું તે પણ તમે જોયું ને ? તેનાથી તમને તો કરો જ ફાયદો નથી થયો. હા, તમે બહાદુરીથી અનેક કષ્ટો સહન કર્યાં. પરંતુ નેતાઓ પણ કહ્યું છે કે, હિંદુસ્તાનમાં તો કોંગ્રેસમાં રહીને જ કામ કરવાનું છે. તો તમે તમારી ફોજનું જે રીતે ખર્ચામાં હથિયારો વડે રક્ષણ કરતા હતા અને દેશની આઝાદી મળે તે માટેની તમારી દેવારી કરતા હતા, તે રીતે

હવે તમે પ્રેમ અને અહિંસા વડે કામવાદનો ભેદ ટાળા અને કોઈ પણ નાતમતના ભેદભાવને છુટાવી દઈ આપણે સૌ એક જ દેશના બાઈબહેનો છીએ, પ્રત્યેક સ્ત્રી મારી માતા, બહેન કે દીકરી છે, તે રીતે તમે લોકોને તૈયાર કરો અને નેતાજીએ આંદોલી તપશ્ચર્યા પૂરી કરવા મથો આશા ફોજમાં જે એક અપૂર્વ જીવન નેતાજીએ રેડ્યું છે તે એ છે કે કોઈ પણ નતનો ભેદભાવ આ ફોજમાં નથી તેા એ નીતિને તમે ધર ધર વિકસાવો

“ તમે એટલું સમજી લેજો કે, તૃતીયારની તાકાત કેળવવા કરતા આત્માના બળની તાકાત કેળવવી એ હજાર ગણી મુશ્કેલ છે

“ મનુષ્ય અને પશુઓના આહાર, નિદ્રા વગેરેમાં તો કોઈ ફરક નથી જતા આજે આપણા માટે કેવળ એ જ રસ્તા રહેતો છે કે, આપણે પશુવત્ જીવન જીવવું કે મનુષ્યવત્? હિંદુસ્તાનમાં આપણે ત્યાં અનેક ધાર્મિક મુદર રાત્રો પડેલા છે છતાં મને સહેવા દો કે એ તો ‘ કયા સુણી સુ ડી ફૂટ્યા માન તોયે ન આ યુ બ્રહ્મજ્ઞાન ’ એના જેવું લગભગ છે આચરણમાં કોઈ જ મૂંઝી રાકતા નથી હું તો અનેક અનુભવ પરથી અને નમ્રતાપૂર્વક કહું છું કે, અહિંસાનો માર્ગ હરિનો માર્ગ છે હરિનો માર્ગ શરાનો છે એમ કવિએ ગાયેયું જ તે હરિ કોણ? તે કોઈ હાથપગવાળો માનવી નથી પણ સત્ય અને અહિંસાનો માર્ગ શરાનો છે અને એવી શરવીર તાકાત તમારામાં હોની જોઈએ અને તેથી આખા હિંદુસ્તાનના ગામડે ગામડે ખૂણે ખૂણે તમે નેતાજીના નામને અમરપદ આપી રાકો એમની કીર્તિને તમે યુગોના યુગો સુધી જીવતી રાખો, એટલે નેતાજી જીવે જ છે અને એ દેહધારી ન હોય દેહધારી મનુષ્ય જ જીવતો છે અને મરી ગયેલા મનુષ્ય જીવિત નથી, એ ખોટી વાત જ જેવું જેવું નામ અમર છે, જેની સેવા અભેદ છે, જે મરીયાલી વહારે ધાય છે તે મરેલા છતાં જીવતા જ છે ”

બાપુજીને આજે ખૂબ બોલવું પડ્યું એટલે થાકી ગયા છે પ્રાર્થનામાં પણ અવાજ ખૂબ જ ધીમો પડી મથો હતો ગરમી પણ દિવસે દિવસે ખૂબ પડે છે દિલ્હીમાં તો અગીના કરતા પણ વધારે હરી

પ્રાર્થના પ્રત્યનમાં ‘ રામ કહો રહમાન કરો ’ એ ભગવાનને ઉન્નેખ કરતા બાપુજીએ કહ્યું કે

“ રામ-ગોડ-અલ્લાહ ગમે તે નામથી ઈશ્વરને યોમરો પણ ઈશ્વર જ માણસને માટે ભક્તિ કરવાને યોગ્ય છે ઈશ્વરને આપણે જાન માતના

ભોગે વરાવીએ એટલે તે રીઝે છે એમ માની લીધું છે. આમ માણસ પોતાને કયા સુખી છેવટે છે તેની કોઈ હદ જ નથી બાધી આપણે બે કમળ ચારિત્ર, ઉમદા વાણી, વર્તન અને એવાનો ભોગ હશે, તો તે બોગથી જ ઈશ્વર રીઝશે

“ ગઈ કાલે જમિયત-૯-ઈસ્લામની સભાનું મને નિમત્રણ હોવાથી હું ત્યાં ગયો હતો અને તમારી આમળ કશી વાતો નહોતો મરી શક્યા

“ મને ત્યાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, જમિયતના માણસો સાચા ખુદાના બદા છે. તેમની રહેણીકરણી સચમતરેલી અને સાદી છે અને તેમના મુસ્લિમ ભાઈબહેનોને તેઓ આત્મશુદ્ધિનો અને આત્મ જ્ઞાનનો સહેરો આપવા માગે છે ધર્મનું રક્ષણ તત્ત્વાવરથી કઠી નથી થયું તે તો હંમેશા ખુદાના બદાને જ કહ્યું છે હું કાલે તેમની સભામાં ગયો તેમાં કોઈકને એમ થયું કે, હું મુસલમાનની લાગણીને સંતોષવા બહુ છું. તો તેનો જવાબ માટે તો એટલો જ આપવાનો રહે છે કે, તમારી વાતોમાં રહેલી બેવકૂફીનું મૂળ તો વાતો કરનારના દિલમાં વસેલા અભિમાનમાં રહેલું છે તમે હમણા જ ભગ્ન સામ્રાજ્ય કે રામનો ભક્ત કેવો હોય? રામના ભક્તને આવું અભિમાન છાજે જ નહીં. રામના ભક્તે તો જગતમાં જેલ્યા છવજતું છે તે બધા પર પ્રેમ જ રાખવો જોઈએ હિંદુ ધર્મ તો તેથી જ ભગ્નરો. પણ હિંદુ ધર્મ એકલો જ નહીં, કોઈ પણ ધર્મને ઉગારવો હોય, બીજો વગારવો હોય તો વિશ્વ આપી પ્રેમ જ ઉતારી શકશે.”

પ્રાર્થનામાંથી બાનીને આપણે મોંન લીધું અને ખૂંમ થાકે હોવાથી માથા પર બીનું કપડું રખાવી ૨૦ મિનિટ આરામ કર્યો. ગરીર પણ થોડુંક ગરમ લાગતું હતું. મેં થોડી વાગ પગ દમાવ્યા પણ મને રાતે સૂતા મોઢું ન થાય એટલે મારું કામ જવદી આટોપી લેવાનું કહ્યું અને પગ દમાવવાની ના પાડી આથી મને ન ગમ્યું પણ આપણની તમિયત સારી નથી એટલે દૂં કંઈ ન બોલી થોડી વારમાં મુઠી આની એટલે તેને બેસાડી તે આંબે ગાતે ૧૦ વાગ્યે ગઈ અને આપણ સૂઈ ગયા છે આ કચરીની ડેબ્બી લીધી લાખુ છું અને ૧૦-૩૦ નો ૩ કો ધડિયાળમાં પડે છે નાહીને સૂતા જઈશું

નિર્મળમાણુ ગયા પછી આપણને બીજા મમનો બોલને ખૂંમ પડે છે અને દેખાવનો તો દગનો ચર્મળય છે

નિયમ મુજબ પ્રાર્થના. ગીતાપાઠ અને બગાળી પાઠ બાપુજીએ કર્યો થોડી વાર આરામ કરી અહીંના લીગના મંત્રી હિપર પત્ર લખ્યો :

... મુસલમાનોએ જે હિંદમાં રહેતું હોય તો તેને પોતાનું વતન, પોતાનો દેશ માની સુખેથી રહી શકે છે. અને સરકારે એવાઓને રક્ષણ આપતું તે તેની ફરજ છે. પણ સાથે સાથે મુસલમાન બાઈઓએ પોતાની ફરજ સમજવી જોઈશે. જે તેઓ મનમાં પણ હિંદુઓને ધિક્કારશે તો તેનું પરિણામ જાા કરોડ મુસલમાનોને બાગવવાનું રહેશે, એ પણ એટલી જ સાચી વાત છે મારે નમ્રતાપૂર્વક એટલું કહેવું જ જોઈએ કે, મારી પાસે એવી ફરિયાદો આવી છે કે જ્યાં મુસલમાનોની બહુમતી છે ત્યાં બિહારના લઘુમતી હિંદુઓને હેરાન કરે છે તેમાં સહાનુભૂતિ છે. આ વાત સાચી હોય તો તેનું પરિણામ હું સારું નથી જોતો.

આજે સોમવાર છે એટલે બાપુજી પાસે મુલાકાતો તદ્દન બંધ રખાવી છે. બાપુજી બોલી બોલીને ખૂબ થાકી જાય છે. બ્લડ પ્રેશર પણ રહે છે. તેથી દર અઠવાડિયે મુલાકાતીઓને બંધ રાખવાની બંધ વસ્થા કરાઈ છે. છતાંયે કોઈ ને કોઈ આવ્યા તો કરે જ છે. આજે અહીંના થોડાક વિદ્યાર્થીઓ આવ્યા. તેમણે થોડાક સવાલો પૂછ્યા. એ બધા સવાલોનો એક મવાબ કરી બાપુજીએ તેઓને માટે થોડુંક લખીને આપ્યું.

આપણી આજસ જો ભડે તો આપણે ખરા સમાજવાદીઓ ગણાઈએ. પણ હજી આપણી આજસ ભડી નથી. તમને પૂછું તો મને જવાબ મળશે જ કે શરૂથી વિદ્યાર્થીઓને ઘેર નોકર તો હશે જ.

બધાએ જવાબ આપ્યો કે હા, એક નોકર તો અમારે ત્યાં છે બાપુજી અને સહુ હસી પડ્યા અને લખ્યું :

ત્યારે તમે તમારા ઘરમાં જ તમારું કામ જતે નથી કરતા તો તમે બીજાઓની સેવા કરવા છજો છો અને તેને તમે સમાજવાદ કહો છો, એ મારી સમજમાં જ નથી આવતું. મારી સલાહ માનો તો હું તો કહું કે, વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં વિદ્યાર્થીઓએ કોઈ પણ ‘વાદમાં’ જપ્તાવણ ન જોઈએ. દરેક વાદ વિષે જરૂર વાંચે, વિચારે, શક્ય તેટલું આચરણમાં મૂકે. પણ તેના નેતા બનવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ. સમાજમાંથી શોષણ અને હિંમત નાશ કરવા દોષ તો શરીરશ્રમ અને મહેનત મળતી

કરવી જ નોઈએ અને તે વસ્તુ સર્વમાન્ય અને સ્વાભાવિક થવી નોઈએ આપણા ગામડા સુખી, સ્વાવ્યથી ગણાતા હતા ત્યાં આજે બેઠારી વધી તેનું કારણ આપણી ગુનામી છે અને ભિચારીયપણાનો અને ભત્તિઓનો ભેદભાવ છે

આપણી રાજકીય પરાધીનતાનો હવે લગભગ અંત આવે છે, એટલે આપણે હવે જ વધુ સાવચેત બનવાની જરૂર છે અને તે વિદ્યાર્થીઓ બહુ જ સારી રીતે કમી શકે છે દા ત (૧) તમે સવારના બીડીને તમારી પથારી નાંતે ઉપાગ લો, (૨) તમારો નાસ્તો અને દૂધ વગેરે લેતા હો તે તમારા બા કે માર્ક તૈયાર કરીને તમને આપે તેની રાહ ન બેતા તમે તેમા મદદ કરો, (૩) ઘર વાળવા યોગ્યવામા મદદ કરો, (૪) તમારા કપડા હાથે ધુઓ, (૫) તમારી માતાઓને તમે રસોઈમા, વાસણ માજવામા મદદ કરો, (૬) રોજ નિયમિત કાતી તમારા કપડા બાંતે બનાવો, (૭) રાખાઓમા વપરાતા તમારા પુસ્તકો સાફ અને વ્યવસ્થિત રાખો નોટબુકોની રાક્ષ તેટલી દરકસર કરો, (૮) પચાસ રૂપિયાની ફાકન્ટન પેનની જગ્યાએ બે આનાની સાદી વ્યમથી ચલાવતા શીખો

આવા અનેક નિયમો તમારા જીવનમા અપનાવો તો તમારે કોઈ પણ વાદની માથાફેડમા નહી પડવું પડે અને દેશનો પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી ને આટલું કરે તો મારી ખાતરી છે કે, વાલીઓનો અનેક મલ્લો બેળે બેળે યોગ્ય થશે અને આપોઆપ આપણે સમાજવાદી કહેવાઈ જઈશું પરંતુ મારી વાતો તમને ગળે ઊતરશે કે કેમ તેની મને શકા છે છતાં ઘેરે જઈને વિચાર કરજો કે, એક ૭૮ વર્ષના અનુભવી છુદ્દાએ મૌનને દહાડે વખીને અમને બે બે શબ્દો કહ્યા છે તેમા કઈ વલ્લૂં છે કે નહીં ?

મપોરના સુશીલામહેન, રાબજી, સરદારદાદા, કિશોરવાવકામ, પ્રિન્કિસનજી વગેરેના ધણા કાગળો આત્રા તે વાચ્યા

ભોજનમા મપોરના બાપુજીએ ફક્ત દૂધ ૮ ઓંચ અને થોડીક અગૂર લીધી હતી અસહ્ય ગરમીને કારણે મપોરના લગભગ આટલું જ લે છે સાંજે ૪ વાગ્યે મોસળીનો રસ લીધો અને પ્રવચન લખ્યું

“ ૩૦ મી તારીએ સવારના મારે દિલ્લી જવાનું નક્કી થયું છે મે મહિનાની પહેલી તારીએ દિલ્લીમા રાષ્ટ્રીય મહાસભાની કારોબારી શરૂ થતી હોવાથી તેમા પડિત નેહરુ અને આચાર્ય કૃષ્ણનાનીએ મને આમહું પૂર્વક બોલાવ્યો છે મને અટીથી તમને સહુને જોડીને જતા દુ ખ થાય

ઉ. કારણ કે મધ્ય સુધી મુસલમાનો મુનપત્રે એમ ન કહે કે તમે અહીંથી જાઓ, અને હિંદુઓ અને નિર્ધાર ન કરે કે અમે અમારા જનતા ભોગે પણ મુસલમાનોનું રક્ષણ કરીશું ત્યાં સુધી મારે બિહાર છોડવું ન હવે કારણ કે નોઆખાવી અને બિહાર બંને જગ્યા માટે મારો તો એક જ મત્ર છે કે 'કરોગે ચા મરોગે'. મારો આત્મા અને આદેશ આપે છે કે, લડુમની કોમ માટે તારી જાન તુ સમર્પણ કર ગોટલે અને રથજોના હિંદુઓ અને મુસલમાનો પોતાનું વેરઝેર બૂધી જાવ તો મારો નવો જન્મ મરવેલો. માનિરા પશુ આ આકરી કરોલીમાથી આખરે શું નીકળશે તે તો ઈશ્વર જ જાણે માણસ તો પોતાને કરવાનું હોય તે કરી છૂટે, અને બનું તો તે કરતા કરતા મરી જાય

“ઈશ્વર સર્વસમર્થ છે, તે જ સર્વસ્વ છે આપણે તો કલ્પ મીડા બ્રાહ્મ, અહીં જે હું કહું છું તે જ કામને માટે હું દિલ્હી જઈ છું. અને થોડા જ વખતમાં ફરી આવી તમારી સેવામાં હાજર થઈશ

“મારી ઉપર હજી પણ એવા કામજો આવે છે કે, મેં મુસલમાનો સાથે દોગતી બાધી હિંદુઓના હિતન નુકસાન પહોચાડ્યું છે આવી જાતના કામજોથી મને તો નનાઈ જ લાગે છે. પણ હું તો મુસ્લિમોનો દોસ્ત થઈને જ સાચો હિંદુ થયેલો છું અને એ જ રીતે હિંદુઓની અને હિંદુ ધર્મની સાચી સેવા કરી છે. પણ ૬૦ વર્ષની સાર્વજનિક સેવા આથી પણ લોકોને હું ન બતાવી શક્યો હોઉં તો આવી રાખ્ખોથી હવે કેવી રીતે બતાવી શકીશ? સાચો ધર્મ તો એને જ કહેવાય કે, માણસોએ સહુ કોઈની સાથે મૈત્રી રાખવી જોઈએ અને સહુ કોઈની સેવા કરવી જોઈએ આ હું એક બાળપણથી એટલે કે મારી માતા બોળામાથી શીખ્યો છું બાકી તો ‘મજહબ નહીં સિખાના આપસમે જૈર રખના’ એ લીટી કહી બતાવવા સિવાય મારી ખસે બીજો કોઈ બચાવ નથી મિત્રોની સાથે મૈત્રી રાખવાનું સહેલું છે પણ જે પોતાને તમારો દુશ્મન ગણે તેની સાથે મૈત્રી રાખવી એ જ સત્ય ધર્મનો મર્મ છે બાકી બીજી બધી દોસ્તી એને મૈત્રી એ તો દુન્યવી છે’

પ્રાર્થનામાથી આવ્યા ત્યાં બાપુજીનું મૌન છૂટ્યું આવીને લીજીનું પાણી જ લીધું ખૂન ચાકી ગયા હતા થોડી વાર ફર્યા આજનો ઉકળાટ પણ અસહ્ય હતો

૯-૩૦ પત્રી બાપુજીની સૂતાની તૈયારી પણ બાપુજીને આજે કાંતવાનું રહી ગયું હતું અને ત્યાં તો હતું, પરંતુ બાપુજીની તમિષ્ણત સાગી

ન હોવાથી મેં યાદ ન આપ્યું આથી બાપુજી સૂતા હતા ત્યાંથી ઊઠ્યા મને કહે,

“રેડિયાને આપણાથી બુલાવ જ કેમ? કાંતલુની પ્રવૃત્તિનો અર્થ એ છે કે આપણે સદુ સરખાં છીએ. રેડિયામાંથી આપણને એક અન્નેક પાઠ એ મળે છે કે, ચાવીસ કરોડમાના એક યર્ધને તેના એક તારની જેમ રહેવાનું છે. અને તેમાં કોઈ રોઠ કે નોકરની ખેચતાણ, જે દુનિયામાં અત્યારે ચાલી રહી છે, તે રહેવા જ નહીં પામે. આજે આપણામાં ઈચનીયનો કેવો ભેદભાવ છે? પણ રેડિયા આપણને સાવધાન કરે છે. એટલે એ દેવની પૂજા મ્યાં વગર કેમ જ રહેવાય?”

બાપુજીએ કાંતતાં કાંતતાં મને કહ્યું એથી સૂતાનું ૧૧ વાગ્યા પછી જ થયું

૨૬-૪-'૪૭
ગાંધી કેમ્પ, પટણા

પ્રાર્થના પછી બગાળી પાઠ આજે બગાળી પાઠમાં બાપુજીએ ૧૦૦ એકડા ધૂંટ્યા. પછી કેટલાક કાગળો લખ્યા.

. . ને કાગળમાં લખ્યું કે,

તારો ૧૪મીનો કાગળ કાંતે મળ્યો. પ્રલયકાળ કાણે લેયો છે? કોઈક દિવસે તે પણ આવશે. આ વખતે એક બે રહી ગયા હશે કે બધાય જશે એની આપણે શાની ફિકર કરીએ? પ્રતિક્ષાણનો આપણો ધર્મ આપણે બળવાળે એટલે આપણે ન્યાયાધીશની સામે લડ્યા રહી શકીશું. . . . હવે તારી પાસે પહેલી વાર આવશે એમ માનું છું. . . . બાફેલા શાક અને ફળ ઉપર જ જીવવા શકે તો હું તો રાજી જ થાઉં. ધી, તેલ, માખણ વિના સહેજેય ચયાની શકાય એમ છે. કેમ કે દહીં લે છે. ને દહીં પૂરતા પ્રમાણમાં લેવાનું હોય તો અને સાથે શાક, ફળ, દૂધ હોય એટલે સંપૂર્ણ ખોરાક થયો. એથી રાશ્ત્ર જળવાવી જોઈએ. તેથી મગજ પણ તૈન સાફ રહે છે. શાક ને ફળમાં પસદગી બરાબર થવી જોઈએ. સૂકો મેવો એટલે નટમ લે છે? અને લેનો હોય તો શું? મને વિગતવાર લખશે તો ગમશે. કેમ કે નૈસર્ગિક ઉપચારમાં હું વિશેષ ખૂચ્યો છું ના? આ ખોરાકથી તારા ચહેરામાં પણ કંઈક યડવો જ જોઈએ. . . .

ફરતી વેળાએ બાપુજીએ આખો બધ કરી દત્તી નોઆખાલીની
અને જૂની વાતો ક્રતા બાપુજી મને કહે,

“હું અતિશયેશ્વર અને જુહાપાની વચ્ચે થેરાઈ પડ્યા છું રોધતા
છતા હજી સત્ય મળ્યું નથી પણ હું ઈશ્વરની અને સત્યની વધુ નજીક
પહોંચ્યો છું એમ તો લાગે જ પરંતુ એથી માગી કે રીય પુરાગી દેખી
તુની પણ છે છતાં મને એનો ખિલકુલ અફસોસ નથી થતો એ હકીકત
ઈશ્વરની સમીપ જવાની જે હું વાનો કહું છું તેનો પુરાવો છે મને સફળે
સ્પષ્ટ કહી શકું છું, લખી શકું છું જે એકાદશ મનોને મેં અનુમોદન
આપ્યું છે તેને હું પૂરા આચરામાં લાગી શક્યો છું, એ ૧૦ વર્ષની
તપશ્ચર્યાનું પરિણામ છે અને એમાં હું નિમિત્ત બની છે વર્ષોથી જે
પવિત્રતાના અને સત્યના દર્શન મારે હું જાપતો હતો તે દર્શનની કાળી
મેં આ મજમા કરી છે, અને તેમાં તે પૂરો ફાળો આપ્યો છે છતાં તારી
હંમર એવી નાની છે કે આ યજ્ઞનું પરિણામ હું આજે નહીં અનુભવી
શકે તારી કાયરીઓ હું રોજ વાતું છું ત્યારે મને મહાદેવનું સહેજેય
રોજ સ્મરણ થાય છે અત્યારે જે હું લખે છે જે અભ્યાસ કરે છે,
અને હું યજ્ઞને સમજી શકવાની શક્તિ ધરાવે છે, ત્યારે એમ થાય છે
કે મહાદેવ હોત તો આ ડોકરી કર્ષક જુદી જ ખીલી હોત હું તને
સતોષકારક વખત નથી આપી શકતો અને કેટલીક શક્તિમાં મહાદેવ
મારા કરતા ધણા અડિયાતા હતા આ તો આજે કોઈ ફરવામાં વાતો
કરનારા નથી આવ્યા, એટલે તારી સાથે આટલી વાતો કરવાનો વખત
મળી ગયો.”

બાપુજીએ ધણા વખતે આજે પોતાના મનની વાત મને કહી
મહાદેવકાકને પણ બાપુજીએ યાદ કર્યા અને એમની શક્તિ પોતાના
ક્રતા પણ અમુક બાબતોમાં વધુ દત્તી એ વાક્ય બોલતા વાતાવરણ
વધુ ગંભીર બની ગયું

માનિશમાં બાપુજી અર્ધેક કલાક સુઈ ગયા હતા અતિશય ઢાક
છે ભોજનમાં ધણા દિવસો પછી આજે એ ખાખરા, દૂધ આઁ ઓસ,
પનીર અને શાક લીધું જમીને થોડી વાગ આરામ કર્યો

કાલે રેટિયો જૂલી ગયા હતા અને રાતે જાગવું પડ્યું હતું
એટલે પહેલેથી જ મેં રેટિયો મૂકી દીધો

૩ વાગ્યે પીસ કમિટીની ચી નિમજીક કરી તેમાં હાજરી આપી. આ કમિટીના સભ્યો દરેક ગામડે ગામડે ફરશે અને એકનાનો પ્રચાર કરશે.

૩૥ થી ૫૦ અહીંનું પ્રધાનમંડળ આચ્ચુ બાપુજીએ તેઓની પાસે પોતાનું દિવ દાલબ્ધુ. “તમારાથી વધારે બંધા માણસો તો હું ક્યાથી કાઢીશ? તમારી ઉપર મારી મોટી આશા છે. પણ ત્યારે તમારું ક્યાંય વગોણું સાંભળું છું અને તે વગોણામાં તથ્ય ભાણું છું ત્યારે મને હુ ખ શાય છે કે, આપણે રાજ્યકારભાગ કરી શકીશું કે કેમ?” આ આખી વાતનો સાર હતો

પ્રધાનોની મીટિંગ દરમિયાન બાપુજીએ ૬ ઔસ દૂધ અને ખમૂર લીધા.

આવતી કાલે દિલ્હી જવાનું હોવાથી હું મારી તંમારીમા હતી પ્રાર્થનાસભામાં આજે અસહ્ય બીડ હતી આવતી કાલે પૂ બાપુજી દિલ્હી જવાના હોવાથી કંઈક નરી જાહેરાત કરશે એમ માનીને ખૂબ મેહની હતી પ્રવચન કરતાં બાપુજીએ કહ્યું કે :

“આવતી કાલે સવારે દિલ્હીની દુબી મુલાકાત માટે મારે જવાનું છે, એ તો મે તમને કાલે જ કહ્યું છે એને સદુથી પહેલાં તમને સહુને મારી નમ્ર પ્રાર્થના અને વિનંતી છે કે, મને વિદાય આપવા માટે સ્ટેશન પર બીડ ન કરશો તમારો ને મારી ઉપર સાનો પ્રેમ હોય તો તમે હું સતોય પામું તેડ એકતાનું કામ કરો, ગરીબોની સેવા કરો, અને જીય નીચના બેદરશાનને બૂલો. આટલું કરશો તો તમને મારી ઉપર પાશવાર પ્રેમ છે એમ હું માનીશ. આ ઉમરે હવે મારાથી જયનાદના શોરબકાર સહન નથી થઈ શકતા. અને મારા જયનાદની મને અત્યંત મ્હા ઉત્પન્ન થઈ છે કે, ‘મહાત્મા ગાંધીની જય’ કંટીને નિર્દોષ બહેનો, બાગકો અને માણસો ઉપર છગના થા પડ્યા છે, બીજા બાણ ‘અંધાહો અકમર’ કંટીને મુસવમાનોએ હિંદુઓ ઉપર વા માર્યા છે નિર્દોષો પર જીલમ કરવામાં આપણે ઈશ્વરનું નામ દેડ એના કરતા કોઈ પાપ વધુ નહી હોય

“જનરલ સાનનવાજ સાહેબ, જેઓ આજાદ હિંદ ફોજના મોગ કર્નલ હતા, તેઓ મરુદ્ધી ત્રિસ્થામાં મુદર કામ કરી રહ્યા છે તેઓએ ને લખ્યું છે તે તમને આજે વા રી સમજાડ તો તમને આનંદ થશે

તેઓ લખે છે કે, 'લોકોને ખાત્ર વસાવવાના કામમાં સાગી પ્રગતિ થઈ નહીં છે અને આ પ્રદેશ તો હિંદુઓનો છે, છતાં મુસલમાનોને સાગી ગીતે રાખે છે તેના દુ ઘોડાક દાખલા આપુ

“ ૧. અતરપુરા નામના ગામમાં અમે સ્થાનિક લોકોની મદદથી ગ્રામ પચાચતની નિમણૂક કરેલી છે અને બે દહાડા પછી પચાચતના વડા પટેલ ખણા આપ્યા અને મુસ્લિમ નિરાશ્રિત કેમ્પમાં નિરાશ્રિતોને મળ્યા તેમજ સહુને ખાતરી આપી કે, તમે ખાજા આપણા ગામે ચાલો અને અમારા જનનના લોકો પછુ અમે તમારો બચાવ કરીશું.

“ આને પરિણામે પચાચેડ મુસલમાન કુટુંબો અતરપુરામાં ખાજા ફર્યા છે અને બહુ શાંતિથી તેમ જ ઝિંદગીથી રહેવા લાગ્યા છે અને છતાં આવી પોલીસ દળ પછુ રાખવામાં આવ્યું નથી અને ફરી વસેના લોકોને પોલીસનું રક્ષણ પછુ માગ્યું નથી

“ ૨. મે એ ગામે જઈને નિરાશ્રિતોને માટે અનાજની વ્યવસ્થા કરી તો તે હિંદુઓને ન ગમ્યું અને આ વાત ન સ્વીકારતા કહે કે, મુસલમાનો તો અમારા મહેમાન આપણ અમે જ દાવ તુરત તેમની બધી જવાબદારી ઉપાદી લઈશું

“ ખીર નામના ગામના એક મુસ્લિમને મારી પાસે આવીને કહ્યું કે, મારે ખીર જવું છે, પણ મને બહુ દુર લાગે છે તે ખૂબ રડતો હતો મે મારી મોટર આપી અને આગળ હિંદુ ફોજના મારા બે સૈનિકો પણ આપ્યા ગસ્તામાં ખીર ગામના ગ્રામ પચાચતના એક સભ્ય મળ્યા, અને આ મોટર રોડી પૂછપરછ કરીને કહ્યું સિપાઈઓ શા માટે લઈ બચે છે ? પછા મુસ્લિમ ભાઈએ જવાબ આપ્યો કે, મને બહુ દુર લાગે છે. એટલે પેલા હિંદુ સભ્યે કહ્યું, ગાંધીજીએ પોતે આટલી આટલી સલામતીની ખાતરી આપ્યા પછી પણ તમારી સાથે પોલીસો લાવવા પડે તે અમારે માટે સારમાવા જેવું ગણાય પણ તમારો બે વાકો વાળ પછુ થાય તો તમે મને મરી ગયેનો ભણ્યો.

“ અને આ ખાતરી પછી પેલા મુસલમાન ભાઈ જ માગી પાસે દહે, હવે મારે રક્ષકની જરૂર નથી

“ ત્રણેક દિવસ પહેલાં પોતાને ગામે પાછા ફરેલા એક મુસ્લિમ માદા નિરાશ્રિત મરી જતા લેખન કરવારસિએ પોતાને હાથે તેની જ્વનને માટે કબર ખોદી, અને બધાથે મુસલમાનોને તે હવે બહુ જ ટ્રિવ થઈ પડ્યા છે મંજિરમાં બરાતી મનાઓમાં પછુ હિંદુ મુસલમાન સાથે જ જાય છે ”

શાહવાજ સાહેબનો આ આખો રિપોટ વાંચી સભાનારી
બાપુજી કહે,

મા લાગે છે કે, હિંદુઓ સાચા દિવસી ખરેખર મુસલમાનોની
મત્રી કરશે તો આજે સર્વ સ્થળે બ્યાડી ગરેલી આગ કરી લેશે આજી
બાપુજી ચોતરફ આગ લાગે છે ત્યારે તેને ધારવા માટે ચારેય તરફથી
દોશદોડ રી મૂવાને બદલે મુખ્ય મ્યેરી બે આગ મુજાવવામા આવે
તો તે ગામ જતી કામૂઆ આવે કે

બિહાર કઈ નાનો પ્રાંત નથી અને બિહારના હિંદુઓ અને
મુસલમાનો પોતાની ફરજને વફાદારી દર્શક આપી કહે તો પબ્બ કનમ્તા
અને બીજા સ્થળોએ એની મેગે શાંતિ છવાશે

પ્રાર્થામાર્થી આગા ૧૧ માપુજીએ તગત પ્રચલનનું અગ્રેજી
કર્મ મે મનારે દિલ્હી જવાની તપાસી કરી અનુચ્છનાગવણ મિલ
સાથે એક નાક બિહાર પિરેલી વાતો કરી ૮ ૩૦ પત્રી થોડા
આગ માર્યા આજે કઈકે ૬૬૬ હતી ૮-૩૦ પત્રી માપુજી પચાગીમા
પડ્યા માપુજીના પગ દવાની તેન વખતે મે હાજિર ૬૬૬ અને
બીજો હિસાબ એક મો એક અને બીજી પરચૂરણ કામમજ આટોપી
આજની ડાયરી લખી નગમગ ૧૨-૪૧ થયા કે માપુજી સૂતા
ઉતારીને સૂતા નમજ

૩૦-૪-૧૯૭૭

પટણાથી દિલ્હી જતા ગાડીમા

૩-૩૦ રાત્રી માપુજીએ જગાડી પણ આખમા બીર એટની મધી
હતી કે એ રખત તો બિપ્તા બિપ્તા ડાઘી ગઈ એમને માપુજીએ મને
૧૫ મિનિટ સૂઈ રહેના જ દીધી અતે ૩-૪૫ વાગે તો જાગવું જ
જોઈએ મને ફરી જગાડી ત્યારે માપુજીએ દાંતજી પાણી કરી લીરા
૫૫૫ જ મને ઉમડી મને થઈ ખમર ન રહી માપુજીને પૂજી ત્યારે
મને કહે ' આજે જવાનું હોવાથી અને તે રાતે વહેરી હાડવાનું
કહેલું હોવાથી તને એ રખત તો દવાનીને હાડી, પચુ તુ ફરી ફરી
સૂઈ ગઈ એમને તને બીધની કેટલી બધી જરૂર છે એ દુ જોશિક્યો
અને તારી ઉપર દુ કૂતા મુ છુ એમ મને લાગ્યું એટલે સૂઈ
રહેવા દીધી ૧૫ મિનિટ પત્રી પણ તને હાડવાની છત્ર નહોતી

યતી, પણ તુ નાહકની મનમા બળીશ એટલે ઉઠાડી તુ રાતે આટલી મોડી સૂતી એટલે હવેથી તને સજ્જ આપના માટે પણ નહોતી ઉઠાડી ”

મે હસતા હસતા કહ્યું, “ મને સજ્જ આપો તે હિસામા ન ખપે ? ”

બાપુજી કહે, “ હુ એને હિસામા તો ન જ ગણ્યું, પણ સદ્ગત રીતે અહિસા છે અને છતાંય હકીકતમા જો તુ દિસા માને તોપણ મને પરના નથી પણ પ્રાર્થના પગી ફરજિયાત તારે સૂઈ જનાનું છે ૭ વાગ્યે ઉઠાડીશ આપણી ગાડી તો આડે જિપડે છે ’

હુ તો આ પરિણામથી થબી જ ગઈ અને મને કે કમને ૭ વાગ્યા સુધી સૂઈ જ રહેતું પડ્યું મરા છ વાગ્યે બાપુજી ફરના ગયા અને મને ઉઠાડી હુ ફરના ન ગઈ કે નો સામાન તૈયાર કર્યો મિસ્તર માધો અને સામાન રેશન પર મોઢ રો પણ બાપુજીએ સના છ વાગ્યા સુધી પોતાની પડખે જ સુરાડી રાખી એથી પાછળનો સામાન માધનાની ખૂમ ખેંચ પડી ગઈ અને ત્રીજા તર્ગનો ડબ્બો દિનાઈલથી ધોનાયો નહી એટલે મનમા ખૂમ ખૂમ્યું

૧. મહામૃદ સાહેબને બાપુજીએ નોઆખાલીની હાલત જોવા મોકલ્યા હતા, તેમની સાથે રેશને આપતા સુધી વાતો કરી રેશન પર મોઢી માનના મેદની હતી ૭-૪૧ અમે રેશને આપ્યા અમારી સાથે આશામહેન, ઓમિયોમાણુ, મિમેનભાઈ અને પ્રેસના માણસો છે અમારી ગાડી મરામત આપ નાગ્યે જિપડી ગાડી જિપડ્યા પછી બાપુજી માટે શાક અને દૂધ પ્રાઈમમ પર ગરમ કર્યા

૧૦-૩૦ બાપુજીએ જમીને થોડી વાર આરામ કર્યો મે પગે ઘી ધર્યું અમારી મડળીના બધાઓને ખાનાનું આપ્યું ૧૧-૩૦ વાગ્યે બાપુજીએ ફળનો રસ લીધો દરેક રેશને રેશને બીડ ખૂમ થાય છે અને ગાડીમા પણ એટલી જ બીડ છે હરિજન દેડ સરેરાશ દરેક રેશન પર ૧૦૦ રૂા સુધીનું તો ચાપ જ છે ફળોના ટોપલા પુખ્ત આવે છે વહારાના ફળો રેશન પરના ગરીબ માણસોને આપી દઉં છું

૧૨મા થી ૧૩ સુધી બાપુજીએ કાલ્યુ, અને દુ જીઘી ગઈ ૨ વાગ્યે માટી લીધી લોમે જળનાદો પણ ખૂમ કરે છે એથી બાપુજીને કાનમા

આંગળી નાંખતી પડે છે. ૪ વાગ્યે અસ્લાહાબાદ આવ્યું. અસ્લાહાબાદની બીડ એટલે માનવ મહેરામણ મોજની જેમ ઊછળતો હતો, અને એટલી જ અસહ્ય ગરમી આપે રસતે છે. ૪ વાગ્યા છતાં ધોમ ધખતો ખપોર હોય એવો તડકો હતો. અને બહેનો જાળકોને લઈને બાપુજીનાં દર્શનાર્થે આવી હતી. મેદનીને શાંત કરવા માટે બાપુજીએ પાંચેક મિનિટ રામધૂન ગાવાની મને સૂચના કરી. અને ત્યારે જ વાતાવરણ કાંઈક શાંત બન્યું.

બિહારથી પોલીસનાં બારેક જેટલાં માણસો સાથે છે, છતાં માનવ-મેદની કાબૂમાં નથી રહેતી. બાપુજીએ પોલીસને વચ્ચે પડવાની ના કહી. પણ રામધૂનથી લોકો વ્યવસ્થિત બની ગયા.

ઓમિયો બાણુ, આશાબહેન બીજા વર્ગના ડબ્બામાં છે. પણ પ્રાર્થના સમયે બધાં અમારા ડબ્બામાં આવ્યાં. આજે ભજન મિત્તુએ ગાયું. પ્રાર્થના પછી બાપુજીએ દૂધ અને અંગૂર લીધાં અને સ્વર્ગ ગયા. ૮ વાગ્યે કાનપુર આવ્યું.

કાનપુરમાં તો અસ્લાહાબાદને આંટી દે તેવી બીડ હતી. બાપુજી જીંઘી ગયા હતા. પણ આ અસહ્ય મેદનીના ધસારાથી જાગી ગયા. કાટક પાસે આવ્યા. લોકોનો ધસારો એવો હતો કે, બાપુજી રેલવેના ડબ્બાની કાટક પાસે ઊભા રહ્યા હતા છતાં બાપુને ધક્કા વાગ્યા. અહીં શ્રી ગુપ્તાજી તરફથી અમારા માટે ગરમ રસોઈ આવી હતી.

અહીં બધું મળીને ૮૦૦ રૂપિયાનું હરિજન ફંડ થયું. એક ભાઈ બાપુજીનો ઓટોગ્રાફ લેવા આવ્યા. પણ પાંચ રૂપિયા તેની પાસે ન હતા. કાંડાની ધડિયાળ બાપુજીને આપી અને બાપુજીની સફી કરાવી. જોકે બાપુજીએ તો કહ્યું કે, “હું દિલ્હીથી પટણા પાછો ફરું ત્યારે તમે મને માદ રાખીને પાંચ રૂપિયા આપી દેશો તો ચાલશે. હું એટલો વિશ્વાસ મૂકવા તૈયાર છું.” પણ પેલા ભાઈએ તો ધડિયાળ આપી જ દીધી. ૫૦ રૂપિયાની આસપાસની કિંમત હશે. કાનપુર ગયા પછી બાપુજી હવે સૂતા છે. અને હું આ ડાયરી પૂરી કરી રહી છું. અત્યારે આ ડબ્બામાં હું અને બાપુજી એકલાં જ છીએ. બાકી બધાં ગોતપોતાની જગ્યાએ ગયાં છે.

આખી રાતનો લગભગ ઉગમરો હતો. પણ રોજ પ્રભાતે પ્રાર્થના. બંગાળી પાઠ કરી અને ગીતાપાઠ કરાવ્યો. થોડી વાર આરામ કર્યો. દુડકા સ્ટેશને એન્જિન બગડી ગયું એથી ત્રણ કલાક અમારી ગાડી મોડી પડી. ૮ વાગ્યે શાદરા સ્ટેશને મહિંબહેન, રાજકુમારીબહેન, બ્રજકિસનજી, કૃપાલાનીજી, સુચેતાબહેન પણ હતાં. હું અને આપુજી શાદરા સ્ટેશને ઊતરી ગયાં. અધો સામાન દિલ્હી જંકશને ગયો.

આપુજી ફરવા માટે થોડું ચાલ્યા. હું તો સીધી ભંગી કોલોનીમાં જ ગઈ. જતાં જ આપુજી માટે ખાખરા કર્યાં. તેવામાં ૭-૪૫ વાગ્યે આપુજી આવ્યા. પગ ધોઈને સીધા માલિશમાં આવ્યા. માલિશમાં દસ મિનિટ સૂતા. આપુજી કહેતા હતા કે, “થાક ખૂબ લાગે છે. રાતના સરખી ઊંઘ નથી થઈ તેનો થાક લાગ્યો હોય જ.” મુશાકાતીઓ થણા આવી જહોંબ્યા. બિંધાનજાણુએ આપુજીને તપાસ્યા. તબિબત એકંદરે ઠીક છે. માલિશ સમયે અને જમતી વેળાએ આપુજી વાતો ન કરે એમ આમ્રહપૂર્વક કહ્યું. ૧૦-૩૦ વાગ્યે આપુજી જમવા બેઠા, પણ એક પછી એક મુશાકાતીઓ આવવા જ લાગ્યા.

આશાબહેન અહીં જ રહ્યાં. પણ ઓમિયોગજાણુની વ્યવસ્થ બીજે કરાઈ. અમારો સામાન લગભગ ૧૧ વાગ્યે આવ્યો તે અધે મેળવ્યો. ૧૨-૩૦ આપુજી આરામ કરવા સૂતા. હું ખૂબ કામમાં હતાં એટલે મુશાકાતીઓ ખાસ ધી વાતો કરી ગયા તેનું બહુ ધ્યાન ન રહ્યું. હું નાદીને પરવારી ત્યારે લગભગ સવા વાગ્યો હતો. બે વાગ્યે અરુણાબહેન અસહઅલી મળવા આવ્યાં. એમણે હાલતની પરિસ્થિતિ અંગે વાતો કરી. બહુ જ નરમ સ્વભાવનાં છે. અને આપુજીની તબિબત કેમ રહે છે વગેરે પૂછપરછ કરી.

૩ વાગ્યે વર્કિંગ કમિટીની મીટિંગ ચાલુ થઈ. તે દરમિયાન હું કારોબારીના સભ્યો માટે ચા નાસ્તો વગેરે તૈયાર કરવાનું આપુજીએ બોલે એટલે તે કામમાં હતી.

અહીંની ગરમી તો અસહ્ય છે. અને તેમાં વર્કિંગ કમિટીમાં પણ સારી પેઠે ગરમાગરમ ચર્ચા ચાલી.

પ્રાર્થનામાં આજે બીડ અને ગડગડટ ખૂબ હતી. જાણુએ પ્રવચનમાં કહ્યું :

“અહીંથી ગયાને હજુ તો મને વીસ જ દિવસ થયા છે. પણ મને કલ્પના હતી જ કે મારે કદાચ અહીં જલદી આગવું પડશે. પણ મારું સ્થાન તો નોઆખાડી અને બિહારમાં જ છે, એટલે પદર દડાડા મારે પણ હું રોકાઈ રાહું તેમ ન હવું. પણ હું તો જવાબદારીનો ફેરી છું એવી બિહાર આશ્ચર્ય ગયો.

“હું તમને બતાવવા હચ્છુ છું કે મેં બિહાર જઈને શું કયું. ત્યાં ધણું કામ થઈ રહ્યું છે. જનરલ સાહનવાજ એક નાનકડા ગામડામાં બેઠા છે અને તેમને તેમના કામમાં ફેરફાર મળ્યો છે, મુસલમાનો પણ હવે પોતાના ગામમાં ખામ ફરવા લાગ્યા છે. ત્યાંના સ્થાનિક માણસોએ ફરી વસવાટ કરતા હિંદુઓને પોતાના મદેમાન માન્યા છે. અને પોતે જ તેઓને ખતરાવવા વગેરેની વ્યવસ્થા કરવાનું માથે લીધું છે. આ કંઈ જેવી તેવી વાત ન જ ગણાય. પણ હવે લોકો મને પૂછે છે કે, તમે સાંતિની અપીલ કરી હતી તો સાંતિ કેમ નથી થતી? પણ જો હસ્તાક્ષર મેં આપ્યા છે તે કાંઈ ઝીણા સાહેબને મળીને કે એમની સાથે વાતચીત કરીને નથી આપ્યા. વાઈસરોય સાહેબને પણ મેં કહ્યું જ હતું કે, હું સતી દેનારો કેણું? હું તો કોએસનો ચાર આતાનો પણ મેગર નથી. અને મારી સહીની કિંમત પણ શી? હા, કાયદેઆમ્રમ સાહેબ તો મોટા નેતા છે, અને તેમની સતીની કિંમત પણ ખરી. છતાંય વાઈસરોય સાહેબનો આગ્રહ થયો કે તમારી સહી ઝીણા સાહેબ હજી છે. મારી સતી વગર ઝીણા સાહેબ સતી આપવાના ન હતા એટલે જ મેં આ માતિ અપીલ પર સહી આપી.

“પણ હું સહી આપું કે ન આપું તે બધું મારે મારે સરખું જ છે. કેમ કે હું તો બધી કોમને મારે કામ કરી રહ્યો છું. પણ ઝીણા સાહેબની સતી એ બધું જવાબદારીવાળી વાત કહેવાય. કેમ કે એ તો મુસલમાનોના પ્રતિનિધિ જ છે. મેં હિંદુઓ તરફથી મારી સતી આપી જ નથી, કેમ કે મારી કેદમાં કોઈ નથી. હું તો મને માનવજાતનો સેવક ગણું છું. જો બિહારમાં હિંદુઓ પાગલ બનશે તોપણ હું કપરાસ કરીને મરી રાહીશ, એવી જ રીતે જો નોઆખાડીમાં મુસલમાનો પાગલ બનશે તો કપરાસ કરવાનો અધિકાર મને મળી જશે.

“પણ ઝીણા સાહેબ તો એક બહુ મોટી સંરચના પ્રતિનિધિ છે. તો હું તેમને નમ્રતાપૂર્વક પૂછું છું કે, શાંતિની અપીલમાં એમની સહી હોવા છતાં પણ ત્યાં માટે એક પણ મુસલમાનને હાથે એક પણ હિંદુ મરે? અને હજી પણ મુસલમાનો કેમ સાંત પડતા નથી? ડેરાહરમાં લખાન અને સીમા પ્રાંતમાં શું બની રહ્યું છે?”

“સીમા પ્રાંતના લોકો લીચી હોવા છતાં પણ જો ઝીણા સાહેબની વાતો ન માને તો હું નમ્રતાપૂર્વક કહીશ કે ઝીણા સાહેબ બહું છાત્રી પહેલાં એ લોકોને સાંત કરવાનું કામ કરે. શું એવી રીતે પાકિસ્તાન મળી જશે? જો પાકિસ્તાન લેવું હોય તો શાંતિથી સમજવીને લે. અને તલવારના ભેરથી જો કોઈ માણસ કંઈ લેવા ઇચ્છે તો એનાથી મોટી તલવારના ભેરથી એ વસ્તુ ખૂંટવાઈ જશે.

“પરંતુ હવે તો હું વાર્ષસરોય સાહેબને પૂછવા માગું છું કે, આપે અમારા બંનેના હસ્તાક્ષર તો લીધા, પણ હજી પણ કેમ તેનું પરિણામ નથી હોખાતું? ઝીણા સાહેબને આપ કેમ કંઈ નથી કહેતા? અને એમ છતાં પણ જો હિંદુ મુસલમાન લડતા જ રહે, ગ્રીષ્મ લડતા જ રહે, તો અંગ્રેજોએ અલગ જ થઈ જવું જોઈએ.

“અને અંગ્રેજો સામે તલવારથી તો આપણે ટકી શકીએ તેમ નથી જ. અને અત્યારે પણ આઝાદી આપવાની વાતો અંગ્રેજો કરે છે તે તલવારના ભેરે નહીં જ. પણ તેઓ કહે છે કે, હિંદુસ્તાને દુનિયાને એક નવું માર્ગદર્શન આપ્યું છે. એ જ આપણી આઝાદીનું કારણ છે. મારીને મારવામાં કોઈ બહાદુરી નથી, તેમ નથી સાચી શહીદી. પણ માર્યા વગર મરવામાં જ સાચી બહાદુરી છે.

“મારી આજ્ઞાની વાતો પર જેને જે કહેવું હોય તે કહે. પણ મારા હૃદયમાં ભરેલી વાતો તમને સંભળાવું છું. ટરાવીને તો કોઈ એક તણુ જમીન પણ નહીં લઈ શકે. તમે બહાદુર બનો. જો તમે બહાદુર નહીં થાઓ તો, અને હિંદુ, મુસલમાન, ગ્રીષ્મ બધા જ પાગલ બની જશે તો અંગ્રેજો આપણને આઝાદી આપશે તોપણ તે ટકી શકવાની નથી. આપણે જો કોઈ હાંસલ કરવું છે તે સમજવીને, શાંતિથી કામ લેવાનું છે. તો તે આપણી ખેરિયત છે, નહીંતર હિંદુસ્તાન બરબાદ થઈ જશે એમાં મને જરા પણ શંકા નથી.”

પ્રાર્થનામાં ગાયુજીએ પોતાના હૃદયમાં ભરેલી વ્યથા ફાલવી. આજે અનહદ થાક છે. ગઈ કાલ રાતની ગાડીનો થાક, અને સવારના આઘ્યા ત્યારથી એકસરખી ધમાલ ચાલી રહી છે.

પ્રાર્થના પછી બાપુજી ચાકને લીધે ફરવા ન નીકળ્યા. ગોપુ આવ્યો હતો એટલે તેની સાથે રમતમાં થોડોક વખત ગાળ્યો. ગોપુ પણ 'દાદા' કહેતો દોડતો દોડતો આવે છે. ૭-૩૦ થી ૯-૩૦ સુધી ફરી વર્કિંગ કમિટી ચાલી. ૧૦-૩૦ પછી બાપુજીની સૂત્રાની તૈયારી કરી. બાપુજીને આ વખતની વર્કિંગ કમિટીમાં બહુ રસ પણ નથી. બાપુજીનું મન તો બિહારમાં જ રહેવાનું છે. બાપુજી સૂતી વેળાં કહે, “વર્કિંગ કમિટીના મેમ્બરો નક્રમો મારો આગ્રહ રાખે છે. અને ખાસ કરીને જવાહરલાલ વમારે આગ્રહપૂર્વક મારી હાજરી ઇચ્છે છે. પરંતુ મારી હાજરીથી મહુ ફાયદો થશે એમ મને લાગતું નથી. કારણ કે આ વખતની મારી ત્રિચારએણી સાવ ભુટી છે. પણ જવાહરના આગ્રહને વશ થવું જ જોઈએ તે ખાતર આવ્યો. બાકી માતું મન બિહારમાં છે. અહીં વધુ દહાડા નહીં રહેવું પડે તેમ લાગે છે. કદાચ કલકત્તા જવું પડશે. કલકત્તામાં પણ સાવ શાંતિ તો નથી જ થઈ. નાના મોટા રોજ ને રોજ નવા નવા બનાવો બન્યા જ કરે છે.”

મેં ભાઈ સાહેબ સાથે થોડીક વાર વાતો કરી, બિહાર અને દિલ્હી અંગેની. અને આ કાયરી પૂરી કરી. ૧૧-૩૦ વાગે છે.

૨-૫-૪૭ •

લંગીનિવાસ, નવી દિલ્હી

રોજ પ્રમાણે ૩-૪૫ વાગ્યે પ્રાર્થના. પ્રાર્થના પછી કેટલાક કાગળો બાપુજીએ વાંચ્યા. પટલાની ટપાલ તો ખૂબ ચડી ગઈ છે. અહીં તો બાપુજીને એક મિનિટની કુરસદ નથી રહેતી. ૫-૩૦ વાગ્યે મને ગીતા ફરવી. તેવામાં રાજકુમારીબહેન આવ્યાં. તેમને થોડીક ટપાલ લખાતી. ૫-૪૫ રાજેન્દ્રબાપુજી પણ આવ્યા. ફરતી વખતે . . .ની સાથે, ગઈ કાલે રાતે જે વાતો મને કહી હતી તે જ તેમને કહેતા બાપુજી બોલ્યા કે, “મારી ઇચ્છા અહીં બહુ દહાડા રહેવાની નથી. હું માનું છું કે બિહાર કે નોઆખાલીમાં કંઈ કરી શકીશ તો દેશનું બહુ મોટું કામ આટોપાશે. જ્યાં સુધી લોકોના દિલમાં શાંતિ નથી ત્યાં સુધી સ્વરાજ્ય મળશે તોપણ ન મળ્યા જરોજર છે. અને હું માનું છું કે માતું કામ અહીં કરતાં ત્યાં વધુ છે. પણ હું તો જવાહર અને

સરદારની કેદમાં છું. તેઓ મને જેવી રજા આપશે કે પહેલી જ દેનમાં જવા હું ઇન્તેજાર હોઈશ.”

મારે કામ હોવાથી હું બહુ વખત ફગી ન શકી. આપુછની માલિકાની અને નાહવાની તૈયારી કરી ફૂટર મૂક્યું. માલિકામાં આપુછ અડધો કલાક બરોબર સૂતા તે બતાવે છે કે કેટલા બધા થાકી ગયેલા છે. કિરણશંકર ગેય અને ગિધાનબાણ આવ્યા. તેઓ અંગાળના ભાગલાની વિરુદ્ધ છે. આપુછ પણ ઇચ્છતા તો નથી જ.

આપુછએ કહ્યું કે, તેઓ (કિરણશંકર ગેય) જે ઝીણા સાહેબને મળે તો તેમાં ખોટું નથી. જે મળશે તો સારું જ છે. અને આપુછએ તેમને બાહેધરી પણ આપી કે, “જો તમારી સલાહ પડતી હશે અને જરૂર જણાશે તો હું તો અગીથી સીધો કલકત્તા જઈશ. મારે માટે તો અંગાળ અને બિહારમાં એક જ સરખાં કાર્યો છે.

બાથમાં પણ આપુછએ પાંચેક મિનિટ ઝોલાં ખાઈ લીધાં આજે વળી હાજમત કરવાનો વારો હતો. આપુછને બે મિનિટ મળે તોયે ગમે ત્યારે ઊંઘી શકે છે. આપુછ કહે, “એ તો રામજીની મહેરબાની છે. જે દિવસે મારી ઊંઘમાં વિશેષ પડશે તે દિવસથી સમજવાનું કે મારો અંતકાળ સારો નહીં હોય જે રામજીએ મને આપી ઊંઘવાની શક્તિ ન આપી હોત તો હું ખસાસ જ થયો હોત.”

નાહા પછી જયરામદાસજી આવ્યા. સર દાતારસિંહજીનાં પુત્રી કિરપાલબહેન પણ આવ્યાં. એમણે મારી પાસેથી પગણે આપુછનાં ધોવાનાં કપડાં લઈ લીધાં, અને પોતે જ ધોયાં. આપુછને ભોજન આપી હું નાહીને જલદી પરવારી. આપુછ દૂધ, ટામેટાંનો રસ, અને શાક બધું જ ભેગું કરીને પી જાય છે. એમ ભાવતું હશે એમ લાગે. ગરમી તો અસહ્ય પડે છે, અને મને નસકોરી ફૂટવાનું પણ શરૂ થઈ ગયું છે.

૧૨ વાગ્યે જવાહરલાલજી આવ્યા. તેમની સાથે ઝીણા સાહેબની સાથે મુલાકાત લેવી કે નહીં તે અંગેની ચર્ચા થઈ. ‘એકાદ’ કલાક બેઠા. એ ઊઠ્યા ત્યારે આપુછ છેલ્લું વાક્ય બોલતાં કહે, “...”

તુમ્હારી ટેદમે હૂ ઐઆ સમજો તુમ્હારા બકમ મિલેગા તમી જાગિગા ”
રી આપુછની નમ્રતા ।

પત્રી શૈલનભાર્મિએ છાપાઓ સભાગાવ્યા દોઢ વાગ્યે પ્રકાશમ
આવ્યા ૨-૩૦ જેરસાહેમ આવ્યા જેરસાહેમ તો ખાસ પ્રણામ
કરવા પૂરતા જ આવ્યા દત્તા પાંચ સાત મિનિટ તમિયતના ખમરો
પૂછી આવ્યા ગયા

૩ થી ૫ વર્કિંગ મિનિટની એક ચાલી વર્કિંગ કમિનિ પછી
આપુછએ ખાવામા દાક્ષ, દૂધ અને એક સ્કીમ કરેલું સફરજન લીધું
પાંચ વાગ્યે વાર્ષિકરોય સાહેમનો કાગળ આવ્યો કે રવિવારે આપુછ
આથે તેમણે મુલાકાત ગોમ્વી છે

ગોપું સાથે ખૂમ રમ્યા અને પત્રી પ્રાર્થનામા ગયા

આજે પ્રાર્થનામા નિક્ષેપ પડ્યો એક માણસે ‘હિંદુ ધર્મની જપ
હો, કુરાન નહી પડા જાયેગા,’ કહીને બૂમો પાડી એથી પ્રાર્થના બંધ
કરાવી ભાપણ થયું ભાપણમા આપુછએ કહ્યું કે

“ આજે કુરાનની આચાત પડાની હતી અને એક ભાઈએ વિરોધ
કર્યો એટલે મારે પ્રાર્થના રોકની પડી પોલીસવાળાઓ વચ્ચે પડ્યા તે
પણ મને નથી ગમ્યું દોઝ પોલીસના માણસો અહી આવે અને તેમના
બળ ઉપર હું પ્રાર્થના કરું એવી પ્રાર્થના કરવી મને ગમતી નથી જો તમે
મને રાજપુત્રીથી પ્રાર્થના કરવા દેશો તો જ હું પ્રાર્થના કરીશ હિંદુ
ધર્મની જય કહેવાથી હિંદુ ધર્મનો જય થતો નથી, પણ એનાથી ધર્મ દૂષિ
છે બીજાને પ્રાર્થના ન કરવા દેવામા ધર્મની રક્ષા કેવી રીતે થવાની છે ?

‘મારા ધર્મની રક્ષા પોલીસ કેવી રીતે કરી શકવાની છે ? મારા
ધર્મની રક્ષા કરનારો તો ઈશ્વર જ છે હું કશું છું કે, એ યુવભાઈ
સાત બની મારી વાત સાંભળે અને વિચારે ધર્મપાતન જોરજુલમથી
નથી કરાવાતું, ધર્મનું પાતન કરવા માટે તો મરજી પડે છે દુનિયામા એવો
ધર્મ નથી કે જેમા બલિદાનો ન દેરાયા હોય મરવાનો પાઠ શીખીશું તો
જ ધર્મમા તાત્કાલ આવતો જે ઈશ્વરનું સ્મરણ કરે છે, ઈશ્વરનું સતતન
કરે છે કે, હે ભગવાન હું અમને સાચો રાહ બતાવ એવા મહાન પરુષો
થઈ જ ધર્મ હું છે

‘ ઈસાઈ કે પેગમ્બર સાહેબનો ઇતિહાસ તપાસીએ તો તેમથી પણ આપણે એ જ શીખીશું કે કુરબાનીથી જ ધર્મ ચ ચો છે હિંદુ ધર્મ એવો છે કે જેમા બિનકુલ્ય ખૂનખરાબી કરવાનું નથી શીખ્યું એના સાચો પણ એ ના જ બચા છે છતાં હવે તેમા પણ મારફત કરવાનું શરૂ થઈ ગયું છે

ધર્મના નામ પર માનવીઓ આજે કમળીત બની ગયા છે હિંદુ શીખ આખું પંજાબ આજે વ્યાકુળ બની ગયું છે બીજી તરફથી બંગાળ પણ એટલું જ બગાડીત બની ગયું છે લોકો કહે છે કે પંજાબ અને બંગાળના બે ટુકડા કરો એ ટુકડા જ રવાના હોય તો વાઈસરોયની ખાસે શા માટે જાય છે? શું પાકિસ્તાન હિંદુ અને શીખને મારી નાંદી લોકીની નદીઓ વહેવડાવીને લેશે? ક્રીષ્ના સાહેબ મુઘી મારી વાત પહોંચી શકે તો હું પૂછું છું કે, તમે કહો હવે કે લખનૌની સંપૂર્ણ સ્થાપતી આપીશું તો આજે આ વાત કયા ગઈ? એ કહે છે તે કમીને કેમ નથી બતાવતા? સિધ્ધ જેવા પ્રદેશમા તો કેવળ પચીસ ટકા જ હિંદુઓ છે અને છતાં તેઓ પણ ત્યાં કેમ સુરક્ષિત નથી?

ક્રીષ્ના સાહેબ મને પૂછી શકે છે કે બિહારમા હિંદુઓએ શું કર્યું? વાત સાચી છે કે, ત્યાં હિંદુઓએ બચકર બચ કરી છે પણ એ જ બિહાર આજે પોતાની બૂન કમૂત કરે છે, અને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કરી રહેલ છે

આખરે એટલું તો સમજીએ કે આપણા હાથમા આજારી જેવી એક પવિત્ર ચીજ આવી રહી છે અને તે વખતે આપણે અદરોઅદરનો કંડો છાડવો જ જોઈએ અને તેમથી બચવાનો એક જ માર્ગ છે કે ઈશ્વરથી જ ડરવું જે માણસ ફક્ત ઈશ્વરથી જ ડરનારો હશે તેનું રાઈફલ બદ્દકની ગરજ નથી પડે મારી તો અહિંસામા અખૂટ શક્તિ છે કે, એ જ શક્તિ અમેજોની તાકાતને મટાડનારી છે

પ્રાર્થનામાથી આવીને રમામાપ્રસાદ મુકરજી આવેલા તેમની સાથે વાતો કરી તેમની સાથે આ વિરોધ વિશે વાતો કરતા બાપુજીએ કહ્યું, “જે તમે મારી પ્રાર્થનામા કુરાન વચાવ કે તેમા જે માધ્યમ ન જોતા હો તો તમારો ધર્મ છે કે તમારે એક નિવેદન બહાર પાડવું જોઈએ = તેમણે ગોળ ગોળ અરજી જતામ આપ્યો

બાપુજીને માનસિક ચાક ખૂલ છે આજે જતડ પ્રેશર પણ બીચું હતું મદરતી અને ગાજકીય ગરમી ખરેખર અકળાવનારી છે

આપુજી ૧૧ વાગ્યે સૂતા. સૂતી વેળાએ આશાદીદીએ મારી તબિયત ખરાબ રહે છે તે બાબતની ફરિયાદ કરી. આપુજી કહે, “એનું પેટ સુધારી શકું તો તો કંઈ જ વાંધો નહીં આવે. જે કંઈ છે તે આંતરડાંની ખરાબીને લીધે તબિયત ખરાબ રહે છે. પણ મારામાં અને એ છોકરીમાં રામનામ જોટલું અંકિત હશે તેટલી તેની તબિયત સુધરી જ જવી જોઈએ. એ છોકરી મારા યજ્ઞમાં ભાગીદાર છે અને તેથી મન વચન કાપા પડે જે કંઈ થાપ તેની અસર મારા કાર્યમાં પડે અને મારા મન વચન કાર્યમાં જોટલી શુદ્ધતા કે અશુદ્ધતા આવે તેટલી તેનાં કાર્યો પર અસર પડે એમાં મને જગા પણ શંકા નથી. એટલે હું પણ જોટલું હૃદયગત ગમનામ લઈ શકીશ તેટલો ફાયદો તેને પહોંચવો જ જોઈએ.”

મને આજે થોડોક તાવ હતો. એટલે આપુજીએ તુરત સુવાદી દીધી. અને મને પ્રેમથી પંપાળતા ઉપરની વાતો કરી. પ્રાર્થનામાં વિશ્લેષ પડે છે તેની અસર આપુજીના મન ઉપર ખૂબ છે. અને તેમાં મને તાવ અદ્યો એટલે આપુજી વધુ ગમગીન હતા.

૩-૫-૪૭

અંગા નિવાસ, નવી દિલ્હી

રાજ પ્રભાણે પ્રાર્થના. પ્રાર્થના પછી અંગાળી પાક કર્યો. . . .
ક્ષિતીશઆણુના મૃત્યુ માટે કાગળ લખ્યો.

“ક્ષિતીશવાવુકે સ્વર્ગવાસની સ્થિતિ મેંને દેહલી આતે હુએ રેલગાડીમેં પઢી । કલ દેહલી પહુચા ઔર ઠક્કરવાપાને મી તુમ્હારા નામ બતાયા ઔર ઠીવાના મી ।

ક્ષિતીશવાવુ જૈમે પ્રસર કાર્યકર્તામેં જાનેમે હમ સબકો કુરા લગના હી ચાહિયે, લેકિન હમ અગર સબ અનવા હી કામ કરતે હે તવ અનવા સ્વર્ગવાસ હો ગયા હૈ અમા હમેં લગના તો નહીં ચાહિયે । વાપાને મુસસે વહા કિ તુમ્હારો વહન મી તુમ્હારે સાથ હૈ । મેરી અમ્મીદ હૈ કિ તુમ દોનો કિસ તરફ સેવા કરોગે કિ ક્ષિતીશવાવુકા નામ હમેશાકે નિઝે તુમ્હારે જીવનને અમર હો મને ।”

ખીન્તે પણ સાને શરૂ થને—

માત્રી માને ગુરૂજી,

આપના તાર મિલા । મુજે દુઃખ હોતા હૈ કિ મેરી સરલ
વાન નહી સમજ સવતે હું । મૃત વાત તો ચાર-પાન આદમિયોની
ટોકાકે વારણ અનગન કરના થા, અવ મદિર દરિજનોંકે લિએ
મુલનેરી વાત હોની હૈ । અસમે ધર્મ વહા હૈ, મેં નહી સમજતા
હ । મેરી તો ફિર મી પ્રાર્થના હૈ કિ આપ અનગન છોડ દે ।

શ્રાવરરાયજી ઓર વાઘાસાહેબ આપકે મિત્ર હું, દુદમન નહી ।
આપ અંમે મિત્રોની વાત મી સુને । ઓશ્વર આપકો સન્મતિ દે ।

આપકા

મોં કા ગાઘી

૫-૩૦ રાજકુમારીગણેન આવ્યાં. એમની સાથે બાપુજીએ ખૂબ
નિરાંતે વાતો કરી. ૭ વાગ્યે રાજેન્દ્રબાબુ અને હરિકૃષ્ણ મહેતાબ
આવ્યા. તેમની સાથે પણ ભાગલા અંગેની જ ચર્ચાઓ થઈ. બાપુજી
તો હિંદુસ્તાનના ભાગલા કોઈ પણ હાલતમાં ન જ થવા જોઈએ
તેમાં મક્કમ જ છે. મેં ગઈ કાલ રાતની કાયરી સવારે પૂરી કરી.
બાપુજી સાથે હમણાં ફરવા નથી જઈ શકાવું. કારણ કે માસિકનો,
રમોઈનો અને બાપુજીને ફરવા જવાનો એક જ વખત થઈ જાય છે.
૬-૧૫ બાપુજી ફરવા નીકળ્યા. અર્ધા કલાક પછી બાપુજી આવ્યા.
પગ ધોઈને માસિક કર્યું. માસિકમાં પીસ મિનિટ સૂતા. સવારના
રામદાસકાકાનો કાનો આવ્યો. કાનાએ બાપુજીને જામાં સંભળાવ્યાં
બાપુજી ક્યાંક ક્યાંક તેના હિંમ્મારો સુધારતા હતા. બાપુજી કહે, “હું
તો શિક્ષક રહ્યો એટલે મને મારો ધંધો હર હાલતમાં મળી જ જાય.”
બાપુજી ૮-૩૦ વાગ્યામાં તો પરવારી જાય છે. અને નવ વાગ્યે બોજન
પણ લઈ લે છે. અહીં પટણા કરતાં બાપુજી કંઈકે જમી રોકે છે.”
તોપણ એક પાતળો ખાખરો, શાક, અને દૂધ જ લે છે

આજે કેરી આવી હતી તેનો રસ કાઢ્યો. પણ મને કહે, પહેલાં
તપાસ કર કે આ કેરીની કિંમત શું? મેં માન્યુ કે, બાપુજી વિનોદ
કરી રહ્યા છે, એટલે બહુ મદત્ત ન આપ્યું. અને હું બાપુજીની ટપાલની

નકલો કરવાની હતી તે કરવા લાગી ગઈ થોડી વાર પછી હું બાપુજી પાસે આવી ને ફરી રસ લેના ડહુ તો ફરી મને એ જ કહ્યું કે, “હું તો સમજતો હતો કે તું કેરીની કિંમત પૂછીને જ આવશે જોકે કેરી આવી હોય તેની કિંમત પૂછ્યા પછી જ તારે મને ખાવા આપવી જોઈએ એ તો તે ન મ્યું પણ મે તને પૂછ્યા પછી પણ તું જવાબ ન લાવી કેરીના ફળનું એક નગ દસ આનાનું છે એમ મારા સાલગવામા આવ્યું જે આ હકીકત હોય તો એ ફળ ખાધા વગર હું જીવી શકું તેમ છું આ રીતે કરવાથી મારા શરીરમા હોહી વધતું નથી પણ જીનટાનું ઘટે છે આવી અસહ્ય મોઢાનીમા અને આટલી બથામા તે ચાર કેરીના રસનો મને ખાસ્સો ખાસ ભરી આપ્યો, એટલે અઢી રૂપિયાનો આ ખાલો થયો એ ક્યા મોઢે હું ખાઈ શકું ?”

આ વાત બાપુજી ખૂબ ગંભીરતાથી સ્વરતા હતા તેનામા જ બાપુજીને પ્રણામ કરવા એક બે નિરાશ્રિત બહેનો પોતાના બાળકોને લઈને આવી અને બાપુજીએ તરત જ એ બંને બાળકને બે જુદા જુદા વાટકામા આ રસ પીના આપી દીધો મને કહે, “ઈશ્વર મારી મદદે છે તેનો આ તાદરશ દાખલો હું મારા મનમા ખૂબ કોચનાતો હતો અને વિચારતો હતો કે હું ક્યા છું ? નહીતર આ છોકરીનેય આવું કેમ સૂઝે કે આવી મોઢી કેરીનો મારા માટે રસ કાઢે ? પણ પ્રભુએ આ બાળકોને મોઢી આપ્યા, અને તે પણ જેવા બાળકોની હું ઇચ્છા રાખતો હતો તેવા જ બાળકો આવ્યા કેવી ઈશ્વરની દયા છે તે તો તું જો ! !”

બાપુજીની આ બથાથી તો હું પણ થરથર કાપતી હતી પણ બાપુજીની મનની વેદના પણ સમજી શકતી હતી ૧૦ વાગ્યે મુનશી આવ્યા ૧૨-૩૦ વાગ્યાના પડિતજી આવ્યા હતા, ૧-૩૦ વાગ્યે ગયા હિંદુસ્તાન અને પાકિસ્તાનની નીતિની વાતો ચાલી બગાળના ભાગના અંગે પણ વાતો થઈ ૨ વાગ્યે બાપુજીએ માની લીધી બાપુજીના પગ દુખતા હતા એટલે થોડી વાર દયાવ્યા પા કનાક માડ બાપુજી સૂતા તેવામા બારડોનાઈ આવ્યા બનદેવસિંહજી, પત્તજી ગયા પછી ડિરેક્ટરશર રૉય આવ્યા ગંધાની સાથે બાપુજી તો એક જ વાત કરે

છે કે, દેશના દુકડા થવામાં દેશનું અહિત છે જ બાપુજી કહે, "આવી ખૂનખરાબી અને હિંજરત કરાવીને જો અંગ્રેજો આપણને સ્વરાજ્ય આપના માંગતા હોય તો તેવું સ્વરાજ્ય આપણે ન જોઈએ કીજી સાહેબની દરખાસ્ત છે કે, પાકિસ્તાનમાં લઘુમતીને બરાબર રક્ષણ મળશે, પણ તે બોનના પૂરતું જ છે આચરણમાં તો શૂન્ય છે તો અંગ્રેજોનો ધર્મ થઈ પડે છે કે, લઘુમતીને જે અન્યાય થઈ રહ્યો છે તેનો વિરોધ કરવો અને વાઈસરોય સાહેબે નિવેદન પણ બહાર પાડ્યું જોઈએ પરંતુ તેવી કશી હિલચાલ તો હું જોતો નથી પણ હવે તો હું બુદ્ધો થઈ ગયો હોઉં અને મારી બુદ્ધિ બુદ્ધી થઈ ગઈ હોય તેમ બને કહેવત છે ના કે 'સાંઠે બુદ્ધિ નાંઠે', એમ મારું પણ થતું હશે તેથી મારા પક્ષે હવે હું એકલો જ છું અને 'એકલા ચલો'નું ગુરુદેવનું ભગ્ન મને આશ્વાસન આપે છે અને હવે એમાં જ સળગી જવાની (કરેજે યા મરેજે) મારી અભિલાષા છે બીજી કાંઈ નહીં તો ઈશ્વર મારી એટલી પ્રાર્થના તો જરૂર સાબળશે યાદ રાખજો કે, તમે આજે હિંદુસ્તાનના દુકડા કરશો તો કાલે પ્રાત અને નાના નાના રાજ્યોના દુકડા થશે અને રજપૂતાનાનો અસલી ઇતિહાસ કે ગુજરાત, જોધપુર, બિહાર, દિલ્હી, મદારાબદ, પંજાબ, એમ જુદા જુદા દુકડા થશે અને તેની અસર આપણે તો કદાચ નહીં બોગીએ, કેમ કે આપણે તો હવે કઠિં આભ્યા, પણ ભાવિ પ્રજા આપણને ક્ષણે ક્ષણે ગાળો આપશે કે, અમારા પૂર્વજોએ આ કેવું સ્વરાજ્ય લીધું ?"

પ્રાર્થનામાં ગયા, અને પ્રાર્થના શરૂ કર્યા પહેલા જ બાપુજી બોલ્યા કે

રાજની જોમ તમારે સહુએ શાંતિ રાખવી જોઈએ અને આખી પ્રાર્થના તો શાંતિપૂર્વક લોકો કરવા કે છે પરંતુ કુરાનની આયત સમયે જ ગરબડ થાય છે જોડેને આજે કુરાનની આયતની શરૂઆત કરીને જ પ્રાર્થના શરૂ કરીશું 'મજહબ નહીં સિખાવા આપસમે બેર રખના' કોઈ મજહબમાં એવું નથી લખ્યું કે અદરોઅદર લડાઈ ઝગા કરવા એવા રત્ન સમાન મુસલમાનો પણ પાચા છે અને એવા હિંદુઓ પણ પાચા છે આજે આપણી ત્રિયતિ અતિ નાજુક છે આખી દુનિયા આપણી તરફ ધ્રુવ મારી રહી છે

“બીજી વાત મારે ખાસ તો એ કહેવાની છે કે, આપણાં છાપાંઓ વિદેશી છાપાંઓનું અનુકરણ ન કરે. એક છાપામાં આપણા પ્રધાનો અને વાઈસરોય વચ્ચે શી વાતો ચાલે છે અને વર્કિંગ કમિટીમાં શું બની રહ્યું છે તેની કલ્પના કરીને આખો દેશવ પ્રગટ કર્યો છે. એ અખબાર પણ નાનુંસૂનું નથી. અને આ રીતે ખોટાં સાચાં અનુમાનો લગાવી છાપાંઓમાં ગપગોળા લગાવવા અને પ્રબલે ઉશ્કેરવી તેના જેવું બીજું કોઈ પણ નથી. હું જાણું છું કે, કેટલા ખબરપત્રીઓ એવા પણ છે કે જે યોડું અહીંથી પૂછે, યોડું ત્યાંથી પૂછે અને અંદાજ લગાવે. હું પણ છેલ્લાં થયાસ વર્ષથી એક અખબારનવીસ છું એટલે હું જાણું છું કે અખબારોમાં શું ચાલે.

“અંગ્રેજોએ તો એક સારામાં સારા અને કાબેલ આદમીને અહીં મોકલ્યા છે. તેઓ પોતાનાથી બનતો તમામ પ્રયત્ન કરે છે, અને એ રીતે એને કલ્પનાનું ભૂત કરીને જો અખબારો વગોવરો તો એક ધ્વજ વસ્તુનો આરંભ થઈ રહ્યો છે તે બગડે. આપ સૌની મારફતે હું અખબારવાળાઓને સંભળાવવા ઇચ્છું કે, જો તમારું પેટ ન ભરાયું હોય તો તેને ફોડી નાખો, પણ મહેરબાની કરી તમે તમારા સ્વાર્થ માટે દેશનું વાતાવરણ ન ઉશ્કેરો; અને મોટા મોટા ઘણે અક્ષરો છાપી લોકોને ઉશ્કેર ન બનાવો. ઉશ્કેર અમેરિકાની ગંદી રીતનું અનુકરણ તમે ન કરો.

“આજે જવાહરલાલે પણ મારી પાસે આવીને પોતાનું દુઃખ બતાવ્યું. એ કોને કોને પોતાના હૃદયની બધા કહે છે હું પણ એને રો દિલાસો આપું? આપણે તો ધર્મથી જ સત્ય અને અહિંસાથી કલ્પ્યા છીએ, અને એમાં અખબારો પોતાથી બનતી મદદ કરે એ જ મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે.

“વાઈસરોય સાહેબે તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, ‘અમે તેમ થાય પણ બૂલની ડભી તારીખ ૧૯૪૮ના દિવસ અમે તો તમને સંપૂર્ણ સોંપીને જ જવાના છીએ. અમે નથી ઇચ્છતા કે અમે જ્યારે તમને સોંપી દઈએ ત્યારે તમે અંદરોઅંદર લડાઈ કરતા જ રહો. જો તમને મારો કંઈ પણ વિશ્વાસ હોય તો હું જે કંઈ કહું છું તે મારા અંતઃકરણને પૂછીને જ કરું છું. એ વાત સાચી કે હું એક જાહાજનો કમાન્ડર છું. હિંસાસક્તિ પર વિશ્વાસ રાખું છું. પરંતુ જેમ તમે ઉશ્કરમાં માનો છો તેમ હું પણ ઉશ્કરમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખું છું. ખુદાએ મને જેટલો અશ્વ આપી છે તે મુતાબિક ચાલવા પ્રયત્નશીલ રહું છું. હું પૂરી કેપ્સિય કરીશ કે તમે લોકો સુખસંપન્ન રહો, અને મારાથી બનશે તેટલું મારા ધર્મનું યાચન કરવાનું નહીં ચૂકું.’

“આ વાઈસરોય સાહેબની વાણી ઉપર આપણે વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ. જોકે આ બધી વાતો તમને કહેવા જેવી ન હતી, પણ હુપાવવાપણું પણ કર્યું જ નથી. લોર્ડ માર્કન્ટોનેન માટે કંઈ પણ ખોટું કહેવું એ એમને અન્યાય કરવા બરોબર છે.

“મારી સમજમાં નથી આવતું કે, એક ધર્મને બીજા ધર્મની સાથે દુરમનાવટ શા માટે છે. આપણાં શાસ્ત્રોમાં વિષ્ણુસહસ્રનામનું ખૂબ મહત્વ છે. પણ એનો અર્થ શો છે તે કદી વિચાર્યું છે? દુનિયામાં જેટલાં માણસો છે તે લગભગનાં જ નામો છે. જે રીતે આપણે તે નામસ્મરણની પૂજા કરીએ છીએ તે રીતે માનવસમાજની પૂજા કરવી જોઈએ. ઈશ્વર, બ્રહ્મા, ગોડ, અદુરમશ્વ, કંઈ પણ કદીએ, પરંતુ ઈશ્વરની દુનિયા એટલી વિશાળ છે કે તેનો અંત જ નથી. તો પછી તેનું કોઈ પણ રૂપે નામ લેવામાં શું પાપ થઈ ગયું છે તે જ હું સમજી શકતો નથી. તમે મને બંધે પ્રાર્થના કરવા ન હીધી, પણ સાંતિથી સાંભળ્યો છે. હવે આપણે બે મિનિટ મૌનપૂર્વક શાંતિ જાળવી ઈશ્વરનું સ્મરણ કરી છૂટા પડીએ.”

પ્રાર્થનાસભામાં આવેલા લોકોએ સંપૂર્ણ શાંતિ જાળવી. વાતાવરણ ખૂબ લગ્ન બન્યું હતું. પ્રાર્થના પછી ફર્યાદી. પછી સુચેતાદીદીને તાવ આવ્યો હોવાથી તેમને જોવા ગયા. હું પણ સાથે ગઈ હતી. ત્યાંથી આવીને પણ લોકો એક પછી એક મળવા આવતા જ હતા, એટલે છેક ૧૧ વાગ્યા પછી જ સૂઈ શક્યા. અસહ્ય ગરમીને કારણે બાપુજીને માથા પર આપો દિવસ દંડા પાણીનું કપડું રાખવું પડે છે, અને રાતે માટી લીધી. હું પણ ૧૧-૩૦ વાગ્યે મારું લખવા વગેરેનું પૂરું કરી સૂવા ગઈ. દિવસના ૮-૧૦ વખત મારી નસકોરી ફૂટે છે.

૪-૫-૪૭

હંગેરી કેસોની, નવી દિલ્લી

પ્રાર્થના પછી બાપુજીએ અંગાળી પાક કર્યો, અને મને ગીતાપાઠ કરાવ્યો. આવેલી ટપાલ વાંચી. રાજેન્દ્રબાણુ, રાજકુમારીબહેન અને મહેતાજી આવ્યાં. બીજા બે પોલીસના લાઈઓ પણ હતા. તે સૌની સાથે વાતો કરતાં બાપુજી બોલ્યા :

“મારે કળવ કરવું જોઈએ કે, આપણી લડતો શુદ્ધ રીતે અહિંસક ન હતી. બે બધા જ કોંગ્રેસીઓએ પ્રામાણિકતાપૂર્વક અહિંસા પાળી હતી, તો આજે આપણી સ્થિતિ જે વિચારક જેવી થઈ છે તેવી ન થઈ

હોત આપણે જોને અહિંસક લડાઈઓ માની લીધી તે અહિંસક ન હતી, તેમ મને હવે દિવસે દિવસે બાસે છે નહીંતર આપણામા ક્રામવાદનુ મૂલ નતગત જ નહીં, આપણામાથી અસ્પૃશ્યતાનો અત જ આવી નત, રોક અને મનૂરનો લેદ નીકળી નત જેટલુ મનૂર કામ આપે તેટલુ જ રોક કામ કરે બહેન દીકરીઓની આખર આપણા દેશમા છડેચોક લૂટાઈ રહી છે તેવી કથાય લૂટાલી સાબળી નથી જો અહિંસા અને સત્યને રસ્તે આપણે ગયા હોત તો આમ માનવતા આપણા માનસમાથી ચાલી ગયેલી આપણે ન જોત, સમાજ સુવ્યવસ્થિત હોત, અને ઈર્ષાનુ નામનિશાન પણ ન હોત તેને બદલે કોઈ સારું ચિહ્ન આપણે જોતા નથી જ્યા ત્યા ક્રાંચેસીઓ ધિક્કારાય છે અને હવે આપણામાથી લોકોને વિશ્વાસ જોડી ગયો હોય તેવુ લાગે છે મુસ્લિમ લીગને આપણામા બને વિશ્વાસ નથી, પણ દેશી રજવાડાઓને પણ આપણી તરફ અણમો છે તેમા શુનેગાર આપણે અને કદાચ 'હુ' છુ. જો આપણે સો ટકા સત્ય, અહિંસા અને ત્યાગને વર્ધા હોઈએ તો ક્રાંચેસને જનતા તો શુ પણ એક નાનુ બાળક પણ પૂજત, પરંતુ તેને બદલે જિલ્લુ જ વાતાવરણ છે એથી જિલ્લુ પણ આપણે આપણી બૂન રોધી કાઢવી જોઈએ અને કયા બૂલીએ છીએ તે નહીં બૂલી સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ નહીંતર રૂક્ષ એક ફાયકામા છેલ્લા સાઠ વર્ષનો ક્રાંચેસનો ઉગ્મવન ઇતિહાસ બૂસાઈ જશે

“જ્યા સુધી આપણામા શુદ્ધ અહિંસા અને સત્યની જ્યોત નહીં પ્રકટાનીએ ત્યા સુધી આપણે પૂર્ણ સ્વરાજ્ય નહીં મેળવી શકીએ તો આપોઆપ હિંસાવૃત્તિ નામૂદ થઈ જશે અને હિંસક ઉપદ્રવો પણ કામૂમા આવશે

તેમ જતા આપણા વિરાળ રાજ્યમા અને જ્યારે હિંદુસ્તાનમા અનેક રાજની પ્રજા વસે છે ત્યારે પોનીસનુ સાવ સ્થાન ગયુ જ હશે એમ મે નથી માની લીધુ અત્યારનુ વાતાવરણ જોતામિલિટરી વજર પણ આપણે ચતારી શકવાને શક્તિમાન નથી, તો પોનીસ વગર ચલાવવાનુ કહેવાની હિંમત જ કયા મોટે યામ? જોકે પોલીસ વગર ચતારી શકાય એ કદપનાનુ ચિત્ર જરૂર મારા મગજમા છે, પણ તેને 'પોનીસ' રાજ બદલીને હુ 'સમાજસુધારક' નામ આપુ તેઓ લોકોના સેવક હશે, સરકાર નહીં

“જેમ હિંસાની વાતીમને માટે ગારતા શીખવુ પડે છે, તેમ અહિંસાને ગપનાવવા મરતા શીખવુ જોઈએ અહિંસામા ડરને તો કયાય સ્થાન જ નથી જેટલુ જ નહીં પરંતુ કુદૃષ્ય નય, મિથજ્ઞ નય, કે પોતાનુ રાગીર નય તેની તેને પરવા ન હોય આવી ઉચ્ચ કક્ષાની ત્યાગવૃત્તિ મેળવવી

નેઈએ. અહિંસા દેવીના પૂજારીને તો માત્ર એક ઈશ્વરનો જ ડર હોય બાહ્ય શરીરની રક્ષાને સારુ હિંસાની ગરજ છે. પણ આપણને માન થવું નેઈએ કે, શરીર તો ફાણબગુર છે, આત્મા જ ખરો છે અને આત્મ સ્વમાન નળવડુ હોય તો અહિંસા સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો નથી.

“આવી અહિંસાની કોઈ રાજા હોતી નથી એ તો સાદસ કરીએ ત્યારે જ આપણી કસોટી થાય. આજે એ રીતે આપણી કસોટી થઈ રહી છે, અને મારી દૃષ્ટિએ આપણે તેમાં નિષ્ફળ નીવડ્યા છીએ નહીંતર આ દુલ્લડમાં કોએસના ચાર આનાના એક એક સભ્યે કા તો દુલ્લડને શાત કરવા પ્રયત્ન કરવો નેઈએ, અથવા મરી ફીટવું નેઈએ તેને બદલે પડોરામાં કોઈ કપાતુ હોય, અરે! એવી વાતો પણ મારી પાસે આવે છે કે, પોતાનો જીવ બચાવવા પોતાની પત્ની કે મા, બહેન, દીકરીને નેખમમાં મૂકીને નારી ફટકા છે. આ સામગ્રી ત્યારે મારું હૃદય કપી જીકે છે કે આપણી કેવી કાયરતા? નેખમો ખેડીને સાચા અહિંસકે પોતાની પરીક્ષા કરવી નેઈએ અહિંસકની વીરતા હિંસકની વીરતા કરતા અનેક ગણી જાય છે પણ મારું કોણ સાબળે? છતાં એટલી આરા તો રાખુ છું કે, મને કોઈ મારવા આવે તો હું જરા પણ ગુસ્સો કર્યા વગર અડગ રીતે હસતે મોઢે મારા ઇષ્ટદેવનું સ્મરણ કરતો મરું આટલી શક્તિ ઈશ્વર અને આપશે એની મને શ્રદ્ધા છે છતાંય મારામાં પણ જીંડે જીંડે કઈક ખામી હશે, હા હશે, તો તેનો પુરાવો તો મારો અતકાળ જ હશે ૧૨૫ વર્ષ જીવવાની હું વાતો કરતો હતો તેવી શ્રદ્ધા હવે નથી, કારણ કે દિવસે દિવસે ચેતરફ હું જુઠાણું અને હ્રો જ નેઈ છું. પણ અહિંસકને શોભે તેવો મારો અતકાળ ઈશ્વર આપશે એ શ્રદ્ધામાં દિન પ્રતિ દિન દૃઢ થતો જાઉં છું.”

હમણાં હમણાં વર્કિંગ કમિટી ચાલે છે હિંદનું રાજકારણ ખૂબ અટપટું બન્યું છે અને દુલ્લડો ફાટી નીકળ્યા છે એ બધી હકીકતની બાબતોના મતમાં કેટલી વેદના છે? આજ સવારના ફરતી વેળાએ એમણે ખૂબ ગાંભીર્યથી વાતો કરી

માલિશના સમયે ડૉ. જીવરાજભાઈએ બાબુજીને તપાસ્યા માનસિક બોલે તો ખૂબ છે જ એટલે બહુ પ્રેશર જીયું છે.

બોજનમાં ચાર બદામ, ચાર કાળું અને ૫ ચીસ દૂધ તથા બાફેલું શાક લીધું ધનરયામદાસજી ખિરલા મળવા પૂરતા આવ્યા હતા તોખન બાદ વીસ મિનિટ આરામ લીધો

૧૦-૩૦ થી ૧૨-૩૦ સુધી પડિતજી સાથે એકાંતમાં વાતો કરી. વાઈસરોયને મળવા જવાનું હોવાથી મસલત કરવા આવ્યા હતા. એ વાગ્યે મદ્રાસના વડા પ્રધાન આવ્યા. ત્રણ વાગ્યે વર્કિંગ કમિટીની મીટિંગ શરૂ થઈ. બાપુજીને તો ચાર વાગ્યે વાઈસરોયને મળવા જવાનું હોવાથી બાપુજી ગયા, પણ મીટિંગ પાંચ વાગ્યા સુધી ચાલી. ૪-૪૫ બાપુજી પાછા ફર્યા.

હાથ મેં ઘોતાં બાપુજીએ વાઈસરોયની સાથેની વાતોનો સાર મને કહ્યો કે, “એ તો સ્પષ્ટ કહે છે કે, અમે ૩૦મી જૂન ૧૯૪૮માં જવાનો જ નિશ્ચય કર્યો છે. હું કોઈનો દોરવાયો દોરાતો નથી. મારી ઇચ્છા એ છે કે, હવે હું આ હિન્દુસ્તાનનો છેલ્લો જ વાઈસરોય હોઉં.”

મારી ડાયરીમાં આટલી હકીકત નોંધી લેવાનું મને કહ્યું, જેથી કદાચ ક્યારેક વાઈસરોયની વાણીની તારીખનું અને સમયનું અનુસંધાન જોઈએ તો મળે.

સાંજે ફક્ત લીલી દ્રાક્ષ જ ખાધી. પછી પ્રાર્થનાસભામાં ગયા.

આજે તો પ્રાર્થનામાં રવિવાર હોવાથી પુષ્કળ બીડ હતી. અને બાપુજીએ બોલવાનું શરૂ કર્યું કે જનના સાંત થઈ ગઈ.

બાપુજીએ પૂછ્યું કે, ‘આજે કુરાનની આપતથી પ્રાર્થના શરૂ કરવી છે. પણ તેની પહેલાં હું પૂછીશ કે, એવી હજુ કોઈ વ્યક્તિ છે કે આટલા મોટા જનસમુદાયને પ્રાર્થના કરતી રોકે? કદાચ પ્રાર્થના શરૂ કરતાં જો કોઈ રોકશે તો પ્રાર્થના તો બંધ થશે, પણ એ બહુ અસમ્ય લાગશે. એટલે જો કોઈને વિશ્વ નાખવું હોય તો શરૂઆતમાં જ મને કહી દે.’

આટલું બાપુજી બોલ્યા ને એક યુવાન ભાઈ ઊભા થયા, તેમણે કહ્યું: “મારો વિરોધ છે.”

બાપુજીએ કહ્યું, “શા માટે?”

એટલામાં તો જનતામાં એ ભાઈ પ્રત્યે રોષ ફેલાયો. કોઈ એને બેસાડી દેવા માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. બાપુજીએ જનતાને સાંત રહેવાની અને તે યુવાન ભાઈ સાથે વાત કરવા દેવાની વિનંતી કરી. અને અંતે

એક બાઈને ખુશ કરવા માટે બાપુજીએ પ્રાર્થના તો બધી કરી, પણ પ્રવચનમાં બોલ્યા કે :

“હું એ જતાવવા માગુ છું કે, આપણા ધર્મમાં સવ્યતા અને અહિંસાનું પૂરું સ્થાન છે તમે મને રોજ પ્રાર્થના કરતો રોકો છો હિંદુ ધર્મને તમે નીચે ઉતારો છો તમને મારી પ્રાર્થના સાંભળવી ન ગમતી હોય તો તમે અહીં ન આવો, પણ તમે આજના હજારો માણસોના સમુદાયને ઈશ્વરભજન કરતો રોકો અને તે હિંદુ ધર્મને નામે એમાં કયા ધર્મને તમે રક્ષો છો તે હું સમજી જ નથી શકતો. પણ હું તો અહિંસાને વરલો છું, એટલે એક નાના બાળકનું દિન પણ દુઃખાવવા નથી માગતો. કદાચ હું આટલા સમુદાયમાં પ્રાર્થના કરું અને જે એ યુવાન બચાડા પાડે તો તમે એને મારીને કાઢી નૂકો એવું વાતાવરણ ન બને તેટલા ખાતર હું પ્રાર્થના નથી કરતો.

“આજે વાઈસરોયની સાથે દોઢ કલાક સુધી મારી મુલાકાત ચાલી એ તો કહે છે કે, ‘સુનેહશાંતિથી સત્તા સોંપણી કરવા માટે હું અહીં આવ્યો છું. અને ૧૯૪૮ની ડગમી જલ્દી અમારે અહીંથી જવું જ છે.’ ઉપરાંત તેમણે કહ્યું કે, ‘હિન્દુસ્તાનીઓ ગઈગુજરીને ભૂલી નાંખ. અમે તો જતા પહેલાં કોમી એકતા ધાય એ માટે પ્રામાણિકપણે પ્રયત્ન કરીશું. હિંદમાં કોમી વિખવાડ રહે તો બ્રિટિશરોની કે હિંદીઓની રોચા નથી.’

‘આ વાઈસરોય એક સારા એવા નીકાસેનાધિપતિ છે અહિંસામાં માનવાવાળા તો નથી છતાં ઈશ્વરમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખવાવાળા છે તેમણે કહ્યું કે, ‘જે સમયે અમે જવાને તૈયાર છીએ ત્યારે જે હિંદની ભૂમિ પર રમખાણો ચાલુ રહે તો કાયદો અને સુવ્યવસ્થા જાળવવાની જવાબદારી અમારી છે.’

“મને લાગે છે કે, આપણે તેમની આ વાત પર વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ અને તેની પ્રામાણિકતા પર શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ તેમાં આપણે કશું જ ગુમાવવાનું નથી એ તેઓ દગાથી કહેતા હશે, તો તેમની ઉપર કાળા દીલી ચોટશે અને પ્રામાણિકતાથી કહેતા હશે તો તેના અમર કરી જશે.

‘પણ હિંદુ મુસ્લિમનું રમખાણ આપણે ચાલુ રાખશું, કવલ ચાલુ રાખશું, તો તેનો અર્થ એ થશે કે, બ્રિટિશો અહીંથી જશે નહીં, અને આપણી ઉપર ઉપકાર ચડશે કે, ‘તમને લડતા છોડીને અમારાથી ન જવાય.’

‘ આજે આપણા દેશમાં ખોરાકની અને અનાજની અસહ્ય તંગી પ્રવર્તી રહે’ છે અને તેમાં બધી જ કામના માણસો પીડાય છે સહુને થેટનો ખાડો પૂરવાનો અને શરીર ઢાંકવાનું રહે જ. જેને પરસ્પર લડવાનું હોય તેને મૈત્રી કેળવે તો સહુ કોઈને અનિવરણ સાપડે.

“ કાયદેઆક્રમ સાહેબે જે સાચા હૃદયથી સચુક્ત અપીલ પર સહી કરી હોય તો પબ્બળ અને સરહદમાં કુરતા વારેલા કૃત્યો થઈ રહ્યા છે તે અટકવા જ જોઈએ. જે મારો અવાજ તેમના સુધી પહોંચી શકે તો હું તેમને વિનવતી કરું છું કે, તેમણે સહી કરી છે તે ક્રિયા મગજ પર જ ન રહેવા દેતા આચરણમાં મૂકે, અને જનતાનો વિશ્વાસ મેળવે કે ઝીણા સાહેબ ખરેખર શાંતિ ઇચ્છે છે.

૭-૩૦ થી ૯-૩૦ સુધી અમાજરાદી પક્ષના ભાઈઓ માથે માપુજીએ વાતો કરી.

બાપુજીએ એ લોકોને પણ કીક કીક સભળા યુ કે, અત્યારે દેશને લક્ષમાં રાખી સનાદસપથી જ કામ કરવું જોઈએ ખીજાની ભૂનો કાદતા પહેના પોતે વિચારવું જોઈએ અને ‘ત્યાગ ન ટકે રે વૈરામ્ય વિના’ એ કડીનું બહુ સ્ફુર્ભતાપૂર્વક મનન કરવાની સૂચના કરી.

એઓ ગયા પછી બાપુજીએ મૌન તીલુ.

૧૦-૩૦ પછી સૂતાની તૈયારી અસહ્ય ગરમી છે, પતન સાવ પડી ગયો છે ૧૨-૩૦ બાપુજીને બહુ ગરમી લાગતા પઓ કર્યો, અને માગી લીની માથે પણ માગી મુકાની પછી જ ઊઠી શક્યા.

૫-૫-૪૭

જગી કોલોની, નવી દિલ્હી

રોજ પ્રમાણે પ્રાર્થના મગાળી પાઠમાં એક બગાળી ભજનનો અનુવાદ કર્યો મૌનનાર હોવાથી રાજેન્દ્રનાથ જલદી આસ્થા ગયા.

આશ્રમનાંસી એક ભાઈ મરણપથારીએ દતા તેને બાપુજીએ જણા યુ કે.

તમારું પત્ન મૃત્યુ મૃત્યુ આપણો ખરો અને અચૂક સાથી છે, સહુને પોતાને વખતે લઈ નાંચ છે એટલે જવું જ પડે તો સુખમાં અને દિવમાં ચમને રાખીને હસતે ચોએ તેને ભેટને કયા છે?

બાપુના આશીર્વાદ

દરેક શુભ કાર્યમાં સફળતા હુપાયેની જ છે અને ગીતાપાઠ પ્રાપ્ત્યો છ વાગ્યે ફરવા ગયા મસાજ સ્નાન વ નિયમ મુજબ ટડનજી આઘ્યા હતા એમણે હિંદુસ્તાનના ભાગના વિષે ચર્ચા કરી ઇન્ડિયામાં બાપુજીની દીકરી જેવાં એક બહેન જન્મના બહેનને અને ઓરેંટલિયામાં રહેતા સાવિત્રીબહેનને પત્ર લખ્યો આ બંને બહેનો અંગ્રેજ છે પણ બાપુજીએ તેઓના નામ બદલ્યા છે

સુહરાઈ સાહેબનો કવકતા વિષે પત્ર આવ્યો રૂટરના અમર-પત્રી સાથે બાપુજીને જે સલાહ જવાબ થયા હતા, તે તેમણે બાપુજીની જાણ માટે લેખિન મોકલ્યા બાપુજીએ એમને જે જવાબો આપ્યા છે તેમાં અત્યારના રાજકારણ વિષે બાપુજીના શા વિચારો છે, તેની સારી પેઠે માહિતી મળે છે

પ્રશ્ન—હિંદુસ્તાનમાં ભાગના પાડવા શક્ય છે? અને તો કામી સવાલનો અત આવશે અને શાંતિ સ્થપાશે?

બાપુજી—હું ભાગના પાડવાની વિરુદ્ધમાં હતો અને હજી પણ મારા વિચારોમાં ફેરફાર નથી થયો

પ્રશ્ન—ધારો કે હુલ્લડો આમ ને આમ ચાલે અને ત્રીસમી જૂન સુધી કામી અશાંતિ ચાલુ રહે તો બ્રિટિશોને કાયદો અને વ્યવસ્થા જળવવા માટે તેમ જ હિંદુસ્તાનીઓના રક્ષણને માટે હિંદમાં તેઓએ રહેવાનો ધર્મ કોમો થાય એમ આપ માનો છો?

બાપુજી—અમારા હાથે કાયદાર કરવાને માટે તેઓએ રહેવાની જરૂર જ નથી અને બ્રિટિશો હિંદને વહેની તકે છોડી જાય તેમાં જ અમને લાભ છે તેઓ જેટલું લખાવે છે તેમાં અમને શુકસાન છે છતાં પણ હું કોઈ પણ જાતની શંકા કરતો નથી, તેમ જ વાર્ષસરોય સાહેબની સચ્ચાર્ધમાં પણ મને ખૂંસતો વિશ્વાસ છે કેમ કે હું તો વિશ્વાસુ માણસ રહ્યો ‘હમો કોઈનો સંગો નથી’ તે કહેવતમાં હું માનુ છું હજી તેર મહિના સુધી પણ શા માટે લખાવે છે? બ્રિટનને હિંદ છોડી જવા માટે આટલો લાખા ગાળો શા માટે ભેઈએ તે હું સમજી શકતો નથી અમે બંદૂકની અણીથી કે હિંસાથી બ્રિટનને ઠરાવ્યું નથી પણ નૈતિક બળથી જ અમે જીત્યા છીએ છતાં પણ અત્યાર સુધીની બહેરાત મુજબ ૧૯૪૮ ની ૩૦ મી જૂને જો બ્રિટન હિંદને મુક્ત કરશે તો હિંદના ધર્મ હાસમાં અને દુનિયાના ધર્મહાસમાં તેણે આ ઉત્તરતામયું વાણી મુવલ્ અક્ષરે નોખવાત્ર યશે છતાં તેર મહિનાના લખાણમાં હિંદને વધુ મુરકેની

પડશે, કારણ કે બ્રિટિશોનું લશ્કરી તંત્ર અહીં ખૂબ મોટું છે. વળી હિંદી પ્રજાને એવી તાલીમ મળી છે કે, બ્રિટનની મદદની રાહ નેપા કરે નોઆખાથી, બિહાર અને સરહદની લઘુમતીએ ગોરી મિલિટરીની સહાય માગી અને એથી હું ચોમરી પોકારીને કહું છું કે બ્રિટિશોએ હિંદમાથી વહેલી તકે ચાલ્યા જ જવું નેઈએ એટલું જ નહીં પણ અત્યારે જે અધાધૂધી ફેલાઈ ગઈ છે તે બ્રિટિશો આવી છે તેને આભારી હો એમ કહેતા હું અચકાતો નથી તેના વગર અમે અદરોઅદર કપાઈ મરીશું તો અમે વધારે શુદ્ધ બનીશું અને અમારામાં તેથી વધારે હિંમત આવશે એ હું પસંદ કરું છું પણ બ્રિટિશોની દયા ચાચતો નથી કે, તે અમને રક્ષણ આપવા ખાતર અહીં રોકાય

પ્રશ્ન—હિંદુસ્તાન આઝાદ થશે પણ તમે બ્રિટિશ સાથે કેવા સબંધ રાખશો?

બાપુજી—બ્રિટિશો જે અહીંથી હંદયપૂર્વક અને સ્વેચ્છાથી જશે તો મારી માન્યતા છે કે, હિંદ અને બ્રિટન વચ્ચે અત્યંત ગાઢ મૈત્રી બંધાશે

પ્રશ્ન—સયુક્ત રાજ્યોની સરકારની હાયાના તમકે જે નતની રચના થઈ છે તે જગતમાં કામગીરી સુલેહશાંતિ બળવી શકશે?

બાપુજી—મને નથી લાગતું કે કાયમી શાંતિ સ્થપાય પણ મારાં મનમાં બેવડાની ખીજ છે કે દુનિયા હજી લડવાથી યાદી નથી છતાં મારી ધારણા છે કે, જે હિંદુસ્તાનમાં બધા રડા વાના ચાચ અને અહિંસક રાજ્ય સ્થપાય તો દુનિયાનો દીવડો હિંદુસ્તાન બનશે. અને તેથી દુનિયા લાખો સમય શાંતિ અને સુખ ભોગવી શકશે છતાં તેનો બધો આધાર તો બ્રિટિશ મુલ્તદીગીરી પર જ રહેલો છે

પ્રશ્ન—પેલેસ્ટાઈન વિષે આપનો શો અભિપ્રાય છે?

બાપુજી—પેલેસ્ટાઈનનો સત્તાજ અટપટો બની ગયો છે જે હું ચંદ્રદી હોજ તો કહું કે, પાગપણ છોડો, અને કરતા વરતાવી ખીલને જેર કરવાની આકાંક્ષા છોડો રાજકીય આકાંક્ષા હોય તો તેની મારે મન કરી કે મત નથી ચંદ્રદીઓએ પેલેસ્ટાઈનમાં જવાની ઇચ્છા શા માટે રાખતી નેઈએ? માનવ નતિમાં એ પણ એક વિચારણ અને અનોખી નતિ છે કારણ કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં હું ચંદ્રદીઓ નેડે ધણા વર્ષો રહ્યો છું અનેક ચંદ્રદીઓ મારા મિત્રો અને મદદગાર હતા અને જે તેમની અખનાનું કારણ ધાર્મિક હોય, તો તો તેમાં ત્રાસ વરતાવવો, હિંસા કરવી સાવ અસાધ્ય છે પણ હું તો તેમને એક મિત્ર તરીકે સલાહ આપું છું કે આરખોને સામે જઈ મને તેમની મૈત્રી કેળવે અને અમેરિકા

કે અચેત્તેની મદદની હપર આધાર ન રાખે; કેવળ સમભૂતી કરે અને બંને પક્ષના હિતમાં હોય તેવો શાંતિ અને સુલેહભર્યો માર્ગ શ્રદ્ધા કરે તેમાં જ સહનું હિત સમાયેલું છે.

બાકી બધું નિયમ મુજબ આલ્યું. બે વાગ્યે માટી લીધી. સરદાર-દાદા અને મણિબહેન આવ્યાં. સરદારદાદાએ ત્રાસિરોપની અને બંગાળની વાતો કરી. . . . પંજાબમાં પણ ખૂબ ઉરકેરાટ છે. બિહારના પડા પ્રધાન શ્રીઆલુ ત્રણ વાગ્યે આવ્યા.

કુરાતની આવત ઔઝમિસ્તાહનો તરખુમો કરાવ્યો તે પ્રાર્થનામાં પ્રથમ વાંચવાનો હતો. પણ પ્રાર્થના સમયે મુશળધાર વરસાદ તૂટી પડ્યો. એથી સમિયાણામાં થોડાં લાઈબહેનોની વચ્ચે ઊભા ઊભા જ પ્રાર્થના થઈ. આ પ્રાર્થનામાં કોઈએ વિશ્લેષ નહોતો નાખ્યો.

સવા પાંચ વાગ્યે પંડિતજી આવ્યા. પંડિતજીની વાતો પરથી બાપુજીને બે ચાર દિવસમાં કલકત્તા જવું પડશે એમ લાગે છે. ચોતરફ દાવાનગ સળગી ઊઠ્યો છે. તેથી તેઓ ખૂબ બેચેન છે. બાકી તો આખો દહાડો મૌન હોવાને લીધે બધું વાતાવરણ શાંત છે.

વરસાદ હોવાથી ઓરડામાં સૂવાનું રાખ્યું. આજે તો સવા નવ વાગ્યે બાપુજી સૂતા ગયા. આ રીતે ઘણા દહાડે આજે વહેલા સૂતા પામ્યા. હમણાં હમણાં યાક પણ ખૂબ રહે છે. વજન પણ બે પાઉંડ અહીં ધરી ગયું છે. ગરમીને લીધે બાપુજીથી ઓરડાક નથી લઈ શકાતો. આખી રાત વરસાદ વરસ્યો. પ્રવચન તો આજે કરવાનું રહ્યું જ ન હતું.

૬-૧૧-૧૯૦૦

બાંગી કોલોની, નવી ।

નિયમ મુજબ પ્રાર્થના, બંગાળી પાઠ, અને મને ગીત કરાવ્યો. પંડી આશાબહેન સાથે સેવાગ્રામ વિષે નર્મ તાલીમ અવાતો કરી. ફરતી વેળાએ નિયમ મુજબ રાજેન્દ્રલાલજી આવ્યા. ફર્યા. પંડી મૌલાના સાહેબ આવ્યા. હમણાં તો એક જ ન હવા છે કે, ‘લાગણ’ અને રમખાણો ફાટી નીકળ્યાં છે, તેનું કરવું? બાપુજી પણ આજ સવારથી સારી પેઠે ગહન વિચારોમાં તેવું લાગે છે.

ખાનસાહેબ સનારે દમ વાગ્યે આવ્યા હું મળી એટલે બેટી
પડ્યા સરહદના રમખાણની ત્રાસભરેલી કઢાણી સંભળારી એમનું
હૃદય ખૂમ ધવાયેયું છે

રેડિયો કાતતી વેળાએ ખમખત્રી તરીકે કામ કરતા એક
અંગ્રેજ બહેન આવ્યાં તેમની સાથે અમ્માબાન (સરોજિની નાયડુ)
આત્ર્યાં હતાં બાપુજીનો રેડિયો ખૂમ અમ્માસપૂર્વક તેમણે નિહાળ્યો
બાપુજી તેમના એક પ્રશ્નના જવાબમાં કહે

“અમારી પ્રજાને ઉઝારવી હોય અને અત્યારે ચોતરફ જે હિંસા
ફાટી નીકળી છે તેમાંથી બચવું હોય તો આ અમારા ‘મુદર્શન ચક્ર’
જેવા એક ચક્રનો જ આશરો છે

“અમારા કપાસનો ઇતિહાસ પણ સમજવા જેવો છે. અમારે ત્યા
કારીબદો જે ભતતુ ૬૫૬ ૧૫૦ વર્ષ પહેલાં બનાવતા હતા તેના નમૂનો
સુધ્ધા બ્રિટિશોએ રહેવા નથી દીધો સાપ ગયા અને લિસોટા રહ્યા જેવું
છે. હિંદમાં જો એક એક માણસ રેડિયો ફેરવતો થઈ જાય, તો એક
દિવસ પણ ૬૫૬ બહારથી ન લાવવું પડે. અમારી સરકાર કહે છે કે
બગાળ ગરીબ છે, ઓરિસા ગરીબ છે. પણ મને તે ગળે જ નથી
જોતરણ અમારા દેશમાં ફોનો જેટલો પાક છે તેટલો બીજો નથી. સાચી
વાત એ છે કે, અમે ગરીબ નથી પરંતુ આગસુ છીએ જો આગસને
તણ દઈ જ્ઞાનપૂર્વક કૃત અર્થોજ કલાક આ રેડિયો ચાલે, તો અમારી
સર્જક શક્તિ આપોઆપ ભગત થાય હું ખોરાક વગર ચલાવી શકું છું,
પણ ચક્ષુર્યે કાતણ વગર એક દિવસ પણ નહીં ચલાવી શકું. રેડિયામાં જ
સ્વરાજ્ય અને શાંતિ છે એ જ્યારે પહેલાં રેડિયો હાથમાં લીધો, ત્યારે
તેની પાછળ કોઈ ખાસ જ્ઞાન નહોતું પણ મારા ભત્રીજા મગનલાલે આ
રેડિયા પાછળ ભેખ લીધો અને તેણે અનેક શોધ કરી. જેની પાસે
આ રેડિયો છે તે સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા ભોજવે છે. જેઓ મિથેનાના કાપડ
ઉપર આધાર રાખે છે, તેઓ મિથમાલિકોના આપોઆપ ગુલામ બને
છે દરેક માણસે ચોતાની જરૂરિયાત ધોને શોધી લેવી જોઈએ. અને તે
જરૂરિયાત પૂરી થાડવા માટે પોતે જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જ્યારે સાવ
અસહ્ય થાય ત્યારે જ બીજાની મદદ લેવી જોઈએ. જ્યાં મુધી પ્રત્યેક
માણસનું માનસ આ ભતનું નહીં કેળવાય અને સંપૂર્ણ સ્વાવલંબી નહીં
બને, ત્યાં મુધી કદી સ્વતંત્રતાનું મુખ માગી શકવાનું નથી.”

કલકત્તાના ખગર ખૂબ ખરાબ છે. બાપુજી એક અને સહ બાપુજીને બોલાવે છે. કેરા ઇસ્લામખાંથી થોડાક ભાઈઓ આવેલા. બહાદુર પદાણોની આખમાં પાણી આવી ગયાં અને રકનાં રકનાં તેમની ઉપર ત્યાં જે ભુલમો થઈ રહ્યા તેની વિગતો આપી. બાપુજીએ તેઓને આશ્વાસન આપ્યું અને બહાદુર જનવાનું કહ્યું. હિંમત હાર્યે કશું જ વળે તેમ નથી.

આજે આખો દહાડો આવી દુઃખભરેલી વાતો જ સાંભળવા મળી છે. જેમણે લોકોના સુખ ખાતર અને કરોડોને ગુલામીમાંથી મુક્ત કરવા ખાતર અને હિંદનાં એકેએક બાળક, સ્ત્રી અને પુરુષને માનવતા-ભર્યું જીવન ગુજારવાનું મળે તે માટે સાઠ વર્ષથી તપશ્ચર્યા કરી છે, જેઓ અહિંસાના પૂનરી છે અને જેમના કોષમાં ‘વેર’ જેવો કોઈ શબ્દ જ નથી, તે બાપુજીને આઝાદીના મંડાલમાં જ આવી લોહીની વહેતી નદીઓ, મોતંરક બ્યાપેણું હિંસાનું વાતાવરણ અને જિહ્વા ‘વેર’ ‘વેર’ ના પોકારો — આવું ભયંકર વાતાવરણ જોતાં પોતાના દેશભાઈઓએ પોતાના જ દેશભાઈઓએ કાપી નાખ્યાની કૂરતા ભરી કથની સાંભળતાં કેટલી બધા યર્ષ રહી હશે એ તો સહજ કંઈપી શકાય છે. ઈશ્વર પણ બાપુજીની સારી પેટે કસોટી કરી રહ્યો છે.

આજે બપોરના થોડી વાર હું જાંબી ગઈ હતી. બાથરૂમમાં જતાં બાપુજીએ મને જાંબેલી જોઈ. હું જાગી ન જાઉં તેવી રીતે ધીમે પગલે અંદર ગયા. પણ થોડી જ વારમાં હું જાગી ગઈ એટલે બાપુજી ખુશ થયા કે, “તને જાંબેલી જોઈને મને શેર લોહી ચડ્યું હશે. જે રોજ બપોરે અર્ધો કલાક જાંબી જતી હોય તો સારીર બગડે જ નહીં. અને જેને સેવા કરવી તેણે પોતાનો ડોક્ટર જની ક્યાં ખોટ-ખાલી છે તે શોધી કાઢી તેનો ઉપચાર સમજી નીરાંગી રહેવું જોઈએ. તો જ આ સેવાની કિંમત અંકાય.”

વાઈસરોયે સિમલા જતાં પહેલાં પંડિતજી પર સંદેશો મોકલ્યો કે, “મને દુઃખ છે કે હું જતા પહેલાં બાપુને નથી મળી શકતો. જે મારા આવ્યા સુધી બાપુ હશે તો જરૂર મળીશ.”

સાંજે ૫-૩૦ વાગ્યે બાપુજી ઝીણાસાહેબને બંગલે મળવા ગયા . . . ને આ બહુ નથી ગમ્યુ. પ્રાર્થનાના સમય સુધી પાછા નહોતા આવ્યા, એટલે અમે પ્રાર્થના શરૂ કરવા ગયાં પણ કુરાનની આપનનો વિરોધ થવાથી પ્રાર્થના અમે ન કરી. ગઈ કાલે મૌનમાં બાપુજીએ જે લેખિત સંદેશ લખ્યો હતો અને વરસાદને લીધે તે વાંચી નહોતો શકાયો, તે આજે વાચવામાં આવ્યો. એ કુરાનની આપતનો અર્થ છે :

‘હું પાપાત્મા, રોતાનના હાથમાંથી બચવાને માટે પરમાત્માનું શરદ્ લઉં છું.

‘હે પ્રભો! તારા નામનું જ સ્મરણ કરી હું મારા તમામ કાર્યોનો આરભ કરું છું. તુ દયાનો સાગર છે, તુ કૃપાળુ છે, તુ આખા વિશ્વનો સર્જનહાર છે, તુ જ મલિક છે. હું તારી મક્કા માણુ છું. આખરી ન્યાય દેવાવાળો એક જ છે. તુ મને સીધો રસ્તો બતાવ. મને એવો રસ્તો બતાવ કે જે તારી કૃપા મેળવવા બાંધપાશો બંધા દોષ, જેના પર તારી અકૃપા હોય, જે ખોટા માર્ગ દોષ, તેનો રસ્તો મને કદી ન બતાવીશ.

‘ઈશ્વર એક છે. એ સનાતન છે, નિરાકાર નિરંજન છે, અજ અને અદ્વિતીય છે, આખી સૃષ્ટિનો સર્જક છે’

કુરાનેશરીફમાંથી શાં જે આવત બોલાય છે તેનો આ અર્થ છે. આવા ગૂઢ અર્થો ભરેલી પ્રાર્થના માટે શા સારું વિરોધ કરવામાં આવે છે એ હું સમજી જ નથી શકતો. આ પ્રાર્થનાનું એકેએક વાક્ય હૃદયમાં અક્ષિત કરવા જેવું છે. પણ આપણે આપણી અજ્ઞાનતા દૂર ન કરીએ ત્યાં સુધી આપણો કોઈ હાલતમાં ઉદ્ધાર નથી

પ્રાર્થના પછી પણ, હમણાં ૭-૩૦ થયા છે છતાં, બાપુજી હજી નથી આવ્યા, એથી ખૂબ ચિંતા થવા લાગી છે અનેક જાતના વિચારો આવી ગયા.

છેક ૮-૩૦ વાગ્યે બાપુજી ઝીણાસાહેબ પાસેથી આવ્યા. હું તો ખૂબ ફિકરમાં પડી ગઈ હતી. મેં બાપુજીને આવતાંની સાથે જ કહ્યું કે, આટલું બધું મોકું ઝીણાસાહેબને બંગલે થયું અને આપ એકલા જ ગયા. દત્તા. તેથી ખૂબ ખરાબ. ત્રિયાશી. આત્મા. કે અપાપને ‘શાંઈએ કંઈ કર્યું’ હશે? બાપુજી હજી પડ્યા અને કહે - “ઓહો! ઝીણાસાહેબના

દેખતાં જો તેમને બંગલે મને કોઈ મારી નાખે એવાં મારાં અહોભાગ્ય ક્યાંથી ?”

મેં કહ્યું : “બાપુજી ! આપ તો આટલા મોટા છો. તો ઝીણા-સાહેબને શા માટે સામેથી મળવા બન્યો છો ? એમની અહીં આવવાની ફરજ નથી ? ઉંમરમાં પણ એ આપના કરતાં નાના છે.”

બાપુજી કહે : “ઉંમરમાં નાના હોય તેથી શું ? પણ હોદ્દામાં તો એ મારા કરતાં મોટા છેના ? એ તો મોટા પ્રેસિડેન્ટ છે, અને હું તો એક નાનકડો પ્રજાજન છું. અને એમની પાસે મોટી સત્તા છે. મારી પાસે કશુંય નથી. એટલે હું તો એમની સરખામણીમાં નાનામાં નાનો માણસ છું, તેથી મારે જ તેમને મળવા જવું જોઈએના ?”

મેં કહ્યું : “આપ પણ અમારા મોટા નેતા છો, આપને દુનિયા ‘મહાન પુરુષ’ ‘મહાત્માજી’ જેવા ઇત્યાદિ આપે છે તેનું શું ?”

બાપુજી હસતા હસતા કહે. “હું તારો નેતા ખરો. અને બાળકોનો નેતા તો સહુ કોઈ બની શકે છે. હું મને મહાપુરુષ પણ નથી માનતો અને મહાત્મા પણ નથી માનતો. હું તો સેવક છું. બાકી તારા જેવાં અજ્ઞાન અને મૂરખ માની લે તો હું શું કરું ? દુનિયા તો ધડીકમાં મહાન ગણે અને ધડીકમાં કોડીના કરે, એની જનતામાં કિંમત શી ? અને દુનિયા ઇત્યાદિ આપે એટલે માણસ પોતે માની લે કે હું મહાન માણસ છું અને મહાત્મા છું તો તે દહાડાથી એ માણસની પડતી સમજની. ઈશ્વર સિવાય કોઈને એ ઇત્યાદિ લેવાનો અધિકાર નથી. મારી શક્તિ શી ? જે કંઈ થાય છે તે પ્રભુ કરાવે છે તો જ થાય છે. એની ઇચ્છા વગર આ દુનિયામાં એક પાંદડું પણ હાલી શકતું નથી. અને હું સેવક છું માટે જ મારે ઝીણાસાહેબ પાસે જવું જ જોઈએ. તેઓ મને અહીં મળવા આવે તો મારી શોભા શી ? દા. ત. ધાર કે બહારગામથી અહીં કોઈકને ત્યાં તું આવી હો અને કોઈને ત્યાં રહેતી હો. હું અહીં હોઉં તો તું મને મળવા આવે તે શોભે કે હું તને મળવા આવું તે શોભે ? એટલે હવે સમજી હોઈશ કે, ઝીણાસાહેબ એક મોટી સંસ્થાના પ્રમુખ છે, નેતા છે. અને હું તો

કોઈ નોએ પ્રતિનિધિ કે નેતા નથી. કોંગ્રેસનો ચાર આનાનો સભ્ય પણ નથી. એટલે મારે જ જવું જોઈએ. ”

બાપુજી હાથમાં ઘોલા આચરૂમમાં આવ્યા ત્યારે આમ અમારી વાતો ચાલતી હતી. ત્યાં જ એક અંગ્રેજ બહેનને બાપુજીએ સમય આપ્યો હતો, અને ધણી સમયથી તે આવીને બેઠાં હતાં તે બાપુજીને માફ આવતાં, મારી વાત કાપી નાખી અને આચરૂમમાંથી હાથમાં જલદી ઘોઈને બહાર આવ્યા.

તરત જ તે બહેનની બાપુજીએ માફી માગી અને ઝીણાસાહેબ પાસે ધાર્મી કરતાં ધણું મોકું ચર્ચ થયું તે કહ્યું અને પછી મારી સામે આંગળી કરીને કહે: હું ઝીણાસાહેબ પાસેથી મોકડો આવ્યો એટલે આ ગાંડી છોકરીને ફિકર ચર્ચ કે મને કોઈએ મારી તો નહીં નાખ્યો હોય? એટલે બે મિનિટ તેની સાથે વાત કરવામાં ગઈ. ઝોરડામાં બેઠેલાઓએ મારો આ વિચાર સાંભળ્યો અને સહુ ખડખડ હસી પડ્યા. હું શરમાઈ ગઈ.

એમણે ફક્ત બે જ મિનિટ બાપુજીને મળવાની માગી હતી એટલે ઘડિયાળમાં જોઈને ફક્ત બે જ મિનિટ વાત કરી.

તેમણે કહ્યું કે: “યુરોપ તો અત્યારે મશીનરીમાં ફસી ગયું છે. પણ હિંદુસ્તાન પણ તેમાં પડી જશે એમ આપને નથી લાગતું? હું તો હમણાં જ્યાં જ્યાં ગઈ ત્યાં ઉલોગીકરણની જ વાતો સાંભળું છું.”

બાપુજી કહે: “વાત તો સાચી છે, પણ પશ્ચિમનો પવન અત્યારે અહીં જોરમાં ફૂંકાયો છે. ગ્રામઉદ્યોગમાં માનવાવાળો હું અત્યારે એકલો છું એમ કહું તો ચાલે. હા, બીજા મારા સાથીઓ છે. સેનાગ્રામ આશ્રમમાં તેઓ પ્રયોગો કરે છે. પણ કરોડોમાં સૌ કે હજાર માણસો ગ્રામઉદ્યોગમાં માને એ તો સમુદ્રમાં બિંદુ સમાન પણ ન ગણાય. છતાં હું એ કહેવાની હિંમત કરું છું કે, હિંદુસ્તાનમાં મિલોની કે મશીનોની યુરોપ જેટલી આવશ્યકતા નથી જ અને હિંદુસ્તાન ઇચ્છે તો તેમાંથી બચી શકે છે. પણ એ મોહમાંથી છૂટવું એ કંઈ સહેલી વાત તો નથી જ.”

બે મિનિટ પૂરી થઈ અને તુરત જ તેમણે બાપુજીને કહ્યું : “મેં
 બે જ મિનિટની માગણી કરી હતી. અને આપે આપના કીમતી
 સમયમાંથી મને બે મિનિટ આપી જેથી આપની સાથે વાતો કરવાનું
 અને આપનાં દર્શન કરવાનું સદ્ભાગ્ય આજે સાંપડ્યું છે, તે હું કદી
 નહીં ભૂલું. આજની મારા જીવનની અણમોલ ઘડીનું મીઠું સ્મરણ
 હર્ષને મારા દેશમાં જઈશ, એ મારા અહોભાગ્યની વાત છે.”

બાપુજીએ પણ તેમણે પ્રામાણિકતાથી અને ચીવટપૂર્વક બે જ
 મિનિટ લીધી તેને માટે તેમનો આભાર માન્યો અને કહ્યું કે, “જેમ
 તમને આનંદ થયો તેમ મને પણ તમને મળીને આનંદ થયો છે.”

એ ગયા પછી બાપુજી કહે : “આ લોકોની આ જ ખૂબી છે
 કે, વિવેક અને ‘ડિસિપ્લિન’માં એ પ્રજા પહેલી છે એમ કબૂલ કરવું
 જ જોઈએ.”

પછી બાપુજીએ ૭ ઓસ દૂધ અને અંગૂર લીધી. તુરત જ
 સમાજવાદી ભાઈઓ આવ્યા. એમની સાથે વાતો ચાલતી હતી તેવામાં
 પંડિતજી આવ્યા. ૧૧-૩૦ પછી બાપુજીની સૂત્રાની તૈયારી.

ખાનસાહેબ પોતાના નિયમ મુજબ પગ દબાવવા જમતા હતા.
 તેમની તબિયત ઠીક નથી છતાં બાપુજીના પગ દબાવવા માટે ૧૧-૩૦
 સુધી જગ્યા, એટલે મેં કહ્યું : “આપની તબિયત સારી નથી તો
 આપ શા માટે જાગો છો?”

મને હસતાં હસતાં કહે : “તારી શિખામણ માટે તો તને
 કમવાદ આપવા જોઈએ. પણ હવે અમે થોડા જ સમયમાં પરદેશી
 ગણાઈશું. જે આઝાદી માટે વર્ષોથી લડ્યા તેને બદલે અમને થોડા
 સમયમાં પાકિસ્તાનની દફૂમત નીચે મૂકશે, પછી ક્યાં બાપુ દશે? ક્યાં
 તું હોઈશ? અને ક્યાં હું હોઈશ? તેની કેને ખબર છે? બાપુજીના
 સાંનિધ્યમાં રહી તેમની જોટલી સેવા કરવાની તક મળે તેનો તો
 સદુપયોગ કરું!!”

ખાનસાહેબની વાતમાં બાપુજી પ્રતોની અનદદ ભક્તિ, અને
 અપારના વાનાવરજીથી અને સગદમાં માનના અમાચારથી તેમના
 મનમાં અનદદ વ્યાપા જરી છે. તેથી જ તો આટલી વાત પછી એકદમ

યુપ થઈ ગઈ. પરંતુ સૂતા પહેલાં બાપુજીના પગ હું ગરમ પાણીએ ધોતી હતી ત્યારે બાપુજીએ ખાનસાહેબની તબિયત કેમ છે, એમણે શું ખાધું, તે વિષે મને પૂછપરછ કરી અને હલ્લુ મુઘી જાગે છે એ જાણી બાપુજીને દુઃખ થયું. મને કહ્યું: “તારે ખાનસાહેબને સુવડાવી દેવા જોઈએ.” ત્યારે મેં ઉપરની મારી અને ખાનસાહેબ વચ્ચે થયેલી વાતો કહી એથી બાપુજી કહે: “ખરા કુકીર છે! આઝાદી તો મળશે પણ એ બિલ્લટાના ગુલામીમાં પડશે એમની સ્થિતિ ખરેખર ગંભીર છે. છતાં સંતપુરુષ છે. કલથી એમને ખાતર પણ મારે વહેલા પથારીમાં પડવું પડશે.”

કેવી બંને વચ્ચે એકબીજા પ્રત્યે અસીમ ભક્તિ છે!

૭-૫-૪૭

ભંગી હોલોની, નવી દિલ્હી

નિયમ મુજબ પ્રાર્થનાના સમયે બાપુજીએ મને જગાડી નહીં. ભાઈસાહેબે (મજકિશોર ચાંદીયાજીએ) દાતથુ કરાવ્યું. અને પ્રાર્થના શરૂ કરી. પ્રાર્થનાના અવાજથી હું જાગી ગઈ, બીજી થઈ, જલદી દાતથુ કરીને પ્રાર્થનામાં બેઠી.

પ્રાર્થના પૂરી થયા પછી મને ન જગાડવા માટે બાપુજીને ‘પૂજ્ય’ તો બાપુજી કહે: “તું રાતે બે વાગ્યે બેઠાં ક્યુસતી હતી. મેં જાણીને તને જોઈ તો તારું શરીર ખૂબ તપતું હતું. લગભગ ૧૦૩ ડિગ્રી મુઘી તાવ હશે. છતાંય તું ભરબેઠાં હતી એટલે મેં તને ત્યારે જગાડી નહીં.” બાપુજીએ ક્યારે મને તપાસી તેનીમ ખબર નથી, અને આટલો બધો તાવ હશે તેની કલ્પના ન હતી. રાતે માથું દુખતું હતું. પણ બાપુજીની આવી સંભાળ છે.

ગરમ પાણી અને મોસંબીનો રસ બાપુજીને આપ્યો. બાપુજીએ મને સૂઈ જવાનો હુકમ કર્યો. શેઠ કાજલિયાએ (ટ્રાન્સવાલ હિંદી કોંગ્રેસના મંત્રીએ) દક્ષિણ આફ્રિકામાં એક ગિનયુરોપિયનને કાયદાથી મળતા હજી માટે અખાત દરાવનામાં આવે છે તેથી ત્યાં એક સંયુક્ત પરિષદ ભરાય છે, તે માટે સંદેશો માગતાં, બાપુજીએ જણાવ્યું કે:

દક્ષિણ આફ્રિકાનો આ સવાન અટપટો છે માત્ર હિંદીઓની અધ્યાત્મતાનો સંપૂર્ણપણે વિચાર કરીએ તોયે સહેલાઈથી આ સવાન બ્રકસે તેમ નથી લાગતુ લડત ખૂબ વધે ધોરણે ચલાવજો, અને સત્ય તથા અહિંસાના પાયા પર લડત ચલાવજો નહીં, તો તેમા ભ્રમ રહેતુ છે હું આ પરિવર્તના નેતાઓને એક ખાસ લખામણ કરું છું કે, તમે નેશીલા બાવણો જ માત્ર ન કરતા, અને પ્રજાને ખેંચા વચનો આપીને કે કોઈ પણ જાતની લાલચ આપીને ઘરમાવજો નહીં, પણ સચમથી સાચી હકીકત રજૂ કરજો જગતનો ઉદ્ધાર સત્ય અને અહિંસાના માર્ગ પર જ રહેલો છે, એ હું સાઠ સાઠ વર્ષના અનુભવ પછી કહું છું. એ સિવાય ખોલે કોઈ માર્ગ નથી

બાપુજીએ ફરવા જતી વખતે મને ૬-૩૦ વાગ્યે ઉડાડી બાપુજી ફરવા ગયા રાજેન્દ્રગાંધીજી, રાજકુમારીમહેન સાથે છે સવારનું કામ કાજ આટોપ્યું, અને બાપુજીએ લખેલા સંદેશાની નમ્ય કરી ખૂનસાહેબને ચાનાસ્તો તૈયાર કરી આપ્યો, આજે સાંજે અમારે કમકતા જવાનું નહીં થયું છે

(રાતે નવ વાગ્યે બાપુજી વાઈસરોયને પત્ર લખી રહ્યા છે, અને હું આ ડાયરી લખુ છું દિલ્હીથી પટના રસ્તે જતી ગાડીમા)

બાપુજીએ માલિશ પહેલા મૌલાના સાહેબ સાથે વાતો કરી પ્રાર્થનાસભામા વિશ્લેષ પડે છે અને કલકત્તાની ચિંતા, એ ઉપર વાતો ચાલી. માલિશ, સ્નાનાદિ અને બોજન વગેરે નિયમાનુસાર થયું પદ્મામહેન નાયકુ, માવજ કરદાદા અને રાજકુમારીમહેન આવ્યા હતા મુખ્યત્વે હિંદના ભાગલા વિષે જ વાતો ચાલી બાપુજી તો પોતાના વિચારમા મગ્ન છે દરમિયાન સ્થાનિક મુસયમાનો અને દિલ્હીની બે સામાજિક સંસ્થાના પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા, તેમની સાથે વાતો કરતા બાપુજી કહે

“પાકિસ્તાન શું છે તે જ હું સમજી શકતા નથી આવી લોહીની નદીઓ વહેવડાવીને પાકિસ્તાન લેવાનું? હું તો મારા વિચારોમા એકવે જ છું કદાચ જુદો થયો હું તેથી મારી જુદી જુદી ચર્ચ ગઈ હોય! હા સાચી હકીકત કહ્યા વગર કેમ રહું? કારણ કે મને હું પ્રજાનો સેવક માનું છું, એટલે હૃદયમા બહુ હોય તે ન કહું તો પ્રજાને બેવફા નીવડુ દં તો કહીશ કે, પ્રાતના ભાગલા પાડવા કે નહીં તે બધી બાબતોમા

અંતેજ સત્તા ગયા પછી આપણે (લોકોએ) અંદરેઅંદર મળીને સાંતિ-
 પૂર્વક નક્કી કર્યું બેઠ્યો. અંતેજને શા માટે વચ્ચે રાખવા? એમને
 વચ્ચે રાખવા એ આપણી કાયરતા અને પરસ્પર અવિશ્વાસ સૂચવે છે,
 બે બાઈઓનો કનિયો કોઈ ત્રીજું માણસ સાંભળે ને ન્યાય આપે તે
 શું સગા બાઈઓ માટે રોબાસ્પદ ગણાય? વળી તેઓ આપણી આ
 નબળાઈનો કેવો લાભ ઉઠાવશે તેની કોઈને કેમ દેખના નથી આવતી,
 તેનું મને આશ્ચર્ય થાય છે, દરેક બાબતમાં બિટિશ સત્તા તરફ મીઠ
 માંડવી એ આપણી વાકાતને ચૂંથી નાખે છે, આપણે અપંગ બની
 જઈએ છીએ. હું તો દેશી રજવાડાંઓ માટે પણ કદીશ કે, તેઓની તો
 એટલી બધી પાંગળી હાલત છે કે તેમની મને દયા આવે છે, બિટિશો
 તેમના છત્ર સમા હતા. પણ હવે જો તેઓએ કુખી થવું હોય તો
 હિંદુસ્તાનના એક અંગ બનવું પડશે અને ચોતાની સત્તા પ્રબળે રોંગી
 પ્રબળના રોવક તરીકે રહેવું પડશે.

“જો દહાડાથી મારી પાસે સમાજવાદીઓ આવે છે, તેઓને પણ
 હું એ જ ધાનો સભળાવી રહ્યો છું કે, જો તમારે હિંદુસ્તાનમાં સમાજવાદ
 લાવવો હોય તો બ્યક્તિગત વેરઝેર બૂઝી જાઓ, અમ કરો, તમારાં
 અંગત તેમ જ બાહ્ય જીવનને સંપૂર્ણ રીતે તપાસી ચારિત્રબળ કેળવો.
 સમાજવાદ કંઈ ખુરશી ઉપર બેસીને કે મચ પરથી બાપણો આપીને
 નહીં આવે; પરંતુ સવારના ઊઠવાથી તે શતે સુતા મુખીમાં તમારા
 જીવનની ફાલ્ગુફાલ તપાસો. તમારું ધ્યેય સ્પષ્ટ તેમ જ સર્વાંગસંપૂર્ણ
 રાખવું પડશે, અને તેમાં જો સત્ય અને અહિંસા સુક્ષ્મ રીતે નહીં
 ભળવવામાં આવે, તો તમે જો સમાજવાદ લાવવા માગો છો તે કયાંય
 ખીણમાં અકુળાઈ જશે અને તમારું નામનિશાન નહીં રહે. એ જ વાત
 કોંગ્રેસને લાગુ પડે છે. જો કામેસીઓ કે સમાજવાદીઓ, જેનાં નામ
 અને અર્થો ખૂબ ગુદર છે, પણ તેના શિક્ષાન્ત પ્રમાણે નહીં ચાલે, તો
 દેશમાં બળવો ફાટી નીકળશે, સામ્યવાદ હાખલ થઈ જશે. હું તો એ
 જોવા જીવવાનો નથી; પણ ભાવિ પેઢી તમને માગે ન હે તે વાત ખાસ
 લક્ષમાં રાખીને તમે તમારી પ્રવૃત્તિને ચિકસાવજો.

“જો દહાડે સદુ ધર્મ ચૂક્યા તે દહાડે આપણી પડતી છે. આજે
 તો હિંદુઓ અને મુસલમાનો ચોતાનો ધર્મ બૂઝ્યા છે, પરંતુ મારી આરા
 અને કષ્ટા છે કે, જેમ નદીઓમાં પૂર આવે ત્યારે તે પાણી ડોહાણું હોય
 છે, અને ધણી મંદણી ચોતાની સાથે વાળી લાવે છે, પણ એ પૂરનો વેગ
 સમી જાય છે ત્યારે પાણી કેટલું સ્વચ્છ થઈ જાય છે!—તેમ અત્યારે
 સમાજમાં આ એક પૂર આવ્યું છે, અને તે સમી જશે એટલે સ્વચ્છ

સરિતાની માફક વહેરો અને દુનિયાને પ્રકુલિત કરશે, કારણ કે આપણને ધર્મથી અને તપશ્ચર્યાથી આગ્રાહી મળશે

“એ સમય એવો હતો કે, બ્રિટન દરિયાની મહારાણી ગણાત હતું, અને તે સાથે કોઈની કૌરિયાદ ન હતી એટલે બ્રિટન ને હિંદની સાથે સાચી અને પ્રામાણિક મૈત્રી રાખશે, તો દુનિયામાં આધ્યાત્મિક સદ્ગુણમાં તેનો નખર પહેલો હશે અને જગત તેને વદન કરશે. એટલું જ નહીં પણ મહારાણી કરતાય મોટો હો ! મળશે, જગતનું ક્ષાવિ ધડાવવા સહુને તેમની પાસે જવું પડશે કારણ કે અંગ્રેજોમાં એ ગુણો અને શક્તિ પડેલી છે તે એ અનુભવ્યું છે કેટલાય વર્ષો દુ અંગ્રેજોની વચ્ચે રહેતો છું અનેક અંગ્રેજ સીપુરુષ મારા દોસ્તો છે”

એ અંગ્રેજ ભાઈઓ પણ આ મડળીમાં હતા, એટલે તેમની સાથે પણ ઉપર મુજબની વાતો કરી

બાપુજી પોતાના વિચારોમાં એમવા હોના છતાં રાજાઓને, હિંદુ, મુસલમાન, અંગ્રેજ, ‘વાદોવાળાઓ’ને, વ્યક્તિઓને કે સ્ત્રીઓને જે સ્પષ્ટ બાધામાં કહે છે તે એમની વાણી ખરેખર આજે નહીં તો વર્ષો પછી પણ લોકોને માટે દીવાદાંડી રૂપ બન્યા વગર રહેવાની નથી બાપુજી પાસે દુનિયાના જાત જાતના અને ભાત ભાતના લોકો આવે છે ત્યારે એમ લાગે છે કે, ભગી મેલોનીના ઝૂપડામાં બેસતા ૭૮ વર્ષના મૂઠી હાડકાના આ છુટ્ટા તગ્ન જ છેવટે સંતુની નજર નામ છે, અને તે દ્વારા જગત હિંદુસ્તાનને પૂજે છે, કારણ કે બાપુજીએ નરસિંહ મહેતાના કથનોને જીવનમાં વણ્યા છે કે

“હું કુંડું હું કુંડું, એ જ અજ્ઞાનતા
શકરનો ભાર જેમ આન તાણે”

પોતે જ બધું કરતા છતાં પોતે કશું જ કર્યું નથી

આજે તો બાપુજી જવાના દોવાથી એક પછી એક માણસો આવતા જ હતા એ વાગ્યે જવાદરલાલજી, સરદારદાદા, અમ્માળન (મિસિમ નામક), મોવાના સાહેબ, રાજાજી, રાજેન્દ્રમાણજી, વ આ... તો છેક સવા ૭ સુધી રજા એ લોકો માટે બપોરે ચાનાસ્તાની વ્યવસ્થા બરાબર છે કે નહીં તે જોવાનું બાપુજીએ કહેલું, એટલે દુ તેમાં રોકાઈ દર્શી અને બપોરના નાસ્તા માટે બાજરા ત્યાં સામ્રાટ બાપુજી

૨-૩૦ વાગ્યે એક બહેન મને બાપુજીને આપવાનો પત્ર આપી ગયાં. તે પત્ર આ પ્રમાણે હતો :

શ્રીયુત મહાત્માજી,

મેં आपको यह सूचित कर देना चाहती हूँ कि अन्तर-आत्माकी प्रेरणासे मेे आपके साथ प्रार्थनामें कुरान पढ़नेका निम्न कारणोंसे विरोध करूंगी : १. मंदिरमें कुरान पढ़नेसे उरावी पवित्रता और मर्यादा नहीं होती है. २. कुरानको परमेश्वर माननेवालोंने बगाल, पंजाब आदिमें राक्षसी अत्याचार किये है, उसे देखते हुअे कुरान पढ़ना पढ़ाना हिन्दुओंके लिये मेे महान पाप समझती हूँ. किसी मस्जिद मंदिरमें गीता या रामायण पढ़नेका साहम आज तक आपने बिमा है ऐसा मालूम नहीं होता.

हिंदुधर्मसेविका, उमादेवी

આ પત્ર બધી મંડળી બેઠી હતી ત્યારે જ હું બાપુજીને આપી આપી, કેમ કે કદાચ આ સંબંધી બાપુજીને કંઈક કહેવું હોય. બાપુજીએ આ પત્ર સહુને વાંચવા આપ્યો.

બાપુજી આજ મુખી પોતાની અહિંસાને વફાદાર રહેવા માટે, હજારો માણસો પ્રાર્થના કરવાના પક્ષમાં હોવા છતાં, એક જ જાણની ધ્વજાને પોષતા. ધણા જણા હોવા છતાં એકને દયાવી રેવું એ પોતાની દૃષ્ટિએ બાપુજી ગુનો માનતા. પણ આજે એક બહેને ત્યારે વાંધો લીધો ત્યારે એથી બાપુજીને લાગી આવ્યું. કેમ કે બાપુજીએ સીએને હમેશા ચાલી છે; તેમને ત્યાગ અને સમર્પણની મૂર્તિ હતી છે. નૈતિક ક્ષેત્રમાં સીએનું સ્થાન ખૂબ જાણે છે એમ બાપુજી હમેશાં માનતા આવ્યા છે.

આજની વર્કિંગ કમિટીમાં ખૂબ ગરમાગરમ ચર્ચાઓ ચાલી. ખાનસાહેબ તો બેહદ દુઃખી છે.

સાંજે બાપુજીએ સ્ટીમ કરેલું એક સફરજન અને ૭ ઓસ દૂધ જ લીધું.

પ્રાર્થનામાં જતી વેળાએ ઉમાદેવી બહેનનો પત્ર સાથે જ લીધો અને જતાં જ પૂછ્યું કે, “ઉમાદેવી આવ્યાં છે? જો આવ્યાં હોય તો તેઓ અહીં આવી શકે છે.” અને બીજાં વીસ માણસોએ પોતાની સહી આપીને એક પત્ર આપ્યો હતો.

બાપુજીએ કહ્યું :

“ઈશ્વર સિવાય અને કોઈ રાષ્ટ્રી રાકનાર તો નથી જ. પણ મારે તો ધીરજ રાખવી છે. ધર્મનું પાલન ધેરંથી જ થાય છે. હિંદુ ધર્મમાં સહિષ્ણુતાને બહુ મહત્વ અપાયેલું છે. રાંકરાચાર્યજીએ તો ત્યાં સુધી કહ્યું છે કે, સમુદમાંથી એક એક રીપું પાણી લઈને ઉઠેલાને બીજા ખાડામાં નાખીએ અને એ રીતે સમુદ્રને ખાડો કરવામાં જે ધીરજ જોઈએ તેના કરતાં પણ વધુ ધીરજ કેળવવી જોઈએ. આપણે તો મુમુક્ષુ છીએ. અને મુમુક્ષુએ આવી ધીરજ રાખવી જોઈએ. આપણે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવા અહીં એકઠા થયા છીએ. ખરી હકીકત તો એ છે કે, પ્રાર્થના તો અંતરમાંથી જ થાય. અહીં ગમે તેટલા ધાંસ પાડીને પ્રાર્થના કરીએ અને હૃદયમાં તો કોઈને મારવાની ઇચ્છા જાય, તો ઈશ્વર બોળે નથી કે પ્રાર્થના માની લે. એક બાળક અહીં વિરોધ કરે અને આપણે એને દબાવીએ કે પોલીસને સુપરત કરીએ અને પછી પ્રાર્થના કરીએ તેમાં આપણી શોભા નથી. પણ હવે હું એમની ચિહ્નીનો જવાબ આપું.

૧. જે લખ્યું છે તેમાં, હિંદુ ધર્મનું સાચું રહસ્ય શું છે, તેનું તેમને જ્ઞાન નથી. અને એવી રીતે ધર્મને બચાવવાની જે યેચા કરવામાં આવી છે તે, સાચુ પૂછો તો, ધર્મનો નાશ નોતરવા બરાબર છે. હું તમામ હિંદુ શીખભાઈઓને વિનંતી કરું છું કે, આવે ખોટા માર્ગે તમે ન જરો.

૨. મંદિરમાં કુરાનનાં આવાં સુવાક્યાંનું મનન કરવાથી મંદિર અપવિત્ર બની જાય છે, તેમ હું માનતો નથી. ઈશ્વરની સ્તુતિ કોઈ પણ ભાષામાં કરીએ તો તે અપવિત્ર થાય છે તેની સમજિતી શી? દાવે જ તમને કુરાનની આગતનો દિંદીમાં અનુવાદ સંભળાવ્યો, તેમાં તો કોઈએ પોતાનો વિરોધ ન નોંધાવ્યો. કોઈ ગીતાનો અનુવાદ અરબીમાં કરે તો તે અધર્મ બની જાય? એમ જો કોઈ માનતો હોય તો તે જ્ઞાની નથી, પણ ખૂર્જતાએ અજ્ઞાની છે. અહીં મારી સાથે ખાનસાદેજ છે તેઓ નમ્રાજ પડે છે અને તે સમયે પોતાના ઇશ્વરને રમરે છે. તો મંદિર અમહાઈ ગયું કે અપવિત્ર થઈ ગયું એમ કહેવામાં નરી મૂર્ખતા જ છે.

૩ કદાચ તમે એમ માનતા હો કે, મુસવમાનોએ પાપ મ્યું છે, તો હું તમને પૂછુ છું કે, હિંદુઓ પાપ કરવામાં કયા ઓછા હોત્યાં છે? બિહારમાં હિંદુઓએ જે કર્યું છે તે તમારે જાણવું જોઈએ ત્યાં હિંદુઓએ મુસવમાન બહેનોને મારી નાખી છે, બાળકોને માર્યાં છે, બેગનની કરી છે, મકાનો લૂંટ્યાં છે એવે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, કોઈ મુસવમાન આત્મને મને મહે કે, ભગવદ્ગીતાના પાઠ કરવાવાળાઓ પાપી છે, તો તે કેટલી બેફાલી માન્યતા છે? હું જાણુ છું કે, મુસવમાનોએ અત્યાચારો કર્યાં છે, પાપો કર્યાં છે પણ કુરાનને વાચવાવાળા પાપાત્મા છે એવે કુરાન સારી રીતે પાપી ગ્રંથ છે—તેની આયત પાપી છે એ હું સમજી નથી શકતો. તો તો ગીતા, ઉપનિષદ, રામાયણ ગ્રંથસાહેબ અદ્વિ આપણા ગ્રંથો પણ પાપી ગ્રંથો ઠરે ગીતાના પણ અનેક અર્થો નીમ્નો છે અને ગીતાના વાચકો મહે છે કે, ગીતામાં લખ્યું છે કે આત્મતાથીએને મારવા પણ હું તેનો અહિંસાત્મક અર્થ કરું છું, કારણ કે મને એ અર્થ સાચો લાગે છે.

“અને મસ્જિદમાં મેં ગીતા નથી વાંચી કારણ કે મને ખાસ એવો મોકો મળ્યો નથી પરંતુ તમે જાણતા હશે કે, હું મુસવમાનોના ઘરમાં ફર્યો છું, રહ્યો છું તેઓને ત્યાં મેં મારી પ્રાર્થના કરી છે, ગીતાપાઠ કર્યો છે અને મસ્જિદમાં તો નહીં પણ મસ્જિદની તાલ નજીકમાં પણ રામધૂત તાલ સાથે ગાઈ છે આ જ છોકરી જે અહીં કુરાનની આયત પઢે છે તેણે રામધૂત કૃષ્ણધૂત મુસવમાનોની વચ્ચે લેવડારી છે હું મુસવમાન લાઈએને કહેતો હતો કે, તમે જેમ ‘રહીમ’ અને ‘કરીમ’નું નામ લો છો તેમ અમે ‘કૃષ્ણ’ અને ‘રામ’નું નામ લઈએ છીએ અને મારે કહેવું જોઈએ કે નોઆખાલીમાં મ્યાય આ જાતનો વિરોધ થયો નથી.”

‘તમે અત્યાચારની વાતો કરો છો પણ હું તો નોઆખાલી અને બિહાર બંને જગ્યાએ ગામડે ગામડે, અને ઘેર ઘેર ધૂમ્યો ૩ પણ હું તમને કહું છું કે બિહારે નોઆખાલીને આટલી દીધી છે.

વળી હમાદેવી લખે છે કે, હું મુસવમાનો પાસે જઈને પ્રાર્થના નથી કરી શકતો, પણ બિચારી હમાદેવી શું સમજે કે ગાંધી કયા સરકારનો બનેલો છે? મને મારી આ વાત મહેતા સરમ પણ આવે છે કે હમાદેવીના પતિ દૈનિક ના વત્રી છે અને . . . રાત્રી હિંદુ મહાસભાના મત્રી છે, છતાં પોતે આવા અવાન કેમ હશે? એથી મને તો હમાદેવી પર દયા આવે છે પણ સમુદગમ જ આજ લાગે તો કોણ બુઝાવે?

સાચી વાત તો એ છે કે, આ વિરોધ કુરાનની આયત માં

નથી પણ તે અરબી ભાષામાં જ માટે જ કારણ કે કાને અનુવાદ સંભળાવ્યો તો કોઈને વિરોધ ન હતો.”

આટલું કહી ગઈ કાવનો આખો અનુવાદ બાપુજીએ સંભળાવ્યો પછી કહે

“હું તો કુરાનની આયત પઢી ગયો અને તમે કોઈએ અને ખાસ કરીને ઉમાદેવીએ કેમ વિરોધ ન કર્યો? અને મને ચૂપ કેમ ન કર્યો?”

“આપણા શ્લોકમાં પણ છે કે, તમણો માં ક્યોતિર્ગમય તો આ અરબી ભાષામાં જ એટલે એક ધર્મસેવકની પત્ની જ્યારે આટલું નથી સમજી શકતી અને વિરોધ કરે છે ત્યારે મને દુઃખ થાય છે.”

“ગઈ કાને હું ઝીણાસાહેબ પાસે ગયો હતો. અમારી વચ્ચે રાજનૈતિક વિરોધ ખૂબ છે તેઓ પાકિસ્તાન માગે છે, હું તેનો વિરોધી છું પણ કોંગ્રેસવાળાઓએ લગભગ નિર્ણય કર્યો છે કે, પાકિસ્તાનની માગ પૂરી કરે, પરંતુ જનજનમા અને બગાળમાં જ્યાં હિંદુઓની બહુમતી છે તે વિભાગ પાકિસ્તાનમાં નહીં જાયે ફક્ત જ્યાં મુસલમાનોની બહુમતી છે તે જ વિભાગ પાકિસ્તાનમાં જશે.”

“હું તો એની પણ વિરુદ્ધ જ દેશના ટુકડાની વાતથી મને કમકમાટી આવે છે પણ આ વિચારમાં અત્યારે હું એકસો છું અને હું કોઈ પણ પક્ષની તરફેણ નથી કરતો. ઝીણાસાહેબને પણ સ્પષ્ટ કહી દીધું કે હું તો હિંદુ મુસલમાન, ખારરી, શીખ જૈન, ઈસાઈ અદ્વિતમામ કેમનો સેવક છું, દ્રુસદી છું તેથી પાકિસ્તાન બનાવવામાં હું રસ નહીં લઉં અને તેની સ્વીકૃતિ પર હું હસ્તાક્ષર નહીં આપું.”

“મેં ઝીણાસાહેબને એ પણ નમ્રતાપૂર્વક જણાવ્યું કે, તમે હિંદુના બળથી કે આવા નામદાર્શિભર્યા વલણથી પાકિસ્તાન નહીં લઈ શકો. સમજાવીને સાવિત્રી આખો દેશ તમને બાંહે સોંપાય, તેમાં હું ખુશ હોઈશ અને સદુથી પહેની વધાઈ હું આપીશ.”

“તમને મારે એ પણ જણાવવું જોઈએ કે હું ઝીણાસાહેબ પાસે ગયો છું તે ઘણા મિત્રોને નથી ગમ્યું બધા મને પૂછે છે કે ઝીણાસાહેબ પાસે જઈને લાવશો શું? હું એમની પાસેથી કશું જ લેવા નહોતો ગયો. હું તો ફક્ત એમના હૃદયની વાતો જ જાણવા ગયો હતો અને કાને ત્યાંથી કશું જ લાવ્યો નથી તેમ જ કશું જ મુખાવ્યું પણ નથી.”

“હું તો તમને સંકુને વીનવું છું કે આપણે હળીમળીને રહેવું જોઈએ અને જ્યાં પાકિસ્તાન લેવા માગે છે તેમને પૂછું છું કે મને સમજાવો કે પાકિસ્તાનથી શો ફાયદો છે? એમ જનતાને પણ સમજાવો પણ

ખજખરી કરીને મારી પાસેથી પાકિસ્તાન માટે તો એક તસુ પણ ન મળે.

“આજે મેં તમને ખૂબ કહ્યું અને પાકિસ્તાનનો હું શા માટે વિરોધી છું તે પણ તમને સમજાવી શકું છું, પણ હવે વખત નથી.

“આજે તો હું કલકત્તા બહાર છું. ત્યાં જઈને શું કરીશ તે મને ખબર નથી પણ મને જ્યારે તમે બોલાવશો ત્યારે હાજર થઈશ. તેટલા સમયમાં તમે વિચારજો કે અને પ્રાર્થના કરો તો રાકવામાં કોઈ ફાયદો નથી. હવે બે મિનિટની શાંતિ રાખી આખો બધ કરી મનમાં પ્રાર્થના કરો.”

બે મિનિટની. શાંતિ બાદ પ્રાર્થના પૂરી થઈ. પ્રાર્થના પછી જ્યારામદાસભાઈ, ખાનસાહેબ, સુચિતાબહેન, ઝોમિયોબાણુ અને ખીન્ન ભાઈબહેનો હતાં. હેડમે દહાડો હોવાથી બાપુજીનો દરબાર ભરચક હતો. ૮-૩૦ વાગ્યે અમે સ્ટેશન પર આવવા રવાના થયાં. ગાડીને સાત મિનિટની વાર હતી, એટલે બાપુજીએ ફરતાં ફરતાં દેવદાસકાકા સાથે અત્યારની પરિસ્થિતિ અંગે વાતો કરી.

ખાનસાહેબ પણ આજે પેશાવર ગયા. એ પણ બાપુજીને વળાવવા આવ્યા. એમણે ગદગદ અવાજે બાપુજીને કહ્યું :

“મહાત્માજી ! મુझको आपके सिवा और किसीका सहारा नहीं है। हम तो सैनिक हैं। आप जो हुक्म हमारे लिए करेंगे वह हम मान लेंगे। आप जो कुछ करेंगे उस पर हमको पूरा अस्मिमान है।”

પછી મેં ખાનસાહેબને પ્રણામ કર્યાં. મને આશીર્વાદ આપીને બેઠી પડ્યા. વાતસલ્પથી કહે :

“बेटी ! पता नहीं अब तुझे मिलनेका मौका मिलेगा या नहीं ! मगर तुमने मेरी इतनी सेवा की है उसका बदला मैं नहीं दे सकता । बेटी ! खुदा तुझे महात्माजीकी खूब सेवा करनेकी ताकत दे यही दुआ करूंगा . . . ”*

* આજે એમના આ શબ્દો જ્યારે મારી ડાયરીમાંથી વાંચું છું ત્યારે એ દશ્ય આંખ સામે ખડું ચર્ષ બન્ય છે. કારણ કે, અમારી આ મુલાકાત સાથે જ અખરી નિવૃત્તિ, અને પૂ. ખાનસાહેબ પૂ. બાપુને ફરી ન મળી શક્યા. એ-દશ્યનું વર્ણન આજે એક દુઃખદ ઘટના રૂપે બની ગયું. અને

મે મારી ગયરી લખી અને ૧૧-૩૦ થયા છે દરેક રેશન પર લોકો દર્શન માટે તો આવે જ છે બાપુજી ૧૦-૩૦ વાગ્યાના જોધી ગયા કે હજુ સુધી તો મે રેશનો પર શાંતિથી લોકોએ દર્શન કર્યા છે

૮-૫-૪૭

(દિલ્હીથી પટણા ચર્ચ કલકત્તા જતા ગાડીમાં)

આજે રાતના રેશનો પર બહુ ધમાલ ન હતી હું પાંચ સાત વખત ગડી હતી, પણ લોકો બહુ જ શાંતિ જાગવી રહ્યા હતા કનપુર અને અસ્દાબાદમાં પણ હજારોની સંખ્યામાં માણસો આવેલા પણ પ્રાંતિ જળવાઈ, અને ફક્ત પણ એકઠું થયું પરંતુ મે મહિનાની આરંભની અસહ્ય ગરમીએ બધાને ઠીક ઠીક અડગાવ્યા છે બાપુજીને તો ૧૫ મિનિટ માથા પરનો બીનો રૂમાલ ગરમ ચર્ચ જાય છે લૂ પણ મારી પેડે વાઈ રહી છે

સવારની પ્રાર્થના વગેરે નિયમ મુજબ થયું આજે રસ્તે બાપુજીએ ગમગમ બગાળી વાંચવામાં જ વખત ગાળ્યો છે થોડી આવેની ટપાલો લુદી કરી આપી હતી તે વાંચી ગાડીનો અવાજ હોવાથી મારે તપાસ આજે બંધ રાખ્યો

અસ્દાબાદમાં હુનરભાઈ અને મુદુલાનદેન આવ્યા મારા માટે ભોજન બોજન લાવેના અને બાપુજી માટે બકરીનું દૂધ તથા કાચું કે લાંબા

બાપુજી માટે પ્રાદ્યુષ પર શાક બાંધ્યું બે ખાખરા બાપુજીએ લા મુદુલાબહેને બિહાર વિષે ખૂબ વાતો કરી મારી સાથે દિલ્હીના તાવરણ અંગેની વાતો કરી મોગનસરખાઈ પછી બાપુજીએ માગી લીધી

જ્યાં એક 'ગાંધી' તો પ્રચુના દરબારમાં પહોંચી ગયા અને (સરહદ ૧) બીજા ગાંધીની પાકિસ્તાનમાં ભય કર કરેલી ચાલી રહી છે કાળ કેવો છે જાય છે ૧૬ કરને પ્રાંતીએ કે, પ્રચુ સહુને સન્માનિ આંચે અને આપણા 'ગાંધી' બીજા 'ફરીર' અને બીજા અહિંસાના બહાદુર પૂનરીને પ્રચુ મુખ્ય કરે અને આપણને દુનિયાને માર્ગદર્શન આપવા તદુરભીમય આગ્રહ આપે

અને આરામ કર્યો. મેં કાંત્યું અને આપુણું મન હનાયું. આપુણે ૪-૩૦ થી ૫-૩૦ વાગ્યે પટના આવ્યું ત્યાં સુધી, એટલે એક કલાક કાંત્યું.

પટનામાં અધા પ્રધાનો આવ્યા હતા અને સ્ટેશન પર માનવ મહેરામણ હેલારા લેતો હતો. ટ્રેનની ખારીમાંથી નજર કરીએ તો કાળાં માયાં કીડિયારાની માફક ઊભરાયાં હતાં. બહેનો અને બાળકો પણ એટલાં જ હતાં. સાંજના ૫-૩૦ નો સમય હતો. એથી ફરવાને બદલે પણ સહુને નીકળવાની અનુકૂળતા હોય. ખૂબ ફંડ એકઠું કર્યું અને દિલ્હીથી પટણા સુધીનું જેટલું ફંડ હતું તે બધું જ (ગણ્યા વગરનું) દેવભાઈને સોંપી દીધું. તેઓ ગણીને અહીંની બેંકમાં ખાતુ છે તેમાં ભરી આવશે.

આપુણે અધા પ્રધાનો સાથે વાતોમાં મશગૂલ હતા. ટ્રેનનો ઊપડવાનો સમય થતો હતો. પણ સ્ટેશન માસ્તર ખિચારા નોકરિયાત માણસ રહ્યા. તેઓ આપુણના ડબ્બામાં આવીને પૂછવા લાગ્યા, “ટ્રેન ઊપડવાનો સમય તો થઈ ગયો છે, પણ આપને જરૂર હોય ત્યાં સુધી કહો એટલે તે સમયે ગાડી ઉપાડીએ” બીજા કોઈ જવાબ આપે તે પહેલાં જ આપુણે બોલ્યા :

“તમે આ પૂછવા આવ્યા છો તેમા હું તમારો હોય નથી નેતો. તમને તાલીમ જ એ જાતની મળી છે. તમે જેમ અહીં પૂછવા આવ્યા તેમ ડબ્બે ડબ્બે પૂછવા જશો? ને ત્યાં નહીં જાઓ તો તમારે અહીં પણ ન આવવું નેઈએ. હું કોઈ હાકેમ નથી અને આ પ્રધાનો તમારા હાકેમ ખરા, પણ મને કોઈ સત્તાથી મળવા નથી આવ્યા, કૌટુંબિક સાવનાથી આવ્યા છે. અને તેઓ ન આવ્યા હોત તો એમને હું કાંઈ કરી ન શકત. પણ લાગણીથી અમે વર્ષો નૂતના સાથીઓ છીએ તેથી જેમ આ આખી ગાડીમાં કેટલાંય એવાં હરો કે પોતાના લાગતા વળગતા મિત્ર સગાંસંબંધી સ્ટેશનોથી પસાર થતાં હોય તો આવે તેમ આ લોકો આવ્યા છે. તમારી તો ફરજ છે કે, તમારા કાયદાની રૂએ તમારે જ્યારે ગાડી ઉપાડવાની હોય ત્યારે સીટી વગાડી જ દેવી નેઈએ. પછી બસે ગમે તે મોટા હાકેમ કેમ ન હોય? સિવાય કે કોઈ દારૂસોસર તમને તમારા વડાઓએ કંઈ લેખિત પ્રોત્સાહ આપ્યો હોય. પણ ને એવું ન હોય તો તમારે તમારું રુટિન કામ કર્યું જવું નેઈએ. તો તમે પણ કેજવારો,

આ પ્રધાનો પણ કેળવારો અને પ્રભુ પણ કેળવારો પ્રધાનોને જોઈને તમારે ગભરાવું ન જોઈએ એ તો પ્રજાના સેવકો છે એટલે હિલચાલ તમારે તેમની પાસે નીકર બનવું જોઈએ અને પ્રધાનોએ પણ પોતાના ખાતામાં જે માણસો હોય તેને નોકરો ન સમજતા નાના ભાઈઓ સમજવા જોઈએ તો જ આખો સુખી થઈ શકે અને સાચી લોકસાહીને આનંદ માણી શકી શકે એટલે જે નિયમ આ આગગાડીમાંના મુસાફરોને લાગુ પડે છે તે જ નિયમ મારે માટે હોય જોકે એ નિયમ સંપૂર્ણતાએ પળાતો નથી એમ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ હા ■ અમારા જે ત્રણ જણને માટે આ ડબ્બો ‘રિઝર્વ’ રહે છે (ત્રીજા વર્ગમાં ફરવા છતાં) પણ એને માટે મારી પાસે ઉપાય નથી મારણ કે નહીંતર બધા જ માણસો આ ડબ્બામાં ચડવા માટે એટલે અમે જોના સમયથી તેમની મારા પરની આ મહેરબાનીની રૂઢિ ચાલુ રહેતી આવી છે અને હવે તો તમને હું કપકો નથી આપતો તમે દુખ ન લગાડો પણ આ તો આપણ સહુને એક શીખવા જેવો પ્રસંગ સાપડી આવ્યો અને તે બાબત ■ ન કહું તો તમને શી ખબર પડે? અને (વિનોદમાં) હું તો શિક્ષક રહ્યો, એથી મારા સ્વભાવમાં એ છે કે, જ્યાં મારા અવરોધાને મૂલ લાગે ત્યાં મુધાર્યા વગર નથી રહેવાતું ચાલે તમને આટલી મિનિટ આપી અને હવે તમારી સગવડે તમે ગાડી ઉપાડવામાં સકાર્યો નહીં તમે લાગણી પૂર્વક કહેવા અને વિવેક કરવા આવ્યા છો તે હું સમજ્યો, છતાં મારા મનમાં આટલી વાતો કહેવાની આવી ગઈ તેથી કહી’

પેલા ભાઈએ એકદમ બાપુજીને પ્રણામ કર્યા અને ઊંનટાના ‘પુશ થતા થતા કહે “મહાત્માજીની શી વિશાળતા અને નમ્રતા છે। આતુ કડક નિયમપાલન કરનારા દરેક ખાતામાં ફક્ત એક જ અમલદાર હોય તો અમારા નોકરિયાતોના સસ્કારો, નોકરિયાતોની સરળતા, અને નીકરતા કેટલી વધે? તો અમને અમારો દેશ લાગે, અમને અમારા અમલદારો કે પ્રધાનો સત્તાધીશો ન લાગે, પણ અમારા વડીલો લાગે પરંતુ મારા જીવનમાં અને અનેક નોકરિયાતોના જીવનમાં એવું બન્યું હશે કે, પોતાના ઉપરીઓની અગત સગવડ ન જળનાય તો એ નાના નોકરિયાતોના બેહાલ થઈ જાય છે એથી અમારા સ્વભાવમાં જ ઉપરીઓની અગત સગવડ, અમને જરા પણ મનમાં ન ગમતું હોય છતાં, સાચવવાની ટેવ પડી ગઈ હોય છે નોકરિયાત જીવનમાં પડ્યા પછી મારી ૪૫ વર્ષની ઉંમરમાં આની નીકરતાનો, અને કડક

શિસ્તપાલનનો આ પહેલો જ દાખલો છે. એટલે જ તો મહાત્માજી દેશના રાષ્ટ્રપિતા કહેવામા છે, એટલે એમાં શું કહેવાનું હોય?" ઘડીભર તો આ બનાવથી એકદમ શાંતિ જ્વાઈ ગઈ. અને સત્તાધીશોની વચ્ચે આ બનાવ બન્યો એટલે બાપુજીએ આ નિમિત્તે સહુને એક પાઠ આપી દીધો.

પટણા છોડ્યા પછી પ્રાર્થના કરી. પણ પટણા પછીનાં સ્ટેશનોએ તો લોકો બાપુજીનાં દર્શન કરવા માટે ગાંડા બની ગયા હતા. જયનાદો પણ કાન ફૂટી જાય તેવા થયા. આ ડાયરી રાતે દસ વાગ્યે લખ્યું હતું. પણ નાનાં સ્ટેશનોએ જ્યાં અમારી ગાડી બિભી નથી રહેતી ત્યાં લોકો ડાંડાએ લઈને પાટા ઉપર બિભા રહે છે અને બાપુજીનાં દર્શન કર્યા પછી જ ગાડીને ચાલવા દે છે. એટલે બાપુજીના પ્રતાપે ગાડી ઠીક ઠીક મોડી કલકત્તા પહોંચશે અને આજ આખી રાત જગલું પડશે એમ લાગે છે.

દસ વાગ્યા પછી બાપુજી માટે ગરમ પાણી (સવાર માટે) કરીને થરમોસ લઈયું. ગઈ કાલ અને આજ દિવસમાં પણ મને સ્વા નહોતું મળ્યું, એટલે કોફી કરીને પીધી, જેથી રાતના જાગી શકાય. ઓમિયોબાણના પણ મારા જેવા જ હાલ થયા છે અને બિસેનભાઈ તો એક મિનિટ પણ લાંબા નથી થઈ શક્યા.

૯-૫-૪૩

(સવારના પાંચ વાગ્યે ગાડીમાં)

આખી રાત જગલું પડ્યું. પટણાથી કલકત્તા આવતાં ઠીક ઠીક હેરાન થયા. બિસેનભાઈની મદદ વિના જનતાને રોકવામાં મારા શા હાલ થાત તે કદી ન શકાય. પણ બિસેનભાઈ ખૂબ મદદગાર અને જખરા છે. એકથી બીજા સ્ટેશન વચ્ચે ચાલતી ગાડીમાં હું તો લાંબી થઈ જતી હતી. હજુ ફંડ પૂરું ન ગણાયું હોય ત્યાં બીજું સ્ટેશન આવે, પણ એ તો ફંડ ગણી હિસાબ લખી નાખે. એટલે એમણે આ વખતે ખરી મહેનત કરી.

નિર્મલદા રાતે અઢી વાગ્યે અમારી સાથે ઓચિંતા પહોંચી ગયા, ને ત્યાર પછીથી એમણે જનતાને સંભાળવાનો ચાર્જ લઈ લીધો. અમે

ધણા વખતે મલ્યા એટલે મારા ઉપર તો ગ્રેમનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા અઢીથી પ્રાર્થના સમય સુધીમા તો અમે ખૂબ વાતો કરી પ્રાર્થના રખતે આપુજી બલ્યા ત્યારે નિર્મલદાને જોઈને રાજ થયા

પ્રાર્થના પહેલા દાતણ કરતા કરતા આપુજીએ કવકતાની હકીકત નિર્મલદા પાસે સાલળી

નિર્મલદા પણ કડક શિસ્તપાલક છે એમના બહેન અને માતૃશ્રી અરદ્ધાન સ્ટેશન ઉપર ૪-૩૦ વાગ્યે આવેલા જેમ બીજા ભાઈમહેનો ખારીમાથી આપુજીના દર્શન કરે તેમ આ બંને જોતા હતા તેનામા નિર્મલ ૧ મને કહે “આ માજી તને કંઈક પૂછવા માગે છે” માજી અને બહેનને નિર્મલદાએ મારી ઝોળખાણ આપી કે, આ છોકરી ગાંધીજીની પોતી છે નોઆખાલીની હામત તથા ખીજ વાતો કહી પણ મને તેઓની ઝોળખાણ ન આપી હું સમજી કે નિર્મલદા ઘણી વાર ઘણાઓને એ પ્રમાણે કહે છે, એટલે આ બહેનોએ પણ કંઈક મારે વિષે પૂછ્યું હશે તેથી કહેતા હશે, અને માજી તથા બહેને પણ ન કહ્યું કે, આ મારો દોકરો છે, કે ભાઈ છે અરદ્ધાન સ્ટેશન ગયા પછી — ગાડી ઉપડ્યા પછી — નિર્મલદા મને હમેશા વિનોદમા અને લાડમા ઘુમ્મું કહેતા, એટલે તેઓ કહે “શુધ્ધુ! તુમકો એક ખાત ખતાઉ જિનકી સાથ મે ખાતે કરતા થા વે મેરી માતાજી ઔર દીદી થી” હું તો અનાક બની ગઈ મે કહ્યું “શુ કહો છો?” તેઓ કહે “આપુજીના દર્શન કરના આવ્યા હતા” હું જરા નારાજગીથી બોલી “તમે એમ કેમ ક્યું? આપુજી તેમને મળીને કેના રાજ થાત?” તેઓ કહે “આટની બધી મેદનીમાં જે ભાઈમહેનો હતા તે બધાને જે રીતે દર્શન થાયન્તે જે રીતે મારા માતા અને બહેનને થાય, તેમા જે આપુજીની અને મારી શોભા છે મે પણ તેઓને ના કહી હતી કે, તમે મનુને કંઈ પણ ઝોળખાણ ન આપશો તારી વાતો મે તેમને કરી હતી તેથી તેઓ તને જોવા ઇચ્છતા હતા એટલે તારી મુલાકાત કરાવી દીધીને! તારી પણ તેઓને મળવાની ઇચ્છા હતીને?” નિર્મલદા તરફ મને માન તો હતુ જ, પણ આ પ્રસંગથી તો એમના તરફ મનમા ખૂબ પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો મે આપુજીને વાત કરી તો આપુજી કહે

“આવા જ સાથીઓની હું શોધમાં છું. તેં ગર્ભ કાલે પેલા સ્ટેશન માસ્તરનો પ્રસંગ જોયો, અને આજે આ નિર્મળઆણુનો પ્રસંગ જોયો. નિર્મળઆણુ તો ત્યાંથી માણસ છે એટલે એમને એ જ શોભે.”

પ્રાર્થના પછી આપુણના બંગાળી ગુરુ નિર્મળદાસની સાથે આપુણે બંગાળી પાઠ કર્યો, અને બંગાળીમાં પ્રગત કરી છે કે નહીં તેની એક વિદ્યાર્થીની જેમ તેમણે પોતાના ગુરુ આગળ પરીક્ષા આપી. નિર્મળદાસે તો આપુણની બંગાળીમાં થયેલી પ્રગતિથી ખુશ ખુશ થઈ ગયા.

કેટલાક પ્રશ્નોના જવાબ આપ્યા :

પ્રશ્ન—તમારી અહિંસા જોયોને ગળે ઊતરી જ તેવા હિંદીઓને લીંગના મુસક્કમાનો મારી નાખશે, કાગલ કે આગેવાનો આવા ગુંદાઓને ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં હથિયારો પૂરાં પાડે છે. એટલે તેમની આગળ હારી જ જશે.

બાપુજી—આ માની લેવામાં આવેલી કલ્પનિક ઉગ્રીકૃત છે. આગળથી બંધકર કલ્પના કરીએ તો તો માણસ કૃત્રિમ આગળ ન વધે. અને આમાં જે કાંઈ વચૂદ્ધ હોય, તેને પ્રાંતિક સરકારના વહીવટ પર દીકાર્ય બને છે. પણ આ નતની માન્યતા કે મારી પાસે આવેલી ઉગ્રીકૃત છતાંય, મારા વિચારો જરાય નબળા પડતા નથી, પણ ઊલટાના હું મારા વિચારોમાં મુકમ થતો જાઉં છું, કારણ કે અહિંસા જેવા હથિયારમાં જે જોરાવર તાકાત છે તે શક્તિ અણખોળની છેલ્લી શોધ થઈ હોવા છતાં તેમાં નથી. અને હું કહું છું તેનો હુકમપૂર્વકનો પ્રભાવ પડે તો તો હું નાચું. પણ તેવું નથી, અને છતાં મારા સિદ્ધાન્તોને પોતાના મન ફાવેનો અર્થ કરીને જાણે તો તેમાં હું શું કરીશ? ઉપદેશકની તે જવાબ-દારી નથી. બહુ તો તમે એમ કહી શકો કે, હું અહિંસા શીખવવાની જોઈએ તેટલી શક્તિ ધરાવતો નથી. એમાં તો એટલું જ બની શકે કે, આખરે ઈશ્વરને પ્રાર્થાએ કે મારા પછીનો અહિંસક ઉપદેશક વધારે શક્તિશાળી થાય અને પોતાના કાર્યમાં સફળતા મેળવે.

પ્રશ્ન—અમેલે હિંદમાંથી જશે, એટલે તેમનું લરકર પણ જશે. પણ તો ચોતરફ અધ્યાત્મી ફેલાશે. તો આપ એમ નથી માનતા કે, હિંદના રાષ્ટ્રવાદીઓએ તુરત જ હથિયારો ચલાવવાની તાત્કાલિક લેવી જોઈએ? નહીંતર એવો ભય છે કે, પાર્કિસ્ટાન થાય કે ન થાય છતાંય લીંગના ગુલમમાં કચડાવું પડશે. અને સામ્યવાદ ડેલ્ફિમાં કાઢી રહ્યો છે તે આ અધ્યાત્મીનો લાસ લકાવશે. એ સમયે તમે વ્યક્તિના અંગ

ખચાવને માટે હથિયાર વાપરવાની છૂટ કેમ ન આપી શકે? અથવા તમારી અહિંસાને સુધારીને કઈક નવું સ્વરૂપ આપે તો?

જાપુજી—પહેલી વાત તો એ જ છે કે, રાષ્ટ્રવાદીઓ, આગેવાનોને મુસ્લિમ લીગથી ડરતા હોય તો મારે કહેવું જોઈએ કે તે શરમજનક ખીના છે અને પોતાના ગૌરવભર્યા નામને લજ્જા છે મુસલમાનો પણ હિંદીઓ જ છે. અને ખીજા હિંદીઓમા જે રાષ્ટ્રજ્ઞાનના છે તે તેમનામા પણ ફેનાય એ જાતની તેમની પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ અથવા તો નેતાઓએ કહી દેવું જોઈએ કે, તેમનો અહિંસા પરથી વિશ્વાસ ઠીક ગયો છે તો પછી તેમણે પોતાની પ્રવૃત્તિ—રાજકીય વ્યવસ્થા—જુદી રીતે ધડીને તે પ્રમાણે આપવું જોઈએ. પણ ધોળીના કુતરાની માફક, નટી ધરના નહીં ધાટના, તેણે તો ન જ બનવા પામવું જોઈએ મારે પોતાને માટે તો, મે ઉપર મ્હું તેમ, કોઈ પણ જાતનો ફેરફાર મારા વિચારોમા થયો જ નથી પણ આવી ભય કર હિંસા દેશમા જોડલા જોરથી ચાલી રહી છે તેટલા જ જોરથી અહિંસાની શ્રદ્ધા મારા મનમા તો તીવ્રપણે ઉત્તરોત્તર દબ થતી જાય છે અહિંસા કેવળ તાત્કાલિક સિદ્ધાંત નથી, પણ હેલ્થ સાડ વર્ષના અનુભવ પછી અનુભવાયેલી નક્કર હકીકત છે જે માણસે સુદર મીઠી કરી ખાધી હોય, અને તે ફળની મીઠાશ અનુભવી હોય, તે જ ફળને કંડવું છે એમ કહેવાને કઈ રીતે તેને સમજવી શકાય? જે લોકો કહે છે કે આખાના ફળ કંડવા છે, તો તેમને માટે એટલું કહી શકાય કે તેમણે ફરી ખાધી જ નથી, પણ તેના જેવું કઈં જીવંત ફળ ખાધું હશે અને તેને ફરી માની લીધી હશે સામાજ્યવાદીઓ જૂની રીતે ક્લાય કાય કરતા હોય અને અધાપૂધીનો દુરુપયોગ કરવાનો જૂની રીતે પ્રયત્ન કરતા હોય ॥ વાત મ્હાંય માની પણ લઉં, તોજાય હું તો ચોમગી પોમગીને મ્હેવાનો છું કે, અહિંસા કોઈથી ગમરાતી નથી ”

અમારી ગાડી પ્લેન્ફોર્મ ખાલી ન હોનાથી હાવરા સ્ટેશનની નજીક લગભગ ક્વામ પડી રહી એટલે તે દરમિયાન મે સમાન પીક કરી લીધો અને જતાં જ જરૂરિયાતનો સામાન સાથે રાખનાનો જુગો કુર્ગો જાપુજીએ આપેના પ્રશ્નોના જવાબો વખ્યા નામેતું સમજાવતું ત્યાં નિર્મળદાની મદદ હતી તેથી જલદી લખાઈ ગયા

એ પગી રો દાદુ અને રો નામ્પર મારફત દક્ષિણ આફ્રિકાની પ્રાંતને એક લેખિન સંદેશો મોકલ્યો:

“ફિલ્ડ માર્શલ સ્મટ્સ દક્ષિણ આફ્રિકામાં માર્યાત્મ સરકારના દૂરથી છે પરંતુ મારી આશા છે કે, દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા એશિયાના વતનીઓ અને આફ્રિકાના વતનીઓને કચડીને આ સરકારિ ટકાવી રાખવાનો પ્રયત્ન નહીં જ કરે. સાચું પૂછો તો દક્ષિણ આફ્રિકાએ આ વલ્લેય સરકારના સુમેળનો આદર્શ નમૂનો બતાવવો જોઈએ

“ત્યાં વસતી ગોરી પ્રજાથી હું સારી ઘેડે માહિતગાર છું અને તેમાંના ઘણા મારા મિત્રો છે તેમને પણ નમ્રતાપૂર્વક પિનતી કરીશ કે, તમે રમતી સામેનો પૂર્વગ્રહ છોડી દો અને તમારા પ્રતિનિધિઓને કંફોડી સ્થિતિમાંથી બચાવો. હું તો માનુ છું કે ગોરી પ્રજા પડકારમાં રહી આફ્રિકાની બીજી પ્રજાથી અળગી રહેવા માગશે તો અવિધ્યમાં તેઓના હાથમાં કાળું રહેવાનો નથી અને આવા અણપ્રદિત વળણથી ત્રીજી વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળશે, ત્યારે ડાહ્યા પુરુષો આ ઝગમગી આફ્રિકા ટાળવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

“આફ્રિકાની પ્રજા જો સહકાર આપશે અને સત્ય-અહિંસાને રસ્તો જશે, તો તેમાંથી સહુને માર્ગદર્શક નીવડે તેવો બાઈચારો કેળવ્યાનો થરા ખાળી જશે પણ ત્યાં વસતા જે હિંદીઓ પોતાની કોમની એકતામાં અને વ્યવહારમાં અગાળ પાડવાનો પ્રયત્ન કરશે તે પોતાને પોતાના દેશને અને પોતાની કોમને મથકર હાનિ પહોંચાડશે, અને સત્યાગ્રહની લડત જ્યોતને માટે આણ કરવામાં આવી છે તેને તથા સ્વતંત્રતાને લગવશે માટે જ્યોતને સત્યાગ્રહની લડતમાં ભાગ લીધો છે તેઓને પણ મારી સલાહ છે કે, એ અત્યંત શમ્દને, કે જેનો અર્થ સત્યનો આગ્રહ થાય છે, તે સિદ્ધાંતને મૂલ્યમાંથી વળગી રહેજો એવા સત્યાગ્રહી કૌંસ હાગના જ નથી અને હિંદીઓનું સ્વમાન જળવવા આ લડત જે વર્ષોથી લપાડી છે તે સત્યાગ્રહીઓની મંદે હિંદ હમેશાં ભરુ જ છે.”

[ઉપરની ડાબરી સવાગના માડીમાં લખી હતી. અને હવે આ રાતે બાર વાગે શોદપુર પહોંચ્યા પછીથી લખુ છું]

સના ૭ વાગે અમે હાનરા સ્ટેશન પર આવ્યા સ્તીરામાણના બાઈ ડિલીશમાણ અને શોદપુર આગમના બીજા કાર્યકર બાઈઓ બાપુજીને લેના આવ્યા હતા ત્રણ જગ્યાએથી માપુજીને રહેના માટેનું નિમત્રણ આપ્યું હતું શરદમાણને ત્યાંથી, મિત્રવા પાર્કમાંથી અને ૧૧ મિથાનમાણને ત્યાંથી કેમ કે પ્રાર્થનામાં લોકોને શોદપુર આવવું ઘણું દૂર પડે અને કંદુરું હોવાને કારણે વ્હાય લોકો હેરાન થાય પણ

બાપુજીએ તો શોધપુરમાં બેઠેલાનું પસંદ કર્યું જતાંવેત તો બાપુજી
એ દહાડાથી ગાડીમાં હોવાને કાગળે કર્યા નહતા, એટલે ફરવા લાગ્યા
મેં માથે, સ્નાન અને બાજી તૈયારીઓ કરી ફરવામાં ચાલુદા, મા,
(સતીશભાઈના પત્ની), સતીશભાઈના (મગનલાલ ગાંધીના પત્ની),
દિલીશભાઈ, સતીશભાઈના પુત્રી અને પૌત્રીઓ એમ ઘણા હતા.

સુશીલામહેન પં પછી નોઆખાવીથી આવ્યા છે તેઓ મુમર્શ
જવાના છે માથે, સ્નાન બાદ બોજનના સમયે પણ મોટું ટાણ
બાપુજીની આસપાસ બેઠું હતું અને તેઓની પાસે ઝનકતાના દુધ
અંગેની વાતો સાંભળી હું તો ખૂબ કામમાં હતી અને રસ્તાન
કપડાનો દગલો ધોવાનો હતો, તેથી બાપુજીને ખાનાનું આપીને ચાલ
ગઈ હતી બોજનમાં બે ખાખરા, શાક અને દૂધ આપી સહીધ

મદાનસામહેન (જમનાલાલજી બજાજના પુત્રી) અહીં રહેવા
આવ્યા છે ખૂબ મજાતાનડા છે અને મને મદદ આપના માટે કાળજી
રાખે છે તેમની સાથે ખૂબ વાતો પણ કરી તેમણે જ બાપુજીના
પગે બપોરે ઘી ધર્યું બાપુજી તો ફક્ત અર્ધો જ કલાક આરામ કરી
શક્યા લોકો એટલા બધા એક પછી એક આવ્યા કે, સહુની વાત બધી
મિનિ સાંભળે તોપણ ક્યા વાત જાય? પ્રકૃત્યદા અને મિરલાલ
આપા પ્રાતિકે ગ્રેસ કમિટીના સભ્યો ચાર વાગ્યે આવ્યા આજે હું
કોઈની સાથેની નાતો સાંભળી શકી નથી, કારણ કે મપોર મુધી ખૂબ
કામ રહ્યું બપોર પછી મને પણ અહીં રહેતા કુટુંબીજનો મળવા
આવ્યા એટલે તેઓની સાથે ગપસપ માટે પણ બેસવું પડ્યું

સાંજે બાપુજીએ ફક્ત દૂધ જ લીધું બાકી કાતરાનું વ નિયમ
મુજમ ચાલ્યું આજે ટાગોરની જન્મજયંતી છે, એટલે પણ લોકો ખૂબ
આવે છે પ્રાર્થનાસભામાં ગુરુજીની જમી મકાનીઓ જાણને
માટે પ્રખ્યાત છે એ રીતે સુદર રોજાળી પણ કરી હતી

પ્રાર્થનામાં ગુરુદેવના 'દિસાય ઉન્મત્ત પૃથ્વી' અને 'એકલા
ચલો'નું ભજન ગાયું

બાપુજીએ કહ્યું

“અહીં તો એવિત્ત જ આવનાનું બન્યું. અહીં આવનાનો મારો આગમથી ઘેર કાર્યક્રમ ન હતો. પણ અહીંથી અનેક મિત્રોનો આવક થયો કે મારે કલકત્તા આવતું એથી મને પણ થયું કે, નેઆખાની અને બિહારમાં જે કામ કરવાને હું ગયો તે જ કામ આગમ ચલાવના કલકત્તા જવાનો મારો ધર્મ ઘેર પડે છે

“અહીં જેમની જમીને મુરોક્કિત મીને શણગારવામાં આવી છે તે ગુરુદેવની આગે જન્મતિથિ છે અને હમણા જ તેમજે લખેલા બે ગીતો તમે સાંભળ્યા મહાપુરુષો સ્વીય મરણ પામતા નથી અને તેમજે આરબેલા કાર્યો આજી રાખી તેમના નામને હાલમાં રાખવાની આપણી સંસ્કૃતિ ફરજ છે આજી બજન આત્મા જે સંયોગમાંથી આપણે પસાર થઈ રહ્યા છીએ તેને અનુરૂપ છે બજનમાં પરિઈશ્વરને પ્રાર્થના કરે છે કે, હે પ્રભો! તુ અમને અવારામાંથી પકારામાં લઈ જા, અસત્યમાંથી સત્યમાં લઈ જા અને દુષ્ટમાંથી આનંદમાં લઈ જા આજ મત્ર કીને તેમજે નીતબધુ એન્ડ્રુઝ અને પિયર્સનને દક્ષિણ આફ્રિકા જરા માટે વિદાય કર્યા હતા આખી દુનિયામાં ગુરુદેવના અનેક ભક્તો અને શિષ્યો થયા હશે તેમાં સંસ્કૃતિ મોખરે આ બે જણા હતા આપણા દેશમાં અનેક ગ્રંથિ, મુનિઓ, વિદ્વાનો થઈ ગયા, અનેક શ્રેષ્ઠ વાનો અને ઉપદેશો તેઓ આપણને આપી ગયા છે. તે પ્રમાણે આપણે જો આનીએ તો હિન્દુસ્તાન એક શાંતિની ભૂમિ તરીકે પદ્મય તમે સંકુ જાણો છો કે એક શાંતિપત્રિયા પર મે અને ત્રીણા સાહેબે સહી આપી છે બિહારના હિંદુઓ અને નેઆખાનીના મુસ્લિમો સાથે રાખે કે, જો તેઓ શાંતિ નહીં જાળવે તો મારે આમરણ ઉપવાસ કરવાની ફરજ પડી થઈ જશે કારણ કે હિન્દુસ્તાનમાં મે મુસ્લિમોની એવી સેવા કરી છે, અને હજીય ૮ હજારપૂર્વકની સેવા કરી ગયાનો દાવો મુંઝવે, એટલે મને એ અલિમર આપોઆપ મળી જ જાય છે. ક્વિ હંજાવે મુંઝવે છે તે સાથે રાખજે કે, ‘મજબૂબ નહીં સિપાયા આપસમે બેર રખના’ આ કહીને હંજામાં ઉતારી, આચરણમાં ઉતારી, હિન્દુસ્તાનને ભાઈચારાની અને મુરેકશાંતિની ભૂમિ બનાવજે

“અએતે હવે લગભગ સત્તા ઊગતે જશે તો હું તમને મળું ખાસ મુસવ હુ કે, આપણી વચ્ચે કાંઈ મતભેદ હોય તો સાથે બસી ચર્ચા કરીને તેનું ચોક્ક નિરાકરણ લાગીએ તેમાં જ આપણી રોખા છે પરંતુ આપણા ભાઈ ભાઈ વચ્ચેના કાંઈ અએતે પાને લઈ જઈએ તેમાં આપણી રોખા નથી એથી તો આપણી અચરતા અને નમનાઈ જાહેર થશે અને તેથી આપણને દરેકો ગેરફાયદો થાય તે અમજાગ આપવાનો

વિચારો તો તુરત સમજઈ જાય તેવી હકીકત છે ટ્રિટિરોને પણ દુ નમ્રતાપૂર્વક સ્વીકાર કે, તમે અલીથી જોટલા વહેતા જઈ રાકો તેવા જાઓ. તેમા જ તમારું અને અમારું કંઈ છે. અમે અમારું ધરમેળે પતાવી લઈશું અમારે ખાતર તમે મહેરબાની કરીને ન રોકારો ”

પ્રાર્થના પછી માપુજી થોડી વાગે દુધા અને ૬-૩૦ વાગે શરદમાસુ આવ્યા તેમણે રાતના દસ વાગ્યા સુધી બાપુજી સાથે એકામક મસજીદ કરી . વાતોનો સાર તો એ જ હતો કે, “ અમારે ઇસ્લામ સામેના પૂર્વગ્રહો ઊડીને સડુએ દેશના દિલમા વિચારતુ જોઈએ અને છૂપી ઝરીઓ નિહાળે ઉપર ભોમય છે તે બધું ‘વાગે’ના પ્રતાપે જ તેમા નિર્મિત સડન કરતુ પડે કે મરણ કે જોયો પક્ષના આગેવાનો છે તેને તો કોઈ મારા નહીં જો તેઓ જા રીતે મરતા હોય તો મને વાધો નથી જ્યે દુનડો કરાવે. પણ આ તો નામદારિયું લક્ષણ કહેવાય ”

જોડે દુ તો મારુ કામ પતારીને બે દાડાની મસાફરીનો ખૂમ થાકે હતો એવે છે. યાત્રીને ઊઘી ગઈ હતી. શરદમાસુ ગયા પછી બાપુજીએ મને ઊઘાડી અને પગ ધોતા ઉપર મુજબતી વાન ગાયરીમા ટાકી લેવા કહી

લગભગ અગિયાર વાગે માપુજી પથારીમા પડ્યા બાપુજીને તેન વસ્તુ મદાદસામડેન અને સતીશમાજીના પુત્રી દીદીમથિયલેને, શુ ન મહેને પગ દમા પા

મે તો એ- બાથ કરી લીધી હતી એટલે બાથ બેઠી ગઈ બાપુજીનું સ્નાન ઉતારું. માગે ગીનાપાલ લખ્યો બાપુજીની ગાયરીની નમ્ય કરી, મારી ગાયરી પૂરી કરી ૧૨-૧૫ થયા છે હવે સુત્ર જાઉં છું

૧૦-૪-૬૭

રોહપુર આશ્રમ (૧૯૬૭)

નિયમ મુજબ પ્રાર્થના આજે પ્રાર્થનામા ભજન મતીશમાજીના પોત્રી મમ્મનમહેને ગાયુ. બાપી આખી પ્રાર્થના અને ગીનાજી વ બધુ નિયમ પ્રમાણે મે કરાવ્યુ પ્રાર્થના પછી બાપુજીએ દયામના

કેટલાક કાગળો જોયા શીદ સાહેબે લાખો કાગળ લખ્યો છે તે જોયો.
મેં મારું રોજનું કામકાજ પતાવ્યું

મુસ્લિમ લીંગના મત્રી અને તેમની સાથે બીજા બે વિદ્યાર્થીઓ
હતા તેઓ આપણને કહે, “આપ તો બુદ્ધ ભગવાને અને પેગમ્બર
સાહેબે અદિસાનું જે કામ કયું છે તેવું જ કામ કરી ગયા છો
અને લોકો આપને તેમના અતાર માને છે આપે કન્યાની
અશાંતિને દારાની છે અને મિદ્દાગમા પણ અમાગ લાઈઓને શાંતિ
મળે એમ કરવાનું છે ”

આપણ — પહેલી વાત તો એ છે કે, તમે મને બીજા બુદ્ધ કે
પેગમ્બર મની ગયા છો તે જ બૂન છે મેં એવો દાવો કીય કર્યો
જ નથી હું તો એક માનવી આદમી છું હા, આપણા ધર્મશાસ્ત્રોએ
અને મહાપુરુષોએ જિંદગીના જે અંદાજો ઉપરથી તે પ્રમાણે વાતચાતી
હું જરૂર કોશિશ કરું છું અને કેટલેક અંશે હું અફગાન પણ થયો છું
છતાં પણ હું કોઈ દની પુરુષ છું અથવા તમારા પ્રતાપ બિચા પ્રાગ્ને
હું એવો માગે દાવો નથી હું તો હિંદુ કહે કે મુસ્લમાન અથવા
માનવમાત્રનો મેન હું માગે એ છતાં છે ખરી કે, અત્યાચાર જે
ખૂનખાર જગ અદરોઅદર એક જ દેશના ભાઈમહેતો વચ્ચે આવી
રહ્યો છે, તેને મટાડવાની મારામા શક્તિ પે। યામ તો હું રાહ ચાલિ
ખરો કૃષ્ણ ભગવાન કે બુદ્ધ ન જેવા અનેક મહાપુરુષો મશ્વિગતતાર
થઈ ગયા અને તેઓમા શાંતિ તથા મખ લાનવાની ફેની નમિત્ત દત્તી
એમ આપણા શાસ્ત્રો કહે છે પણ હું હજુ શાંતિ આપી નથી શકતો,
એમલે એનાથી તમે સદજ સમજી શકો કે હું ફેની પુરુષ તો નથી
જ અને એવો કૂનજી થાઉ તો હું એક મિનિટ પણ આ દુનિયામા
નબી ન જ શકું હું તો મેં જે અત્ય અને અદિસા આગ્નિ નતો
લીધા છે તેની કમોડીએ ચાલો છું ખરો તેથી જ તો હું નોઆખાની,
મિદ્દાર, દિલ્લી ફરી અહીં આગ્યો છું અને તેમા જ હા તો દરબુ
છે નહીતર મરતુ છે તમને બે એમ લાગતુ હોય કે, ગાંધી કહે છે
તેમા અમને વિશ્વાસ છે અને ગાંધીની પ્રકૃતિમા જરૂર છે, તો

તમને સહુથી પહેલાં તો મારી એક નામ વિનાંતી કહું કે સૂચના કહું
તે, કહેા તો, કહું.”

પેલા ભાઈઓ કહે, “હા, આપ અમને ગમે તે હુકમ ફરમાવી
શકો છો.”

આપુજી — તો પહેલી વાત તો એ છે કે, તમે જે સંસ્થાના
પ્રતિનિધિ છો કે કાર્યકર છો તે સંસ્થાને જે વફાદાર રહેવા માગતા
હો, તો તમારે ઝીણાસાહેબને પૂછવું જોઈએ કે, પંજાબ, સરહદ,
નોઆખાલીમાં હજારો હિંદુઓ મરે છે, હજારો બહેનોની આખર
લૂંટાય છે અને તમે તો ગાંધીની સાથે શાંતિપાત્રેકામાં સહી કરી છો.
તો તમે દિલ્હી શા માટે બેઠા છો? તમારી સંસ્થાનો એકેએક કાર્યકર
શા માટે હિંદુઓના રક્ષણ અર્થે ખડે પગે બિભો ન રહે? જે તમારે
મુસલમાનોને બચાવવા જ હોય તો આ બધા હિંદુઓને રક્ષણ આપવું
જ પડશે. અને તમારે તો, ઝીણાસાહેબનો હુકમ આવે કે ન આવે,
પણ નોઆખાલીમાં જઈને બેસવું જોઈએ. હિંદુઓને એ પુરવાર
કરાવી આપો કે, તમે અમારા ભાઈબહેનો છો અને જે કેઈ મુસલમાનો
ધર્મને નામે તમને મારશે તો પહેલાં અમે મરીશું, પણ તમારું સંપૂર્ણ
રક્ષણ કરીશું. તમારી મા, બહેન, દીકરી તે અમારી જ મા બહેન
દીકરી છે. આ વાત તમને ફક્ત મોઢેથી કહીને નહીં પણ આચારમાં
લાવીને જે તમે કરી જતાવો, તો હું તમને ત્રણેયને કહું છું કે, તમારો
ધર્મ તમે બચાવશો, તમારી સંસ્થાને ઝગમગતી કરશો; તેની અસર
આખા દેશમાં થશે, અને તમારા નેતાઓ તમારાં આવાં મુદ્દે કાયોંથી
શોજશે. આજે તમારા નેતાઓ — તમારી સંસ્થા, દુનિયામાં અજ-
ખામણી થઈ ગઈ છે. તેને જે તમારે મળવ્યૂત કરવી હોય, દિંદના
મુસલમાનોને મુખ, સંપ, શાંતિથી રહેવા દેવા હોય, તો આ એક જ
રસ્તો છે, બીજો નથી. હું જાણું છું કે, તમને મારી વાતો નથી
ગમવાની. પણ સાચું લાગે તે ન કહું તો હું તમને બેવફા નીવડ્યો
ગણાઉં, કારણ કે હું તો તમને સદુને માગ મિત્રો અને મારા ભાઈઓ
જ માનું છું. એટલે મિત્રધર્મ અને ભાઈનો ધર્મ અને સાચું કહેવાની
ફરજ પાડે છે.”

આપુછએ પણ સનારના પહોગમાં જ રૂપદ શબ્દો આ ભાષીએને સંભળાવ્યા તેઓ તો એક પણ ગમ્મ જોવા વગર સાંભળી રહ્યા અને આપુછની વાત પૂરી થઈ કે તુરંત જ એકદમ ઊભા થઈ એમનું મહા મહેનતે સીકાર્યું કે, “અમે અમારી મેના રાજ્ય હશે તેટલી આપીશું ” રમે આપુછ કઈ ખીજી સંભળાવશે તો ? આવી ધાસ્તી પણ કદાચ એમના મનમાં હોય ! એટલે “અદાગ” કરીને ચાલ્યા ગયા

મે આપુછને માથમાં કહ્યું “આપે એ લોકોને આપનું સંભળાવ્યું, પણ ડોઈ એમ મોંયું કે, અમે અત્યારે જ ક્રીણાસાહેબને લાવો તમારી સામે જ લખીએ ? અને આપનું અડી ‘માખણ’ લેવા આવે છે કે આપ મહુ સારું કામ કરો છો એમ શંકામાં લાનું મનવે છે ”

આપુછ કહે “એમ ભણુ ન મનવે અને કામ ગતા થાય એટલા જ માટે મે આજે તેઓને રૂપદ સંભળાવ્યું હવે જોકે એ કામ તો કરવાના નથી, પણ અડી આવીને મને બુદ્ધી કે પેગમ્બરની ઉપમા આપી પોતા પરનો બોળે સાન કાઢી નામે છે તે તો નહીં કરે ! મારા મનમાં ભણું હતું તે મારે કહેવું જ રહ્યું હું તો કામનો બૂખ્યો છું, વખાણનો નહીં હમેશા જે મોઢે મહુ વખાણ કરે તેના પર ખહુ વિશ્વાસ ન રાખવો તેના કરતા હું જેઓ મીઠા કરે છે તેઓને મારા હિતે-છુ ગણુ છું કાગણુ કે મારી બૂનની તેઓ મીઠા કરીને મને ચેનવે છે, અને તેમાંથી જ મને પસોને અગમ્યપરસ કાપદો પહોચે છે ન તો મીઠા કરનારાઓ સુધરી જાય છે, અથવા તો જેની થતી હોય તે બૂનમાં હોય તો સુધરે છે ”

પડી હિસા-અહિઅની વાતો નીકળતા આપુછ કહે, “શરાની અહિસા પોતાના રોજના જીવનમાં જેને અપનાવની હોય તેણે પોતાનામાંથી નિગાશા કે નામદોઈ ભરેના વિચારોનો સદતર ત્યાગ કરવો જોઈએ, અને ક્રીણામાં ક્રીણી વાતમાં પણ પોતે સાનધ રહેવું જોઈએ ડોઈની ધાકધમનથી તે દનર્ધ ન જ જાય હિદુસ્તાનમાં આસ શરાઓની દર્ઠ ખામી નથી તોપણ આજે દુનિયા કદાચ એમ પણ કહી શકે છે કે, હિદુસ્તાનીઓ પાસે હથિયારો ન હતા એટલે વાપરતા કચાથી આપડે ? પણ મારા કરતા મરનામાં કેવી મહાદુરી રહેતી છે ? આપણને

પરદેશીઓએ કાયર દરાખ્યા કે એટલે આપણે તે માન્યતાને દૂર કરવી જ જોઈએ પણ તેને બદલે અત્યારે જિંદગી આવી રહ્યું છે માણસનું માનસ એવું છે કે, ઘણી વાર માણસને જોવો કહેનામાં આવે છે તેવો તે ન હોના છતાં પરાણે ઠોકી મેસાડેના વાતો માણસને મગજ પર અસર કરે છે, અને તેથી અતે માણસ તેવો મની બન્યું છે અગ્રેજોએ આપણી ઉપર દોઢ સો વર્ષ રાજ્ય કરીને આપણને શક્તિ વગરના છીએ એમ કહી, આપણે શરા હોના છતાં અત્યારે શક્તિ વગરના બનાવી મૂક્યા એમણે આપણો આત્મવિશ્વાસ ટાણી લીધો છે”

એ વાચ્યાર્થી નો આનંદ સર થયા કે શરદયાશુ મનુભાઈ બીમાની, માળભાઈ મિરના હુદુમ આવેતું મિરના હુદુમની બંદનો રૂા ૧૩૦૦ નોઆખાની ફડ માટે આપી ગયા એ તે ચારુદાને તુરત સોપી દીધા માળભાઈ (કાકા કાનેનધરના દોકરા) સાથે અડ બ્લાક વાતો કરી આજે મને જમણી તરફ પેગમાં સખત દુખતુ હતું સાજે થોડોક તાન પણ હતો એટલે શરદયાશુની સાથેની વાતો વખતે ખેડી ન હતી

પ્રત્યનમા એ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપો

પ્રશ્ન—હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે વૈમનસ્ય શે / શેજ વધતું જાય છે તે જોતા બને કોમ પરસ્પર બાઈચારાથી રહી શકશે ?

બાપુજી—આજે બન કોમ વચ્ચે જે હુમનાવટ ચાલુ થઈ છે, તે હમેશાંને માટે કીચ ચાલુ ન રહી શકે આજે તો બને કોમોમાં થોડા સમય માટે શાંતિપણુ આવી ગયું છે છતાંય હિંદુ અને મુસલમાન આખરે તો બાઈઓ જ છે જો તેમ નહીં આવે તો હિંદુતાનમાં બને ધર્મો હરાઈ જશે આ બને કોમો આજાનીના કોમની ઝંજીરને આ નજીવા પ્રેમતાનમાં વહેલી નાખવા

બગાજના જે બાગલા પડે તો તે માટે બગાડી અસ્થિમ બદુમતી ગદેરો એવું જ નથી રૂદુદાડ જે મુસ્લિમ સરકાર તેની જવાબદારી રહેશે મુકુરાદની ચાહેબની જગ્યાએ જે વગે પ્રધાન હોય તો આરા બાઈએને હુ બલમાનનો બનાવ બની જવાનું જ હુ હુ હુ કે તમે જેવા બગાડી છો તેવો જ હુ બગાડી મુ આપમા ધમો નુડા દોષથી આપો કઈ જુદા થઈ જતા નથી તમે બોલે હું બધા એક જ બારા બોલીએ છીએ આપણને બનેર જે જ સરકારનો વારસો મળે છે

જે બગાળનું છે તે આપણા સહુનું સહિયારું છે, અને તે માટે આપણે મહુએ એકસરખું ગૌરવ લેવાનું છે બગાળ એ બગાળ છે, પન્નબ નથી, મુબઈ નથી બીજું કશું જ નથી જો મુહરાવઠી સાહેબ આવું વધુ અખત્યાર દરે નો હું બગાળમાં ખરેખર તેમની સાથે ફરવાનું માથે લઉં અને તે બની જાયએ હિંદુઓ સાથે ચર્ચા કરવા અને તેમને સમજાવવા પ્રયત્ન કરવા તૈયાર છું હિંદુઓ અને મુસલમાનો હોઈ કર્જનના મમથમા ટ્રી બહાદુરીથી લડ્યા હતા તેથી તેમણે કરેલી યોજના પડતી મૂકી પડી હતી અને ને એકવાનો વિરોધ કરનારો એક પણ હિંદુ નહીં જડે મારો અવાજ જો હું મુહરાવઠી સાહેબને પહોંચાડી શકું તો હું તેમને મારી નાશ સૂચના મૂકું કે, તમે જેમ કહો છો તેમ જો હિંદુસ્તાનને વફાદાર રહેવા માગતા હો, તો તમે મુસલમાનોને કહો કે તમે હિંદુસ્તાનના ભાગના પડાવવા માગો છો તો ખુશીથી પાડો, પણ તે પહેલાં મારા શરીરના કપડા કાઢો મેં તો બાળે સવારે મારી પાસે ભીંગતા મત્રી આવેલાં તેમને પણ આ વાત જાહેરી બગાળના હિંદુઓમાં ડર પેસી ગયો છે, જેવા બિહારના મુસલમાનોમાં છે, પણ બિહારે નો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું રાજ્ય કર્યું છે ત્યાં પ્રેમ છે ત્યાં કોઈ બલતા બેદલાવને સ્થાન જ હોતું નથી

પ્રાર્થનામાથી આખા ૧૪ મુહરાવઠી સાહેબને પત્ર લખાવ્યો ખૂબ સ્પષ્ટ અને સાફ શબ્દોમાં તેમને તેમની જવાબદારી બતાવી હતી.

રાતે નિર્મલના એક મિત્ર શ્રી ૫૦૦૦ આપી ગયા. પોતાનું નામ આપવાની તેમણે ના કહી અને બાપુજીની ઇચ્છા હોય ત્યાં વાપરવાની સૂચના કરી

બાપુજી ૧૦-૩૦ ૫૪ી પરનાર્ધ. થોડા બંગાળી શબ્દો લખ્યા અને શક્યામદેન તથા તેની નાની મહેન સાથે, માગેડો સાથે મગાળીમાં વાતો કરી પાચે. મિનિ ખૂબ વિનોદ કર્યો અને માળકોને મગાળીમાં વાતો કરાવે ખુશ કર્યા. દાસ્યથી ઓરડો વડીલર ગાજી રહ્યો. પાચે મિનિ પહેલાં આ જ ઓરડામાં મુહરાવઠી સાહેબને પત્ર લખાઈ રહ્યો હતો ત્યારે ગમીર વાતાવરણ હતું તે એકદમ પનટાઈ ગયું. બાપુજીની ખૂબી જ એ છે કે, દરેક સ્થિતિ અને દરેક વાતાવરણને અનુકૂળ થઈને તેનો લાભ લે છે અને બીજાને આપે છે આ માગેડો બાપુજીના પગ દમાવવા અગાધ હતા, એટલે એમની સાથે વિનોદમાં

हैं कि हम हरिजनोके ज्ञानकी शक्ति बढ़ावें, लेकिन यह तो मैंने तात्त्विक वस्तु लिख दी ... ।

जीन्ना पत्रमां:

... श्री ... को तुमने जो खत लिखा है वह उन्होंने मुझे भेजा है। तुमने अंग्रेजीमें क्यों लिखा? तुम्हारी और ... की मातृभाषा एक ही है। अंग्रेजी भाषाका तुम्हारा ज्ञान कच्चा है ऐसा मैं तुम्हारे खनमें देख पाता हूँ। ...

... ना पडा प्रधानने

... ने पचायतजराज बिलके बारेमें श्री ... को लिखा है। ... उन्होंने दोनों खत मुझे भेजे हैं। खूबकी बात है कि सब खतोंकी लिखावट अंग्रेजीमें है। और ... का अंग्रेजी नमूनेदार है। उन्होंने कांग्रेस पार्टीको खत लिखा है सो भी अंग्रेजीमें। हमारे कायदे भी अंग्रेजीमें। अंग्रेजी साम्राज्यसे सभव है कि हम निकल रहे हैं, लेकिन अंग्रेजी भाषाके साम्राज्यसे नहीं निकलेगे। अगर हम नहीं निकले तो करोड़ों गरीबोंका क्या? अथवा हमारे सब प्रयत्न हिन्दुस्तानके समुद्रमें इनेंगिने अंग्रेजी भाषा जाननेवाले हैं उनके लिए ही है? यह तो हुई अप्रस्तुत बात।

“प्रस्तुत वातके बारेमें कुछ भी अभिप्राय दे सकूँ उतके पहले आपका बिल क्या है, और ... का उत्तर क्या है, तो मुझे जानना चाहिये।”

इसती वખते आपुछ કેટલાંક ભાઈબહેનો સાથે વાતો કરતાં કહે:

“આપા બૂંડા બનાવો અને છે ત્યારે આપણે તેમને શું કહીએ? કહીએ છીએ, પણ આ શું કહીએ આખરે છે કાણ? આપણા બે ભાઈઓ છે. અને તેમના કામને શું કહીએ તરીકે આપણે વખોડીએ છીએ, તેનું લાંછન આપણને પણ લાગે છે. સારું કામ કે નરમું કામ બે કોઈ દેશને માટે કરે છે તે બધાના બાગીદાર દેશવાસી તમામ ભાઈબહેનો છે. આપણા ખોરાક, આપણી નિદ્રા અને આપણી બધી ક્રિયાઓમાં અને પશુની ક્રિયાઓમાં ફેર નથી પણ માણસ અને પશુમાં બેદ એટલો છે કે, માણસમાં ખુદ્દિ હોવાને કારણે નૈતિક જીવન જીવવાને બે પ્રયત્ન કરે તો માણસ અને પશુમાં ફેર પડે છે. ‘હરિને ભારગ છે શરાને નદી’

કાયરનું કામ નેને.' અહિંસામાં આવા શૂરાતનની જરૂર છે. પણ આને તેને લોકોએ કાયરતા માની લીધી છે. હરિને મારગ એટલે સત્ય અને અહિંસાનો મારગ છે. પણ એમાં કયાક બૂલ રહી ગઈ હશે. હું પોતે તો બૂલો થાય ત્યારે તેનો એકરાર કરીને તેને સુધારવામાં માનનારો માણસ છું. એકરાર કરનાથી માણસની આત્મશુદ્ધિ થાય છે. સાચી અહિંસા ફક્ત માર ખાવામાં જ સમાયેલી છે એમ નથી. પરંતુ સમય આવ્યે પોતાને જે સાચી હકીકત લાગતી હોય તે કહેવી, અને તે પ્રમાણે પોતાની વર્તણૂક કરવી નોઈએ. એથી જ હું અહીંની સરકારને જે દહાડાથી સાચી વાનો કહું છું. એ સમયે ચૂપ રહેવું એ નામદારીનું લક્ષણ છે, અને એથી અહિંસા લાભે. અહિંસક માણસે એ હિંમત કેળવવી જ નોઈએ. એને સારું માણસે અનાસક્ત થવાની પણ જરૂર છે.”

બાકી નિયમ મુજબ મસાજ, સ્નાન વગેરે આદ્યું. ૯-૩૦ વાગ્યે પંડિતજીનો તાર આવ્યો કે ૧૬ મીએ વર્કિંગ કમિટીની મીટિંગ છે તેથી આપુજીએ હાજરી આપવી પડશે. સાને ગુરુજીએ ઉપવાસ છોડવાના સમાચાર પણ મળ્યા. આપુજીની ઇચ્છા દિલ્લી જવાની બહુ જ મોળી છે. પણ કોઈ છોડે તેમ લાગતું નથી. આપુજી કહે:

“વળી દિલ્લી જવાનું છે. આપણે તો મુસાફર છીએ. ઈશ્વરે દુનિયાની મુસાફરી માટે આપણને જન્મ આપ્યો છે. તો આપણે ફેરાની મુસાફરી કરવાની. હવે હમણા સ્થિરતા આવવાની જ નથી. સ્થિરતા તો ત્યારે જ મળશે કે કા તો હું મરું, અથવા તો હિન્દુસ્તાનીઓ સમજી જાય. તને ખબર છે કે સ્વરાજ્ય લેવું અને સહેલું લાગતું હવું, પણ તેને સાચવવું અરુ થઈ પડવાનું છે. અત્યારના આ બધાં મટાણાં સારાં નથી. કસોટીનો કાળ તો હવે જ છે. સફળતા ત્યાગની પરીક્ષા. પણ હવે જ થવાની છે. નહોતું મળતું એટલે સહેજેય સાદું જીવન માળવું પડે. પણ મળ્યા છતાં એ આપણું નથી પણ પરમેશ્વરનું છે એમ વર્તવું પણ અપરું છે. આપણી પ્રાર્થનામાં પહેલો જ શ્લોક છે કે—

ईशावास्यमिदं सर्वं यद्विज्ज्य जगत्या जगत् ।

तेन त्यक्तेन मुञ्जिषाः मा गृध. वस्यस्विद्धनम् ॥

“આ શ્લોકના રૂઠનારે સદુથી પ્રથમ તો પોતાની પાસે જે કંઈ હોય તે ઈશ્વરને સોંપી દેવું નોઈએ અને પછી પોતાને જેટલું નોઈએ તેટલું જ વાપરવું નોઈએ. પોતાના રાજના વ્યવહારમાં નોઈએ તે કરતાં

વધારે ઉપયોગમાં લેવામાં પાપ છે. જેમ કોઈ ખારકી ચીજ લઈએ તો આપણે ચોર ઠરીએ, નેમ ચાલી પણ સર્વ ચીજ ઈશ્વરની માલિકીની છે અને તેમાંથી વધારે લઈએ તો આપણે ઈશ્વરના ગુનેગાર હીએ. આમ સાચા ત્યાગની તો હવે જ સમજ પડશે.

એ તો —

ત્યાગ ન ટકે દે વૈરાગ્ય વિના, કંઈએ કોઈ ઉપોચ્છે છ;
અતર ડીડી ઇચ્છા રહે, તે મ્મ કરી ત્યજય છે.
વેશ લીયો વૈરાગ્યનો, રતી ગયો દૂર છે,
ઉપર વેશ અચ્છો બન્યો, માટી ગોડ ભરપૂર છે.
કામ ક્રોધ લોભ મોહનુ, જ્યાં લગી મૂળ ન જાય છે,
સગ પ્રસંગે પાગરે, જોગ ભોગનો યાય છે.
ઉચ્ચ રતે અરની વિદે, બીજ નવ દીમે બહાર છે;
ધન વસ્ત્રયે વન પાગરે, હિન્દિય વિષય આહાર છે.
અમક દેખીને લોહ બળે, હિન્દિય વિષય સભોગ છે,
અણભોયે રે અભાવ છે, ભેદ્ય ભોગવરો ભોગ છે.
ઉપર તજે ને અતર બળે, એમ ન મરે અતર છે;
વણરયો દે વણાશ્રમ થકી, અતે કરશે અનરય છે.
જાજ થયો જોગ ભોગથી, જેમ બગડયુ દૂધ છે,
ગયુ ધન મહી આપણ થકી, આપે થયુ દે અશુદ્ધ છે;
પગમાં જોગી ને ભોગી પગમાં, પગમાં ગતી ને ત્યાગી છે.
નિષ્કુળાનહ એ નરનો, વણ સમજ્યો વૈરાગ્ય છે.

આવું આપણુ છે.”

દિલ્હી જવાની વાતો ઉપરથી જાણીએ આ આખા ભગવતની અને પ્રશ્નાર્પણની સાત્ત્વિક વાનો કહી જાણી આપી આધ્યાત્મિક વાતોએ ચડી જાય છે ત્યારે તો એમ જ થાય છે કે જાણે માંખાના જ કરીએ, અને જાણીએ બોનતા બધે ન થાય તો કેવું મારું પશુ જાણીની પ્રવૃત્તિ એક મરીનરીની માફક ભરચક જ ગહે છે, અને તેઓ ક્રમ ઉપદેશ દેવામાં નથી માનતા પશુ કર્મયોગને માને છે; એટલે આચરણમાં ઉનાગીને ભૂમિનિના દાખવાગોની માફક ‘પ્રૂવ’ કરી બતાવે છે

જ્ઞાન કરીને અદાર નીકળ્યા તો હજારો માણસો દર્શન કરવા માટે ઉભેલાં હતાં જાણી ત્યાં ગયા. ગિરલા મિલના મજૂરોએ આને

હડતાણ પાડી છે, તેઓ તોફાને ચડ્યા છે, બાપુજી પામે ન્યાય લેવા માટે આવ્યા છે. બાપુજી મજૂરોને કહે :

“આપણે હડતાળો ક્યારે અને કેની સામે પાડી તેનો ચોક્કસ ન્યાય નથી કરતા આજકાલ તો હિંદુસ્તાનમાં હડતાળ પાડી એ એક બહુ જ બહાદુરીનું કામ ગણાઈ ગયું છે વાત વાતમાં મિત્રોમાં હડતાળો પડે છે જરા જગ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ શાળા-કોલેજોમાં હડતાળો પાડે છે આમાં નુ-સાન કોને વધારે થાય છે તેનો કંઈ તમે વિચાર કર્યો છે? મજૂરો અને વિદ્યાર્થીઓને જ થાય છે પૈસાવાળાઓ, સરકારી શાળાઓ કે કારખાને નુસાન નથી મિલ્લમાલિકોની મિન એકાદ દહાડો કે મહિનો માસ બધ રહેશે તો તેમને શોખાની ચડચણ નહીં પડે, પણ તમે રોજનું લાંબીને રોજ બાનારા છો તેમનું શું થશે? એવી જ રીતે સરકારી ખાતાઓમાં કાગડુનો-ટપાળીઓ હડતાળ પર નબ છે ભેંકે હું સમાન કક્ષાની મજૂરી સહુને મળે તેમાં માનવાવાળો જ છું શા માટે મેંક બગીને આખા દિવસમાં ફક્ત ચાર આના મળે અને એક વકીલને એક રોડ રૂપિયા મળે? પણ વાત એમ છે, કે દુનિયા હજી એ આદર્શ સુધી પહોંચી નથી, મારણ કે વકીલ અને બેરિસ્ટરને લોકો અનેક નતની ગરજે પૈસા આપે જ છે સમાજમાં કમાણીનું ધોરણ એકસરખું કરતા હજી બહુ વર્ષો જશે તમને અન્યાય થવો હોય તો તમે સમજૂતી તમારા મલિક પાસે જાઓ, તેને સમજાવવાની ફરિયાદ કરો, પરંતુ તમને આજે સહુ કોઈ પોતપોતાના પક્ષો અને ‘વાદો’,—જે આજે રોજ રોજ નવા નવા ઊભા થતા નબ છે—તેઓમાંથી ચડાવે તો ચડી જશે નહીં. તમે અબણ પ્રબ્લ છો, મજૂર વર્ગ છો, એટલે તમારો તેઓ દુરુપયોગ ન કરી નબ તે ખાસ ભેળે અને હું માનું છું કે હવે મિલ્લમાલિકોએ પણ સમજૂતી જ પડશે હવે તેઓ જો મજૂરોનું લોહી ચૂસી રો તો મિત્રો ભરખી મૂત થઈ જશે તેઓના બગવાઓ, મોરો એ બધું તમારી મહેનતના ખત્તામાં છે પણ હું જાણું છું ત્યાં સુધી મિલ્લમાલિકોનો મોટો ભાગ સમજૂતી વર્ગ છે તેઓ દેશની સ્થિતિ સમજીને મજૂરો પ્રત્યે વર્તશે એવી આશા હું રાખું છું મલિક અને મજૂર વચ્ચે બાપ-દીવરા ભેલા સબધ આજે નહીં તો વરસે બે વરસે પણ હવે કેળવે જ છૂટકો છે તેમાં જ બનેલું ક્યે છે નહીં તો બન્ને ભાગી જશે, એમાં મને જરાય શંકા નથી એટલે મારી તો તમને નમ્ર મૂલના છે કે, તમે સહુ કામે ચાલ જાઓ તમારામાંથી પાંચ જણા જે તમને ઠીક લાગે તેની ધમી નામો. અને તે પાંચે જણા મલિક પાસે જાય અને તમારો આખો

કિરસો તેમની આગળ રજૂ કરે. એની મુરકેલી તમે સમજો, તમારી એ સમજો. એમ બાંધછોડ કરીને ચોગ્ય રસ્તો લો એ જ બન્ને પક્ષે હિતકર છે.”

પ્રાર્થના પહેલાં સુદરાવદી સાહેબ, ફળલૂણ હાથ રહેમાન અને તેમના મંત્રી આવ્યા હતા. સુદરાવદી સાહેબ કહે કે, “હવે શાંતિ થઈ રહી છે અને અમારી ગવર્નમેન્ટમાં કંઈ જ ગેરબ-સાફી નથી રહી.” તેઓ આમ બોલે છે ત્યારે ઘડીભર મને તો ખૂબ ખરાબ લાગે છે.

આપુછ કહે, “જમરા ભેગવાળા માણસ છે. જાણે એની છલમાં હાડકું જ નથી !”

સુદરાવદી સાહેબ કહે, “નવું બંગાળ બનાવવા ઇચ્છીએ છીએ તેમાં એક કેમ બીજી કેમ ઉપર જીલમ નથી કરી શકતી.”

આપુછ કહે, “ભવિષ્યમાં બનાવવા ઇચ્છો છો પણ તમે જાણો છો ના કે, ભાવિ વર્તમાનના સયોગના આધાર પર અવલંબે છે? વર્તમાનની હાલત કેવી ખરાબ છે? કલકત્તાને ભવિષ્યમાં આદર્શ નમૂનો બનાવવા ઇચ્છો છો, પણ તેના પગરણ આજથી જ બિંધા છે તેનું શું? એટલે તમારે તમારી ઇચ્છા પૂરી કરવી હોય તો અત્યારે જ હુલ્લસ ચાલે છે ત્યાં જાઓ. કોઈ તમને કાપી નાખે તો કપાઈ જાઓ. પણ તમારા ભાઈઓને તમે સમજાવો. જે આટલું તમે એક દિવસ તો શું પણ એક કલાકેય કરશો તો સાચે જ કલકત્તા અને કલકત્તાના વડા પ્રધાન હિંદુસ્તાનની દીવાદાંડીરૂપ બનશે.”

આપુછએ પણ વડા પ્રધાનને ઠીક ઠીક સંભળાવ્યું અને ચડાવ્યા. તેઓને ચા નાસ્તો પણ કરાવ્યો. પોતે પણ એમની સાથે થોડીક અંગૂર લીધી. પછી સી. આર. દાસનાં પત્ની અને તેમનાં પુત્રીઓ આવ્યાં. તેમની સાથે કૌટુંબિક ખચરઅંતર, પૂછ્યા. તેવામાં પ્રાર્થનાનો સમય થઈ જતાં પ્રાર્થનામાં ગયા.

પ્રાર્થનાસભામાં આપુછએ સુદરાવદી સાહેબની મુલાકાતનો જરાક ઉલ્લેખ કરતાં કહ્યું, “શાંદ્યપુરમાં (અહીં) તેઓ મને મળવા આવ્યા હતા. જોકે મારે તો તેમને ત્યાં જવું હતું, પણ તેઓ મને

તેમને ઘટે શાના આવવા દે? તે જાતે જ અહીં આવ્યા. એ તેમની મારા પ્રત્યે ઉત્તરતા છે અને મારે તે માટે તેમનો ઉપકાર પણ માનવો જોઈએ.”

અંગાળના ભાગવા વિષે બોલતા માપુજી કહે : “અંગાળનું ભાવિ નક્કી કરવા માટે નીચું કોઈ જ નહીં આવે, પણ અંગાળના જ હિંદુ અને મુસલમાનોએ નક્કી કરવાનું રહેશે, અને હિંદુસ્તાનના ભાગવા પડશે એ અત્યારે તો મારી કલ્પનામાં નથી આવતું પણ ધારો કે, એની કમનસીમ ઘટના જનનાની ઘડી હિંદુસ્તાનના ભાગ્યમાં નિર્માણ થઈ હશે, તોપણ અંગાળીઓએ અંગાળી તરીકે નિર્ણય લેવાનો છે, હિંદુ મુસલમાન તરીકે નહીં ” પછી તો ખાસ એકતા ઉપર બાપુજીએ ભાર મૂક્યો પ્રાર્થનાસભા ઘણી જ વિરાટ હતી.

પ્રાર્થનામાંથી આનીને બાપુજીએ થોડાક આંટા માર્યા મૌન લઈ લેવાને કારણે તદ્દન શાંતિ છે પગ ધોઈ પ્રવચન સુધાર્થ, ત્યાં આળ-મડળાં બેગી થઈ ગઈ મૌનમાં માપુજી બોલી ન શકે તેથી થોડાક શબ્દો પોતે મગાળીમાં લખ્યા અને આ આળકોને વચાવ્યા અગિયાર વાગ્યે સૂરાની તૈયારી થઈ

૧૨-૫-૪૭

આહી પ્રતિષ્ઠાન (કલકત્તા)

આજે તો સોમવાર હોવાથી ગીતાના અધ્યાયોમાં પ્રાર્થના લાખી ચાલી બે ભજનો પણ શુભ્લાનહેને ગાયા પ્રાર્થના પછી બાપુજીને ૧ ગરમ પાણી અને રસ આપીને હું તાવ હોવાને કારણે સ્તી ફરતી વખતે એટલે સાત વાગ્યે બાપુજીએ તાવ માથે ૧૦૩ કિમી હતો મહેરિયા હોય તેમ લાગે છે બાપુજી સાથે ફરવા ન ગઈ તેને બદલે ધીમે ધીમે બાપુજીની માલિશની તૈયારી કરી શાક, ખાખરા કર્યા

મને તાવ હોવાને કારણે માલિશ નિર્મળદાએ કરી અને ખીજી બધું કામ મેં કર્યું બાપુજીનું કામ તબિયતને કારણે છૂટે છે ત્યારે ખૂબ આરામ લાગે છે બાપુજીએ ચિઠ્ઠીમાં લખ્યું :

“ હું જેટલો વધારે આરામ લઈશ તેટલી વધારે જલદી સાજ થશે. રામનામ હૃદયગત કરવા પ્રયત્ન કરજો. એટલે મારું કોઈ કામ નહીં છટે.

હુ આરામ લેશે તે પણ મારા કામનો એ જ ભાગ સમજ તે ન્યાયે
 સર્વત્ર્ય અને અર્પણ કર્યું છે તો હું કહું ત્યાં મુખી તારે સર્વ જ રહેવું
 નેઈએ તેને બદલે તુ કામ કરે છે એટલે તને ગીતાના અર્થો સમજવું
 હુ હુ રોજ પ્રાર્થનામાં પણ 'ઈશ્વારસ્ય'નો સ્લોક બોલે છે તે પ્રમાણે
 આચરતી નથી આટલા તાનમાં તુ ખાખરા કરે, મારું ખીનું કામ કરે,
 તો શરીર સહન કયાથી થી શકે? આ શરીર તારું નથી પણ ઈશ્વરનું
 છે જેમ ભાક્ષી ઘરમાં આપણે રહેતા હોઈએ છતાંય તેને આપણા મ્વાર્થની
 ખાતર સાફસફ રાખવું નેઈએ, તેવું દેહનું છે એટલે શરીર પાસેથી
 વધારે મામ લઈ તેને બગાડવું એ પણ ઈશ્વરી ગુનો છે

માપુછ પાસે હું ખાવાની થાળી લઈ ગઈ ત્યારે ઉપર પ્રમાણે
 લખ્યું અને કાન ખેંચ્યો મારી આખમા તો પાણીની ધારા ચાલી
 પોતાની ગાદી પાસે જ મુગડાવી જમણી તરફ પેટમાં દુખાવે રહે છે
 એટલે માપુછને ડર છે કે કદાચ એપેન્ડિસાઇટિસ હોય

મળના આવનારાઓમાં મુખ્ય તો સી આર દાસનું કુટુંબ,
 અને માફી શહેરના જાહેર કાર્યકર લાઈમહેનોની પુષ્પળ આવળ
 હતી નામ તો ડોઈના નથી નોંધી શકી કનકતાથી શોહપુરમાં ખાપુછના
 દર્શન કરના ખૂબ માણસો આવે છે બધાને બહાર બેસાડે છે, અને
 હજારોની સખ્યા થાય ત્યારે ખાપુછને ઝીંએ, એટલે ખાપુછ બહાર
 જઈ ત્યાં લોકોને મળી આવે છે આજે તો એવી રીતે ચાર વખત
 ખાપુછ મતાર ગયા

માફી તો મૌન હોવાને કારણે લગભગ બધું સૂનું જ છે
 માપુછએ પ્રાર્થના પ્રત્યનમાં લેખિત સંદેશો આપ્યો

'આજે જે ગુડારાજ આપણા પર કપાટબંધ સવાર થઈ રહ્યું છે
 તેની સામે શું કરવું એનું જ મથન રાતદિવસ મારા મનમાં ચાલી રહ્યું છે

હિંદુઓ એવું માની લેવાની ગફલતમાં ન રહે કે આપણી કોમનું
 તો આમાં બનું છે તેમ ન મુસનમાન કોમ એવું માની બેસે હું ચુસ્ત
 હિંદુ હોવાનો દાવો કરું છું અને તે દાવે સહુને વિનંતીપૂર્વક મહુ છું
 રોખચલી જેવા વિચારો થીમું તો વાર્તા પ્રમાણે જેમ રોખચલીનો
 વીનો ઘડો ડોળાઈ ગયો તેમ આપણી બધી જ મહેનત પાણીમાં
 જવાની છે આપણે એટલું તો ચોક્કસ સમજી જ લેવું નેઈશે કે, ગુડા
 ગાંગી કે ગુડારાજ હરગિજ પરદેશી હક્કમતનું સ્થાન નહીં લેવા પામે

“પ્રાર્થનામા ને દખનગીરી થાય છે તે કઈ નાનીસૂની વાત ન સમજતા અસહિષ્ણુતા પણ ગુડાગીરીનો એક પ્રકાર જ છે હિંદુ કે મુસલમાન બધા જ રાજદારી કાર્યકર હાઈજલેનો પોતાના દિલને ખૂબ ઢંઢોળે અને વિચારીને જ પગલુ ભરે બાવિ પેટી આપણા માટે એવુ ન મહે કે, પૂર્ણ સ્વરાજ્ય મેળવતા પહેલા જ તેને કેમ ગુમાવવુ એની વેતરણ આપણે કરવા માડી હતી.”

“કેળવણીકારો અને હિંદુસ્તાનના એકેએક નાનામોટા શિક્ષકો પાસે મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે કે, તેઓ પાસે એક સારામા સારી સેવા રહેલી છે હવે થોડા જ સમયમા તેમના પર ગોરો અમલદાર ચોકી કરવાનો નથી તે સર્વનો ધર્મ થઈ પડે છે કે, તેઓએ પોતાના પ્રાણના જોખમે પણ સાચી કેળવણી બાળકોને આપવાની છે મારણ કે તેઓની ઉપર બાળકોને કેળવવાની અથવા ‘પડવૈયા ની એક મોટી જવાબદારી છે પડવૈયા જેવો ગૌરવભરેલો અધિકાર તેમની પાસે છે, તે અધિકારને શોભાવવાની હવે તેઓને તક સરપડી છે કારણ કે હવે પરદેશી હકૂમતના હુકમ પ્રમાણે નથી ચાલવાનુ હુ જાણુ છુ કે, શિક્ષકનો અથવા મહેતાઈનો ધધો કેટલાકને નાનમમરેલો અથવા નકામો લાગે છે જ્યારે ‘શિક્ષક’ જ એક એવી વ્યક્તિ છે કે હિંદુસ્તાનની શોભા, શાન કેમ વધારવી એ નક્કી કરી શકે આપણામા કહેવત છે કે, બાળપણમા ને સંગમર પડે છે તે જ સદાકાળને માટે રહે છે એટલે હાઈસ્કૂલ કે કોલેજના શિક્ષકો કરતા હુ તો પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોને દેશના બાળકોને ધડવાનુ અમૂલ્ય પુણ્ય અને સેવાકામ મળ્યા બદલ અભિનંદન આપુ કોલેજના પ્રોફેસરોને મળિને ૫૦૦ રૂપિયા પગાર મળે, હાઈસ્કૂલના માસ્ટરોને મળિને ૨૦૦ રૂપિયા મળતા હોય, તો પ્રાથમિક શાળાના માસ્ટરને બિચારાને માઢ ૨૫ રૂપિયા મળતા હોય મારા બાળપણમા તો ૧૦ રૂપિયા મળતાનુ મને હજુપ યાદ છે પણ માડુ ચાને તો અત્યારે જ હુ એ રીતને ફેરની નાખુ કારણ કે પાંચો મળજૂત કરવાની ખૂબ જરૂર છે અને એમા જ મહેનત છે એટલે પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકને હુ તો ૫૦૦ રૂપિયા આપુ આ વાતથી તમને સંદુને હસવુ આવશે કે આ જુદો ગોડો થઈ ગયો છે અને મારી વાત કોઈ માનવાનુ નથી છતાં મનમા પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકની ૫૦૦ રૂપિયાની કદર છે એ કિમત હુ બલે આપી શમ્તો નથી માટે ફરી ફરીને કહુ છુ કે, સમાજવ્યવસ્થાની જવાબદારીને સાચુ વળણ આપવાની વાતો તમે નિઃશૂંક વિચારો, અને બાવિ પ્રભને ઘડો કેવળ નિરાશ મા ૧૧ થી ૫ નોકરી કરવા માટે અને પારો ગેખાવવા માટેનો સમય

હવે ગયો છે હવે પુત્ર ના પાડો ગોખનાનુ જુનાનીને જીવનના પામે
ગોખાવો અને મે રીતે દેશના ઉત્થાનમા તમારો મહત્વનો ફાળો આપો”

રાતે આ નાગ્યે મુહરાવદી સાહેબ આગ્યા તેમની સાથે અમદુન
હકીમ, અર્થમંત્રી મહમદઅલી સાહેબ, અમદુલ હસીમ સાહેબ, પ્રાતીય
લીગના મંત્રી આગ્યા

એમની સાથે વાર્તાવાપ વખતે તે મારા ફાઈમા વગેરે
મળના આવેના તેમની સાથે ખેડી હતી કારણ કે તેઓ પ્રાર્થનાના
સમયથી આવ્યા છે, પણ આ વાગ્યા સુધી હજુ તેમની પાસે
ખેસી ગળી ન હતી

આ મહળી ૯-૩૦ પછી જીરી પગ ધોતા માપુજીએ વાતોનો
સાર સભળાવ્યો

“આ લોકો તો એક જ વાત કહે છે કે, અમારે તો હિંદુ અને
મુસ્લમાન સરખા જ છે અમારી ગવર્નમેન્ટમા કોઈ ભતનો બેભાન
નથી પણ મે સબળાવ્યું કે ઝીણાસાહેબ ને મ્હે છે તે ખરી નથી
ખતાવતા લીગ જેવી મોટી સસ્થાના તેઓ પ્રમુખ છે એટલે, ધારે
તો ગુડાશાહી નાખફ કરી શકે છે હું તો કોઈનોય પ્રતિનિધિ નથી
મારા હાથમા કોઈ સત્તા નથી હા એક વાત છે કે, હિંદુઓ મને પોતાનો
સેવક ગણે છે, મારામા વિશ્વાસ રાખે છે તેથી તો બિહારના હિંદુઓ
મેના સાત થયા? અને આજે પણ એ પ્રભ કેટલું પ્રાયશ્ચિત્ત દે છે?
તો તે ન્યાયે પણ ઝીણાસાહેબ અને તમે સહુ ધારો તે ખરી શકો છો
અને મારે કહેવું જોઈએ કે, તમે અત્યારે ગુડાખીરીને પોષવાની નીતિ
અપભત્યાર પડી છે એ આરોપ હું તમારા પર મૂકું છું અને તમારા
ફાગ હું ઝીણાસાહેબને મારા દિલની આ કંઈભરી મ્હાણીનો સંદેશો
પાકું છું કેમ કે હું મને પોતાને તેમનો વફાદાર મિત્ર માનું છું ને બાકો
તે પાળી ખતાવો તો તેમા ધરલામનો જય છે, ધજામનુ રક્ષણ રહેવું
છે અને તેમા સહનું બનું છે પણ હવે તો એવો દિવસ ભગવાન
દેખાડશે ત્યારે જ યરો એમ લાગે છે અને મારી ખાતરી છે કે મંત્રી
મહળ ને હું કદુ તેમ કરે તોપણ ઝીણાસાહેબે પોતાની મ્હેની વાનો
પાળી જ પડે પણ આજે તેવું નથી મને વિચાર થાય કે, ઝીણાસાહેબ
અને તેમના સાથીઓ આવો જુકો પ્રચાર દે છે તો આપણા દેશની
નારડી ક્યા જઈને બિહારો? અમેનેના સમયમા અસહનરની લડતોમા
આપણે જે જતા લાડીઓ ખાતા, અરે! ગોળીઓ પણ અને

નવાનુવાનોએ ખાધી તે આજના મુઝબને વધારે સહેલું હતું એમ મને લાગે છે હિંદુમુસ્લિમની સેવા કરવાનું તો મેં બાળપણથી શરૂ કર્યું છે હું મારું પેટ ભરવા એક મુસલમાનના મહેલાડ તરીકે જ દક્ષિણ આફ્રિકા ગયો હતો મારા બાળબચ્ચા, મારા કુટુંબનું તેઓએ ધ્યાન રાખ્યું હતું અને દક્ષિણ આફ્રિકાના અલબલ પ્રદેશમાં ચુસ્ત મુસ્લિમ કુટુંબ સાથે જ હું ગયો હતો એ મુસલમાનનો હું દુશ્મન શી ગીતે બની શકું? ઝીણા સાહેબ તો માને છે કે હું તેમનો મોટો દુશ્મન છું પણ મારો આત્મા એ કઈ રીતે કબૂલ કરે? દુશ્મનાવટની કોઈ સાબિતી તો મને બતાવે? પણ આપણે બધા એક જ ખુદાના બદા છીએ એ સૂત્રને જીવનમાં વણી લઈએ તો જ આપણે ચેનથી રટી રાજીએ તમને મારે ધુવા રાખે તો કહેવા પડે છે અને તેથી તમે મારા પર નારાજ થશો, ગુસ્સે થશો, ગાળોય કાઢ્ય દેશો, પણ તેની મારા પર કશી જ અસર થવાની નથી કારણ કે હું માનું છું કે મારું કામ પૂરું થયે બગવાન મને પાતાની પાસે બાળાવી લેશે આ જગત બગવાનની ઇચ્છાને આધીન છે, એ અનુભવ મારા જીવનમાં મેં અનેક વખત કર્યો છે એટલે એની મને ચિંતા જ નથી તેથી આટલું કહી શકું છું મુસલમાનો માનતા હોય કે હિંદુઓને મારીફતીને બધું લઈ રાજીએ છીએ તો કશું જ નથી લઈ શકવાના પણ શાંતિપૂર્વક નોંધીએ તો આખું હિંદુસ્તાન લઈ લે

“ખિલાફતના જમાનામાં અદ્વિતીય નમ્રુતિ આવી ગઈ હતી અને આજે મુસલમાનોમાં લીગવાળાઓએ એવી ધૂણા બેસાડી દીધી છે કે, તેઓ હિંદુઓ સાથે વાત કરવામાં પાપ સમજે છે પણ હું તો કેવળ હિંદુ મુસલમાનને જ નહીં, પણ અંગ્રેજો અને માનનીમાત્રને કહું છું કે આપણે બધા એક જ ગીતે પેદા થયા છીએ ઈશ્વરે સહુને જીવવા માટે સરખી શક્તિ આપી છે તો આપણે દુશ્મન ન બનવું નોંધીએ અને તમને એ પણ કહી દઉં છું કે, અંગ્રેજો જે તમને ચડાવતા હોય તોપણ એતલો એ લોકો આપણને આમ લડાવીને મ્હાલ પોતાની હકૂમત સ્થિર કરવા પ્રયત્નશીલ હોય તો તે આકાશપુષ્પવત્ વાત છે અને તેમ જો કોઈ વિચારણા પણ હોય તો તે નરી બેવકૂફી જ છે આ મુઝબને એ પણ કહું કે, ઝીણાસાહેબ કહે છે કે, પાકિસ્તાન આપી દો એટલે બધું જ અમનચેન થઈ જશે પણ આજે લીગની સરકાર ત્યાં જ્યાં છે ત્યાં શા હાલ થઈ રહ્યા છે? આપણી નજર સામે જ આ રાહેરમાં ભુઓ શું થઈ રહ્યું છે? સાચું પાકિસ્તાન શું છે તે તો કોઈ નથી જાણતું હું તો કુરાન-શરીફનો અભ્યાસી છું અનેક વિદ્વાન મુસલમાનોના સપર્કમાં

આગ્યો છુ કોઈએ એમ નથી કહ્યું કે, ઇસ્લામ ધર્મમાં મ્હું છે કે, બિન શુનેગારો મારવા, સ્ત્રીઓની લાજ લૂટી, અને હત્યા કરવી અને મુખી કુટુંબોને હેરાન પરેશાન કરી દેવા તથા ધરખાર વગરના મરી દેવા, રાતે ધરોમાં ધૂસી જઈને માલમિનકતો લઈ લેવી અને ખૂનની નદી વહેવડાવવી ”

બાપુજી કહે “ રોજ તો મુહરાવદી સાહેબ પોતે જ એવું મધુ બોલે છે કે મારે બોલવાનો વખત જ નથી ગહેતો બાહોશ માણસ કે એ જાણે છે કે હું કઈ જલ્લા વગર નહીં રહું એમણે રોજ મારી પાસે બીજી ત્રીજી વાતો કઢીને મારે હેલુ હોય તે વાત કાપીને પણ કનાઈ જાઢી નાખે આજે તો મેં પહેલા જ મ્હું કે આજે તમારે ચૂપ રહેવાનું, મારે તમને મારા દિનની વાતો કરવી છે તેથી આ પ્રમાણે ખૂમ કહ્યું ”

પગ ધોતા બાપુજીએ મને ઉપરની વાતો કહી ૧૦-૩૦ પડી બાપુજી પચારીમાં પડ્યા મારા ફોર્મમાં મિચારા પાચ વાગ્યાના આખા હોવા છતાં બાપુજીને પ્રણામ કરવા જઈ શક્યા ન હતા બાપુજીને મેં વાત કરી એટલે બાપુજીના કહેનાથી એ રાત રોગઈ ગયા આજે રાતના માથામાં તેમણે તેન ધસ્યું મેં પગ દાખ્યા આજે મોડું થયું હોવાથી બાપુજીની માળખમડળીના માળકો મિચારા કટાણીને એ પડી એક સૂત્રા ચાલ્યા ગયા હતા મદાનસા બહેન પણ અહીં જ છે તેમનો પુત્ર નાનમડો ભરત પણ મટાણીને બિધી ગયો બાપુજી તેમને રોજ ચીડવે છે ભરત (પ્રોફેસર શ્રીમન્નારાયણ અમરાનનો પુત્ર) ‘ અગ્રવાલ ’ તેની અટક છે એમણે બાપુજી તેને ‘ પીડેવાન ’ રીતે વિનોદ કરે અને બાપુજી સાથે રમે પણ એ મિચારો મુહરાવદી સાહેબની મડળી વહેની ન બિલાવે પ્રતાપે બિધી ગયો સાજ પડી મને તાન બિતરી ગયો હતો કાચરી પણ દિવસની લગભગ લખી નીધી હતી આ મડળી સાથેની વાતો લખી હલ્લુ બાપુજી મારા ફોર્મમાં સાથે વાતો કરે છે ૧૨-૧૫ થયા છે હું પણ મધુ પૂરું કરી સૂતા જાઉં છું

૧૩-૫-૪૭

બાહી પ્રતિદાન (કચકતા-રોહપુર)

નિયમ મુજબ પ્રાર્થના પ્રાર્થના પડી મારા ફોર્મમાં સાથે મુદ્દમની વાતો કરી અને ચિંતાપૂર્વક સહુની ખમરો પૂરી ગતના ખાસ વાતો

નહોતા કરી શક્યા મારી પણ થોડીક વાતો કરી મારા ફાઈમા
માપુછને કહે “ મને મનુની અંદખાઈ આવે છે ”

માપુછ કહે “ વાત ખરી છે મારી પામે ઘણી છોકરીઓ
આની ગર્ભ ઘણી છોકરીઓને મે ઉઠેરી છે પણ આ છોકરીને
દુ જે આપી રહ્યો છુ તેવુ આટની નાની ઉમરની કોઈ છોકરી
મારી પાસેથી પામી હોય એવુ યાદ નથી અને એ પણ આટની
હિમત કરીને નોઆખાતીમા આવી મને હતુ કે મારા યશમા
એ નભી નહી જ શકે એની અનેક વખત આશ્રમા આડરી કસોતી
કરી છે, કારણ કે મે એની મા હોવાનો દાવો પોં છે, અને
એણે મને મા જોવા ગયો છે આગાખાત મહેલમા તેર ચૌફ
વર્ગની નાની ઉમરમા જોલમા આવી માની મેના કરી, તે જોઈને જ
એ છોકરીને હુ કેળવી શકુ તો કેળવવી એ મારી ઇચ્છા હતી પણ
માણસની મધી જ ઇચ્છા લગનાન પૂર્ણ કરતો નથી જા ગર્ભ અને હુ
માદો પડ્યો મને સરકારે છોડ્યો સ યોગેવશાત્ આ છોકરી પણ છૂતી
પડી એને એમ જ લાગતુ હતુ કે બાપુએ મને અન્યાય કર્યો છે એની
વાત હવે મને સાચી લાગે છે અને મારે કળૂલ કરવુ જોઈએ કે, જો
મે એને નોઆખાતી ન બોલાવી હોત તો અને એને આટની કમી ન હોત
તો, એને હુ એળખી ન શકત અને મારી ઉપરતુ તેનુ મહેણુ કદાચ
કામમ રહી જત કારણ કે મને ખચર નથી કે હુ આ દાવાનગમાથી
કચારે નીકળીશ જ્યા સુધી હુ ન નીકળુ ત્યા સુધી મનુડી પણ ન
નીકળી શકે યશમા હોઆ પછી એનુ મનોબળ મજબૂત કરવા માટે
પહેનેથી જ એને કહ્યુ કે કે તારાથી તારા કુટુંબીઓને ત્યારે જ મળી
શકાશે કે જ્યારે કો તો હુ મરુ અથવા કઈક કરુ ત્યા સુધી તારા
પિતા કે બહેનોને ખાસ મળવા ન જવાય કે ન મોલાવાય (મારા
ફાઈમાને સબોધીને) તુ તો અહી તારા કામને માટે સદજ આવી
છે એટલે મળી છે અને મનુ નિષેતી આટની વાત તારી સાથે કરી
શકુ તે માટે તને અહી રાત રહેવાની રજા આપી અને મારા કામમાં
એ મસ્ત છે પણ એ કળૂન કરવુ જોઈએ કે, હુ તેની પાસેથી તેના
ગત્વ ઉપરાત કદાચ કામ લઉ છુ અને એની બેદરકારી હવુ ગર્ભ

નથી એટલે અપારનપાર તાવ આવી જાય છે આજે જ ૧૦૩° ડિગ્રી તાપ હતો અને મારુ લગભગ બધું જ કામ તેણે કર્યું તુ એની ફાઈ છે એવે તારી શિખામણુ માને તો થોડીક શિખામણુ આપજો

ફાઈમા કહે “બાપુ! તમે એટની મધી સલાળ રાખો છો કે, એની મા છત્તી હોત તો આટની સલાળ રાખત કે કેમ એની મને શંકા છે આપની ખાસે એ છે એથી અમે સહુ કુટુંબીઓ આશ્વાસન લઈએ છીએ કે, અમારી છોકરી બાપુની સેનામા છે એ અમારું સહભાગ્ય છે”

(મારા ફાઈમા તેમની પુત્રી શ્વકતા રહેના હોવાથી અગત કામ માટે શ્વકતા આવેના) સમાજના સડાનો મેયડાય બાપુને ઉઠેનાનો હતો તેનું બાન આ વાતોથી ચાલુ છે કારણ કે બાપુજી માનતા કે “સમાજ આજે એક જાતના ગદનાડમા સમડે છે તેને જીવો લાનવો હોય તો પુરુષોએ માતૃહંસ કેળવવું પડશે” પણ બાપુજી કદી ‘પરૌપદેગે પાતિમ્’ મા માનતા ન હતા તેઓ તો પોતે આચરણમા ઉતારીને પગી જ ઉપદેશ રતા તેમણે મને સગી માતા ન ખેળવે એ રીતે કેળવી એ વાત્સલ્યની સાક્ષીના પુરાવા મારે માટે શબ્દોમા વર્ણવના અશક્ય જ છે અને એના માતૃસ્નેહની પરાજાદાએ પહોંચા જ છે

આમ સનારના ફાઈમા સાથેની વાતોમા વખત ગયો સુદરાવદી સાહેબને બાપુજીએ એક પત્ર લખ્યો હતો તેમા મહી મ્હી તે પત્ર સુદરાવદી સાહેબને હાથોહાથ આપવા માટે ઓરોડોમ પર નિર્મળદા જતા હતા એટલે ફાઈમા પણ તેમની સાથે ઘેર ગયા

અમારે કદાચ આનતી કાલે અઝીથી પગલા જવાનું થયે બાકીનો બાપુનો ક્રમ નિયમ મુજબ ચાલ્યો આજે મને તાપ ન હતો અને નિર્મળદા ટપાલ આપના ગયેના હોવાથી બાપુજીને માનિશ રોજ પ્રમાણે મે જ કરી બાથમા બાપુજી દસ મિનિટ બિઠી ગયા હું હાથપગ યોગતી હતી તેમામા બાપુજી આખ બધ કરીને ગરમ પાણીના ટપમા પડ્યા હતા પણ એ જ મિનિટમા તો નસકોરા સલગાયા મરામત દસ મિનિટ બાથમા બાપુજીનો બિઠ પર આવો અજમ કાપ્યું છે અને અહી ખૂમ શ્રમ પડે છે અહી માનસિક અને શારીરિક બને રીતે થાક છે કારણ

સગવડ વધશે એટલે રચનાત્મક કાર્યની જરૂર નથી, એમ મેઈ રખે માની
 બેસતા પણ અત્યારે હું જે વાતાવરણ જોઉં છું તે પરથી લાગે છે કે,
 સ્વતંત્રતા આપ્યા પછી તો એક દાયકા સુધી આખી દેશ વધારે ખરાબ
 ચલાવી છે રાજકીય સ્વતંત્રતા વડે આપણા પર જે અકુરો હતા તે દૂર
 થશે અને આપણે ધારેલું કામ પાર પાડી બતાવી શકીશું સ્વતંત્રતા
 મળ્યા પછી જ ખરી મહેનત કરવાની રહેશે ગરીબાઈ અને બેકારીનો
 જ્યાં સુધી હિંદુસ્તાનમાંથી નાશ નહીં થાય ત્યાં સુધી સ્વતંત્રતા મળી છે
 એમ હું માનવાનો નથી હીરા, મોતી, ઝવેરાત કે રૂપિયા એ કંઈ ખરી
 મિલકત નથી પણ સાચી સમૃદ્ધિ તો એ જ છે કે, પ્રજાના એક એક
 બાળકને ખાવાનું, કપડાં, ઝેળવણી, આરોગ્ય અને રહેવાનું સંપૂર્ણ રીતે
 મળે એક માણસને જોઈએ તેટલું સહેલાઈથી સાપડે ત્યારે જ એ સમૃદ્ધ
 અને સ્વતંત્ર દેશ કહેવાય પણ આજે તો એક તરફ એરાઆરામથી
 રહેનારા લોકો છે અને બીજી તરફ લાજ ઢાંકવા પૂરતા કપડાં ન હોય,
 પેશમા બાંટો ખાંટો હોય એવી કડુણ સ્થિતિ છે માણસ આજે મ
 વગરનો બેકાર બેઠો છે માણસને પોતાનો વિશ્વાસ સાધવાની સંપૂર્ણ
 તક તો મળવી જ જોઈએ અને એ તક ત્યારે જ મળશે જ્યારે રચનાત્મક
 કાર્યકરોમાં જાગૃતિ આવશે દેશમાં રાજદ્રારી માણસોની જરૂર ■ પણ
 હવે જ્યારે દેશનો ઉત્કર્ષ સાધવાની સાધના કરવાની છે ત્યારે સાચા
 રચનાત્મક કાર્યકરોની જરૂર છે અને મારી ખાતરી છે કે લોકો મશીનની
 તરફ આજે વળ્યા છે, પણ એમાં ખત્તા ખાવાના છે અને સંકુળે, લચ્ચે
 યાદીને, પણ ઘેર ઘેર રેડિયો ચલાવવો જ પડશે પોતાના દરેક કામમાં
 સ્વાવલંબી બનવું જ પડશે લોકોની પોતાની સમજશક્તિથી જો નહીં
 બને તો સમય અને સંયોગે તેને કામ કરતા બનાવશે જ પણ આજે
 તો આ સ્વતંત્રતાના પગરણ જે બતના મડાઈ રહ્યા છે તે જોઈને
 ગભરામણ થાય છે અને કયાંય પ્રકાશ દેખાતો નથી મારણ અથેને
 સત્તા સોંપવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે, ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં અનેક યોગ
 છે તે સદુને યાદ ■ જો સત્તા લઈએ પણ જે આપણે આપણું
 કર્તવ્ય નથી બજાવીએ તો આપણે ગુલામીને સારી કહેવડાવીશું નિર્ભયતા
 અને નીડરતા રચનાત્મક કાર્યકરોમાં જોડવી હશે તેની અસર તેના મામ
 પર પડશે અને કામ દ્વારા એ આબોહવામાં ફેલાશે અને પ્રજા આવી
 તદુરસ્ત હવામાં શ્વાસ લેશે તો સ્વાભાવિક રીતે જ તદુરસ્ત થશે માટે
 દરેક રચનાત્મક કાર્યકરે હવે કમર કસીને મામ કરનાનો સમય આવ્યો
 છે આ સમયનો સંકુલયોગ કરી લે, અને પ્રયુક્ત જે મનુષ્ય અવતાર
 આપ્યો છે તેને સાર્થક કરે ”

સતીશમાયુની તમિલત ખરામ હોનાના ખમર આનતા ચારુદા અને અનિતભાર્ષિ તથા નરેનભાર્ષિને માપુજીએ (નોઆખાલી) મઝીર-પીન મો આ મા* અહી છે તેઓ બાપુ અહી તેમના મહેમાન હોનાથી ન ગયા માપુ કહે “હેમપ્રભાદેવી અને સતીશમાયુ બને પોતાનુ તંત્ર જરા પણ ચૂ તેના નથી હુ અહી છુ તેથી પોતાના પતિની માદગીના ખમર આવ્યા છતા જરાયે ગભરાઈ નહી પોતે જ જનાની ના કહી તેમણે કહ્યું ‘ચારુમાયુ જે એમના દીપ્ત જેવા છે તે જગે અને હુ અહી રહીશ એ જ એમને (સતીશમાયુને) ગમશે આપ અહી હો અને હુ તેમની પામે જાઉં તો તેઓ વધારે દુ ખી થશે’”

બહાર દર્શનાથી ઓ તો એક પ્ર્યાગ્ની અદર બેભરાઈ જાય છે તેથી માપુજીને વાર નાગ બહાર જવુ પડે છે

નાતિકમારભાર્ષિનો આજે જન્મદિવસ હોનાથી તેમણે માપુજીને તાર દ્વારા પ્રણામ મોકળા (શાતિકુમારભાર્ષિ ન મોરારજી) બાપુજીએ તેમને તુરત જ આશીર્વાદનુ ઝડ લખ્યુ

પ્રાર્થનામા પણ આજે બેસુમાર બીડ હતી પ્રાર્થનાપ્રવચનમા આજે પણ બે પ્રશ્નોના જનામો માપુજીએ આપ્યા

પ્રશ્ન—હિંદુ કે મુસ્લમાન પોતાની જાતને અથવા તો પોતાની સંસ્કૃતિને બચાવવી હોય તો તે શુ કરે?

બાપુજી—કોઈ બીજા માણે આપ ન સંસ્કૃતિનુ રક્ષણ કરશે એવી માન્યતા તમારા મનમા હોય તો તમે બહુ મોટી ભૂતમા છો આપણે જાતે જ આપણા સિપાર્ષિ બનીને તેનુ રક્ષણ કરવાનુ છે દરેક માણસ જે જન્મ્યુ છે તેને મૃત્યુન આપીન તો થવાનુ જ છે પણ તે રાજ હોય કે રક હોય પોપર હોય કે મોગે જેવ હોય તેય મરે છે તો પણ મરના હર રો રાખવો? સ્વતંત્રતા અને સંસ્કૃતિને બચાવવા માટે નિમંચના કેજવાની પ્રથમ જરૂર છે આપ ન સંસ્કૃતિનો નાશ આપ ન બેવફાઈ અને ઘયરતા વડે આપને જ ફરીશું બચાવની સંસ્કૃતિ એક હોય એમ ને બચાવ્યોને લાગે છે તો તેનુ રક્ષણ કરવાની જવાબદારી પણ બચાવની પ્રત્યક્ષ છે

આપને પડિત નેદુરુને આપના વગ પ્રધાન બનાવ્યા છે ૫૧ ખડુ પૂડો તો તેને આધાર આપનાર આપને જ છીએ આપને તેના દામ ૫૧

* શ્રી સતીશમાયુના ૫૧ની શી દેખાઈ

નહી થઈએ તો તેમની શક્તિનો લાભ આપણે નથી મેળવી શકવાના. હિંદુસ્તાનનું સદ્ભાગ્ય છે કે પડિત નેહરુ જેવો પુરુષ આપણો વડો છે કે જેના પર આખી દુનિયાના દરેક ભાગના લોકો શ્રદ્ધા છે પણ હવે તો લોકશાહીનો જમાનો આવવાનો છે તમે જેને ઇચ્છો તેને જ તમારા દેશનું સુકાન સોંપી શકવાનો અધિકાર તમને પ્રાપ્ત થયો છે જે તેઓ સીધા ન આવે તો માન પકડીને તેઓને હઠાડી શકો છો પણ પ્રજા અજ્ઞાન રહેશે તો કશુંય વળવાનું નથી પ્રજા જે એટલું સમજે કે, પાયાની મજબૂતાઈ પર જ મોગી ઇમારતનો આધાર રહેતો છે તો જ પ્રજાનું ભાગ્ય ધાય

હું મને કાંઈનો પ્રતિનિધિ ગણતો નથી હું ફક્ત મારો જ પ્રતિનિધિ છું હું તો કેવળ મારા વર્ણના અનુભવને આધારે તમને સલાહ આપું છું તેને સ્વીકારવી કે નહીં તે તમારે વિચારવાનું રહે છે એટલે જગાડના ભાગલા પાડવા કે જગાળ એક રાખડું એ તમારા જ હાથની વાત છે

પ્રાર્થનામાથી આવ્યા બાદ બાપુજી ચોકકસ ક્યાં મને નમગાઈ હોવાથી હું ફરવા નહોતી ગઈ હમણા ત્રણેક દિવસથી બાપુજીએ મને પ્રવાહી પર જ રાખી છે

બાપુજીએ ફરીને ફક્ત અગૂર જ લીધી રાતે શ્યામપ્રસાદ મુ રજી આવ્યા ૧૦-૩૦ પત્રો બાપુજી પરવાર્યા શ્યામનાથુએ હિંદુઓ પર થઈ રહેલા અત્યાચારનું વર્ણન આપ્યું અને સુહરાઈની સાહેબની ખૂમ ફરિયાદો કરી બાપુજીએ તેમને જે બને તો લેખિત આપનાવું જોઈ

રાતે નક્કી કર્યું છે આવતી કાલે સાંજે અહીંથી પટણા જવાનું છે આ વખતે મદાલમાનહેન, બરત અને શ્રીમનજી તથા સતોમકામીના સાથે આવશે મગનનાલકાકા (મગનનાન ગાંધી) પટણામાં ગુજરી ગયા હતા તેથી સતોકકાકાનાને પટણા આવવાની ઇચ્છા છે

બાપુજીએ ‘હરિજન’ માટે લખનાવું શરૂ કર્યું છે આ અવારોડિયે તો ફક્ત પ્રમોત્તરો આપ્યા છે પણ હવે નિયમિત જ્ઞાત્ય લેખો આપશે તો બાપુજીનું કામ ખૂબ વધશે

રાતે છાપાઓ સાલબ્યા, બાગકો સાથે જગાણીમાં વાતો કરી અને નિયમ મુજબ ગરમ પાણીમાં પગ ધોયા આ મધુ કરતા અને પથારીમાં પડ્યા ત્યારે અગિયાર વાગી ગયા બાપુજીને માથામાં તેન વસી

પગ દમાવી મેં આપુનું સૂતર ઉતારું અને આ કાચરી પૂરી કરી. હવે આપુજી માટે દાતણનો ફૂલો કરી થોડુંક પરચૂરણ કામ કરીને સૂતા જઈશ. ૧૧-૩૦ થયા છે. આપુજી તો ઘસઘસાટ જિંઘી ગયા છે. આજે તો પથારીમાં પડ્યા ત્યારે કોઈ વાતો કરનાર ખાસ ન હતું. હું માથું ઘસી પગ દમાવતી હતી ત્યારે જ લગભગ જિંઘી જવાની તૈયારીમાં હતા.

૧૪-૫-૪૭

ખાદી પ્રતિષ્ઠાન, શેઠપુર આશ્રમ

રાતના બે વાગ્યે મને એકાએક ટાઢ ચડી, જિલટી પથ્થુ થઈ. પેટમાં દુખાવો પણ વધતો ગયો. પણ હું ધીમેથી આપુજી જાગી ન જાય તેવી રીતે મારા ખાટલામાંથી જીડીને જિલટી કરવા તો ગઈ, પણ પાછી વળી ત્યારે આપુજી પોતાની પથારીમાંથી મારી પથારી તરફ જોવા માટે બેઠા થયા હતા.

આપુજી કહે : “કોણ જાણે એકાએક હું જાગી ગયો, અને તારી મચ્છરદાની હવામાં જિલટી જોઈ એટલે મને થયું કે લાવ આ છોકરીની મચ્છરદાની તેણે સરખી દઆવી નથી તેથી પથારી નીચે દઆવી દઉં. પણ નજર નાખી તો તું જ અંદર ન હતી. મને થયું કે ભૂલમાં પ્રાર્થનાનો સમય થઈ ગયો જાણીને જીડી તો નહીં હોય?”

મને સખત ટાઢ આવી રહી હતી અને તેની આપુજીને ખબર ન પડે તો સારું એટલે આપુજી સાથે અમારે વાતો કરવા ઇચ્છતી ન હતી પણ મારું ચાલ્યું નહીં અને આપુજી સમજી ગયા એટલે તુરત કહે “કેમ ટાઢ આવી હેના?” તુરત આપુજીએ પ્રેમથી પંપાળી. હું તે જે કંઈ કાથમાં આવ્યું તે ઓઢીને સૂઈ જ ગઈ. અમારી પાસે તે ગાદલાં ગોદડાં ક્યાંથી હોય? આપુજી જ એક સાવ રજાઈ જેવે પાતળી ગાદી પથરાવે છે. અને મારી પાસે પાથરવાની એક શેતરંજ અને ઓઢવાને માટે ગરમ શાલ તથા ચાદર જ છે. મોટા ખિસ્તરા ગાજના મુસાફરોને લેવા પરવડે નહીં. અને તેમાં આપુજી સાથે ફરવાનું હોય ત્યારે. એક જાડી શેતરંજ જેમાં આપુજીનો ખિસ્તરો આંધું છું તેને ઓઢવામાં લીધી. આપુજીના ઓરડામાં પથરાયેલ નાનકડો

બેસનાનો બિનનો ગાલીચો પણ ઓઢવાના ઉપયોગમાં લીધો રાતે બે વાગે બીજુ ન થાય ?

પ્રાર્થના સમયે તો તાન ઓછો થઈ ગયો હતો ટાઢને મદદે પસીનો અડી ગયો અને બત્તી કરી બાપુજીને દાતણ રાના બિમી થઈ અને પાથરણાને ઓઢવાના ઉપયોગમાં લીધા હોનાથી તે દેખાન મારી પથારીમાં જોઈને બાપુજીએ વિનોદ ર્યો કે “ માણસ કેના નખરા કરે છે ? અમસ્તા તને આ પાથરણા જે ઓઢના આધ્યા હોય તો તુ એમ જ કહે કે મધાના પગ પડ્યા હોય તે ઓઢવાને ન ગમે પણ રાતે હડી લાગી ત્યારે તને આ પાથરણા કેના મીઠા લાગ્યા હશે કેમ ? ખાવામાં પણ આપણે એમ જ કરીએ છીએ ભૂખ વગર આપણે ખાઈએ છીએ એટલે આપણને નખરા સૂએ છે કે આ ખાતુ છે, આ કુતુ છે અને આ નથી લાવતુ પણ ખરી જરૂરિયાત હોય ત્યારે જે સૂકો રોટલો મળે તો તે પણ મિષ્ટાન્ન સમજીને માણસ ખાય આ પરથી આપણે સમજવુ જોઈએ કે જ્યારે ખરી જરૂરિયાત હોય તે વખતે જ વસ્તુ વાપરવી જોઈએ આથી સહુને કેળો બધો નામ થાય ? ”

દાતણ કરતા બાપુજીએ આમ વાતો કરી નિયમ મુજબ પ્રાર્થના પ્રાર્થના પછી મારો ગીતાપાઠ દસ મિનિટ ચાલ્યો બાપુજીને ગરમ પાણી અને રસ આપીને હું થોડી વાર સૂતી બાપુજી પણ આજે લખતા લખતા બિધી ગયા હતા સાડા ૯ વાગ્યે બિઠ્યા ફરવા ગયા બાપુજી ફરવા ગયા ત્યારે બીજુ કોઈ જ ન હતુ આજે ધણા દિવસે હું અને બાપુજી એકના ફરવામાં હતા મારી તમિલતની બાપુજી ખાસ ચિતા કરતા હતા એટલે ફરતી વેળાએ તે સબધી વાતો રી આજે નમજાઈ નધારે લાગતી હોવાથી દૂધ લેવાનુ કહ્યુ આજે સાજે પગલા જવાનુ હોવાથી તૈયારી કરવાની પણ વાતો ખરી અમે દસ મિનિટ ફર્યા તેનામાં એક પછી એક માણસો આવ્યા એટલે શુઝામહેન અને મદાનસામહેન બાપુજીની લાકડી થયા અને હું માનિશની તૈયારી કરના ગઈ માનિશ વેળાએ ૧૦ બિધાનમાણુ આવ્યા બાપુજીને તપાસ્યા બાપુજીને ખૂબ થાક છે, અને તેને લીધે નમજાઈ પણ છે અને તો

જે એક દહાડા મુનાડાતો મધ ડરાવીને મૌન લઈને આરામ લેવાની તેમણે સૂચના કરી

આપુણ કહે “ચોતરફ આગ જળતી હોય ત્યારે એ રીતે આરામ કરીને જીવવાની ઇચ્છા નથી થતી”

તેમણે દલીલ કરી કે “આપને ક્યા આપના માટે આરામ લેવો છે? જનતાની વધુ સેવા કરી શકો તે માટે આરામ લેવાનો આપનો ધર્મ નથી થઈ પડતો?”

આપુણ કહે “હા જો લોકો મારુ કંઈક પણ સાબળે, અને હું પ્રજા તેમ જ સત્તાધીશોને કંઈક ઉપયોગનો હોઉં તો તે જરૂર એમ કરુ પણ હવે મારો ઉપયોગ ક્યાય હોય એમ હું અનુભવતો નથી મારી ભુદ્ધિ કદાચ ભુટ્ટી થઈ ગઈ હોય! છતાં પણ આ કટોકટીના કામમાં હું આરામ નેવાનું પસંદ કરવાને બદલે એમાં ‘મરવાનું અથવા મરવાનું’ જ પસંદ કરીશ કામ કરતાં કરતાં, અને રામરટણ લેતા લેતા મરવાની ઇચ્છા છે અને એ ઇચ્છા ઇશ્વર પૂરી કરશે એટલી શ્રદ્ધા આ યજ્ઞમાં દહ થતી જાય છે એમ હું અનુભવુ છું મારા અનેક વિચારોમાં હું એટલો છું, છતાં શુરુદેનું ‘એકલા ચલો’નું ભજન મને ખૂબ બળ આપે છે, એથી એમનતા નથી અનુભવતો અને અનેક મિત્રો સાથે દહતાથી ઝંખૂમવાની હિમત ઇશ્વર આપી રહ્યો છે, એ જ મારે મન ઇશ્વરદર્શન છે, ઇશ્વરી મદદ છે ઇશ્વર દર્શન એટલે કોઈ હાથપગવાળો કે ચિત્રમાં જોઈએ છીએ તેમ અનેક સાજથી સજેલો પુરુષ નહીં, પણ દરેક ક્ષણમાં આપણને જાગ્રત રહેવાની શક્તિ આવે અને તે થકી સીધા રાહ પર આપણે ચાલીએ એ જ ઇશ્વરની મદદ છે—ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર છે”

પછી તુરંત મારી તમિયત તપાસવાનું તેમને કહ્યું, અને રાતના તાવ ચક્રો વગેરે બધી વિગત આપુણએ કહી યજ્ઞના સાક્ષી તરીકેની વાતો કરતા આપુણ કહે “જો તેના હૃદયમાં રામનામ હૃદયગત થઈ જાય તો તેને અવારનવાર તાવ ન જ આવે, પણ મારામાય દહ્યું એવી અનાસક્તિ કદાચ નહીં આવી હોય, નહીંતર આ છોમરી ચોરીસ ક્યાંક મારી સાથે રહે છે, મારી ભાવનાપૂર્વક સેવા કરે છે,

એ માદી ન જ પડતી જોઈ એ કારણ કે મેં એને આ 'યજ્ઞ'ની ભાગીદાર બનાવી છે મારા હૃદયમાં હૃદયગન રામનામ થયું હોય તો તેનો રોગ જવો જ જોઈએ "

બાપુજીએ આવા મોટા ડોક્ટરની સાથે આધ્યાત્મિક વાતો કરી પણ ડોક્ટર મને તપાસ્યા પછી કહે કે, "મને એપેન્ડિસાઇટિસ હોય તેમ લાગે છે જો અહીં મારે ત્યા રહી જ તો જરા સરખી તપાસીને તુરત કાપમને માટે સારી ડ્રી દઉં, કેમ કે પૂરી તપાસ કર્યા વગર મને ખમર નહીં પડે વળી જો એપેન્ડિસાઇટિસ પાછી જશે તો બાપુજી જોરા હેરાન થયા હતા તેવું થશે "

બાપુજીએ કહ્યું છે કે, "મનુ માની જાય તો તમે રાખી લો "

મેં કહ્યું, "મારા ડોક્ટર તો બાપુ જ છે, એમ્સે બીજાની સાગનાર નીચે બાપુજીથી છૂપી પડીને રહેવાનું હું પમદ નહીં કરું "

બાપુજીને પણ તેમણે માત્ર ડ્રી "હવે પટણા જઈને જોઈશું " અહીં ડોક્ટરના બે મત કે મદરતી ઉપચારક કુતુરજનમાયુ કહે છે કે એવું ઠીક નથી, અને મિધાનમાયુનો ભુદો જ મત થયો, એમ્સે બાપુજી વિચારમાં પડી ગયા

માનિશ-સ્નાન પછી બોજન પગે નિયમ મુજબ ચાલ્યું. બાપુજીના પગ આજે મદાનસામહેને ઘસ્યા

૧૨-૩૦ પછી 'લેજના આ' દસ વિદ્યાર્થી ભાઈમહેનો આવ્યા હતા, તેમની સાથે માતો કરતા બાપુજી બોમ્બા કે

વિદ્યાર્થીઓ જ દેશના ખરા વારસદારો છે તે લોકો સારા નાગરિકો બનશે તો જ આ દેશની પ્રજાનો ઉદ્ધાર થશે અત્યાર મુખીની તમને આપવામાં આવતી પ્રજાની હવે સાચા નકામી છે અથેલેએ જે કેળવણી દાખલ 'ી છે તેમાં તો તેમનો સ્વાર્થ હતો, મારણ કે તેમને તમારી ઉપર રાજ્ય કરવું હતું તેણે તમને આવી પ્રજાની આપીને દાગુનો તૈયાર કર્યા જેમ એમ્સે ઓફિસમાં મારકુનોએ તેના સાહેબોને તામે ગ્રહેવું પડે તેમ આ કેળવણી યશી આપોઆપ આપણે મિટિશોના ગયામ રહીએ એ એમ્સે જાતની એમની રાજ્ય કરવાની યુક્તિ હતી પણ જો મારું ચાહે અથવા મારા રાજ્દો સડના જ સુધી અને હૃદય મુખી મહોચાડી શકુ તો હું કે હિન્દુસ્તાનમાં અત્રતતા આવતાની સાથે જ પ્રજાનીમા

સહુથી પ્રથમ ધરમૂળથી ફેરફાર કરો અને નર્મ તાલીમની દૃષ્ટિએ કેળવણી આપો, જેથી દરેક વિદ્યાર્થી સ્વાવલંબી થાય અને ભણી ગણીને એ પ્રશ્ન ન રહે કે હવે હું શું કરીશ? અત્યારની કેળવણીમાં વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકોનો પારાવાર ખર્ચ થાય જ છે, પણ તેના કરતા કોનેલિયનની રહેણીના ખર્ચનો હિસાબ તમે તો મઠ્યો હશે જ. આ મેજા ભણવાનું શરૂ થઈ કે વિદ્યાર્થીને કોટ પાટલનું, ખૂટ મોજનું, પેન ઘડિયાળ સુગંધી તેલો વગેરે છેલ્લામાં છેલ્લી ઠબનું નોંધ્યું એ એક સ્વાભાવિક હકીકત બની ગઈ છે પણ હવે હિન્દુસ્તાનને સ્વતંત્રતા મળી છે તેથી હિન્દુસ્તાની યોનુ ધડતર રાજ્ય ફાલે તેમ ધડી શકે છે, હવે કોઈ જાતનો અકુશ નથી તો હું સૂચવીશ કે વિદ્યાર્થીઓ અક્ષરજ્ઞાન, ભાષા ગણિત દતિ હાસ ભૂગોળ આદિ તમામ વિષયો ખેતીની મારફતે - શ્રમની મારફતે શીખી શકે છે વિદ્યાર્થીના હાથમાં કોદાળા પાલકો આપીશું એટલે આપોઆપ તેના કોટ પાટલનો ખર્ચ બની જાય છે મરણ કે વિદ્યાર્થીને પોતાને જ એ કપડા પહેરીને ખોદવા નહીં ફાલે પણ સાદી ચૂંટી અને પહેરણ પહેરીને ખોદવાનું શ્રમ તે સહેલાઈથી શી શકે એટલે વિદ્યાર્થીની રહેણીમાં એની મેજે જ પરિવર્તન આવી જશે એ જ ગીતે મુ બિયાવણ ફેની રીતે ઓરાય છે અને તેનો પાટ જ્યાં સારો થાય છે? મ્યા સેંગમાં, અને યા રાજ્યવહીવટમાં રૂ અનાજ, તેલીબિયા સાસ પામતા હતા? શા માટે? કેટલા પ્રમાણમાં પાકતા હતા? આવા વિષયોમાં દરેક જાતનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને મળી જ જાય છે આ તો મે તમને એક સામાન્ય દાખરો આપ્યો પણ જો નર્મ તાલીમની દૃષ્ટિએ કેળવણીમાં ફેરફાર કરવામાં આવે તો મારી ખાતરી છે કે બાર વર્ષનો ડોકરો કે ડોકરી પોતા પૂરતા વજન અને અન્ન ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ધરાવશે આજે પચીસ વષના વિદ્યાર્થી- માં તેણે એમ એ ની કે ગમે તેવી મોટી ડિમી મેજાના છતાં અને મા બાપોના હાલરો રૂપિયા બગાડ્યા છતાં ખરિયામે ભખ્યા પછી શું કરવું એની નિરાશા અને હતાશપણ દેખાય છે અને તબિયતે પણ એ જીવેના છતાં તેની મૂએના જેની હાલત લાગે છે ત્યારે મારી કેળવણીમાં કુદરતના ખોળામાં ડાહ્યો બાળક તદુરસ્ત હોય અને તેને આધ્યાત્મિક વાતો બરણ મને એટલે માનસિક તદુરસ્તી પણ સંપૂર્ણતાએ જળવાય

“વાળા જુદા જુદા રાજકીય પંથોમાં પણ વિદ્યાર્થીઓનો સહુએ ખૂબ ઉપયોગ કર્યો છે એ એક મોટી બૂઝ ઘર્ષ હોય તેમ લાગે છે ભૂતકાળની આ બૂઝને હવે મુધારવી જ નોંધ્યું અને અન્ય પ્રજાના બાળકોની કેળવણી કેવી દોની નોંધ્યું તેનો પણ હવે નવસરથી વિચાર કરવો નોંધ્યું વિદ્યાર્થીઓએ પોને પણ હવે વિચારના શીખવું નોંધ્યું

એનો અર્થ તમે એ ન કરતા કે હડતાળો પાડી શિક્ષકો પર પથરાઓ ફેંચી પોતાના વિચારો અથવા પોતાની માગણીને સંકળ કરી પરંતુ નિયામકો સાથે સમજાવટથી કામ લેવું જોઈએ

“મે હમણા જ કહ્યું તેમ પશ્ચિમની કેળવણી આપવાનું બધું થયે તેની સાથે જ તેમાની ફેરનો પણ આપોઆપ દૂર થશે વિદ્યાર્થી વિદ્યા લ્યાસને ‘વેક’ નહી ગણતા રાષ્ટ્ર તરફની એક ફરજ માની તેમાથી સાચો આનંદ મેળવતો થાય ત્યારે જ તેને હું સાચી મેળવણી માનીશ વિદ્યાર્થી જીવન પૂર્વજોએ સન્યાસી જીવન જેવું જણાવ્યું છે તે સાચું જ છે પણ વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી આવી અપેક્ષા રાખતા પહેલાં મારે કહેવું જોઈએ કે સ્વતંત્ર હિંદની સરકારે પહેલાં વાતાવરણ તૈયાર કરી આપવાની ફરજ છે જેમ બાળક જન્મે તો તેને વખતસર દૂધ પાવાની માતાની ફરજ થઈ પડે છે તો જ તેનું શરીર બધાય અને બાળક મોટું થઈ બધું ખીલતું બધું તેમ સરકાર અને વિદ્યાર્થીના હાતરની વચ્ચે છે”

આ લામ્બિહેનો તો આપુજીના હસ્તાક્ષર લેના જ આવેલા અને તેમણે મને ખુબ હવડ કે, બે મિનિટમાં અમે આવ્યા જઈ ગયા પણ આપુજીની આદત પ્રમાણે જે બે બહેનો આવી હતી તેને પૂછપરછ કરી, અને શું બણો છો? ક્યા બણો છો? તેવા ખમગઅતગ પૂછતા ઉપરની વાતો લગભગ દસ મિનિટ સુધી કરી માપુજી કહે. “તમે બે મિનિટ માટે આવેના પણ મે જ તમને દસ મિનિટ આપી દીધી અને જ્યારે જ્યારે મને વિદ્યાર્થીઓ મળે છે ત્યારે તેઓની સાથે બળનાનો અને વાતો કરવાનો મારો એક શોખનો નિયમ છે જોકે હું બીજી અનેક પ્રવૃત્તિમાં રહેતો હોનાથી એ શોખ પૂરો નથી કરી શકતો પણ બોલો, આ સહીના મદનમાં તમે મને કેમ પાચ પાચ રૂપિયા જ આપશો? વળી મે તો તમને બગાળીમાં અહીં ફરી આપી છે એમને તેની ફી નધારે આપવી જોઈએ એમ તમને નથી લાગતું?”

ખૂબ હસાહસ ચર્ચ પડી વિદ્યાર્થીઓ કહે “આપુજી તમે તો આ વેપારીની રીત સમજવી.”

માપુજી કહે “દરિદ્રનારાયણનો હું ધધો વર્ષને બોલે છું એટલે બીજો ગમે તે ધધો કરું તેમા મારો ધધો તો મધ્યમિદુ છે પણ તમે વધારે ન આપી શકો તો મારા એકતાના મમમાં મદદ કરજો. વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે કોઈ પણ જાનનો જાતિભેદ ન રાખના, અને હું ખી

ગરીબોને તમે મદદ ન કરી શકો તો છેવટ સહૃદયતાથી સહાનુભૂતિ
જતાવજો એટલું પ્રામાણિકતાથી કરશો તો હું માનીશ કે તમે મને
ઘણી ડિમત આપી છે ”

એ છોકરીઓમાની એકના હાથમા સોનાની વીટી હતી તે તેણે
તુરત જ બધાની વતી કાઢીને બાપુજીના હાથમા દરિદ્રનારાયણ ફડને
સારું આપી દીધી, અને બાપુજીને સહુએ પ્રણામ કર્યા બાપુજીએ સહુના
વાસામા મીઠી ટપનીઓ મારી સૌ હસતા હસતા વિદાય થયા

આવા દર્શનાર્થીઓ આવે છે ત્યારે ક્યારેક બાપુજી એમિતા
તેમની સાથે વાતો કરવા લાગે છે, અને સામાન્ય વાતોમાથી બાપુજીના
ક્યા વિષય પર શા નિચારો છે તે જાણના મળે છે આજે એવું જ
બન્યું સારું થયું કે હું ત્યાં જ મેસી રહી નહીતર આ વિદ્યાર્થીઓ
સાથે બાપુજીએ જે સુદર વાતો કરી તે સાબળવાનું શુભાવત

મે બાપુજીને કહ્યું “હું ખીજા પ્રમમા હોઉં ત્યારે આપને
આના તો કેટલાય મળવા આવે છે તેમની સાથે કેટલી જાણવા જેવી
વાતો કરતા હશો ? આજે તો મને એમ જ યાદ છે કે આ રીતે હું
કેટલુંય શુભાવતી હોઈશિ ”

બાપુજી કહે “મે કશું આગળથી તો ક્યારેય વિચાર્યું નથી
હોતું નાતો થતા થતા મારા મનમા જે બધું હોય છે તે સ્વાભાવિક
રીતે જ બહાર આવી જાય છે. તને એ બધું સાબળના-નખનાનો
શોખ છે તે સારું લાગે છે તે તો સહેજે મળે તેનાથી સતોય રાખવો
જોઈએ શરીર સાચવતા થીખી જ તો અત્યારે જે મળે છે તેના
કરતાય વધુ મળે અને પછી તું ખીજું કામ રાતે જાગીને પણ પૂરું
કરે તો મને દયા નહીં આવે ! ”

મને તો ડર લાગ્યો કે, વળી બાપુજી શરીર પર લાલુ વ્યાખ્યાન
આપશે હમણા તો મારી સાથે દરેક વાતમા મારી તમિયતને વચ્ચે
મૂકી દે છે

મોરે આખો સામાન પેક કર્યો આ વખતે અમારી મ...ળી
સોની દોઢાને મરણે લાચાતો બંદોબસ્ત આજમના રૂમોડે જ કર્યો

આપતાં આપશે. એટલે તને ન લઈ ગયો એમાં મને કેટલો લાભ થયો તે તો જો. કારણ તને લઈ ગયો હોત તો તડકાને પ્રતાપે તુમ લાલ થઈ ગઈ હોત તો મહાનમાં ખપત. અને મને આ ‘મહાન’ની હોદ્દો ન મળતને ?”

આમ આપુજી અને મારી વચ્ચે વિનોદ વાર્તાલાપ થતો હતો ત્યાં જ કિતીશમાજી આવ્યા અને આપુજીએ તેમને હસતાં હસતાં થયેલી આ વાતો અને મને નહોતા લઈ ગયા તેથી રિસાઈ હતી તે અંધી વાતો કરી, અને સહુને આપુજીએ એ મિનિટ હસાવ્યા અને સીધા પ્રાર્થનામાં ગયા.

પ્રાર્થનાસભામાં આપુએ કહ્યું કે :

“આજે અહીંથી પછલા જઈ છું અને ત્યાંથી ફિલ્દી થઈ વેળાસર પાઠો અહીં આવવા પ્રયત્ન કરીશ.

“આજે હું બગાળના વડા પ્રધાનની સાથે એ કલાક સુધી જ્યાં રમખાણ થયા હતા તે વિભાગ જોવા ગયો હતો મારી આશા તો એવી છે કે આ રમખાણ હવે ઊંચુ જ હશે.”

પછી આપુજીને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો.

પ્રશ્ન — “કલકત્તામાં આજે હિંદુ મુસ્લિમ એમ બે ભાગલા પડી ગયા છે, તો સામાન્ય જીવનચરણ ચાલુ થાય તે આટલું શુ કરવું ?”

આપુજી — “હું તો એક વાત કહેવાનો છું કે, બેમાથી એક પક્ષ નો સંપૂર્ણતાથી સત્ય અને અહિંસાનું પાલન કરે, અને ઈશ્વર સિવાય કોઈનાય ડર ન રાખે, તો માણસને મારનાર કોઈ માનવી નથી એ તો નિમિત્ત બને છે પણ આણખ પૂરું થાય એટલે મૃત્યુ-મિત્રને સહુ કોઈએ ભેટવાનું રહે જ છે. પછી કોઈ હુદયના રોગથી મરે, કે કોઈ અકસ્માતથી મરે, કે કોઈ ખાટલે રિખાઈને મરે. પણ જેનો જન્મ થયો તેને મરવાનું નિશ્ચિત થઈ જ ચૂકેલું છે આવા હિંમતવાન લોકોનો જો પક્ષ મજબૂત હશે તો બધા પક્ષના લોકો તેની સાથે મૈત્રી રાખશે જ. અને આના કરતા બીજો કોઈ સારો ઉલાજ હોય તો મારા ધ્યાનમાં નથી.

“પોતાના ધર્મનો અભ્યાસ તો દરેક વ્યક્તિ કરે, પણ સાથે સાથે બીજાઓના ધર્મપ્રથોનો અભ્યાસ પણ સહુએ કરવો જોઈએ કારણ કે આપણા દેશમાં અનેક કોમ છે. હિંદુ, મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી, બુદ્ધ, જીન, આ બધી કોમના માણસો આપણા દેશવાસી બાઈઓ છે, એથી જ આપણે તેઓના

ધર્મત્રયો વાચી વિચારી સારી વસ્તુ લાગે તેને આચરણમાં મૂકવી એથી
નુકસાન તો કાંઈને જરા પણ નથી ફાયદો તો દેખીતો જ છે એથી
આપણી બુદ્ધિનો પણ વિશ્વસ થશે અને દિલમાં ઉદારતા કેળવાશે '

પ્રાર્થના પછી માપુજી ફરવા નીકળ્યા મેં સામાનની યાદી કરી,
ખટારામાં ભરાની સ્ટેશન પર મોકલ્યો મિસેનભાઈ પહેવા ગયા ૭-૩૦
વાગે અહીંથી નીકળીશું હવે પાંચેઝ મિનિટ બાકી છે માપુજીએ પણ
બધું આટોપ્યું કે, બાળકો સાથે અમારે મગાળીમાં છે ની વાતો કરી
આનંદ કરે છે

*

*

*

(રાતના ૬મ વાગ્યે પટણા જતી ગાડીમાં આ બાકીની ડાયરી
લખી રહી છું)

અમે ૭-૩૦ વાગે શેઠપુર છોડ્યું પહેલી મહાળા આગળ ગઈ
હતી તેમાં કે પાણજી, મિસેનભાઈ ને શ્રીમન્નારાયણજી ગયા માપુજીની
મોટરમાં મદાલસામહેન, ચતોન્કાકી, ભરત, ક્ષિતીશમાયુ અને
હતા હાવડા સ્ટેશન પર બેશુમાર ગીરદી હતી માડ માડ પોનીમેએ,
'નિર્મલદા આશ્રમ'ના આશ્રમનાસી ભાઈઓએ અને સ્વયંસેવક દળે
રસ્તો કચો, ત્યારે અમે ગાડીના ડામામાં ચડી સકયા ફોટાનાગાઓ
પણ લાઈટ ફેકીને આખ આજી નાખતા હતા આમાં કેને રોડીએ
એકને રોખવા જઈએ ત્યાં બીજે સામે આવે, નાઈટ ચમકાવે અને
દૂર હડી જાય માપુજી કહે કદી પણ પત્રમારો અને ફોટોગ્રાફરોને
નહી છતી શકાય " ખૂમ જ બીસાતા બીસાતા ઉપર ચડયા માપુજીએ
ઉપરાણુ શરૂ થઈ સારી પેરે ઉધરાણુ થયું હોય એમ લાગે છે પોણી
થેની તો પરચૂરણથી ભરાઈ ગઈ છે

આ વખતે રેલવેવાળાઓએ ડીપ ખાસ સગવડ કરી છે ત્રીજા
વર્ગના ડામામાં બેઠામાં માટે જે પાંચિયું હોય છે તેની બાથે નીમળા
શકે એવું લાણુ બીજું પાંચિયું મૂક્યું છે, એટલે સુધામાં પહોળાઈ
ખૂમ વધી છે મારી આ બાપુજીની પચારી મરતા પણ ધણી જગ્યા
વધી છે બાપુજીના પગ દનાયા, સામાન સરખો મૂક્યો અને આ
ડાયરી નખી તાવ ચડતો હોય એમ લાગે છે હું પણ સૂઈ છું

રાત એકઠેરે ડીક ગર્ભ રહેવાય દરેક સ્ટેશને માણસો તો દર્શન કરવા આવતા જ હતા પણ હવે લોકોને તાનીમ મળી ગર્ભ હોય તેમ લાગે છે જરૂરિયાત સ્ટેશને ખૂબ લીડ થઈ હતી તેથી ત્યાં રામધૂન શરૂ કરવાની આપુલએ સૂચના કરી એક બારીનો કાચ તૂટ્યો એટલે મને ખીન્ન લાગી કે આપુલના પર માર્ય પડશે તેથી બારી પરથી ફૂટીને ત્યાં આવતા લોકોને અટકાવવા પ્રયત્ન કરવા તો ગર્ભ, પણ મારું મહુ ચાલ્યું નહીં રામધૂન શરૂ કરી તેથી લોકો શાંત થયા ઉવગાળુ તો દરેક સ્ટેશને કરીએ જ છીએ મદાનસામહેન પણ સાથે છે એથી લહેર પડી. રાતના બારી પરથી ફૂટી તેનાથી કે શા કાગળથી પણ જીનની અને તાન આવ્યો અને પેગમા સપ્તન દુખાવે જાપડ્યો એથી બેચેની વધી ગર્ભ સમાર તો માડ માડ પાડી પ્રાર્થના નિયમ મુજબ ચલાવી પણ ગાડી ચાલુ હતી, અને મદાનસામહેન સંતોષાક્રીયા, એમ બે તથ્ય જથ્થાનો સાદ હતો એટલે પ્રાર્થના પણ પૂરી કરી પછી આપુલને ગરમ પાણી આપીને રસ કાઢ્યો આપુલ મદાનસામહેન સાથે રાતો રાતો હતા એટલું સારું હતું રસ આપીને તે સામાન પાછો સરખો મૂકીને સ્ત્રી મદાનસામહેન સાથે આપુલ માગ વિષેની વાતો કરતા હતા એમલે નું ત્યાં જીમી ન રહી પછી આપુલએ પોતાની કાયરી લખી બગાળી પાંચ કર્યા પોતાની કાયરીમા મદાનસામહેન સાથે થયેલી વાતોનો સાર આપુલએ પોતે લખ્યો કે

પ્રાર્થના પછી બગાળી રસ પીએ મદાનસા સાથે મનુડી વિષે વાતો મેં એને કહ્યું કે મનુડી તો ત્યાં સુધી હું જીવું છું ત્યાં સુધી મારી સાથે જ રહેવાની છે મેં એને આ શરતે આવવા દીધી છે એ મને હોળી શરૂ છે, હું એને નહીં છોડું હું એનામા બારે રહેલા શુભોને પાવના માગુ છું વગેરે વાતો મ્હી

આપુલએ પોતાના હાથે મારા વિશે કાયરીમા આ લખ્યું તેની મને ખબર ન હતી, પણ મદાનસામહેને વાચ્યું એમલે મને અભિનંદન આપતા ખૂબ ખુશ થયા અને પોતે જ મને ખૂબ આનંદપૂર્વક

વંચાવું, અને કહે, “આપુછએ જાણે આવું સર્ટિફિકેટ મને જ ન આપ્યું હોય એવો આનંદ તારા વિષેની ધણી વાતો આપુછએ મને સંભળાવી તેથી થયો. અને ઈશ્વર તને તેમની ખૂબ ખૂબ સેવા કરવાનું બળ આપે એવી હું રોજ પ્રાર્થના કરીશ.”

અમે ૬-૪૫ વાગ્યે સવારે શુભઝાર આગ પર ઊતર્યાં. અહીંના વડા પ્રધાન શ્રીઆણુ, ડૉ. સૈમદ મહમૂદ સાહેબ, મુસ્તફા સાહેબ સ્ટેશન પર લેવા આવ્યા હતા.

આપુછએ મુદુલાખહેન સાથે વાતો કરી. મેં ધીમે ધીમે માલિશ વગેરેની સવારની તૈયારી કરી. મહેમાનોની વ્યવસ્થા કરી.

માલિશ, સ્નાન અને બોજનનું તો માંડ માંડ ધીમે ધીમે પડ્યું. આપુછના પગે મદાલસાખહેને ઘી ધસ્યું. આ કામરી હું બપોરના બે વાગ્યે આપુછએ માટી લીધી છે ત્યારે લખું છું. પણ હવે તાવ વધ્યો હોય તેમ લાગે છે. લખાતું નથી. પેટમાં સખત દુખાવો બપડ્યો છે.

૨૦-૫-૪૭

(પટણા સિવિક હોસ્પિટલ-પક્ષગમાં)

પાંચેક દલાડાની કામરી આજે એકસાથે ધીમે ધીમે લખવાની શરૂ કરું છું. ૧૫મીએ બે વાગ્યા સુધીની કામરી લખી હતી. તા ૧૫મીએ ત્રણ વાગ્યા પછી તાવ સખત ચડ્યો. ૧૫મીએ આપુછએ માટી કઠાવવા માટે મને બોલાવી ત્યારે બિસેનભાઈએ આપુછને કહ્યું કે, “મનુ સૂતી છે. એને સખત તાવ ચડ્યો છે.”

તુરત જ આપુછ મારી પાસે આવ્યા. મારા ખાટલા પર બેઠા. મને તપામી, બહાર જઈ મુદુલાખહેનને કહી ત્રણ ચાર ડોક્ટરોને બેગા કર્યાં. આ સફુનો મન થયો કે તાત્કાલિક ઓપરેશન કરાવવું જ જોઈએ. એપેન્ડિસાઇટિસ છે. આપુછએ મને પણ ખૂબ પ્રેમથી સમજાવી. મને પૂછ્યું કે, “જમસુખલાલને તાર કરી બોલાવી દઉં?” મેં કહ્યું : “આપના બોલામાં જો મોત આવે તો એથી વિશેષ કશી લાલચ નથી. આપ એટલી બધી સંભાળ રાખો છો કે આવી સંભાળ પછી બીજું શું જોઈએ? અને ભાઈ પણ અહીં શું કરશે? બધાં વધારે ચિંતામાં પડે. આપને જેમ હીક લાગે તેમ કરો.” મદાલસાખહેન અને સતોદકાદ્રીઆ તો

ખપોરના બહાર ગયા હતા મપોર પછી નર્સો અને ડોક્ટરોએ ઓપરેશન માટેની પૂર્વતૈયારી કરવા માઠી માપુજી તો પ્રાર્થનામાં ગયા, પણ જલદી પાછા ફર્યા મે ધીમે ધીમે ખાપુજીને કચારે ગુ જોઈએ અને ઈ વસ્તુ કયા છે તેની યાદી મદાવસામહેન અને બિમેનભાઈને આપી બિમેનભાઈને હું યાદી ડરાવતી જતી અને તે પોતાની આખના આસુ લૂછતા જતા હતા નિર્મળદા પણ નથી એટલે એમને એમ થયું કે ખાપુને સભાળી શકીશ કે નહીં ? પોતે સ્વભાવથી ખૂબ ભક્ષા અને મૂગા છે મને બેચેની ઘણી હતી તેના કરતા જાણે એમને જ રોગ ન હોય એમ એ બેચેન હતા

પ્રાર્થનામાંથી આવીને ખાપુજી મારી પાસે જ બેઠા મારા ખાટલા પર બેઠીને તેમણે પ્રવચન લખ્યું અને કહ્યું “જરા ગભરાતી નહીં હું સામે બિમો રહીશ”

મે કહ્યું “આપને આટલો ઘાડ છે, અને મુઠ્ઠામહેન તો આવે જ છે, આખના થકી મારી સારવાર તો સરસ જ થશે અને ઓપરેશન કરાવી નાખવાની મને ખૂબ હિમત છે કારણ કે એક મહિનો થયો આમ રિખાઉ છું, એટલે તેના કરતા પાર આવે”

ખાપુજી કહે “મારે તો મારી પરીક્ષા કરવી છે એટલે ઓપરેશન સમયે હાજર રહેવું છે કારણ કે, કુદરતી ઉપચારકોએ તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, તને એપેન્ડિક્સની આ માદગી નથી એટલે રોગ અમુક પ્રમારનો હોય અને ધક્કાજ જુદો થાય તો તેમા દર્દીના શા હાન થાય ? એટલે કુદરતી ઉપચારકોની ભૂલ હશે તો મારે તેમને જલ્યાવવું પડે કે તેઓએ શરીરવિજ્ઞાન તો સપૂર્ણપણે જાણવું જ જોઈએ”

આટલું લખ્યું અને થાક લાગતો હોવાથી સૂઈ ગઈ ખપોરના ખાપુજીની અને ખાપુજીના ભાષણોની તથા બીજા કોઈ લખાણો લખ્યા હોય તો તેની નોંધ રાખવાનું બિમેનભાઈને મે કહ્યું હતું તે બધું તેમણે મોકલ્યું છે

ખપોરે ૨ વાગ્યે લગભગ ૭-૩૦ પગી મને એમ્બ્યુલન્સ કારમાં અહીં લાન્ના મારી સાથે ડૉ ભાર્ગવના દીકરી, એક નર્સ અને સિસ્ટર હતા બીજી મોટરમાં માપુજી પણ આન્ના કોઈને ખમર નહોતી

પડવા દીધી, છતાં લોકોને ખમર પડી ગઈ તેથી ફેટાવાળાઓ અને પત્રકારો તુરત જ પહોંચી ગયા.

રાતે ૯-૩૦ પછી બધું શરૂ કર્યું ક્યોરોફોર્મ દેવાનું શરૂ કરતા પહેલાં બાપુજીએ અત્યંત વાત્સલ્યથી મારા માથા પર હાથ ફેરવ્યો અને કહે “રામજીનું રટણ મનમાં રાખજો કરીય ખમર નહીં પણ મેં માપુજીનો હાથ જોરથી પકડ્યો મારી પાસે જ ખુરશી નાખી મોકલ મારી પોતે બેઠા મૂઢનામહેન અને મદાલસામહેનને ઓપરેશન થિયેટરમાં નહોતા આવવા દીધા ધબ ધમ કધ્મ ધતુ હતુ (આ પછીનો ભાગ તો ડોક્ટરે, બાપુ અને નર્સો પાસેથી સાંભળેલી વાતો પરથી અને માપુજીએ પોતાની ડાયરીમાં નોંધ લખી છે તે પરથી મારી ડાયરીમાં લખુ છું)

હાલિસ સર્જન અને ડૉ. લક્ષ્મણમહેને મોળખીએ સનારે વાતો કરતાં મને જણાવ્યું કે, માપુજીએ મારા માટે સ્પેશિયલ રૂમની ના પાડી “માર્ગ દીકરી તો ગરીમની દીકરી છે ગરીમને જે મારવાગ મળે તે એને સારું હોય ” પણ અમે કહ્યું કે, “તમે આવો ત્યારે ખૂમ બીડ થાય, અને મનુ પણ પટણામાં પ્રાર્થના કરાવતી હોનાથી ખૂમ જાણીતી થઈ ગઈ છે એટલે એની પાસે માણસો ખૂમ આનંદે માટે અમારે એને લુદી જ રાખવી પડશે એટલે તને અહીં રાખી રાતના ૧૧-૩૦ વાગ્યે તને અહીં લાવ્યા ત્યાં સુધી બાપુજી અહીં હતા તને ક્યોરોફોર્મ ઊતરે તેની રાહ જોતા હતા પણ છેવટે અમે કહ્યું કે, એને મોકુ ઊતરશે એથી તેઓ તો માડ માડ ગયા બેત્રણ જનની થઈ હતી અને એક વાગ્યે ક્યોરોફોર્મ ઊતર્યું તરત જ જાગીને ‘માપુ ! બાપુ !’ એમ બે વખત તે ખૂમ મારી અને બાપુને બદલે અમને જોઈને તુ ગભરાઈ ગઈ એક ડોક્ટરે ખૂમ સાત્વન આપ્યું કે તને જલદી સાજી કરીને બાપુ પાસે મોકલીશું ”

૧૬-૫-૪૭ની સવારે મેં ફોન કરવાનું કહ્યું કે “બાપુ મારી ચિંતા ન કરે હું સારી છું ”

પછી તો શહેરમાંથી અને બહારથી માણસો, પ્રધાનો વગેરે ઘણા ખમર લેવા આવે છે

મિસેનભાઈ એ સમાચાર આપ્યા કે, બાપુજી ખાખરા નથી ખાતા. ફક્ત શાક અને દૂધ લે છે. બોજનની સંભાળ મિસેનભાઈ રાખે છે. બાપુજીનું બધું કામ મદદજ્ઞસાથેન તથા પ્રભાજીએન (જ્યેષ્ઠપ્રકાશજીનાં પત્ની) કરે છે. માલિશ પ્રભાજીએન કરે છે.

૧૬-૧૭ તારીખે વધારે વસંતુ લાગ્યું હતું. ત્રણ ત્રણ કલાકે પેનિસિલિન આપ્યાં.

પત્રકારોને ના કહ્યા છતાં ઓપરેશનની વિગત છાપામાં આવી. એથી મારા પિતાશ્રી, બહેનો, કુટુંબીઓ અને બીજાં બધાં ચિંતામાં પડી ગયાં. એથી ઉપરાઉપરી તારો આવ્યા. ડૉ. સુશીલાજીએને પણ તાર ક્યો કે, તેમની જરૂર હોય તો આવે. બાપુજીએ મને પૂછ્યું. પણ મેં ના કહી. લોકો ખૂબ આવે છે એટલે બહાર એક એકિયાત મૂક્યો છે કે કવખતે કોઈ ન આવે.

બાપુજી રોજ સાંજે આવે છે. ડૉ. ભાર્ગવે ખૂબ કાળજીપૂર્વક ઓપરેશન કર્યું અને સારવાર કરે છે. તેમનાં ભત્રીજી પણ અહીં લેડી ડોક્ટર હોવાથી મારી પાસે જ લગલગ રહે છે. તેઓ પોતાને ત્યાંથી આઈસક્રીમ બનાવીને લાવે છે. ગરમી સખત છે જેથી બીજી વસ્તુ ખાવાની ગમતી નથી. નસો પણ ખૂબ જ કાળજી રાખે છે. આખો સ્ટાફ મિત્તરો કહે છે કે : “તમારા યકી અમને રોજ બાપુજીના દર્શનનો અને આમ અંગત મળવાનો લાભ મળે છેને?” નમો નવાં નવાં ફૂલો લાવી, બાપુજીનો આવવાનો સમય થાય છે ત્યાં એરડી શણગારે છે. ‘કેમ મનુડી હતુ હવે છેને?’ એમ હસતાં હસતાં કહેતા બાપુજી આવે છે. અહીં કલાક મારી પાસે બેસે છે, દરેક દર્દીને ખાટલે પણ જાય છે. પહેલે દહાડે તો દર્દીઓ કે જેઓને ખાટલામાંથી ઊઠવાની મનાઈ હતી તેઓ પણ જીડી જીડીને બાપુજીનાં દર્શન કરવા આવતા હતા. એથી ડૉ. ભાર્ગવે વિનોદમાં કહે : “આ એક છોકરીને સાજી કરતાં અમારાં બીજાં દર્દીઓ હેરાન થશે, એટલે આપ જો બન્ને મિનિટ તેઓ પાસે આવી જશો તો તેઓને ખૂબ સાંત્વન મળશે.” બાપુજી કહે : “તેમાં કહેવાની જરૂર હોય જ નહીં, મારે ફરજ રૂપે દરેકની પાસે જવું જ જોઈએ.”

ગર્ભ કાલે (૧૯-૫-૪૭) આપુણી રાત સુધી નહોતા આવ્યા. ગામડાંઓમાં પ્રાર્થના કરવા જાય છે. ૯-૩૦ પછી તો મેં પણ આશા છોડી હતી. દસ વાગ્યે આપુણી આવ્યા. હું ધસધસાટ બેઠી હતી, પણ આપુણી ટપકી માથા પર પડતાં એકદમ જંગી ગર્ભ, અને ખુશ ખુશ થઈ ગઈ. જોરથી 'આપુણી!' એમ બોલાઈ ગયું. મેં કહ્યું: "આપ આટલા મોડા કેમ આવ્યા?" આપુણી કહે: "આવતું જ જોઈએ ના? તું એમ સમજતી હશે કે તારે મારી મેવા નથી કરવી હાં? પણ મારે તો તને જન્મદી સાથે કરીને સેવા લેવી જ છે. વળી નિયમ-ભંગ તો કરાય જ નહીં", પણ આ ડોક્ટર સાહેબે મારા પર મહેર-ખાતી કરી અને રજા આપી એટલે આવી શકાયું." આમ વિનોદ કરી દસ મિનિટ ખખરો પૂછીને આપુણી ગયા. પછી અગિયાર વાગ્યા સુધી તો હું અને ડૉ. લજ્જબહેન વાતો કરતાં હતાં. તાવ જરાય ન હતો. અને તો આપુણીના આવા અગાધ પ્રેમના વિચારોમાં બહુ મોટી બેંધ આવી.

ક્યા પુણ્યનું આ ફળ હશે કે દુનિયાના મહાપુરુષ ગણાતા આપુનાં આવાં લાડ સાંપડે છે?

આજે (૨૦મીએ) દિવસના ૧૨-૩૦ વાગે હું બાંધી ગઈ હતી અને કોઈ ખાદીનાં કપડાં પહેરેલ હતા તેવા ભાઈ અને મળવા આવના હતા. ચોકીદારે ના કહી તેથી પેલા ભાઈએ તેને થપાટ મારી અને આપ્યા ગયા.

સાંજે ડૉ. ભાગવ સાહેબ મારી પામે આવ્યા. ચોકિયાતને સૂજેલો ગાલ અને બતાવ્યો. અને કહે: "ખાદીવાળાઓ બધા આવાં કામો કરીને નબરો?" એ બહુ જ નારાજ થઈ ગયા હતા. મેં આપુણી સાંજે આવ્યા ત્યારે વાત કરી. આપુણી કહે: "હું પ્રાર્થનારુપામાં કહીશ કે, કોંગ્રેસનું નામ લીધાથી કે ખાદી પહેરવાથી કંઈ ખિન્નો થોડો જ મળી જાય છે કે ગમે ત્યારે બધે જ જઈ શકાય?"

આજે જ્યત્રકાશણ અને બેગમ સાહિબા પણ ખખર દાવવા આવ્યાં હતાં.

આપુછું દિલ્હી જવાનું નક્કી થયું છે. મને પણ લઈ જવાના છે. હવે તો અહીં પણ ખૂબ કંટાળો આવે છે. કદાચ આવતી કાલે રજા આપશે. ડોક્ટરે તો કહે છે કે, હવે અમે ચાલવા નહીં દઈએ. જવાહરલાલજીનો તાર હતો.

આપુછીની નોંધમાંથી મારી ડાયરીમાં ઉતારા કરીને પાંચ હજારની મારી ડાયરી પૂરી કરું છું.

તા. ૧૫-૫-'૪૭ શુક્રવાર બાગ પર જાવ્યાં. આવીને ક્યો. મસાજ સ્નાન. ખાતાં મુદલા સાથે વાનો. સૂતાં દેવ સાથે... મનુને બારે પેટનો દુખાવો છે, જલદી અને તાવ પણ છે, તેથી ડોક્ટરને બોલાવ્યા. ડોક્ટરેએ તેને તપાસી. મનુને એંથ્રેક્સાઈટિસ નક્કી થયું, તેથી આજે જ દવાખાને ખસેડી. રાતના ઓપરેશન કરશે. મદાલસા તથા સતોકને પાછાં બોલાવ્યાં. તેઓ આવ્યાં. દવાખાને જઈ મનુડીનું ઓપરેશન ભેયું. સાથે મુદલા અને મદુ (મદાલસા બહેન) હતી. પણ તેને ઓપરેશન થિયેટરમાં નહોતાં આવવા દીધાં. મેં મોકલે પાંધી આપું ઓપરેશન ભેયું. ઉપરની ઓરડીમાં ૧૧-૩૦ વાગ્યે એને લઈ ગયા. હું એને ડોક્ટરને સોંપી ૧૧-૧૦ વાગ્યે પાછો ફર્યો. ૧૧-૩૦ પછી સૂતો. ડૉ. કર્નલ ભાગવે ઓપરેશન કર્યું.

મનુડીને બહારે મારી સેવામાં મદુ છે. મનુડીના રાતના ઘણા વિચારો આવતા હતા.

૧૬-૫-'૪૭

પરવાર

પ્રાર્થના પછી શાંતિનિકેતનથી આવેલું બંગાળી સાહિત્ય ભેઈ ગયો. બંગાળી પાઠ. વહેલા ખબર આવ્યા કે મનુડીની તબિયત સારી છે. રાતના એક વાર ઘેનમાંથી જગતાં બાપુ, બાપુ, બોલાવતી હતી. પણ પછી સાવધ થઈ ગઈ અને કહેવડાવ્યું કે, “હું સારી છું.” કાગળો લખ્યા: ખુરશાબહેન, ખારેલાલ. ફરવા ગયો. મદુ આવી હતી પણ મેં તેને મનુડીને મળી આવવા કહ્યું તેથી તે વહેલી ચાલી ગઈ. મનુડી વગર બધું જીવું થઈ રહ્યું છે. એ જતાવે છે કે, એ એકલ છાકરીએ માડું કેટલું બધું કામ ઉપાડી લીધું હતું કે મારી સેવા પાછળ એ ગાંડી છે.

મસાજ આ થોડા દિવસ મદનબાબુ કરશે. અને નવડાવશે દેવ, (દેવપ્રકાશભાઈ નંધર). રોલ્ડને છાપાં સંભળાવ્યા. ૯-૪૫ ખાવા બેટો. ૧૦-૩૦ વાગ્યે ખાકસારો મળી ગયા. પછી સહેજ સૂતો. અગિયાર વાગ્યે જાગી ગયો. ડાળ પીધું. સૂતી વખતે મુદલાએ મનુડીને બહારે ધી ધર્યું.

નળ્યા પછી કાગળો લખ્યા જયસુખવાય, સતીશ, રામેશ્વરી નેહરુ, સુશીલા નાયર ખાર વાગ્યે માદી લીધી અને ચિમનવાલને કાગળ લખાની સૂઈ ગયો. શ્રીમન્, સતોક નાવદા જોવા ગયા એક વાગ્યે ઠાકચો કાતતા બિસેનને મગળો લખાવ્યા જયવલ્લિહ, કોસળી, શ કરન, માત્યા પછી કવ્યાણુમને, સાવિત્રી (એસ્ટ્રેલિયા) પેરી, માદીન અને મીરાને આખમા ઠાક બરાતા સૂતો. ૩-૧૫ ઠાકચો મજલાય નેહરુને કાગળ લખાવ્યો. Lady's Oration ને કાગળ લખાવ્યો. અનસારી અને મુદ્દલા સાથે વાનો પ્રમા આવી ગોળ ખાધો દૂધ ન પીધુ ૫-૧૫ બહાર જતી વખતે જયપ્રકાશ આપ્યા.

જયપ્રકાશ પણ સાથે હતો મનુડી પાસે વીસ મિનિટ બેઠો તબિયત સારી છે પેરાળ હતું નથી આવતો. ધારી જ નબળી પડી છે ગુલઝાખ ખાગમા પ્રાર્થના હતી પ્રાર્થનામા મનુડીની ખોટ પૂરેપૂરી સાબતી હતી ત્યાંથી ૭-૪૫ પાછો ફર્યો અનુઅહબાણુ તથા અનસારી સાથે વાતો. આવતી કાદથી પ્રમા મસાજ માટે આવરો 'હરિજન' માટે થોડુંક લખાવ્યું દેવનું લખેલ પ્રવચન જોઈ ગયો. ૮-૩૦ વાગ્યે રાત્રે ખમર નળ્યા કે ઇન્લોકશન પછી મનુડીને પેરાળ આપ્યો છે પેનેસિલિન ૩-૩ કલાક આપે છે રામાનદ મિશ્રનો માણસ આપ્યો હતો ઉપવાસની વાનો. મ્મી મે રાત્ર્યા છે પછી ફર્યો મુદ્દલા સાથે હતી જતો જ રાત્રીર લગ્યું. ૮-૩૦ વાગ્યે સૂતો.

તા ૧૫મીના પ્રાર્થના પ્રવચનમા માપુલ્યએ જણાવ્યું કે :

“આજે બરાબર પદર દહાડે આપણે અહીં બાકીયોર મેદાનમા પ્રાર્થના કરવા માટે ભેગા મળ્યા છીએ દરમિયાન હું દિલ્હી અને કંબકતા જઈ આપ્યો. મારે કંબકતા જવાનું થયું એવું મેં ધારું નહોતું કારણ કે મારી ‘કરેગે યા મરેગે’ની પ્રતિજ્ઞા નોઆખાની અને બિહાર પૂરતી જ મર્યાદિત હતી પણ કંબકતા વિષે મેં જે કાર્ક સાબજ્યુ તેથી મને લાગ્યું કે હું ત્યાં પણ કંઈક ઉપયોગી થઈ શકીશ ત્યાં બિસીને પણ હું બિહારની જ સેવા કરતો હતો. હું ગમે ત્યાં જઈ પણ મારું માર્યું તો તેનું તે જ રહેવાનું છે.

“પણ આ રીતે મારો ‘કરેગે યા મરેગે’નો વિસ્તાર વધતો ચાલ્યો છે મારી ખાતરી છે અને શ્રદ્ધા છે કે ગમે ત્યાં એક જગ્યાએ જો મારું મિરાન સફળ થયું તો તેની અસર બધી જ જગ્યાએ પડવાની છે.

‘અહીંનો હેવાલ આજે જણ્યો અલીનું ૧૫મા ધીમુ ચાલે છે પણ બિહાર ગાંડું જન્યુ ત્યારે મદ ગતિએ ગાડપણ નહોતું આપ્યું, એમ રાહતનું કામ પણ મદ ગતિએ ન ચાલતું જોઈએ વરસાદની યંત્ર પણ

આવી છે. એટલે નિરાશિતોને જોઈલા જલદી હેઠાણે પાણી સંકલ્પ તે માટેનો પ્રયત્ન તરત થવો જોઈએ. અને જાહેનોને પણ હું વિનવતી છું કે મુસ્લિમ જાહેનોમાં જઈને સેવાકામ ઉપાદી લે.

“અને અહીં જે સંકળતા મળશે તો તેની અસર આખા હિંદુ-સ્તાનમાં પડશે.

“મને હિંદુઓ તરફથી પત્રો મળે છે કે, અમારી પાસેથી તમે એ આશા રાખો છો કે અમારે મુસલમાનોની ખુશામત કરીને તેને લાડ લડાવવા? આવી હકીકત લખનાર લાઈઓને હું શું કહું? એટલું જ કહું કે તેઓ મારી વાત સમજ્યા નથી એ આખી જિંદગી સત્ય અને અહિંસા વડે અન્યાયની સામે લડવામાં ગાળી છે. એટલે આવી જાતની ખુશામતમાં હું ન જ પડું તે સ્વાભાવિક છે. હું તો એટલું જ કહું છું કે ક્રોધ અને વેરને દૂર કરો કરતા કઠી નાખી સમજાવ થવામાં જે ખુશામત ગણાતી હોય તો તે સંજ્ઞ વાપરવામાં પણ મને વાધો નથી.

“હું આ ગરમીના દિવસોમાં ગામડાઓમાં મુસાફરી કરવાને અરાજક હોવાથી રાહેરમાં જુદે જુદે લોકો પ્રાર્થનાસભા યોજાવીને સતોષ માનીશ.”

૧૬-૫-૪૭ ના પ્રવચનમાં બાપુજીએ કીક કહ્યું :

“અહીં આવતા પહેલાં હું નિરાશિતોની છાવણીમાં જઈ આવ્યો. મારી એ છાવણીમાં વધારે સમય આપીને ઝીણવટથી બધું જોવાની ઇચ્છા તો હતી. પણ છાવણીના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પાસેથી મેં જે કાર્ડ સાંભળ્યું તે જાણીને હું બહુ રાજ થયો.

“એ છાવણીમાં જે ઉદ્યોગો ચાલી રહ્યા છે તેમાં સ્વાવલંબનને મહત્ત્વ અપાયું છે. છાવણીમાં બાળકો રહે છે તેમને પણ કામ આપે છે. અને ઉત્સાહ રહે તે ખાતર કામના કરતા મજૂરી વધારે અપાય છે.

“માર્ગ સંજ્ઞા છે કે હિંદુઓ—શ્રીઓ અને પુરુષોએ આ છાવણીમાં અવારનવાર આવીને નિરાશિતો સાથે દોસ્તી બાધવી. તેમને આશ્વાસન આપવું. આશુ કરવો તો એક મોટું પુણ્યનું કામ થશે.”

(પત્રોનાં લખાણોમાં પણ આપુજીના વિચારો જાણવા મળે છે. આમ આપુજીની ગયરીમાં અને પત્રોમાંથી અહીં (દોસ્તિપત્રમાં) ગદેવાથી મારી ગયરીમાં જે દમ દિવસનો ખાડો પડ્યો છે તે પૂરવા માટે આપુજીએ જ સૂચના કરી કે, “તું તારી ગયરીમાં નોંધી રોકે છે” એથી મારી ગયરી અપૂર્ણ ન ગદે. જોકે મુવાકાતીઓ સાથે જે વાતો થઈ હશે તે તો શુભાવી જ. પણ ખીજો ઉપાય શો?)

ता. १५-५-४७, ता. १६-५-४७ અને તા. ૧૭-૫-૪૭ના
પત્રોમાંથી :

૧૫-૫-૪૭

પટના

ચિં. . . . ,

તુમ્હારા સત આજ પટનામે પડા ! કલ સામકો સોદપુરમે
મિલા થા ! વાસીનાયકા નિવેદન સરાવ હૈં । વિમી મી વારણમે
અગર ઉસમે સચ નિવેદન દેનેકી હિમ્મત નહી થો તો ઉમકી
કીમત વહુત હી કમ રહેગી । અવ કયા તિયા જાય વહ મે
નહી સમજ પાતા હૂ । અગર સચ્ચે નિવેદન પર કાયમ રહનેકી
ઉસમે તાપત હો તો, યા વહી ગચ્ચા હૈ એમા મિદ્ધ કરનેકે
લાયક સમૂત હો તો કુછ હો સકે । વાસીનાયકે માઈને
પૈસે દિયે સો મી વુરા લગતા હૈ । ઝિમ તરહ લોગ પંમા ગુડા-
ઓકો દેતે રહે યા દૂસરી તરહ ઢરતે રહે તા આગિરમે ઉન
લોગોકો વુરાઈયા પરનેમે ઉત્તેજના મિલતી હૈ । તેમે લોગોના
દૂસરી જગહ પર રહના चाहिये । યહા મેં ૨૪ તારીખ તક હૈ ।
પચ્વીસકો દેહલી પહુચના હૈ ।

વાપૂકે આશીર્વાદ

૧૫-૫-૪૭

ચિ

તુમ્હારા સત મિલા, મજનાવલિકા દૂમગ મસ્તરણ નહી
મિલા ।

પંગમ્બરકે વચનોમે કૌનસા ઠીક હૈ મો વિનાશ યા વારામે
પૂછો । મેં ધ્યાનસે પઢ મલૂ એની મેરી હાલત નહી હૈ ।

તુમ્હારે વિવાહરી વાત મુનકર કુછ આગ્ય હોતા હૈ,
કુછ દુસ મી । વહી મી કોઈ દોષ રહા હૈ કિ ઝિમમે મો
વસ્તુ સ્વામ્યવિવ હોની चाहिये મો અતિ કટિન પ્રતીત હોતી હૈ ।

યહ તુમકો સાવધાન કરનેવે લિખ લિખતા હુ, રોકનેવે લિખ
નહી । જૈસે વિનોબા કહે કરો ।

વાપૂકે આશીર્વાદ

૧૬-૫-'૪૭

૫૪૫

ચિ. . . .

તમારો કામળ મળ્યો, રામેશ્વરદાસનો જવાબ આપી ગયો એ ઠીક થયું. તમારી ચળ જડમૂળથી ભય, અને ખોરાક બરાબર ખાઈ શકો. એટલે સતોષ થાય. શકરન અને તમારો મેળ નથી ખાતો એ વિચારવા જેની વાત છે, પણ શુ થાય? તમારાથી એને છતી શકાય તો છતને. પણ એય તબિયત બગાડીને તો નહી જ

મારો મર્ન ઉતારીને મનુને કાલે એપેન્ડિસાઇટિસનું ઓપરેશન કરાવવું પડ્યું છે. મને ખબર પડી મર્ન હતી, પણ દિલ્હીથી કલકત્તા લખાણે અઢી દસ દિવસ મળ્યા છે એટલે ડોક્ટરોને બતાવી. મારો ભય ખરો પડ્યો એ લોકોએ તરત ઓપરેશન કરાવવાનું સૂચવ્યું. મે કમૂલ રાખ્યું. આજે ઇસ્પતાનથી ખબર આવી છે કે તે સારી છે.

૧૬-૫-'૪૭

૫૪૫

ચિ . . .

તારો તાર મળ્યો . . . ને મોકલ્યું છે. આજે તે કથા છે તે ખબર નથી . . . ને તારા તારની વાત કરી હતી તારા વિચારને હું મળ્યું છે. બનેનો પ્રેમ હક નિર્મળ છે, પણ સ્વભાવમેદ મોટો છે. એ ને એ પ્રમાણે લખશે તો નિવેડો વહેથી તકે આપી જશે. અને સમત થાય ત્યારે જ મારાથી બહેર નિવેદન કાઢી શકાય. આશા તો રોડ હું કે હવે તરત નિઠાવ થઈ જશે.

તમે બંને મનમાં હરો.

બાપુના આશીર્વાદ

૧૬-૫-'૪૭

૫૪૫

ચિ. જયમુખવાવ,

માડો મર્ન ઠતર્યો છે. કાલે ગતે મનુને એપેન્ડિસાઇટિસનું ઓપરેશન ઇસ્પતાનમાં કરાવ્યું. હું ખાસે હતો અત્યારે સવારના છ પણ નથી વાત્યા માણસ કહી ગયો, મનુ કહેવડો છે, એ મનમાં છે.

હું તો દિલ્હીમાં ચેતી ગયો તો કે એપિડિસાઈટિસ છે
માનીથી સાગી થશે એમ ધારુ હતું પણ માનીએ પૂરું કામ ન આપ્યું
એમ ન કહે દાખતરોને બોનારી પૂછ્યું તેઓએ ઓપરેશન સૂચવ્યું એને
કરાવ્યું આમ ઈશ્વર માણસનો ગર્વ ઉતારે છે હજુ કયા મને લઈ
જશે એ ખમર નથી હવે કોને કહીશ કે મરે પણ નૈસર્ગિક ઉપચાર
ન છેડતા ? મારે પાતાને વિષે એમ કહીશ તોને ધણ માનીશ

ફિકર કરવાનું તો ન જ હોય બાર વાગે મનુ પાસે મલાલસા,
સતીક જઈ આવ્યા મળ દરે છે હું સામે જઈશ

બાપુના આશીર્વાદ

વિ

૧૬૫ ૪૭

તુમ્હારા સ્વત્વ પ્રાપ્તનાકે પહર લિખા હુયા મિત્ર । કાંસવી
જીવા પડકર આનંદ હોતા હ । માયમ અનેકે ત્રિપ્ત સ્વત્વ રવતા
હ । મિત્ર તક દેહ હોગા તા સ્વત્વ અનેકાં દે દેના યા પડા
દના । અનેકે આશ્રમમ રહનસે આનમ (સેવાગ્રામ આશ્રમ) પવિન
હોતા હૈ । હસમ મુખવો કોઈ મી ગવ નહા હ ।

વા સ્વત્વ રિપ્તે સાથ હૈ । કુછ હોગા તો
બચ્છા હ ।

૧૬૬ ૪૭

વિ

લિખતે હ વિ તુમ્હારી ઓર વી પડતા નહા
હ । ઉપચારકની હસિમતસ તુમ્હાર દર્દીકે મનકા જીતના હૈ
દર્દીકો ઉપચારકકા નહી । જ્ય દર્દી ઉપચારકકા મન જાતતા
હૈ ત્ય દર્દી ઉપચારક વનતા હૈ ઓર ઉપચારક દર્દી । આ
તુમ્હારે ત્રિપ્ત હોના ચાહિય । અવ દર્દી ઉપચારકની સેવા ચાહતા
હૈ ટેકિન સવલે સવ અપચારાવા સ્વાવાર નહી કર મક્તા હ ।
તવ ઉપચારકનો ચાહિય વિ વહ દર્દીકે અનુકૂળ વન ઓર
જિતની મેવા હો સક્તી હૈ ઉતની વર । ઓર ધારતસ કામ
તે । અગર યહ સમજમ આયા હૈ તો આમ કરો ।

[ધર્માનંદ મૈસબી બહુ માદા હોવાથી સેવાશ્રામમાં સારવાર લેતા
હતા તેમને લખ્યું]

भाई कौसबी,

तुम्हारा सब अहेवाल हमेश मिलता है। तुम्हारा पैगाम भी बलवन्तसिंहने दिया है। तुम्हारे आश्रममें रहनेसे मुझको बड़ा आनन्द होता है।

शांतिसे ही आओगे इसमें मुझे शक नहीं है।

[अधः आसनविधाभां भानन्तार रोक्ष्यते धृष्युः]

तुम्हारा खत तो जैसे मिला वैसे ही पढ़ गया था। लेकिन उसके साथ जो लेख भेजा था वह आज ही पढ़ गया। पढ़कर खुश हुआ। सब केस (दर्दों) योगिक क्रियासे अच्छे हुए ऐसा बताया है वह काफी नहीं है। कौनसी क्रिया करवाई थी और उसमें सुराक इत्यादिका भी काफी हिम्सा था या नहीं आदि बताना चाहिये था।

अच्छे या बुरे सब बिनाबोझें बातें लिखी जाती हैं, वही तुम्हें लिखनी चाहिये।

हारवर मुझको कल मेरी ही लड़कीके लिए डॉक्टरोंका सहाय लेना पड़ा तब मुझको तुम्हारा स्मरण हुआ और मनको कहा, कैसा भी अच्छा होता अगर मैं आसन आदिमें इस लड़कीको अच्छा कर पाता ! उसको एपेन्डिसाइटिस थी, उसको गूजन था। मिट्टी, पानी और गुरावने यह अच्छी न हो सकी। दो नैमर्गिक उपचारकोंसे गदगिरा मैंने किया। वे भी कुछ बत्ता न सके। एक हकीमने हरड़ और बेत पत्र सिलानेको भी कहा। उससे भी दुरस्त न हुई। अब अस्पतालमें भेड़ी है। नैमर्गिक उपचार जोर आगनोंको माननेवाला मैं होर गया। यह मुझे अच्छा नहीं लगा। लेकिन मेरा मोर्दे भी दगाज न रहा। वह लड़की पत्र खाती थी तो गात आठ दम्ब जा जाने थे। गिरफ्तो छोड़ी छाम पर रखा था। न दम्बको मैं रोह मरवा, न एपेन्डिसाइटिस गूजनको। अब बगलमें ऐसे बेमोमें मुझे क्या करना चाहिए था ?

[એક નૈસર્ગિક ઉપચારના પ્રખર ઉદારને લખ્યું]

બાઈ જહાંગીર થોડા સમયને માટે જાપાન જશે એવો મને તાર હતો. એ તમારી પડખે છે એમ સમજીને હું બેફિકર રહેતો. તમારા વિચાર કોઈ દિવસ છૂટતા નથી તમારી પાછળ હું ધમડાગો છું અને નૈસર્ગિક ધમમા પડ્યો પણ પડતા મેં જોયું અને વધારે જોડું છું કે, કદાચ તમારા અને મારા વિચારોમાં બહુ ફરક હોય હું બીજી રીતે ઘડાઉં એમ મને બાસતુ નથી અને કદાચ તમે પણ બીજી રીતે જાઈ ન શકો એ સંભવ છે તો આપજે બંનેએ શુ કરવું એ આપણે બેએ વિચારવું રહ્યું તમારે મારી પાસે હોગ આવવાની જરૂર નથી હું અધારે બની રહ્યો છું, મને પાતાને ધગ રહ્યો છું મારે રખડવું પડે છે અહિંસાની દૃષ્ટિએ સાધના કરી રહ્યો છું એમાથી હું બીજી વાતોમાં પડી નહીં શકું મારે સારું નૈસર્ગિક ઉપચાર પણ એ અહિંસાનું ક્ષેત્ર છે તમારો ધર્મ, તમારી સાધના અત્યારે બે ચીજમાં રહેતી છે માનની સેવા કરવી માણની પાસે રહેવું અને તમારી પાતાની હાજત વિચારી લવાની એવું મારી પાસે તો ન જ હોઈ શકે મારા મેં માણ મારી પાસે નથી હું તેની સાથે નથી પેસાતું પણ તમારે જ વિચારવાનું રહ્યું

હવે બીજું પ્રકરણ એ મારી શરમતુ છે ચિ મનુ માફુ મ્હેતુ જ કરે છે એટલે મારે એને કયા લગી લઈ જવી એ વિચારતો હતો હું દિલ્લીમાં હતો ત્યાં જ મને થઈ આવ્યું હતું કે એને અપેક્ષાકાંક્ષિત હોતું જોઈએ પણ મારું જ્ઞાન સાવ છીજડું ગટલે હું મારો પાતાનો વિશ્વાસ કેમ કરું છતાં પાગીના અને માદીના ઉપચારો કરતો હતો મોરારના પણ એનિમા લવાનું મ્હેતો અને કે વિચારમાંથી દસ્ત રાડ થયા અને તેમાથી અપેક્ષાકાંક્ષિની ખખર પડી બે નૈસર્ગિક ઉપચારકો મારી હ ફેટમાં આવ્યા હતા પણ એ બિચારાનું જ્ઞાન મેટું કે કોઈ સંપૂર્ણ નૈસર્ગિક ઉપચાર મારા હાથમાં આવ્યા નથી તમને એવા માનવા મન ત્યાગ તો હતું પણ એ પ્રમાણે મરવા જતા હું જોઈ મરો કે ખરે અને નૈસર્ગિક ઉપચાર તો જ છું છતાં અપૂર્ણ આવી આવ્યા ને મારે દસ દિવસ રહેવાનું હતું એટલે દુરમદ જોઈ એમને બંને ચાર દાખતર આવી પડ્યા અને એ લોકોએ આપરેશન કરવાનો નિશ્ચય બતાવ્યા હારીને મેં આપરેશન કરવા દીધું આજે બીજો દિવસ છે સારના મગજ લખાડું છું ને દરિયાલથી ખખર આવી છે કે મનુ સારી આપરેશન કરાવવાનું મને જરાને નથી ગમ્યું ને મને પૂરી આવડત હોત તો હું આપરેશન ન જ થતો દેવ આ વખતે તમે શુ કરત? આ તો મારી ભવિષ્યની મદને સારું સનાવ મૂંઝા છે નવરાશે

અને નિરાતે જવાબ આપ્યો, ઉતાવળ નથી. પચીસમી તારીખે દિલ્હી પહોંચવાનું છે, એવું આજે જ્ઞાન છે. આવતી કાને કયા હોઈશ એ તો ભગવાન નહોતો. તમારું મન ચાત હશે માજી સારા હશે . . . મનમાં હશે, તેમ જ બને બધ્યા.

૧૭-૫-૪૭

૫૮૭

પૂ બાપુજીની કાપરીમાંથી :

“પ્રાર્થના પછી મનુ સાથે વાતો . . . ને કાગળ લખાવ્યો. મનુની તબિયત સારી હોવાના સમાચાર ફાનથી આ-ચા મત્રી, બિહાર કેથલિક એસોસિયેશનને કાગળ ફરવા ગયો, સાથે શ્રીમન્ અને મદુ હતા. મસાજ પ્રભાએ ારી. આજે ખાખરા નહીં લેવાનું કહ્યું. સુશીલાનો દિલ્હીથી તાર હતો, મનુડીને મદદ કરવા આવવા વિષે એ તાર મોકલ્યો, જરૂર નથી આજ કેટલાક દિવસથી સુશીલાનો કાગળ નથી સ્નાન, જમતી વખતે સતોક તથા બાળા સાથે વાતો હો. મહમદ મળવા આવ્યા. પછી સૂતો બધ્યા પછી કામ (નાળિયેર) પીને દેવની ટપાલ સાબળી રોલન આવ્યો. મનુની વાત છાપામાં આવી તેથી તમે બધા પણ ખલ હવે સ્વતંત્ર છે એમ કહ્યું (“તમે બધા” — છાપાવાળાના પ્રતિનિધિઓ) કારણ કે એ પછી એક છાપામાં વાચીને તાર છૂટે છે અને ખાસ કરીને એની બહેનોને નકામી ગમરામણ યશે તેથી કહ્યું રોકીને છાપા સભળાવ્યા. ૧૨-૧૫ જાન્યુઆરી મદુલા સાથે વાતો કરી ૧ વાગ્યે માડી લઈને સૂતો. ૧-૪૦ માગી કાઢી દેવ ટપાલ લખ્યો. પછી વખત ગયો દિનશાહનો કાગળ લેઈ ગયો . . . ને મનુ વિશે એણે કહ્યું હતું કે એપેન્ડિક્સ છે જ નહીં, તેથી કાગળ લખ્યો

“બિસેનને કાગળ લખાવ્યા હેમપ્રસાદેવી, ફરબારસાહેબ, જુગતરામ, અન્તપૂર્ણા . . . રામાનંદ મિશ્રના પ્રતિનિધિ બનુસિંહ મત્રી ગયા ૪ વાગ્યે મૃત્યુચક્રપ્રસાદ અને નવેશ્વરપ્રસાદ આવ્યા હતા. ૪-૧૫ જમરેકાશ અને પ્રભાવતી, બીજા ૩ ભાઈઓ, પોલીસ હડતાલ વિષે વાતો

“દાતના ડોક્ટર લેવા આ યા ૫-૩૦ ચિ મનુડીને લેવા દરિપતાલમાં ગયો ત્યાં ૩૦ મિનિટ બેઠો અને લોઈને મનુડી ગમગમી થઈ ગઈ. પ્રાર્થના માટે દીનાપુર ગયો ૫-૪૦ વાગ્યે આવ્યો અનુમહલામુ સાથે વાતો

“જવાહરલાલ અને સરદારના ખાસ કાગળ લઈને માલમ આવ્યો . . . જવામ લખી આવ્યા. ૮-૪૫ ફરવા ગયો મદુલા સાથે હતી ૧૦-૧૫ સૂતો.

“આજનું પ્રાર્થના પ્રવચન કે પ્રાર્થના સારી રીતે ન થઈ શક્યાં, કારણ કે મેદની ઘણી વિશાળ હતી, વ્યવસ્થા હતી નહીં, અને જરાયે સંતોષ ન હતી. તેથી ફક્ત પ્રાર્થના કરીને જ ચાલ્યા આવ્યા. પ્રાર્થના દીનાપુરમાં હતી.”

પત્રોનાં લખાણોમાંથી :

૧૭-૫-૪૭

પટના

ચિ. . . .

તુમ્હારા લેત મિલ્કા । કસ્તૂરવા નિધિમસે અનાથોંકે લિએ
કુછ કરના મુશ્કિલ માનતા હૂ । અગર કુછ હોં મને તો
વહ વામ લાવળ્યલનાકા (કસ્તૂરવા નિધિકે વગાલકે એજન્ટ) હૈ ।
લેકિન અગર કોઈ અનાથકે લિએ તુમ્હારે દિલમેં કુછ હૈ તો
મુજે લિલો, મેં સોચ લૂગા । હમારે પાસ જો પડ હૈ ઉસકે
વાહર એસા અનાથકા કામ નહીં હૈ ।

સતીશવાગૂંકે વારેમે મેરા તો નિશ્ચય હૈ કિ ઉનકો અપના
શરીર વગેર કારણકે લેતરેમેં ડાલના નહીં ચાહિયે । દિદિમણી
અચ્છી હોગી ।

વાપૂંકે આશીર્વાદ

.....ને, અંગ્રેજ સરકારના સમયમાં . . . આ જાગીર ખાલસા
કરી હતી, તે હવે અરકારે . . . ને પાછી સોંપી તેમને સુદર લખાણુ :

૧૭-૫-૪૭

પટણા

બાઈ . . .

તમારો તાર મળ્યો. તમે કોઈ દિવસ દરબાર મટ્યા જ ન હતા.
મારી તો ખાતરી જ હતી કે જો પદ તમારી પાસેથી છીનવી લેવામાં
આવ્યું હોય તે તમને પાછું મળવાનું જ છે. આ વસ્તુ છાપામાં આવી ગઈ
છે. મને ઠઈ આશ્ચર્ય નહોતું થયું. તમારો તાર આવે મળ્યો. ત્યારે
કલકત્તામાં આવ્યો હતો ત્યારે હું કલકત્તા છોડી ચૂક્યો હતો. મારી આશા
અને હમેશાં તે છે કે, પદ પાછું મળ્યું એટલે તમારી નમ્રતા વધવી
જોઈએ, તમારી ખવિતતા વધવી જોઈએ અને સેવાભાવ વધવો જોઈએ.
પદ પાછું મળતાં સેવાનું ક્ષેત્ર એણું નથી થતું પણ વધે છે. જવાબદારી

પણ વધે છે. એ દીપાવળે. આપણે બધાં બહુ કઠિન કાળમાંથી પસાર થઈ રહ્યાં છીએ, એમાં કેણે ઉત્તીર્ણ થયું એ આજે કહી શકાય એવું નથી.
તમને બનેને બાપુના આશીર્વાદ

૧૭-૫-૪૭

પટણા

ચિ. . . .

તમારો ને . . . ના કાગળો મળ્યા. મને મસૂરી જવાનો જરાયે ઉત્સાહ નથી. તમે મસૂરી રહેવાય ત્યાં સુધી રહેજો. મને જેટલા દિવસ મળે તેટલા કામના જ છે. એટલે તમે રબ આપશો તો હું ત્યાં ૩૧ મીએ આવું અથવા જ્યારે કહો ત્યારે. મસૂરીમાં તમે છેક આરામ લો એ મને ગમશે. વાતો તો આપણે દિલ્લીમાં કરીશું.

ફરબારની વાત છાપામાં વાંચી. મને તો ખાતરી જ હતી. આજે એનો તાર છે એટલે મેં લખ્યું છે.

તબિયત સારી રાખજો.

બાપુના આશીર્વાદ

*

ચિ. . . . નો કાગળ સુશીલાબહેન પર છે. પણ ખરું જોતાં મારે સારું છે. એ કાગળ તમે ન વાંચ્યો હોય તો વાંચજો. વિચારજો અને એની બીડ દૂર કરજો, અથવા મને લખવું પડે તો લખજો.

*

ચિ. . . .

સુશીલાબહેન પરનો તારો કાગળ રખડતો રખડતો આજે જ મળ્યો. હું અત્રીરી ન થતી. મેં કહેલી વસ્તુ સંગાતન સત્ય છે. ખરા સેવકોની બીડ હમેશાં ઈશ્વર ભાગે જ છે. તેથી તે 'બીડબંજન' કહેવાય છે. . . . મેં . . . બાઈને લખ્યું છે. એ તને મળશે એમ ધારું છું. રપમીએ દિલ્લી હોઈશ, પણ છાપામાંથી વધારે જણાશે.

૧૮-૫-૪૭

પટણા

બાપુજીની કાચરીમાંથી :

પ્રાર્થના પછી ગઈ કાલે લખાવેલા કાગળો જોઈ સહી કરી. બંગાળી. જમીનદારો વિષે . . . ને કાગળ લખાવ્યો, ફરવા ગયો, મદુ સાથે હતી. મસાજ મદનબાબુએ કરી. દેવે નવકાવ્યો. નાણા પછી ખાવાની વાર હતી તેથી . . . નો અપૂરો કાગળ પૂરો કર્યો. બિઝનેસનનો કાગળ સાંભળ્યો. અપૂરો

રહ્યો નવ વાગ્યે ડો દાદુ અને નાયકર મળવા આ-આ ખાતા વાતો કરી
ખાવાનું પ્રમાણ જોણું કર્યું હતું. ૧૦-૪૫ જગીને રામ પીધું દક્ષિણ
આફ્રિકા વિષે માગળ લખ્યો ૧૧-૪૫ કાતવા જેશે ૧-૧૦ માત્રી વીરી
અનસારીની આખી યોજના વાચી સતીશભાઈને કાગળ લખાવ્યો. મિત્ર
મિત્રનના કાગળિયા વાચી ગયો જવાળ લખા યો મૃદુલા સાથે વાનો
૩-૨૦ દાદુ, નાયકર ફરી મળવા આ-આ પ્રવચન લખ્યું પ્રમા આવી.
૪-૧૫ અનસારી તથા મૃદુલા સાથે વાનો પાચ વાગ્યે દાત માટે દવાખાને
ત્યાંથી ચિ મનુડી પાસે બાકીપુર મેદાનમાં પ્રાર્થના કાગળો ફરવા
ગયો, સતોક અને મૃદુ હતા.

આજે બાપુજીનું મૌન હતું એટલે પ્રવચનમાં લેખિત સંદેશો
વાંચ્યા.

“પ્રથમ તો સ્વયં સેવકોએ પોતા પૂરી તાકીમ લેવી જોઈએ અને પછી ત્યાં લોકો ટોળે વગતાં હોય ત્યાંથી ટોળાંને ક્રમ સાંત કરવાં, વિખેરવાં તે કુનેડપૂર્વક શીખવું જોઈએ. પણ તેને ખદલે સ્વયં સેવકો પોતા જ ખૂબ અરાજ કરી મૂકે છે, અને અન્યવસ્થા કરી મૂકે છે. સમા આવતી હોય ત્યારે લોકોને શીખવવા નીકળે છે એટલે ઘોંઘાટ વડે છે.

“સ્વયં સેવકોને મારી સૂચના છે કે, ફરી વાર મીનાપુર લઈ જવાની યોજના કરી. પણ સરત એ કે લોકોને સાત રહેતાં અને પ્રાર્થનામાં ભાગ લે તે શીખવવું. હવે તો દિલ્હીથી આવ્યા બાદ.”

પછી શાંતિ અને અંકુચ પર રોજ પ્રમાણે કન્યું.

૧૮-૫-૪૭

૧૮૫

માર્ડ સાહુ,

‘जनता’वा लेख जिनमें जमींदारोंकी शिकायतें हैं, उसे साथ भेजता हूँ। मित्रोंमें जयमें नीलबरोरा राज्य गतम हुआ तबमें बोर्ड भी जमींदारोंको, जंगे ‘जनता’ में लिखा है देखा करना हमेंकी बात हानी चाहिये। उस लेखमें लिखने मेरी बात हुई है। वे कहते हैं कि जंगमें बोर्ड क्षतिग्रस्त नहीं है। आप देगे और उचित समयमें गां करें।

१८-५-४७

५४५

आ कागज... ने तु वयावीश तो आक्षरो. छातां हुं लष्पी के
लष्पावी नाथु छुं.

... विषे हुं धात्रे बागे तने लष्पी शूक्यो धु... ना कागजथी भने
... ने विषे चित्ता यर्थ. अने... नी सून्या के... ये तारी साधे न रहेंतुं
नेर्छे, ये भने गम्यु ओउ तो न छु. पक्ष मे स्त्रीकागी लीधी. गभी
नही. केम के, भारा मननी साधे मे' ने निर्णय क्यो' छेना ये वटे. तमे
जनेये छेना आकार पक्ष क्यो' छतो. छा... ने हु छेक जाणक
गायु, ओरसे ने त्यांनुं छवन लरवी न शके तो अने जधनभां न शप्पवी
धटे. पक्ष आ विषेना निर्णय तो तु न करी शके. भारा तरक्षी तने छु
छे ओरछु हु कही शकु. अने... ये येतानी तणियत मुधारवी न
नेर्छे. न सुधरे तो मेवा कर्ष रीते करगे?

हु अहीथी क्काय २४भी तारीजे नीकणा हिली नर्छे. भनुने
येपेन्डिसाइटिसनुं ओपरेसन कराव्यु छे, ये तो ते लक्ष्य एरो न.
क्षरेपतालभां छे. सारी छे. अहीया गरभी सप्त पडे छे. आ भहिनभां
पडाडो सिवाय छि दुस्तानभां आमेर गरभी होय न. तेने सखन करवाभां
छे लु लगी भने छरकत नथी आनी.

१८-५-४७

पटना

चि. . . .,

तुम्हारा रात मिला। रोपसे भरा। इतना क्यों नहीं देखते
हो कि हिन्दू और मुसलमान इन्सानियतको खो बैठे हैं। बिहारको
कभी न भूलें। दूसरे ऐसे दृष्टांत भी हैं। लेकिन मैं दलीलमें
नहीं गिरना चाहता। ईश्वर हम मदको सन्मति देगा।

उपवासने वारेमें जा लिया वह गैरममजसे लिखा है।
जब मिले तब समय होगा तब मुझे पूछो। अब वाचद २५
सारीखको मेरा आना नहीं होगा। ३१ को तो होगा ही। लेकिन
मेरी तंगारी वहासे २४ को चलनेकी रहेगी। समय ज्यादा मिल
गया तो अच्छा ही है। तुम्हारी तवियत अच्छी होगी।

भनुको अस्त्रक्रिया हुई तो देखा होगा, अच्छी है।

बापूके आशीर्वाद

ચિ . . .

તારો કાગળ આજે મળ્યો રાતે જવાળ લખ્યું છું. તું નકામી મૂકાય છે મેં તો તને તરડાડી નથી ખોળી રીતે પપાળી નથી, એ ખરું. તારે ખાતર કેવળાની સાથે વઢવાડ થઈ એ તું કયા જાણે છે? જાણવાની જરૂર શી?... તું કેમ માફ લાગે છે?... ને રોધનાર તો તે જ હતા ને? તેને ચડાવનાર પણ તે જ. એનો પાડ માનવાને બદલે વાક કેમ કાઢે છે?... ખૂબી મળે તો પેસાને વળગે તો બીજાની વ્યારા કેમ રાખે છે? એ પેસાનો મોહ છાડ એટલે તારું બધું ગોઠવાઈ જશે તો અકોળી થાય છે તેથી દુખ ભોગવે છે તું ચચચ છો, બહુ આગળ વધી છો, અને હવે કઈ રીતે થાય છે તો તું જ કારણ છો આ બધું હું નહીં બતાવું તો કોણ બતાવશે?

તું તારો માર્ગ કાળી થઈ ગઈ છો એ સારું છે પણ ખોટી હક છોડશે તો હવે આગળ જશે ને રોધશે હું તો અત્યારે આઠવામા રખડું છું ઈશ્વર નવો જન્મ આપશે તો સેવાગ્રામ જઈશ નહીં તો આઠવામા ફરવું કે મરવું છે

મનુબહેનને એઈન્ડિસાઈટિસનું ફરફ હવે, એપરેશન કરાવવું પડ્યું

બાપુના આશીર્વાદ

૧૮-૫-૧૪૭

પટણા

ચિ

તારા બે કાગળ સાથે મળ્યા હવે તો તું વિમાનનાસી થઈ આ કપડા રૂપે નથી જ

એ કેરી ખૂબી કે મારા કાગળ તને કહે, મારા મીઠા વચન તને હેર નેવા લાગે? આ સ્થિતિ તને દયામણી કેમ નથી લાગતી? ‘મરણ’ શબ્દ બતાવે મોઢે ‘રામ’ થયો એ જાણે છે ના? એની જ કયા વાત્તીકિમા ના? એનું મૂળ સંસ્કૃત બૂલી ગયો છું એવામાથી ‘બાપની ગાળ ડીની નાળ’ કહેવાઈ છે. આ તારે વિષે ખરું નથી પડતું એમા વાક મારો જ ગણ્યું ના? હવે શું લખું? જે થવાનું હોય તે થવા દેવું ને નેવું હું તો છાપામા કઈ લખવાનો નથી તને જે સારું લાગે તેથી તું ફરે, તને ન ગમે તેથી ફરમાય, આ લક્ષણ દાક્તરના

અહીંની ઇસ્પતાનમાં દાકતર ભાર્ગવની એક ભત્રીજી છે તે તારી ફોનેમાં ભણતી તારાથી ચાર વર્ષ ઊંચરતી હતી તેણે મનુને કહ્યું
 “મને . કરુણામાં છે તો હું મરત મમ વડું” આમાં મેહુ તથ્ય
 છે તે તો બગવાન જાણે

મારા વિરોધી લાગતા વેણ તે તે વખતના અનુભવ ઉપર બંધારેલા
 ન હોય? એક જ દરનીને આજ છ તદુરસ્ત ગણે તેને કાલ નાદુરસ્ત ન
 અનુભવી શકે?

હું ત્યાં (દિલ્લી) રખમીએ પહોંચીશ દરમિયાન તુ સિમલા ગઈ
 હોય તો ખુદ સાહે રખમીએ જિતરને

બાપુના આશીર્વાદ

૧૮-૫-૪૭

પટણા

બાપુજીની કાચરીમાંથી

“આજથી બેઠો કાર્યક્રમ બા કલાક વહેલો કરવાનું નક્કી મું છે
 તે પ્રમાણે ૩-૩૦ વાગે ઊઠ્યો ૩-૫૦ પ્રાર્થના બમાળી પાઠ મીનવાર
 કોઠો દુરસ્ત કર્યો ને કાગળ લખ્યો સાથે જ બીડયા ૫-૧૫ ફરવા
 ગયો સાથે તતોશ હતી ૫૫ પોઈ ફરીને હાલ નાયકર જાય છે તેથી
 તેઓની સાથે વાતો ૧ વાગે માલિયામાં ગયો ૮ વાગે સ્નાનથી પરવાર્યો
 ૮-૪૫ ખાતા (જમતા) કિશોરલાલનો કાગળ સામગ્ર્યો ૮-૨૦ આડો
 પડ્યો ને કાગળ લખ્યો જવાહર નાવનો ભાગ દખાનમાં છે માલુ
 કાંતતા શૈલને છપા સભળાયા ૧૧-૧૦ કાંતવાનું પૂરું થયું પાચખાને ગયો
 ૧૨-૩૦ માગી કાઢી નાજિયેર પી કાગળો લખ્યા ૨-૧૫ કમલાદેવી
 અટ્ટોપાધ્યાય દયાવ જોઈ ને મંગળ ૩-૩૦ મંગળો લખ્યા રાજકુમારી,
 સત્યનારાયણ મિટા મહારાજ કુચબિહારને ૪-૫૦ ગેરેશન માટે ગવાના
 થયો વાઈસરોયનો કાગળ માગ કાગળની પહોંચનો બિહાર ગવન મેન્ટની
 મારફતે આગ્યો બાઠ (ગામવનું નામ) મા પ્રાર્થના માગી (ટ્રેન)
 ૮-૩૦ને બાદ ૯-૩૦ આવી ત્યાંથી ૧૦ મનગી પાસે ગયો એ ઊધની
 હતી પણ મેં માથે હાથ ફેંવતા જ ના પી મઈ મને જોઈને ખૂબ ખુશ
 થઈ ગઈ ૧૦-૩૫ દવાખાનેથી આ યો ૧૦-૫૦ સુવાની તેધારી વી
 જવાહરવાડજીનો તાર ગોપાલરામનો ફરીથી તાર મેહુ થવાથી સાગે
 કઈ જ ખાધા વગર સૂઈ

૧૮ મીના પ્રમયનમાં અને મીઝ લખાણોમાંથી

“પરમ દહાડે હું દીનાપુર ગયો હતો ત્યાં પણ આવી જ ભીડ હતી,
 પરંતુ ત્યાં આવી વ્યવસ્થા ન હતી અને આજે ઘડી સાગી વ્યવસ્થા છે

તેને માટે સ્વયંમેનમેને હું ધન્યવાદ આપું છું. આપણા અવયવેવકોનું જે કામ પડેલા હવે તે હવે નથી. પડે તો તેણે હાઈ ગીને બરડી એ રીખવાનું હવે અને તે પા કોઈના પર કોઈ ક્યાં વચર અને જીવના લેખમે પણ અત્યામક કરેના, કાળજી કે પરદેશી હુમલને આપણે કાઢી હતી. હવે તો આપણા દેગમા આપણું ગાન્ય છે હવે બીજી જાતની તારીમ આપણી લેઈએ. પરદેશી હુમલની લડતમા પણ દિસા નથી જ થઈ એમ માનું કહેવું નથી, પણ આજના જેવી તો નહી જ. આજે તો આપણે અદરો અદર લડીએ છીએ, અને આમ બાઈએ-બાઈઓ લડીશું તો જે આજારી આપી ગઈ છે તે ગાયબ થઈ જશે.

“આપણે પ્રાયશ્ચિત્ત તો એ જ છે કે, પોને પોતાનો ગુનો કમૂલ કરીને લાંબે લાગી જવું લેઈએ પાપમાથી મુક્તિ મેળવવાનો આ એક જ ઉપાય છે. આજે જેઓએ ગુલામી કરી છે તેઓ અટી વડી નાસતા ફરે છે. પણ એમ કયા સુધી છુપાયે? એ ગુનેગારો વહે તો મોડા તો પકડાવાના જ છે. ગુનેગારો કૃત્રિમ બની શકતા નથી. જે ગુનો કરીને પછી છુપાઈ જઈ જીવી શકાવું હોત તો તો આ દુનિયા ચાલત જ નહી. એમને વહેલા કે મોડા ગુનેગારો અકબાયા વચર રહેતા જ નથી. કોઈ જા એમ કહે કે અમે નિર્ગેય મુસલમાનોને મારીને પરાક્રમનું નામ કંઈ છે, અને મુસલમાનો એમ સમજે કે અમે હિંદુઓને મારીને પરાક્રમ કરું છે, તો હું કદીરા કે આપણે માનવી નથી, પણ જે પગલાગા જનવર છીએ

“દુનિયામા વેરનો બદલો વેરથી લેવામા કેટલું તુકસાન થયું છે તે તો આપણે નરી આંખે લેઈએ છીએ આપણો પુરાણો ઇતિહાસ પણ એ જ બતાવે છે. અને આખરે હિસા કરવાવાળાનો હિસાથી નારા થયો. જર્મની, જાપાન અને હાલની જેવા પ્રદેશોનું મું થયું? પગલાડેથી નિરોધો પર છરીથી ધા કરવા એ કાચરતા છે અને દક્ષિણ આફ્રિકા તથા અપારણનો જ દાખલો જુઓ! અહિંસાત્મક લડાઈઓ લડી તો અમેલોને નમવું આપવું જ પડ્યું. આપણે એવી બહાદુરી નહી બતાવીએ ત્યાં મુખી આપણો ઉદ્ધાર નથી”

* * *

૧૯-૫-૪૭
પાણા

વિ . . .

તારો કાગળ કાંતે મળ્યો આજે ઓનવાર છે, એટલે જવાબ તુરત પાળી રાખું છું.

તને શાન મોકવી તેમા યાડ શો? તો મારે તારો પણ માનવો કે
મ્યારે તુ કઈ મોકવે ત્યારે?

નિનયની પૂરાણ માગે તે ન હોય પ્રેમ પ્રેમાનો

કર્ણાટકનુ પૂરુ સમજ્યો નથી, મને ફરી લખજો. શુ ધણી બધી
છોકરીઓ બગડી?

મહારાષ્ટ્રનુ ■ ઠીક દીવાની રટી લાગે છે.

મારે ઉપવાસ કરવા જ પડે તો તુ મારી પાસે હોય એ ગમે. પણ
ગમે તેના ખાતર જઈ કરાય કે? એ વખતે ને મારો અને તારો ધર્મ
હશે તે વિચારી લેશુ અત્યારથી એનો વિચાર પણ ન કરીએ જેનો તે
ઉપેક્ષ કર્યો છે એટલી નોટિસ પણ મેં સમજાઈને આપી ન આપુ તો
ઠીક નહીં

ગાડગીલ ખબર લાગ્યા તે ખોટી સ્ત્રીઓની સામે ઉપવાસ કરવાનો
મામનો મને સૂઝનો જ નથી ઉપવાસના વિચાર મનમાથી કાઢી નાખીને
તુ તારા કામમા મગી રહેજો.

દાકાત ગિલડર દાકતરી દિધીએ એ જ કહેશે કે મારી દિધી રપજ છે.
ગીતાબના બીજા અધ્યાયનો જે શ્લોક સાંભળે રાજ રહીએ છીએ તેવા
સ્થિતપ્રજ્ઞ ને યાચ તે ૧૨૫ વર્ષ પહેલે જ ઈસોપનિષદમા 'સન્' શબ્દ છે.
અર્થ આપણે ૮૮+૧ તેનો અર્થ નથી ૧૨૦, ૧૨૫ કે ૧૩૦ વર્ષ ■
મેં તો મુળર્થમા ૧૮૪૨ની ઓગસ્ટની ૭મી તારીખે ૧૨૫ ગણાવ્યા
એ જ કહ્યા કંઈ છુ, પણ મારો મન, ક્રોધ હું ન છુડુ તો મારાથી ૧૨૫
વર્ષ ત્રિવાચ જ નહીં. જીવવાની ઇચ્છા પણ છોડવી નેઈએ એટલે મારી
ઇચ્છા શરતવાળી છે.

બાપુના આશીર્વાદ

૧૯-૫-૪૭

પણ!

તમારો કામજ મળ્યા તમે લખવામા બંદ મહેનત લીધી છે
એ ગમતુ નથી

હું ને વિચાર રાખુ છું એ તમે સૂચવો છો તે રીતે મૂકવા નથી
માગતો મને ઉતાવળ નથી, અવધાર નથી જેવા છે તેવા રહેવા દેવા
નથી માગતો પણ જગત કઈ ખોટો કે મેં ખોયુ હતો એમ માનતો નથી.
હું પુનર્જન્મ છે એમા માનુ છું આ ભવમા મુકરવાનુ રટી મયુ હતો તે
બીજો ભવ સુધરશે આ ભવમા પૂરો પ્રયત્ન કરવાનો ધર્મ સ્વીકારું છું
પણ ભવ છે એમલે આજસ ગણતુ એ ખોટુ વચન ગણુ છું

ને હું નહીં ગમતો. આચાર કહું તો તમે તે હવે સાંખી નહીં
શકો. એ વચન પાછું ખેંચવા જેવું છે. હું ખોટું બોલું તો તમને આધાર
નહીં પડે? હું મનુષ્યહત્યા કરીશ તો? આ વિચારમાં તમે દોષ
નથી જોતા?

તમે જે નામો આ વિચાર ઉપર ન્યાય તોળવાનું સોંપવા ઇચ્છો છો
એ નામો એ કામ હાથ ધરે તેવાં નથી. હું તો તેઓની ઉપર એ બિંબો
ન જ મૂકું. એઓ કંઈક નીતિશાસન બતાવે તોયે ખોટું ન હોય એમ
કેમ કહેવાય? તમને તો એ લાગુ પડે એમ નથી. મને તો માત્ર જ શાસન
લાગુ પડે એમ છે. એટલે આપણે બિંબો ત્યાં રાખી જઈએ. ને જગતની
પાસે ફાતરાં મુકાય? સારું નરસીબે એવું કંઈ યવાનું નથી. તેઓની રીત
પ્રમાણે તેઓના વિચાર તેઓ મૂકે જ છે. આ એક બાબત પર નથી મૂક્યા
એ ખરું; પણ તેથી શું?

આપણી વચ્ચેની ચર્ચા હું મારી ઇચ્છાએ બંધ કરવા માગતો નથી.
... ના વચનમાં વલગ જોઈએ છે. પણ તમે ત્યાં લગી લખ્યા કરશો ત્યાં
લગી હું આનંદપૂર્વક લખ્યા કરીશ. એથી પણ તમને કંઈક સંતોષ આપી
શકું તો મને ગમે. તમે બધા સાથીઓની મને મરજ છે જ.

બાપુના આશીર્વાદ

*

*

*

૧૯-૫-'૪૭

પટના

...આપકા લેત મિલ્યા । શ્રીનવીચ સાહચકે વારેમેં કયા
વહ સક્તા હૂ ? હરેક આદમી અપને-અપને હેતુકે કારણ લિલ્લતે
હેં । કોઈ મુઝે ગાલી દેતે હૈ, કોઈ તાગીફ કરતે હૈં । હસમેં
મેં કયા કહ ?

આપકા,

મોં વં ગાધી

૧૯-૫-'૪૭

પટના

...ને તમારો કાગળ ૧૩ મીનો કાલે મળ્યો. આજે વાંચી શક્યો.
મેં પહેલાં લખ્યું હતું તે વાંચ્યું. યાદ હતું. પણ જે રીતે કામ ચાલે છે તે
જોતાં એને સ્વતંત્ર ચાલવા દેવું વધારે બધું જોડે છે. મૂળ દૂરસ્થનું ગમે
તે થાય તોયે ઘરની નહીં બધું જોડે તો સારું. વળી બધો આધાર...

પર છે, એ જોતાં એને નોખું થવા દેવું સારુ લાગે છે. એમ છતાં આપણે મૂળ દ્રુટી તો તેમાં હોઈશું જ. એટલે આપણા મુદ્દા જીતવા સકારો...ની અને તમારી વચ્ચે મતભેદ છે એ તેણે જાણવું હતું. એવું તો થયા જ કરશે.

, પંદરપુરનું પણ સ્વતંત્ર કરો એમાં ખોટું નથી જોતો. એમ કરતાં કયાંય યુનિવર્સિટી (નૈસર્ગિક ઉપચારની) થવાની હશે તો થશે. હું તેની આશા નથી રાખતો. માણસો જ કયાં છે? નથી નૈસર્ગિક ઉપચારની નિરાશ, નથી કોઈ કોલેજ. એ વિના યુનિવર્સિટી કેમ થઈ શકે? તમે પંદરપુરમાં ગૃંચાઈ જાઓ તેથી દ્રુટને કશું નુકસાન નહીં થાય એમ માનું છું. કેમ કે એક પણ ઠેકાણે તમે ખૂંચી શકો તો હું તેને દ્રુટનું કામ થયું ગણીશ. તમારે એ બાબત કાગળિયાં કે વિગત મોકલવી હોય તો મોકલજો.

મને લાગે છે કે, તમે જે રીતે નૈસર્ગિક ઉપચારમાં સફળ થશો તેનો ફાયદો દ્રુટને છે જ.

તમે શુભરાતી ઝપાટાબધ ન લખી શકો એ કેમ બનશે? એ વિના ગામિડાનું કેમ થાય? તમારી દયા ખાઈને અંગ્રેજીમાં લખવાનું મન થઈ નથી, પણ એને હું ખરી મિત્રાચારી ન ગણું.

માથનું સમજાવો. ૨૫ મીએ દિલ્લી પહોંચીશ.

આપુના આશીર્વાદ

કોંગ્રેસ કમિટીને બદલે પીસ કમિટી - શાંતિસભા - નું નામ અપાયું અને તે બાબત ...ના પ્રધાનને :

૧૧-૫-'૪૭

પટના

તુમ્હારા લેત આજ મિલા । સમા તો લલ હુઈ હોગી ।
સફલતાપૂર્વક સમાપ્ત હુઈ હોગી । મૈં જાનતા હૂં કિ હમને નામ
બદલ કરકે બઢા વદમ ડઠાયા હૈ । કૈસા અછા હોગા અગર હમ
અપને કામસે નામકે લાયક બનેં ।

૧૨-૫-'૪૭

પટના

ચિ. . . .

મારા મનમાં હજી કે, કલકત્તામાં બેઠામાં કંઈક પેસા પડેલા છે, પણ હું જોઈ છું કે એ બધા ઉપાદીને ત્યાં મૂક્યા લાગે છે. એટલે ૩૬ હજારનો એક મારા ખાતામાંથી બાદશાહખાનને મોકલ બોધવાને સારુ

મોકલી આપને (ખાનસાહેબના ચામચા શાળા બધાવવા માટે બાપુજી પાસે દાનના રૂપિયા છે તેમાથી ખાનસાહેબે શાળાની જરૂરિયાત જણાવી એટલે બાપુજીએ તરત તે મોકલવા માટે પ્રબંધ કર્યો)

તમને સક્રિય આવતી જતી હશે અને ચા તો નાખૂદ થઈ ગઈ હશે હું અહીંથી ૨૪ મી તારીખે દિલ્લી જવા ડખકીરા દિલ્લી સાતેક દિવસ રહેવાનું થશે જ કદાચ વધારે પણ થાય

ઉપરનો ભાગ સવારે લખાવ્યો હતો લગભગ એ વાગ્યે ત્યાંની ટપાલ મળી એમા તમારો કાગળ ભેજો માફગીમા પણ આવશ્યક જ્ઞાન વધારી રહ્યા છે. એ બહુ ગમે છે ‘મજરામરવત્ પ્રાપ્તો વિવામર્થ ચ ચિંતયેત્’ એ વાક્ય પહેલા કોઈ વાર લખી જ ગયો હોઈ તોપણ માફ કરવા જેવું છે અર્થ નાપૂતા હશે જ નહીં તો ને પૂછને એ ભણે છે

બાપુના આશીર્વાદ

૨૦-૫-૪૭

પટણા

બાપુજીની કામગીરીમાથી

પ્રાર્થના પછી બાળાળી બિસેન સાથે વાતો કરી ના સબંધ વિધે હરિજન માટે આવેલ પ્રશ્નમા એકનો જવાબ લખાવ્યો ફરવા ગયો સાથે મહુ હતી મસાજ સ્નાન ફરતા હરિજન માટે થોડુંક લખાવ્યું આટો પડ્યો મહેશ આવ્યો છે ૧૦-૨૦ જગીને કાલ પીધું લખવા બેઠો મૂંઝાલો સાથે વાતો પાથખાને ગયો કાલ્યુ કાતતા રૌલને છાપા સબળાવ્યા ૧૦-૫૦ માટી લઈને સૂતો ૧૧-૩૦ વાગ્યે ભગ્યે હરિજન માટેનું લખાણ તપાસી ગયો ટપાલ નેઈ સુરેન્દ્ર આનંદ હિંગોરાણીના કાગળો છે ટપાલ વાચી જવાબો લખાવ્યા ૩-૧૦ જમીનદારોનું કેપ્ટુડેશન મળી ગયું ખાકસાદોને મળ્યો ૪-૧૦ વાગ્યે મનુકીને મળવા દવાખાને ગયો ત્યાંથી સીધો રોટરાને ગયો હિલ્સામા પ્રાર્થના શાહનવાજ સાથે હતા ૧૦-૩૦ પછી સૂવાનું

બીજા લખાણોમાથી

૨૦ ૫ ૪૭

પટના

आपका खत मिला। परम शांति कैसे मिल सकती है। यह पाठ हम सबके लिए है न?

चि . . . ,

तुम्हारा १६ का खत मिला है। उसके पहले ऐसा कोई खत नहीं मिला है। जिसमें कौसवीजीके शरीरका मृत्युके बाद क्या करना ऐसा पूछा हो।

लेकिन आज . का खत है उसमें सब विगत दी है, कौसवीजीका आखिरका निर्णय हम पर छोड़ते हैं तो अग्नि संस्कार ही सबसे अच्छी क्रिया है यह बात जगतमान्य हो रही है। उसमें खर्च भी ज्यादा नहीं है अथवा न होना चाहिये। दफन करनेमें या शास्त्रीय तरीकेसे कर ता काफी खर्च होता है। बाकी चीजें जो उन्होंने लिखवाई हैं। पालि (पालि भाषा) इत्यादिके बारेमें उसका अमल होगा ही ऐसा उनको कहा जाय। मेरी उनसे प्रार्थना है कि अब ऐसी बातोंको भूल जाय और अंतरध्यान होकर देह-छूटनी है तो छूटे, रहनी है तो रहे। उनसे यह भी कहो कि पालि भाषा तो लकामें सीखी जायगी लेकिन बौद्ध धर्म सीखनेका क्षेत्र लका है, ऐसा मेरा दिल नहीं मानता। बौद्ध धर्मकी उपरी बात जाननेसे रहस्यका ज्ञान होता नहीं है।

२०-५-'४७

पटना

चि .

तुम्हारा खत मिला, अच्छा लगा। वे अगर तुमको आश्रमकी सेवासे बचा सके तो माताको मिलनेके लिए जाओ। और काकासाहबके पास भी

२०-५-'४७

पटना

चि .

तुम्हारा खत मिला। कौसवीजीके बारेमें . . . को पत्र लिखा है सो देखो। अस्पतालके बारेमें समझा। फिर भी . . . के साथ बात करनेका तुम्हारा धर्म है। कौसवीजीकी मौजूदगीमें तो

तुम्हारे आश्रम छोड़ना नहीं है। तुम्हारा कहना यह है कि नैसर्गिक उपचारकी मर्यादा है, अर्थात् जिस आदमीके पैरकी हड्डी टूट गई है उसका पैर काटना और नया लगा देना वह नैसर्गिक उपचारके बाहरकी बात हुई। एपेंडिसाइटिसका भी ऐसा है क्या? यह दूसरी बात है कि जिसकी हड्डी टूट गई है वह बगैर पैरका रहे और जो दुख हो उसे बर्दाश्त करे। यह एपेंडिसाइटिसवाला मरने तक जाय।

नैसर्गिक उपचारकोमें अराजकता है इसका अर्थ यह है कि हिन्दुस्तानमें दो उपचारक ऐसे नहीं हैं जो एक मत्के हो, सब अपनी-अपनी गुमानमें पड़े हैं। ज्ञानमें वृद्धि करनेवा सोचते भी नहीं हैं। इस स्थितिका नाम अराजकता है। अराजकताका अर्थ अध्यवस्थासे कह सकते हो। अब मैं समझा सका हूँ क्या?

बापूके आशीर्वाद

भेदा जिह्मलाना એક આમકાર્યકર ભાઈને :

૨૦-૫-૪૭

પટણા

થિ. . . .

તમારો કાગળ ધણે દિવસે આવ્યો, વાંચીને રાજ થયો. ખાર વર્ષ એક જ જગ્યાએ પૂરાં થયો એ ધન્ય થવી સમજાઈ છે એટલે હવે તમને 'લક્ષ્મી ચાંદ્યો કરવા આવી છે એને પાછી ન વાળી' એ ઠીક કહ્યું. વજ્રમોઝ્યે પૈસા મળ્યા એ ચિંતા શાને વધારે? એ પૈસા . . . (કાર્યકરને) નથી મળ્યા પણ તેના કામને મળ્યા છે. એ કામ બે ભગવાનનું હતું તો ભગવાનને મળ્યા, અને તેના દાસ તરીકે એનો ઉપયોગ કરી લેવો. બોરિયાવીથી જ ને છાંદરા કે ડાકરી અસ્પૃશ્ય અથવા તેની નજીક ગયાથ એવાઓને અર્થે વાપરવા. ભલે ધીમે ધીમે વપરાય અથવા ભલે જલ્દી પણ રીતસર ખૂટી નય. હું તો નઈ તાલીમનો પૂલરી છું એટલે મને તો એમ જ સૂઝે કે નઈ તાલીમની જોએ જ તાલીમ અપાય.

. . . અને . . . જાઈ તમારી પડખે છે, એ જેમ સૂચવે તે પ્રમાણે કરવાનો તમારો ધર્મ છે; અને તેથી જ તમારી તટસ્થતા જનવાસો

મને મળવાની ઇચ્છા થાય એ સમગ્ર શુદ્ધ, હૃદય, પણ એ ઇચ્છાને રોકવાથી એની પૂર્તિ થાય છે. સહેજેય મળારો ત્યારે મળીશુ જ. સેવાશ્રમ તરફ મારુ આવવાનું તો નવો જન્મ લઈ ત્યારે જ થાય. નવો જન્મ એટલે અહીં, નોઆખાવી, અને કલકત્તાનું ખતી નય અયવા એ પતતાં દેહ નય ત્યારે આ ક્ષેત્ર છૂટે. એવો ક્ષેત્રસંન્યાસ છે. એ કંઈ કઠિનો નથી, ગમે છે. કેમ કે એને હું ધર્મ સમજુ છું.

ઝીણામોહેળની સાથે સહી કરી છે તેથી ક્ષેત્ર કદાચ વૃદ્ધિ તો ના નહી કહી શકાય. આટલામાં બધું આવી નય છે એમ માનુ છું.

તમારી તબિયત સારી છે એ તમને શોભતી વસ્તુ છે. હું ૨૪મીએ દિલ્હી ભડી છું. ત્યાં એક અઠવાડિયુ તો જશે જ.

બાપુના આશીર્વાદ

તા. ૨૧-૫-૪૭

પટણા

બાપુજીની કામરીમાંથી.

પ્રાર્થનામા ભજન ન ગવાયુ. લખાવેલા પત્રોમા સહી કરી. . . ને કાગળો. ૫-૧૦ ફરવા ગયો, મદુ સાથે હતી. જમતી વખતે . . . ના કાગળો વચાવી લીધા. ૬ વાગ્યે શાહનવાજની સાથે વાતો સવલપિટીની ખબરો આપી. હિંદુ શરણુ યયા. સૂતો ૧૦-૩૦ વાગ્યે, ડાક પીધુ. અરુણારાનો બગાળી ઝાગળ વાચવાનો પ્રયત્ન. બાળનો કામળ આવ્યો છે. કાત્યુ. છાપા સામગ્રયા. ૧૨-૧૦ માટી. ડોક્ટર સાહેબ સાથે વાતો. ટપાકો લખી, ખાકસારોને જવાબ લખી આવ્યો. ૨-૧૫ કૃષ્ણવલ્લભબાબુ મળવા આવ્યા. ૩-૪૫ જનરલ સ્ટેબલ અને તેમના એ. ડી. સી. મળવા આવ્યા. ૪ વાગ્યે જમીન પર છૂટેલા બે પોલીસો મળી ગયા. ૪-૧૫ ગોળ ખાધો. અનુગ્રહબાબુ (ગૃહપ્રધાન) આવ્યા. સરયૂપ્રસાદ પણ મળી ગયા. ૪-૪૫ હરિપતાલમા મનુને મળવા ગયો. ત્યાંથી મોટરથી વિક્રમ ગયો. પ્રાર્થના પછી ૮-૨૦ પાઠો આવ્યો. પ્રધાન મંડળ-શ્રીબાબુ, કૃષ્ણવલ્લભ સહાય, અનુગ્રહબાબુ, વિવેકાનંદ જા, અનસારી મળી ગયા.

દૂધ ન પીધુ. અગૂર ખાધી. દેવનું લખેલ પ્રવચન જોઈ ગયો. ૧૦ વાગ્યે સૂતો.

પ્રાર્થનાપ્રવચનમાં - કોએસીએને ચેતવણી.

“આજની આ પ્રયત્ન મેદની હોવા છતાં તમે શાંતિપૂર્વક પ્રાર્થનામા ભાગ લીધો અને રામધૂન તાલબદ્ધ ઝીલી તે માટે તમને ધન્યવાદ ધો છે.

“વળી ચારેય તરફ માણસો પામલ બન્યા હતા છતાં, આ ગામમાં તમે તેઓના પ્રમાણમાં ઠીક ઠીક મગજનું સમતોલપણ જાળવ્યું હતું, તે માટે પણ તમને મુબારકબાદી આપું છું.”

“મારે આજે તો બીજી જ વાતો કહેવી છે મારી પાસે ઘણા પ્રાતોમાથી અને દેશમાથી સારા ગણાતા માણસોના પત્રો અને ફરિયાદો આવી છે કે, ૧૮૮૫ની સાલમાં એક નાનકડી રાજ્યાવતા પરિણામે અનેક ભોખ, બલિદાન અને કષ્ટો વેડીને કોમેસની એક સરસા બની છે આ કોમેસનો ઇતિહાસ કેટલો ઉત્તમજ છે ? પણ હવે રાજ્યવહીવટની સત્તા ગ્યારે હાથમાં આવી રહી છે ત્યારે તેમાથી (કોમેસીઓમાથી) આ ગુણો નાબૂદ થતા જાય છે અને હવે કોમેસીઓ પોતે જ અમલદાર બનવા માટે પકાપકી કરે છે, વગેરે અનેક બલતની ફરિયાદો મળી છે.”

“જો આ વાત સાચી હોય તો આપણે ખૂબ શરમાવું જોઈએ અને મારે સ્પષ્ટ કહેવું જોઈએ કે, સ્વતંત્રતાનું જો અમૂલ્ય રત્ન આપણા હાથમાં આવી રહ્યું છે તે આપણે ખોઈ બેસીશું સ્વરાજ્યનું જતન કરવાને માટે આપણે ફરી એકઠે એકઠી બાલુ પડશે સ્વરાજ્ય લેવાનો પાક તો મળ્યો, પણ સાચવવાનો પાક આપણે નથી શીખ્યા આપણી રાજસત્તા બ્રિટિશોની માફક બદલકને નેરે ટપી નહીં રાકે અનેક ત્યાગ, તથા વડે કોમેસે પ્રભનો વિશ્વાસ સપાદન કર્યો છે પણ જો આજની ધંડીએ કોમેસવાળાઓ પ્રભને ફગા દેશે તો, અને સેવા કરવાને બદલે માલિક બની જશે તથા ધણીપણું આદરશે તો, હું કહાય છું કે ન છું, પણ આટલા વર્ષોના અનુભવને આધારે આ આગાહી કરવાની હિમત કંઈ છ ? દેશમાં બળવો ફાટશે ધોળા ટોપીવાળાને પ્રભ વીણી વીણીને મારશે અને કોઈ ત્રીજી સત્તા એનો લાભ લેશે.”

“બિહારમાં તો હું હિંદુ-મુસ્લિમ પ્રશ્નને હલ કરવા માટે આવ્યો છું, પણ આ બધા સવાનો એકબીજા સાથે ખૂબ સંકળાયેલા છે એટલે આ મુત્તાઓની ચર્ચા કરવાનો મારો ધર્મ થઈ પડે છે અને કોમેસમાના ઘણા લાઈબહેનો મારા સાથી છે, મારા પુત્રપુત્રી સમાન છે અને મિત્રો તો છે જ એટલે મારે એ સબધને વફાદાર રહેવું હોય તો તેમને મારે આ બધી વાતો કહેવી જ જોઈએ કોમેસીઓએ આવા કાવાદાવા છાડીને આખા હિંદની એકતા બળવી ગામડે ગામડે, ઘેરેઘેર, કોઈ નાગબૂખ્ય ન હોય, કોઈ નિરક્ષર ન હોય, કોઈ ધરબાર વગરનું ન હોય તેની કોમેસના પ્રત્યેક કાર્યકરે ઝીણવટપૂર્વક તપાસ પરી તેનો ઉકેલ લાવવો અને તે રીતે હિંદને સમૃદ્ધ બનાવવો અને સેવાની સરકૂતિને

ટોચ પર લઈ જવી, એ આ સંસ્થાનાં તમામ બાઈબલેનોનો ધર્મ છે. તો જ આ સંસ્થા ટકશે અને દુનિયાને દોરવણી રૂપ બનશે.”

બીજાં લખાણોમાંથી :

વિ. . . .

તુમ્હારે અક્ષર દેખકર खुशी हुई, लेकिन
 કે વયો નહીં है ? કે બારેમેં समझ सकता हूँ । शारीरिक दर्दसे घिरी हुई कैसे लिख सकती थी ? मुझे डर ही था कि को ऑपरेशनका दर्द काफी होगा, क्योंकि उसने दर्दको बहुत बढते दिया । अगर तबियत अच्छी हो जायगी तो दुःखको भूल जायगी और दुःखका बडा अनुभव सुखकी मात्रा बडा देगा । इसीका नाम ससार है न ? इसी तरहसे मानसिक मुसका भी है । पाप मानसिक दुःख है, पुण्य मानसिक सुख है । इमीलिए अंग्रेजी कहावत है कि 'महापापी महापुण्यशाली हो सकता है ।' बशर्ते कि महापापी प्रायश्चित्त रूप बडा ऑपरेशन करता है ।

माताजीको पूना बुला लिया, और को तुम्हारे साथ रहना मुझे अच्छा लगेगा । फिर भी देखो धर्म क्या बताता है ? मेरा शरीर अब तक तो काम दे रहा है । गर्मी सस्ती है, लेकिन मुझे बहुत नहीं सताती है । बीचमें कभी थोडा पानी आ जाता है तो एक दिन थोड़ी ठंडक मिलती है ।

मनुको अपेन्डिसાइटિસका ऑपरेशन करवाना पडा । वह अस्पतालमें है, अच्छी है । नैसर्गिक उपचारके बारेमें मैं जो गर्व करता था वह ढीला पड गया । देखें ईश्वर मुझे कहां ले जायगा ?

पच्चीस तारीखको मैं दिल्ली पहुँचता हूँ । कमसे कम एक हफ्ता तो रहना होगा ! बादमें पटना या कलकत्ता ।

મારાં મોટાં બહેન પણ માંદાં પડ્યાના બપોર માગ પૂ. પિતાથીએ આપ્યા. એટલે બાપુએ તેમને અને ડૉ. . . .ને બચામથુનો પત્ર લખ્યો :

બાઈ . . . ૨૧૭

ચિ. સંયુક્તા મારી પૌત્રી થાય, ચિ. મનુની સગી બહેન, મારા ભત્રીજા જયસુખલાલ માંધીની દીકરી. તે ધણી વખત થયાં પીડાયા કરે છે. તમે અને દા. જીવરાજ મહેતા એને તપાસીને કંઈ થતું હોય તો બતાવજો. મને લાગે છે કે તમે એક વાર તો એને તપાસી છે. દા. મહેતા ત્યાં છે કે નહીં તે જાણતો નથી. આ તમને જ લખું છું. ખત તુરંત કરજો. ચિ. સંયુક્તાના ખત ફી આપી શકે એ સ્થિતિમાં છે. એટલે ફી લેવી હોય તે લેશો. લલામણ તો એટલા સારુ કે, હવે તમે તમારા જાહેર કામમાંથી કુરસદ મેળવી શકો કે નહીં એ બાકે આવો કાગળ હોય તો તમારા લગી પહોંચી શકાય. તમે બધાં સુખી હશો.

મારાં બહેનને :

ચિ. સંયુક્તા,

જયસુખલાલનો તાર છે. મનુની સાથે વાત પણ કરી. તને બડખામાં બહુ લોહી પડ્યું એટલે જયસુખલાલને ચિંતા થઈ આવી છે. અસલ કાગળ રૉ. ગિલ્ડરને મોકલુ છું. તેની નકલ આ સાથે છે. તમે બંને જણા રૉ. ગિલ્ડરની પાસેથી વખત મેળવીને ત્યાં પહોંચી શકો. એથી લાભ થશે કે નહીં એ તો દેવ જાણે.

જ્યાંથી આશ્વાસન મળી શકે ત્યાંથી મેળવવાનો ક્ષાયા ધર્મ હોય. રામબાણ દવા તો જગતમાં એક જ છે. તે રામનામ; અને નામ રટનારના અધિકાર પરત્વે જે નિયમોનું પાલન કરવું જોઈએ તે નિયમોનું પાલન. પણ એ રામબાણ દવા આપણે બધાં ક્યાં કરી રાખીએ છીએ? મનુને સારુ હું કયા ધીરજ રાખી શક્યો? અને મારી ધીરજ શા કામની? મારા હાથમાં આવેલી છેલ્લીને હું મારી તો ન નાખું? રામ તેના હૈયામાં ક્યાં લગી વસ્યા છે તેનો તાર મને ક્યાંથી મળે? કેમ મળે? એટલે મેં મારી અધીરાઈથી અહીંના દાક્તરોને બતાવી. અને એ લોકોએ ઓપરેશન કરવાની સલાહ આપી. અને તે જ દિવસે ઓપરેશન કરાવ્યું. હવે તે ઇસ્પતાલમાં છે. સારી છે. રજમીએ મારી સાથે દિલ્હી આવશે. દિલ્હીમાં કેટલા દિવસ રોકાઈું એ તો બજવાન જાણે. તારો તાર મળ્યો તેનો જવાબ તારથી નથી આપ્યો. (મારા ઓપરેશનની ખબર મારાં બહેને છાપમાં વાંચી હતી તેથી તબિયતના સમાચાર જાણવા બાપુજી પર તેમણે તાર કરેલો.) કેમ કે તને મનુનો કાગળ મળી ગયો હશે. લોહી પડવા છતાં તું ચાંત હશે. બહાદુર રહેતી હશે, અને તારા ખત પણ ધીરજ રાખતા હશે.

બાપુના આશીર્વાદ

મેં પૂ. બાપુજીનાં લખાણોના આધારે, અને પૂ. બાપુજીની ડાયરી તેમ જ પ્રવચનોના આધારે મારી ડાયરી પૂરી કરી. આને ઘેર આવી. સાંજે ૫-૩૦ પછી પૂ. બાપુજી ક્તોહપુર પ્રાર્થનાસભામાં ગયા છે અને હું આજની-આ ડાયરી લખું છું. થાક ન લાગે તેમ કટકે કટકે ડાયરી લખાય છે. હજુ પૂરા ટાંકા તોડ્યા નથી અને નવજાર્ષિ પણ છે જ. ખહેનની માંદગીના ખચરથી પણ ખૂબ ચિંતા થાય છે. મને હોસ્પિટલમાં જરાયે ગમતું ન હતું, ડોક્ટરો તથા બાપુજીએ મારી પાસેથી વચન લીધું કે, ઘેર આરામ જ લઈશ, જરાયે ઊડીશ નહીં, એટલે માંડ માંડ ઘેર લઈ આવ્યા છે.

ખરાખર ચાર વાગ્યે મને ખુરશીમાં બેસાડી નીચે લઈ ગયા. જતા પહેલાં ટેટલાક દર્દીઓ પાસે પણ ડે. ભાર્ગવ સાહેબ મને લઈ ગયા હતા.

હાલિસ સર્જન, ભાર્ગવ સાહેબ, અને બીજા ત્રણ ડોક્ટરો તથા ડૉ. લક્ષ્મણવતીબહેન મને મૂકવા આવ્યાં. બિચારી નસો અને સિસ્ટર તો રડી પડી. એ બધાં છ વાગ્યે આવશે. બાપુજી તો મને જોઈ ને ખુશ થઈ ગયા. હું પગે લાગી, બાપુજીની ટેવ પ્રમાણે જોરથી ધખ્યો. ન મારતાં ધીમેથી પંપાળી કહ્યું : “હજુ ધખ્યો ખર્ષ શકવાની શક્તિ ક્યાં છે?” મારો ખાટલો પોતાની બેઠકની સામે જ કરાવ્યો. મેં કહ્યું, આપને બધાં મળવા આવે, અહીં આપની મીટિંગ ભરાય અને હું ખાટલા પર સૂતી હોઉં તે શોભે ?

બાપુજી કહે, “માંડું પડવું એ જ ન શોભતી વાત છે. પછીનું બધું ગૌણ છે. તારો ખાટલો મારી સામે હોય તો હું વધુ નિશ્ચિંત રહી શકીશ. નહીંતર તો તું કામકાજ કરવા બિડવાની જ. સહુની સામે સૂવું ન ગમે તો માંડું ન પડવું એ પણ શરત હોવી જોઈએ ને ? તારી માંદગીમાં તું ઓછી ગુનેગાર નથી.”

(ખાટલી ડાયરી લખીને થાક લાગતાં ચૂકી દીધી. બાકીની રાતે ૯ વાગ્યે લખું છું.)

૬-૩૦ પછી નસોં આવી હતી બાકીના એ ટાકા ભાગેવ સાહેબે
તોડ્યા ખૂમ કાળજીથી તેમણે અને તેમના લગ્નજી લગ્નજીને મારી
સારવાર કરી છે

નિર્મલદા એચિતા આવ્યા હુ તો રાજી રાજી થઈ ગઈ
મદાલસાબહેને મારા માટે ખીચડી બનાવી હતી સાંજે તે આધી
નિર્મલદા સાથે બાપુજી આવ્યા ત્યાં સુધી ખૂમ વાતો કરી

બાપુજી પ્રાર્થનામાથી રાતે ૮-૩૦ પછી આવ્યા આંત્રીને
મારા ખાટના પર બેઠા બેઠા અગૂર ખાધી અગૂર ખાતા ખાતા
મારી સાથે વિનોદ કર્યો અને કેટલીક વાતો કરી

“મને તારા વચ્ચે અમલુ તો ન હતું પણ તારા પરથી મારે બહુ
જીડો અભ્યાસ કરવાનો છે અને એક પાઠ મળ્યો છે કે, રામનામથી
તને કેમ સાજી ન કરી શક્યો? કુદરતી ઉપચારમાં પણ કયાંક ખામી
હોશે જ મેં જયસુખનાથ, સયુક્તા અને બીજા ઘણાને કાગળો લખ્યા
તેમાં બધું રેડી દીધું છે, તેથી જ તને એ બધું લખાણ અને મારી
ડાયરીમાં મારા વિચારો જણાવ્યા છે તે ખાસ જોવાનું કહેલું પણ મારે
તને ખોવી ન હતી અને દસ દિવસ મળતા હતા વળી એકસરખા આમ
દસ દહાડા આ સમયમાં બહુ ઓછા મળે ૧૦ સાર્ગવની સલાહ થઈ કે,
ઓપરેશન ને તાત્કાલિક નહીં કરાવો તો ઊંચરી ખાસ થશે હું જાણુ
છું કે, તું ખાસ થઈ હોત તો તારો બાપ અને કંઈયે ન હોત પણ
કદાચ એ રાજી થાત કારણ કે એને મારા પર અસાધારણ શ્રદ્ધા છે
અને તું તો હું કહેવ તોમ ક્યાં કરત પણ મને સોપાયેલી ઊંચરીને
એમ મરવા દેવાની મારી હિમત ન ચાલી એટલે મારો મોહ કહે કે
નબજાઈ, પણ એટલી હદ સુધી હું પહોંચી ન શક્યો એ હકીકત છે
ઉલ્લા આઠ દિવસથી ન્યારથી મેં તને મારાથી અજાની કરી દરિયાનાં
મૂંઝા ત્યારથી ઈશ્વર હજી મારી પાસે શું શું કરાવવાનો હશે? હું કયા
છું? મારે શું કરવું જોઈએ? તેનો વિચાર સૂતા જાગતા રાત દિવસ
ક્યાં કરું છું તને તો આ બધું એટલા સારું કંદુ ૥ કે, તું પણ વિચાર
કર કે રામરજીથી હું કેમ સારી ન થાઉં? મારી તો ખાતરી ૥
કે, જેના હૃદયથી રામનામ લેવાય છે, જે તને નિસ્વાર્થ છે, ફગની
આપા રાખ્યા વચ્ચે કતબ્ય કયેં જાય છે, ત્યાં માદગીને સ્થાન જ ન
હોય તેનું પ્રાણપમેનું પણ રામ રામ મુખેથી જપતા જ સજ્જનમાં
ડાંગ જાય તેને કંઈ સહન કરતા કરતા મરવાનું જ ન હોય એકે મારે

૧૨૫ વર્ષ જીવવાની એક દહાડો ધગસ હતી, આજે નથી તેના ધણા કારણો છે પણ હું એટલું તો કહું કે, રામચરણ કરતા કરતા ‘મૃત્યુ-મિત્રને’ બહાદુરીથી ભેટી શકવાનો મારો પ્રયત્ન ચાલુ છે જ પણ એ પ્રયત્નમાં હજી કચાશ છે, તે આ તારું ઓપરેશન થયું તે જ તેની સાબિતી છે પણ હું જો જઈ સહન કરીને મરું તો તારે તો હુનિયાને પોમરી પોમરીને કહેવું કે, આ તો દલી મહાત્મા હતો. જો જી મને એમ ખુલ્લો નહીં પાડે તો હું જ્યાં હોઈશ ત્યાં દુખી હોઈશ પણ રામચરણ લેતા મૃત્યુ આવે તો સમજવું કે, ના ના, આ બાપુમાં કંઈક હવે અથવા લોકોએ મને ‘મહાત્મા’ કરી દીધી તે લોન્લાગશ્વિને વફાદાર રહેવાની પ્રભુએ મને શક્તિ આપી ”

અગૂર ખાતા ખાતા,— આ મધી વાત બાપુજીના હૃદયમાં ભરી હશે તેનો તો મને જરાયે ખ્યાલ નહીં, — પણ આ વાત મને ખૂબ ગાભીર્મપૂર્વક કહી આજ્ઞાન માપુજી પોતાના મૃત્યુ વિષે અવારનવાર આમ વાતો સભળાવે છે નાથજીના મિહાર આવ્યા પછી તો બાપુજી ખૂબ હલમ્મ થઈ ગયા છે, અને એમ જ કહે છે કે “મારી શ્રદ્ધા ઉત્તરોત્તર દૃઢ થતી જાય છે અને મારા આ ધરતને કોઈને હું સમજાવી નથી શકતો પણ જીવનમાં આ એક અભોડ પણ છે ” અને ટેન્ડર થઈ કેટલો પતિન છે તેની સામિતીમાં પોતાનું મૃત્યુ કેવું થશે તેના હવાલો અવારનવાર મને આપે છે

ઉપરાંત માપુજીએ પ્રત્યક્ષમાં હોસ્પિટલમાં મને મળ્યા આનંદ કાર્યકરે જે વર્તાવ કર્યો હતો તેના બનાવની વાત પણ જરી

માપુજીએ . ને લખ્યું

૪-૪૫ મનુડી આવી ગઈ દામ્તરો પણ આત્મા થિ મનુનો ખાટલો મારા જ એરડામાં મારી બેઠકની સામે ચંપચો મનુડી પાસે થોડો વખત બેઠો ૮-૩૦ પાછો આવ્યો મનુડી પાસે એના ખાટલા પર બેસીને જ અગર ખાધી

માપુજીના લખાણોમાં પણ શબ્દે શબ્દમાં વાત્સલ્યનો પ્રેમ નીતરે છે આજે એમણે મારી પામે જે વાતો મ્ની તેમાં તેમના અનાજમાં પણ, મારા શરીરની માલગીમાં સાજી ન કરી શકના અદવ પોતે કેમ મોટા ગુનેગાર ન હોય, એટલો ગંભીર ધ્વનિ હતો

આજની ક્તોહપુરની પ્રાર્થનાસભામાં બાપુજીએ કહ્યું કે,

“હમણા રોજ હું આસપાસના જુદાં જુદાં ગામડાઓમાં પ્રાર્થના કરવા જઈ છું. પણ મને આવકારવા રસ્તાઓ રોજીને માણસો ઊભા રહે છે. તેમ કરવાથી માણસોને અને મને બંનેને સારી પેઠે ત્રાસ થાય છે. માટે જો સાતિપૂર્વક ઊભા રહો તો આપણે બંનેને અરસપરસ લાભ છે.

“મને એક સવાલ પૂછવામાં આવ્યો છે કે, પુનર્વસવાટમાં બહેનોએ શી મદદ કરવી જોઈએ ?

“આ પ્રશ્નનો જવાબ તો અનેક વાર હું આપી ચૂક્યો છું. હિંદુ બહેનો મુસ્લિમ બહેનો થાસે જાય, કારણ કે હિંદુ બહેનો મુસલમાન બહેનો જેવી પડદાનશીન નથી હોતી. જોકે આ જમાનામાં હું તો કહીશ કે બાહ્ય પડદો કરા જ કામનો નથી. દિલમાં પડદો રાખો. લાજ મર્યાદા અને મન સચમિત રાખો એ જ આ પડદાનો રિવાજ છે. બહેનોનાં દુખ-મુખ બહેનો સમજી શકે છે અને બહેનો પ્રેમ અને સેવાથી એકબીજાનું દિયે જીતી શકે છે એવી શક્તિની તેમને કુદરતે બક્ષિસ આપી છે. એટલે તેનો ઇશ્તી ઉપયોગ કરે.

“એક બીજી વાત પણ મારે તમને કહેવાની છે. હમણા જ પટણની દરિયાકાંઠામાંથી પાછો આવેલી મારી પીત્રીએ મને જે હકીકત કહી તે તમને જણાવું. અને તે બનાવ દુઃખ છે. કોઈ માણસ ખાલીના કપડાં પહેરી પોતાને કોમેસી તરીકે ઓળખાવીને કસમથે તેને મળવા માગતા હતા. એને આરામ મળે એ માટે ડોક્ટરોએ એક ચોક્કસ રાખ્યો હતો કારણ કે એ ઊઠીને ઘણા લોકો જોવા માટે જતા હતા. આ ચોક્કસ ના પાડતા જેના માણસે તેને તમાચો માર્યો. આ બનાવમાં દુઃખ અર્થ તો એ છે કે, રાજ્યસભા કોમેસીઓના હાથમાં જોકે હજી પૂરી તો નથી આવી, પણ જેટલી આવી છે તેમાં કોમેસીઓ એમ માનવા લાગ્યા છે કે, આ દેશમાં જે કોઈ છે તે બધું જ અમારું છે. એક ગીતે તો આ વાત સાચી છે. પરંતુ એ બધામાં પણ મર્યાદા અને શિસ્તનો નિયમ જનતાને જોઈએ દરેક કોમેસી બાઈબલને માટે શિસ્ત, નમ્રતા, વિવેક, સાદાઈ, સ્વચ્છતા આદિ તેમનાં બૃષણ ગુણોમાં જોઈએ.

“હમણા હમણાં ચોતરફ દરેક વસ્તુમાં કાળાબત્તરની ખૂબ ખૂબ પડે છે. પણ નેપાળીઓને કાળાબત્તર કરાવનાર આપણે જ છીએ. જો જનતા એકદમ નિમ્મલ ક્ષી લે કે, બૂંને મરી જઈશું ત્યારે એક પાઈ પણ કાળા બત્તરમાં પધારે આપીશું નહીં, તો મારી ખાતરી છે કે હિંદુસ્તાનમાંથી આ બત્તરો આજ નીકળી જાય ત્યાં સુધી નહીં. જો તેમને મારી

સલાહ માને તો હું ખાતરી આપું છું કે, આપણે અનાજ માટે બીજા દેશમાં લીધેલ માગવા તો નહીં જ જવું પડે, પરંતુ દેશનો એક પણ માણસ નાગો બૂખ્યો ન રહે. પણ તે માટે હું કોઈને એક પણ પણ આજસમાં નહીં કાઢવા દઉં. દરેક સ્ત્રી, પુરુષ કે સમગ્ર શહેરોવા બાજ પાસેથી પણ તેઓની શક્તિ મુજબ હું કામ લઉં. ચાલીસ કરોડમાંથી ચાલીસ લાખ પણ નો આ રીતે ચોતાનો દેશ માનીને ફરજ અદા કરે તો અહીં દૂધધીની નદીઓ વહેવા લાગે. પણ મારું કોણ સાંભળે ?

“ ઓરટેલિયા આપણને કહે છે કે, તમે જો અમને અગતી આપો તો અમે તમને અનાજ આપીએ. કોઈ પણ દેશમાં ધાન્યની કાશ્મી ન - તમી પડતી હોય તે સમયે આવી સાદાની વાતો કરવી તે કોઈ પણ મુલકને શોભતી વાત ન કહેવાય. પણ અત્યારની દુનિયાનો આ વ્યવહાર છે ત્યાં શું થાય ? ”

માર્થનાસલામાંથી આવીને આપુજીએ મારા ખાટલા પર બેસીને જ અંગૂર ખાધી. માર્થનાસલાનો સંદેશ કહ્યો. એક માંદા ભાઈને પત્ર લખ્યો :

૨૨-૫-૪૭

પટના

તુમ વીમાર પડ ગયે થે સો મુજે કિસીને કહા થા ।
મેં મૂલ ગયા । કલ ચકાયક સ્મરણ હૂઆ । મનુષ્ય અપને અપરાધસે
વીમાર હોતા હૈ । તુમને ક્યા કિયા ? ક્યો કિયા ? વીમારીસે
સેવા કામ સૂક્તા હૈ ન ? . . . કહા હૈ ?

વાપૂકે બાદશાહ

આપુજી પાસે પ્રધાન મંડળ આવ્યું છે. અને હવે લગભગ ૬ થયા છે. ભાર્ગવ સાહેબ મને જોવા આવ્યા. નિર્મળદા સવાગના જ જવાના છે. મદાલસા બહેને બધાંની પથારી કરી. મારું કામ પણ તેમના પર આવી પડ્યું છે. મને સ્પર્જ આપવો, મારી પથારી કરી આપવી, વગેરે તેમના પર છે, એથી મને ગમતું નથી. બિચારાં બે દહાડા ફરવા આવ્યાં અને મારે તેમની સેવા લેવી પડે છે. જોકે ભાર્ગવ સાહેબે અને નસોએ પણ મારી પાસે રહેવા ખૂબ આગ્રહ કર્યો. પણ આપુજીએ ના કહેતાં (વિનોદમાં) કહ્યું : “ હું જ પોતે નર્સ છું

ના ? અને મારો દાવો છે કે તમારા સહુ કરતા હું સરસ નર્સિંગ ક્વીન એટલે તમે તો અત્યાર સુધી મનુની સેવા કરી હવે મને કરવા દો. પત્રી ભાર્ગવ સાહેબને આપણે પૂછીશ કે કેણુ ચડે ? વળી તમને રાત દિવસ રોકું તો 'ફી' ક્યાથી કાઢું ? હું તો મફતિયો રહ્યોના ? માટે મારીય પરીક્ષા થવા દો" આમ બધાને ખડખડાટ હસાવીને વિદાય કર્યા અને નર્સ બહેનોએ બાપુજીના હસ્તાક્ષર માગ્યા. પણ બાપુજી પોતાના હસ્તાક્ષરના પાત્ર રૂપિયા લે છે તેની આ બહેનોને ખબર ન હતી.

બાપુજી તો એમ ઊંડે તેમ કયા દત્તા ? મને કહે, " તારે ખાતે લખીને આ બંને જલ્દીને દુ હસ્તાક્ષરો આપુ છું " તેઓ બંને જલ્દીને બાપુજીએ સંદેશો લખી આપ્યો.

તમારી નોમ્મી સ્વાયતી સાથે પરમાર્થ યાય તેવી છે અને કોઈ પુણ્યના પ્રતાપે જ આવી પરમાર્થતાની કેળવણી પામી શકાય છે અને તેવી નોકરી પણ મળે છે એટલે ઈશ્વરે તમને જે સેવાનું કાર્ય આપ્યું છે તેને શોભાવજો અને પૈસા કમાવાનો મોડ ઊઠવજો.

બાપુના આશીર્વાદ

લગભગ ૬-૩૦ પત્રી સૂતાની તૈયારી

૨૪-૫-૧૯૭૭

પટણાથી રિલ્ફી જતાં ગાડીમાં

નિયમ પ્રમાણે બાપુજી પ્રાર્થના માટે ઊઠ્યા હું પણ ઊઠી પણ બોલતા હજુ આતરડા ખેચાતા હોય તેમ લાગે છે તેથી બગ્ગન-ધૂન ન મરાની બાપુજી તો આજે પ્રાર્થના પત્રી ખૂબ કામમાં જ રહ્યા. મગાળી પાઠ અત્યારે ગાડીમાં પડી રહ્યા છે વહેલી અંદારે આકસ્તરે મળવા આગ્યા તેઓની સાથે બીજા પણ કેટલાક ભાઈઓ હતા. બાપુજીએ તેમની સાથેની વાતોમાં કહ્યું :

લોકશાહી હોય જ ચાલવો નોઈએ હવે અમેજોની કે બીજા ગમે તે મુલક-
 ની મુરાદ ગમે તે હોય પરંતુ આવતી આઝાદીને કોઈ અટકાવી રાકનાર
 નથી. એ સમયમા ને આપણે ચેતીશુ નહીં તો ટાઈફોઈડના રોગીની જે
 હાલત થાય તે આપણી થશે. ટાઈફોઈડના રોગીને તાવ ગમે તેટલો હોય
 ત્યારે તો આપણે તેને સાચવીએ જ. પરંતુ તે રોગીની ખરી માનજત
 કરવાની તો તાવ ઊતર્યા પછીની છે. ને તાવ ઊતર્યા પછી તે રોગીને
 બરાબર ન સંભાળાય તો રોગીને ઊથલો આવે છે અને રોગી મરણ સરણ
 થઈ જાય છે. તેવો આપણો આ આઝાદી આવ્યા પછીનો કાળ છે. આપણે
 ને આઝાદીને લાયક બનવું હોય તો થોડું ખમી ખાતા પણ શીખવું
 પડશે. દરિયા જેવું થોડું પેટ રાખવું પડશે. જેમ દરિયામા અનેક નદી-
 ઓના પાણી સમાય છે, અનેક જીવજતુ રહે છે, અનેક સ્ત્રીમંદો ચાલે
 છે, અને કાકાઓ પરની અનેક નતની ગદગી પણ ભળે છે, છતાંય તે
 પવિત્ર મનાય છે, તેમા સ્નાન કર્યાથી પાપ ધોવાઈ જાય છે એ આપણી
 માન્યતા છે, તેવી જ રીતે આપણને કદાચ કોઈ જો શબ્દો કહી જાય, કે
 કોઈ મારી જાય, તોપણ તે આપણો ભાડું છે એમ ગણી દરિયાવ દ્વિધ
 રાખીએ, તો આપણે દરિયાના પાણી જેટલા પવિત્ર બની શકીશું. એ
 તત્ત્વાની સિદ્ધિ તો આપણે અહિંસા અને સત્યના સાધનોથી કરી છે. હું
 તો અત્યારે પરસ્પર વિશ્વાસ વેદા કરવાને અને સમભાવ ઉત્પન્ન કરવાને
 ધૂમી રહ્યો છું. મારે તેમા તમારી મદદ નોઈએ. લરકર કે પોલીસની
 મદદથી જે શાંતિ થાય તે શાંતિ નથી, પણ તેમા કંતિને અગ્નિ ભમકી
 રહેય છે પોલીસની જરા પણ ગેરહાજરીથી આ અગ્નિને ભડકા થશે
 તેમા મને શંકા નથી પરાણે લાલવામા આવેલી શાંતિ સાચી શાંતિ જ
 નથી બચને દૂર કરાવવાનો એક જ ઉપાય છે કે, દરેક ધારાસભાના સભ્યે
 કુટુંબ સહિત, દરેક પ્રધાને કુટુંબ સહિત આમ પ્રજામા ભળવું હિંદુઓ
 હોય તે મુસલમાન વસ્તીમા જાય, મુસલમાન હોય તે હિંદુ વસ્તીમા જાય.
 સ્ત્રીઓ સ્ત્રીઓ પાસે જાય, બાળકો બાળકો સાથે હસે, રમે, ભણે, અને
 પુરુષો પુરુષો પાસે જઈ પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે આજ્ઞા હિંદની કઈ રીતે
 ઉત્તમ સેવા થઈ શકે તેના વિચારોની આપ લે કરે, તો માની ખાતરી છે
 કે સમાજનું સ્થાન ઊંચું આવશે. કોઈ પ્રધાનને એમ નહીં થાય કે હાકેમ
 છું. કોઈ પ્રધાનપત્નીને એમ નહીં થાય કે મારો પતિ અમુક ખાતાનો
 સત્તાધીરા છે. અને તેના બાળકોને પણ એમ ન થાય કે અમે પ્રધાનના
 બાળકો છીએ. એટલું મળતાવડાપણું પણ રૂંટા દરેક પ્રાવના થાય કે સાત
 પ્રધાનોએ જ અને તેમનાં કુટુંબોએ જ કેળવ્યું હોય તો મારી ખાતરી છે
 કે આજે આ દિવસો ન આવત. હું તો અનુભવે નોઈ રહ્યો છું કે,

શ્રીબાબુ (ગિહારના વડા પ્રધાન) પ્રધાન ન હતા ત્યારે તેઓ સમાજમાં વધુ બળતા. આજે પ્રધાન થયા છે એટલે જે સ્થાન આગાખાન મહેલ જેવા બાદશાહી બગલામાં મારું હતું તેવું સ્થાન આજે એમનું થયું છે. હું એકલા શ્રીબાબુને નથી કહેતો. આ વાત દરેક પ્રધાનને લાગુ પડે છે. પ્રધાનો થયા તો પોલીસો તેમના ખંજલાના ફરવાને ગોઠવાઈ ગઈ. પ્રધાનો થયા તો પહેલેથી પોલીસોને તૈયાર કરવા પડે, ‘બોડીગાર્ડ’ વગર કેમ જવાય? આવી બધી ખટખટમા પડ્યા. અને પ્રધાનો ન હતા ત્યારે રાતે બાર વાગ્યે થયારીમાં સૂતા સૂતા વિચારો આવે કે અમુક જગ્યાએ જવું છે તો થયારીમાંથી ઊઠીને ચાલ્યા જવાનું, એટલે ખડું પૂછા તો હું તો પ્રધાનો ઉપર દયા ખાઉ છું. અને મારી ભાષામાં કહું તો તેઓની હાલત એક કેદી કરતાંય વધુ કફોડી છે.” (હસાહસ ચર્ચ પદ્મ.)

૭-૧૦ વાગ્યે અમે સ્ટેશને આવવા નીકળ્યાં. ધરથી સ્ટેશન સુધીનો રસ્તો ઘણો લાંબો હતો. બાપુજીએ મોટરમાં મને સુવાડી દીધી. મને કહે : “રોજ હું તારા બોળામાં માથું મૂકીને સૂતો હતોતા ! આજે તારો વારો. મારા બોળામાં માથું રાખી સૂઈ જા.” પણ મેં તેમ ન કર્યું. બાપુજીનો બોળો થાકી જાય ને? એક દુવાલ રાખ્યો. પણ બાપુજીને એન ન પડ્યું. મને કહે : “તું મને બાપુ, (દાદા) મા, માનવાનું કહે છે પણ તેં મને કંઈક મોટો માણસ માની લીધો છે એટલે મારા બોળામાં માથું રાખતાં અચકાય છે. પણ તે ખોટું છે. દીકરીઓ, પૌત્રીઓ કે પૌત્રોને પોતાના દાદાના બોળામાં સૂતાનું મને તો સદ્ભાગ્ય ગણાય ને? મારા દાદા તો વહેલા ચાલ્યા ગયા, નહીંતર હું તારી જેમ દાદાની દયા ન ખાત.” એમ કહી મારું માથું નીચે હટાવે તે તેમણે પોતાના બોળામાં મૂક્યું, અને પગ લટકતા રાખ્યા હતા તે જગ્યા ચર્ચ ગઈ એટલે બંધા લીધા. આગળની સીટ પર કર્નલ શાહનવાઝ સાહેબ અને મૃદુલાબહેન હતાં.

ડૉ. ભાર્ગવ સાહેબ સીધા જ આવ્યા. અમારી સાથે જન્મપ્રકાશણ અને પ્રભાવતીબહેન પણ છે.

આ વખતે તો દરેક સ્ટેશને બીડનો પાર નથી. હું ઊઠતી હતી પણ બોલી નહોતું શકાતું. રસ્તામાં બાપુજીનો ચરખો બિસેનમાઈએ તૈયાર કરી આપ્યો. બાપુજીને મેં માટી મૂકી. સાંજે અત્યંત નખખાઈ લાગી અને ચક્કર આવ્યાં. ભાર્ગવ સાહેબે સારવાર કરી. નાકમાંથી

ત્રણેક વખત લોહીની ધારા ફૂટે એમ નસકોરી ફૂટી. ભાગ્ય સાહેબે કૅલ્શિયમનું ઇન્જેક્શન આપ્યું. કોરામીનનાં ટીપાં પાયાં.

ભાગ્ય સાહેબ પણ દરેક સ્ટેશન પર ફંડ ઉઘરાવવામાં મદદ કરતા હતા. સાંજની પ્રાર્થનામાં પણ તેમણે ભાગ લીધો. ખૂબ ભક્તિપૂર્વક આપુણ સાથે ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરી રહ્યા છે. અને આપુણ પણ તેમના સૂચા, ખાવા વગેરેનું ખૂબ ધ્યાન રાખે છે.

સાંજની પ્રાર્થના મેં કરાવી. ભજન અને રામધૂન છોડ્યાં. કાનપુર સ્ટેશન આવ્યું ત્યારે હું ઊંઘી ગઈ હતી. કાનપુર પછીનાં બેએક સ્ટેશન ગયા પછી હું એકાએક જાગી. આપુણ કંઈક શોધતા બધો સામાન ફેરવી રહ્યા હતા. મેં પૂછ્યું ત્યારે આપુણ કહે, “કાનપુરમાં કોઈક તરિયા નીચેથી ઘડિયાળ ઉઠાવી ગયું હોય તેમ લાગે છે.” આપુણ પાસે આ ઘડિયાળ વીસ વર્ષથી હતું. આપુણ કહે, “આ ઘડિયાળ હું મોતીલાલજીને મળવા અલ્લાહાબાદમાં ગયો ત્યારે ઇન્દુ (ઇન્દિરા બહેન ગાંધી) પાસે હતું! અને મેં રમતમાં જ તેની પામે માગ્યું. ત્યારે તો તે નાનકડી છોકરી જ હોય ને? તેણે બહુ જ હર્ષથી મને આ ઘડિયાળ આપ્યું.” મને કહે, “તું માંદો પડી તેનું આ પરિણામ. એટલે હવે તારે વિચારવું જોઈએ કે તારે જલદી જલદી સાગ થવું જોઈએ ને!”

અત્યારે રાતના આર વાગ્યા છે. હું તો દિવસના ઠીક ઠીક ઊંઘી હતી. એટલે ઊંઘ ઊડી જતાં આ ડાયરી પૂરી કરી. આપુણ માટે સવારના જોઈતી વસ્તુ તૈયાર કરાવીને બાકીનો સામાન પેક કરાવ્યો. આ વખતે અસલ્ય ગરમી પણ લાગી છે, અને સંતરાં મોસંબીનો મોટો ટગલો થઈ પડ્યો છે. દરેક સ્ટેશને લોકો આપતાં હતાં. દાલે ભંગી વસ્તીનાં બાળકોને આપી દર્શ્યું. આપુણએ ખોરાકમાં સવારના રસ લીધો હતો. બપોરના એક જ ખાખરો લીધો. અને સાંજે લીલી દ્રાક્ષ આવેલી તે ખાધી. ખૂબ ગરમીને લીધે અને માથુસો પણ અકળાવે છે એથી ખોરાકમાં ખાસ કંઈ જ ન લીધું.

ઘડિયાળ શોધવા માટે બધું ખૂબ ફેંદું, રખે નીચે પડી ગઈ હોય, પણ હાથ ન જ આવી. એક ટોકણી પણ ગફલતથી નામ તો આપુણ બેએન થઈ જાય, ત્યારે આજે વર્ષોજૂની ઘડિયાળ શુભાર્થ ગઈ.